

წიგნი სამეცნიერო წერილების კრებულია, რომელიც ამიერ-კავკასიის ისტორიის ყველა მნიშვნელოვან პერიოდსა და საკითხების ფართო წრეს მოიცავს. წმინდა ისტორიული გამოკვლევების გვერდით მასში მოცემულია როგორც დამხმარე და სპეციალური (ისტორიოგრაფია, წყაროთმცოდნეობა, ისტორიული გეოგრაფია, არქეოლოგია, ტექსტოლოგია, ნუმისმატიკა), ისე ისტორიის მოსაზღვრე დისციპლინები.

წიგნი განკუთვნილია სპეციალისტებისა და საკითხით დაინტერესებული ფართო საზოგადოებისათვის.

სარედაქციო კოლეგია. ისტ. მეცნ. დოქტ. ზ. ალექსიძე, აკად.
ა. აფაქიძე (მთ. რედაქტორი), ისტ. მეცნ. დოქტ.
გ. მაისურაძე (მთ. რედაქტორის მოადგილე), ისტ.
მეცნ. კანდ. ე. ცაგარეიშვილი.

ტომის რედაქტორი: ისტ. მეცნ. დოქტ. გ. მაისურაძე
რეცენზენტები: საქართველოს მეცნ. აკად. წევრ-კორესპონდენტი
მ. დუმბაძე, ისტ. მეცნ. დოქტორი დ. კაციტაძე

წინასიტყვაობა

ეთნიკური და კულტურული სიჭრელის მიუხედავად, ამიერკავკასიის ცალკეულ ხალხთა ისტორია ისე მჭიდროდ და ისეთი უხილავი ძაფებითაა ერთმანეთთან დაკავშირებული, რომ თითოეული მათგანის კვლევისას წამოჭრილი ნებისმიერი პრობლემა უმალ საერთო ინტერესთა სფეროში ექცევა. ალბათ, ამიტომაც იყო, რომ ჩვენი ისტორიოგრაფიის კლასიკოსები — ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, ნ. ბერძენიშვილი, ნ. ადონცი, ლეო, პ. მანანდიანი და სხვები — მეზობელთა ისტორიას საკუთარი ქვეყნის წარსულის შესწავლის ერთ-ერთ სერიოზულ საშუალებად მიიჩნევდნენ და დიდის გულისყურით ეკიდებოდნენ რა მეზობელთა ისტორიული წყაროების ცნობებს, თავისი მნიშვნელობით მათ ეროვნულის გვერდით აყენებდნენ.

ამიერკავკასიის ცალკეული ქვეყნების ისტორიის ურთიერთკავშირში განხილვა, რა თქმა უნდა, უცხო არა ყოფილა არც რევოლუციამდელი და არც მისი შემდგომი ხანის ამიერკავკასიელი ისტორიკოსებისათვის. მაგრამ უფროსი თაობის შრომებში საერთო პრობლემების კვლევას მაინც დაქვემდებარებული ადგილი ეკავა ძირითადის გვერდით და მას სპეციალური შესწავლა უექველად აკლდა. სულ მალე, საისტორიო მეცნიერების გაზრდილმა ამოცანებმა მთელი აუცილებლობით მოითხოვეს ამიერკავკასიის ისტორიის გაცილებით ფართო და ღრმა განცნობიერება, რაც, თავის მხრივ, არა მარტო ცალკეული სპეციალისტების, არამედ მეცნიერთა მთელი ჯგუფების ერთობლივ და მიზანმიმართულ შრომას საჭიროებდა. უფრო მეტიც, თვით ამ ქვეყნის ისტორიის სპეციფიკა გადაჭრით ითხოვს რეგიონის ისტორიკოსთა კოორდინირებულ, შეთანხმებულ ძალისხმევას, რომლის გარეშეც, ამ ეტაპზე მაინც, ალბათ, გაძნელდება ერთნაირად მისაღები, მეცნიერულად გამართული, ობიექტური ისტორიული სურათის წარმოდგენა. მიუხედავად ამისა, რა მოულოდნელიც არ უნდა იყოს, სრულიად საწინააღმდეგო ვითარების მოწმენი ვართ. სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთგზის აღნიშნულა (ძირითადად საკავშირო სპეციალურ პერიოდიკაში), რომ ამიერკავკასიის რესპუბლიკებში კვლევა წარმოებს ეროვნული ისტორიოგრაფიის ფარგლებში, ერთმანეთისაგან იზოლირებულად, რის გამოც არსებითად ახლო, ანდა სულაც ერთნაირი საკითხე-

ბი სრულიად განსხვავებული გზებით წყდება. ერთსა და იმავე თეორიულ და იდეოლოგიურ საფუძველზე ერთმანეთისაგან მკვეთრად განსხვავებული, აშკარად საპირისპირო თვალსაზრისის აღმოცენება, ერთი შეხედვით, თითქოს, პარადოქსადაც გამოიყურება. სინამდვილეში კი საქმე სულ სხვაგვარადაა. სხვაობა გამოწვეულია არა იმდენად მეცნიერებაში კვლევის ახალი გზებისა და მეთოდების ძიებით, რამდენადაც ერთი და იმავე ფაქტის ცალმხრივი, ძირითადად სუბიექტური შეფასებით, რასაც თან სდევს ამა თუ იმ მოვლენის საზოგადოებრივი მნიშვნელობის გაზვიადება. როგორც მთიანი ყარაბაღის პრობლემის გამწვავებამ გვიჩვენა, კონფლიქტური სიტუაციის წარმოქმნაში არცთუ უმნიშვნელო წილი ედოთ ისტორიკოსთა ერთი ნაწილის მიერ ისტორიული ფაქტების ტენდენციურ გაშუქებას.

ამიერკავკასიის ისტორიის სუბიექტური გააზრების საფუძველი, შესაძლოა, საძიებელი იყოს თვით ამ ისტორიის ხსენებულ სპეციფიკაში, რომლის მიზეზითაც შორეული წარსულის მოვლენები და მოქმედი ისტორიული პირები, ისე არიან ჩახლართულნი და ჩაწნულნი ისტორიის საერთო დინებაში, რომ მათი ეროვნული ხასიათის გამოცნობა ზოგჯერ მართლაც რომ ჭირს. ასეთი შემთხვევები, როგორც ჩანს, ფართო გასაქანს აძლევენ ემოციებს მეცნიერული პირუთვნელობის საზიანოდ.

ფაქტია ისიც, რომ საერთო პრობლემებისა და ამიერკავკასიის ხალხების ისტორიული ურთიერთობის საკითხების მეცნიერულმა კვლევამ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში მხოლოდ ბოლო ხანებში მიიღო გეგმაზომიერი და თანმიმდევრული ხასიათი, რის გამოც ამ სფეროში აღმოჩნდა ბევრი გადაუჭრელი და ნაკლებად შესწავლილი საკითხი. ამასთან, ხსენებული თემატიკის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურმა აქტიურობამ ზოგიერთ არაკომპეტენტურ მკვლევარსაც ააღებინა კალამი, რამაც ცალკეული საკითხების გარშემო არსებულ აზრთა დიდი სხვაობის პირობებში კიდევ უფრო გაართულა ფართო მკითხველის სწორი ორიენტაცია. საქმეს არა შველის, რა თქმა უნდა, ზოგადი განცხადებები ამიერკავკასიის ხალხების საბრძოლო, სამეურნეო, თუ კულტურული თანამშრომლობის შესახებ, თუნდაც მათ საერთო მტრის წინააღმდეგ ერთობლივი ბრძოლის ცალკეული ეპიზოდების ხსენებაც ახლდეს.

სამწუხაროა, აგრეთვე, რომ ნაჩქარევი დასკვნები და ზოგჯერ სუსტი პროფესიული მომზადების მიზეზით წარმოდგენილი დამახინჯებული ისტორიული სურათი ასახვას პოვნებს ხოლმე საშუალო და უმაღლესი სკოლების სახელმძღვანელოებში, რაც ანალგაზრდობაში არაჩანსადი განწყობილებების გავრცელების უმთავრესი წყარო ხდება. განსაკუთრებით საგანგაშოა, ამ მხრივ, ვითარება ამიერკავკასიის ის-

ტორიული გეოგრაფიის მეცნიერული კვლევის საქმეში. მდგომარეობას ისიც ამაძიებს, რომ ისტორიულ გეოგრაფიას, როგორც ისტორიულ მეცნიერებას, ზოგან (მაგალითად, აზერბაიჯანში) არავითარი ტრადიცია არა აქვს. ასეთ დროს მეზობელთა გამოცდილებისა და მიღწევების გაუთვალისწინებლობა უკვე წინასწარ განაპირობებს მკვლევრის გარდუვალ მარცხს.

ამიერკავკასიის ისტორიის სუბიექტური გააზრების მიზეზების ძიებისას არ შეიძლება შეუმჩნეველი დარჩეს ის საფულისხმო ფაქტიც, რომ ამ ტენდენციას ზოგან (მაგალითად, სომხეთში) ისტორიული ტრადიციაც კეზბავს. ძველ სომხურ წყაროებს ასეთი მიმართულება ნამდვილად ახასიათებს, რაც, ალბათ, თვით სომხეთის ისტორიის თავისებურებებით უნდა აიხსნას. საგარეო ფაქტორის ზეგავლენით სომხეთისათვის თავსმოხვეული იდეოლოგიური პოლიტიკა საზოგადოების ზედა ფენებში ხშირად ეროვნული ინტერესების გამომხატველადაც აღიქმოდა, რაც სათანადო ასახვას პოუვდა საისტორიო მწერლობაში. თუმცა იმ დროსაც ბევრისთვის აშკარა იყო, რომ შექმნილი ვითარება სულაც ვერ პასუხობდა მეზობელი ხალხების ქეშმარიტ ინტერესებს. ჯერ კიდევ, შუა საუკუნეების ქართველი მწერალი და საეკლესიო მოღვაწე არსენ საფარელი ამიერკავკასიაში საეკლესიო განხეთქილებას საგარეო ფაქტორის პირდაპირ, უშუალო შედეგად განიხილავდა და, ამდენად ამ საქმეში სომეხ ერს „უბრალოდ“ (ე. ი. უდანაშაულოდ) მიიჩნევდა. მისი თქმით, სომეხი ხალხი უნებლიედ არის მიქცეული მცდარი სარწმუნოებისაკენ. მსგავს შეფასებას, მხოლოდ საპირისპირო კუთხიდან, აძლევდნენ, თავის მხრივ, სომეხები ქართველთა სარწმუნოებრივ პოლიტიკას და ა. შ.

დიდი იმპერიების საცილობლად ქცეულ ქვეყანაში, სადაც ფეოდალური საზოგადოების განვითარება გამწვავებულ პოლიტიკურ, იდეოლოგიურ და კულტურულ სიტუაციაში მიიკვლევდა გზას, კლასობრივი ინტერესები და ქვეყნის დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლა, ნებისთ თუ უნებლიეთ, საგარეო-პოლიტიკური ორიენტაციის პრობლემას უნდა დაეკავშირებოდა. ასეთ პირობებში, გასაგებია, საგარეო ფაქტორი მნიშვნელოვანწილად განაპირობებდა ამიერკავკასიის ქვეყნების, როგორც ერთმანეთს შორის, ისე ახლო თუ შორეულ მეზობლებთან, ურთიერთდამოკიდებულების ხასიათს, რაც ისტორიის სუბიექტური გააზრებისათვის საკმაოდ ნოყიერ წიადაგს ჰქმნიდა (პერიოდები კი, როცა საგარეო პირობები ამიერკავკასიის ქვეყნებზე უარყოფით გავლენას ვეღარ ახდენდა, შედარებით ხანმოკლე იყო).

ეროვნებათაშორისი ურთიერთობის თვალსაზრისით, კიდევ უფრო გართულდა მდგომარეობა ამიერკავკასიაში რუსული მმართველობის დამყარების შემდეგ. ცარიზმის პოლიტიკური ინტერესები ამიერკავ-

კასიის ხალხების კეთილმეზობლური ურთიერთობისა და თანამშრომლობის ყოველგვარ გამოვლინებას გამოირიცხავდა. ის არა მარტო მტრობასა და უნდობლობას თესავდა ამ ხალხებს შორის, არამედ ცალკეულ ხალხთა მთლიანი ორგანიზმის დაშლასაც კი ცდილობდა. ასეთ სიტუაციაში, გასაგებია, რომ ფართო გასაქანი ეძლეოდა ისტორიის სუბიექტურად გააზრებას კი არა და მის დამახინჩება-გაყალბებასაც.

ამიერკავკასიაში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ეროვნულ პოლიტიკაში დაშვებულმა თვითნებობამ პირდაპირი თუ არაპირდაპირი გავლენა მოახდინეს ამ რეგიონში ისტორიოგრაფიის განვითარების ხასიათზე, რითაც ამიერკავკასიის ისტორიის სუბიექტურად გააზრებას კვლავ შესაფერისი ნიადაგი შეექმნა.

ეროვნებათშორისი ურთიერთობის გამწვავების ამჟამინდელ პერიოდში განსაკუთრებული სიმძაფრით იჩენს თავს ამიერკავკასიის ნამდვილი მეცნიერული ისტორიის შექმნის აუცილებლობა, სადაც ობიექტური პირუთვნელობით იქნება გადმოცემული ჩვენი ხალხების მრავალსაუკუნოვანი მდიდარი ისტორია, კავკასიური ცივილიზაციის შემქმნელი ხალხების დიდი წარსული.

ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები მრავალფეროვანია და მრავალრიცხოვანიც. მათ კვლევასა და გადაჭრას, უკვე აღნიშნულს გარდა, სხვა მიზეზების გამოც, სირთულეები საკმაოდ ახლავთ. ამიტომ, ვფიქრობთ, საჭიროა მივმართოთ სიძნელეთა დაძლევის საყოველთაოდ ცნობილ, ნაცად და ეფექტურ საშუალებას — მეცნიერ ისტორიკოსთა თანამშრომლობას, რომლის უკმარისობაც დღეს მეტადრე საგრძნობია.

წარმოდგენილი კრებულით მიზნად ვისახავთ წამოვიწყოთ და განვავითაროთ ჩვენში საერთო-კავკასიოლოგიური პრობლემატიკის შესწავლა და ამიერკავკასიის რესპუბლიკებში ამ დარგში მომუშავე სპეციალისტთა თანამშრომლობისა და საქმიანობის კოორდინაცია.

კრებულს პერიოდული ხასიათი ექნება.

მეზობელი რესპუბლიკების მეცნიერ ისტორიკოსთა რეგულარული მონაწილეობა ცალკეული საკითხების გადაწყვეტაში, ვფიქრობთ, საბოლოო ჯამში, შესაძლებელს გახდის საერთო თვალსაზრისის მიახლოებული შეხედულებების შემუშავებას ამიერკავკასიის ისტორიის უმნიშვნელოვანეს პრობლემებზე. ყველა სპეციალისტს, ვინც იზარებს ჩვენი წამოწყების მართებულებას, ვიწვევთ თანამშრომლობისათვის.

რედკოლეგია

Н. В. ХАЗАРАДЗЕ

К ВОПРОСУ О РАССЕЛЕНИИ МОСХОВ В VI—V вв. ДО н. э.

Ученые, изучающие вопросы локализации территории мосхов VI—V вв. до н. э., единодушно отмечают скудость первоисточников и туманный характер содержащихся в них сведений.

Еще И. Джавахишвили отмечал, что крайняя недостаточность письменных сведений делает невозможным установление местожительства мосхов в Закавказье¹. На туманный характер письменных источников указывает и Г. Меликишвили. Он пишет: «Если из этих сообщений (подразумеваются источники I в. до н. э. — II в. н. э. — Н. Х.) ясно, какая территория подразумевалась под страной мосхов-месхов, то не так обстоит дело в отношении сообщений о месхах у более ранних античных авторов»².

Несмотря на вышесказанное, специалисты неоднократно возвращались к этой проблеме, пытаясь локализовать территорию, занимаемую мосхами в VI—V вв. до н. э. Так, например, сопоставляя данные Гекатея Милетского и Геродота, И. Джавахишвили высказал предположение, что страна мосхов интересующего нас периода была расположена к северу от Басиани, с юга она граничила с матиенами, с юго-запада — с саспейрами (геспериты, испирийцы), а с запада — с тибаренами, макронами и моссиниками. Далее И. Джавахишвили писал: «Но поскольку Геродот отмечал, что в войсках Ксеркса у мосхов и тибаренов был один общий предводитель, а у макронов и моссиников — другой и опять-таки общий предводитель (VII, 28), то это обстоятельство дает нам право думать, что бли-

¹ Джавахишвили И. А. Введение в историю грузинского народа. — Историко-этнологические проблемы Грузии, Кавказа и Ближнего Востока. Кн. I. Тбилиси, 1950, с. 18 (На груз. яз.).

² Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959, с. 104.

жайшими соседями мосхов из тибаренов, макронов и моссиников были, вероятнее всего, тибарены»³.

Обсуждая интересующий нас вопрос, Г. Меликишвили, как и И. Джавахишвили, придает существенное значение сведениям Геродота о территориальной близости тибаренов и мосхов. По мнению ученого, «тесная связь мосхов (выступающая из сообщений Геродота) с племенами, «жившими выше Трапезунта и Фарнакии» (как их называет Страбон), в частности, с наиболее западными из этих племен — тибаренами, дает нам право предположить, что в мосхах Гекатея и Геродота следует видеть потомков, живших в восточной части Малой Азии мушских (месхских) племен»⁴.

В связи с изучением сведений греческих логографов о Грузии Н. Ломоури специально рассмотрел вопросы местообитания и этнической принадлежности мосхов Гекатея. По мнению автора, «Гекатей не дает точных указаний о местоположении территории, принадлежавшей мосхам, он лишь очень общо отмечает, что они живут по соседству с матиенами»⁵. Н. Ломоури считает, что под мосхами Гекатея «подразумевается либо волна месхских племен, мигрировавших на юг, к Месопотамии, либо их основная древняя территория — северо-восточная область Малой Азии»⁶.

Как было отмечено выше, сведений о местожительстве мосхов в VI—V вв. до н. э. весьма мало. Из числа авторов указанной эпохи мосхов один раз упоминает Гекатей Милетский (VI в. до н. э.), два раза — Геродот (V в. до н. э.), по одному разу — Гелланик Митиленский (V в. до н. э.) и Палефат Абидосский (IV в. до н. э.).

Так, в «Этнике» Стефана Византийского (VI в. н. э.) читаем, что, согласно Гекатею Милетскому, мосхи, колхское племя, живут по соседству с матиенами⁷. Что же касается Геродота, то он дает несколько интересных указаний о месте обитания мосхов. Из описания сатрапий Дария узнаем, что мосхи жили по соседству с тибаренами, макронами, моссиниками и марами («Мосхам, тибаренам, макронам, моссиникам и марам было приказано платить 300 талантов подати. Это — де-

³ Джавахишвили И. А. Введение в историю грузинского народа..., с. 18.

⁴ Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии..., с. 105.

⁵ Ломоури Н. Ю. Сведения греческих логографов о грузинских племенах. — Материалы по истории Грузии и Кавказа. Тбилиси, 1963, вып. 35, с. 11. На груз. яз.

⁶ Ломоури Н. Ю. Сведения греческих логографов..., с. 11, 12.

⁷ St. Byz., s. Μόδοι; THG, fr. 188; TGH, fr. 280; Ломоури Н. Ю. Сведения греческих логографов..., с. 30.

вятнадцатый округ» (III, 94)⁸. Из фрагмента, в котором описывается вооружение войск Ксеркса, видно, что из вышеперечисленных племен ближайшими соседями мосхов были тибарены. «У мосхов на голове были деревянные шлемы; они носили маленькие щиты и колья с длинными наконечниками. Тибарены, макроны и моссиники шли в поход вооруженными, как мосхи. Начальниками их были: у мосхов и тибаренов — Арномард, сын Дария и Пармисы, дочери Смердиса, внушки Кира; у макронов же и моссиников Артаинт, сын Херасмия, который был сатрапом на Геллеспонте» (VII, 78).

Интересные для нас сведения Гелланика Митиленского и Палефата Абидосского сохранились в «Этнике» Стефана Византийского. Он пишет: «Хариматы, племя, вдоль Понта. Палефат в седьмой книге (говорит): «Керкеты соседствуют с мосхами и хариматами, владеют Парфением до Понта Эвксинского». Гелланик в своем (труде) «Основание племен и городов» (говорит): «Выше керкетов живут мосхи и хариматы, ниже — гениохи, а выше — кораксы»⁹.

Поскольку при помощи первоисточников и соответствующей научной литературы удастся достаточно точно установить местожительство упомянутых вместе с мосхами матпенгов, тибаренов, керкетов и хариматов, даже из простого сопоставления вышеприведенных сведений становится очевидным, что в письменных источниках VI—IV вв. до н. э. представлены два отличных друг от друга варианта локализации мосхов: согласно Гекатею Милетскому и Геродоту, мосхи жили в северо-восточной области Малой Азии, а Гелланик Митиленский и Палефат Абидосский племена под тем же названием помещали на северо-восточном побережье Черного моря.

Естественно, что существование этих двух вариантов должно иметь объяснение. И здесь заслуживает внимания следующее. Достоверность интересующих нас сведений Гекатея Милетского и Геродота ни у кого не вызывает сомнений. Нет к тому оснований и у нас. Однако нельзя сказать того же о сведениях Гелланика и Палефата, вместе с которыми, обычно, рассматривают еще одно, более позднее, сообщение историков Митридатовых войн. Его донес до нас Страбон (I в. до н. э. — I в. н. э.). Он пишет: «Историки Митридатовых войн, которые заслуживают большего доверия, напротив называют сперва ахейцев, затем зигов, потом гениохов, далее керкетов, мосхов,

⁸ Геродот. История в девяти книгах. Перевод и примечания Г. А. Стратановского. Л., 1972; см. также: Каухчишвили Т. С. Сведения Геродота о Грузии. Тбилиси, 1960 (на груз. яз.).

⁹ St Byz., s. *Charimatai* Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. — ВДИ, 1947, № 1, с. 310; 1948, № 3, с. 323.

колхов, живущих над ними фтирофагов и соанов и другие небольшие народности около Кавказа» (XI, 2, 14)¹⁰.

Ряд авторов (З. Анчабадзе, М. Инадзе, Н. Ломоури и др.) интересующие нас сведения Гелланика, Палефата и историков Митриадовых войн считают не внушающими доверия, подчеркивая, прежде всего, их туманный характер. Так, например, З. Анчабадзе по поводу сведения Гелланика пишет: «Можно ли на основе этого путанного сообщения «точно» локализовать месхов? Разумеется, нельзя». И чуть ниже: «Решать вопрос о локализации месхов в районе современной Абхазии, опираясь на сомнительные сведения упомянутых авторов (подразумеваются Гелланик, Палефат и историки Митриадовых войн — Н. Х.), ни в коем случае нельзя»¹¹.

Приблизительно то же пишет и М. Инадзе: «Сведения вышеназванных авторов (Гелланика и Палефата — Н. Х.) о местожительстве месхов на северо-восточном побережье Черного моря, по нашему мнению, нельзя считать достоверными, поскольку они весьма фрагментарны и туманны... Во всяком случае, если даже верить вышеуказанным авторам (т. е. Гелланику Митиленскому и Палефату Абидосскому) невозможно на основе их сообщений даже приблизительно установить территорию месхов»¹².

Интересующий нас фрагмент из сочинения Гелланика, и по мнению Н. Ломоури, с очевидностью свидетельствует о том, что его автор имел неточные и весьма общие представления о расселении тех племен, которые упоминает. Оценивая научную ценность этого фрагмента, ученый считает необходимым принять также во внимание, «что тот труд Гелланика, отрывком из которого является упомянутый фрагмент, а именно его труд «Основание племен и городов», является произведением компилятивного характера и представляет собой попытку сопоставления и увязывания друг с другом источников разных времен и разного порядка»¹³. С этой точки зрения Н. Ломоури придает особое значение тому факту, что Гелланик лично не бывал в восточных странах, а свое сочинение написал, опираясь на сообщения писателей либо путешественников.

¹⁰ Страбон. География в 17 книгах. Перевод и примечания Г. А. Страгановского. Л., 1964; см. также: Каухчишвили Т. С. «География» Страбона. Тбилиси, 1957 (На груз. яз.).

¹¹ Анчабадзе З. В. Вопросы истории Абхазии в книге П. Ингорова «Горгий Марчуле — грузинский писатель X века». — Труды Абхазского института языка, литературы и истории АН ГССР. Сухуми, 1955, т. 32, с. 252.

¹² Инадзе М. П. К вопросу об этническом составе населения северо-восточного Причерноморья в античную эпоху. — Сообщения АН ГССР, 1960, т. II, с. 147, 148. На груз. яз.

¹³ Ломоури Н. Ю. Сведения греческих географов..., с. 26.

Недоверие к сведениям Гелланика, Палефата и историков Митридатовых войн вызвано и рядом других существующих факторов, в частности, тем, что такие заслуживающие доверия авторы, каковыми являются Псевдо-Скилакс Кариандийский, Артемидор Эфесский, Страбон и другие, достаточно хорошо знакомые с этнической географией северо-восточного побережья Черного моря, как правило, не упоминают мосхов на указанной территории¹⁴.

Вместе с тем, как отмечал З. Анчабадзе, керкеты и гениохи (как могли убедиться, в интересующих нас сообщениях мосхов располагают по соседству именно с этими племенами) помещаются древними авторами в юго-восточном секторе Причерноморья, вблизи именно той территории, где, по мнению исследователя, и жили мосхи. Так, например, по сведению Квинта Курция Руфа (I в. н. э.), керкеты жили рядом с моссиниками и халибами (VI, 4, 17)¹⁵. «Именно поэтому, — пишет З. Анчабадзе, — надо полагать, Палефат и говорит, что «к керкетам примыкают мосхи». Отсюда и возникла путаница в локализации отдельных кавказских племен, на которую обратил внимание еще Страбон»¹⁶.

Кроме сказанного, примечательно и следующее. Согласно М. Инадзе, из сопоставления вышеприведенного сообщения историков Митридатовых войн с тем отрывком из «Географии» Страбона, в котором перечислены племена, жившие на северо-восточном побережье Черного моря во время бегства Митридата Понтийского в Босфор (I в. до н. э.), ясно видно, что из числа племен, упоминаемых историками Митридатовых войн, в северо-восточной части Черноморского побережья в указанную эпоху не было керкетов и мосхов, но действительно жили ахейцы, зиги и гениохи¹⁷. По мнению М. Инадзе, ни у Стра-

¹⁴ Анчабадзе З. В. Вопросы истории Абхазии..., с. 262; Инадзе М. П. К вопросу об этническом составе..., с. 147.

¹⁵ ВДИ, 1949, № 1, с. 288. По нашему мнению, в связи с историей южных керкетов важно и сообщение Страбона: «Над Трапезунтом и Фарнакией расположены тибарены, халден, санны, которые прежде назывались макронами, и Малая Армения; аппеты, раньше называвшиеся керкитами, живут где-то поблизости от этих мест» (XII, III, 18). Так как по свидетельству самого Страбона, «халден в древности назывались халибами» (XII, III, 19), а данные Квинта Курция Руфа подтверждают идентичность керкетов-керкитов, постольку вышеприведенные сведения Страбона о керкитах-аппетах представляют собой дополнительное свидетельство реального проживания керкетов на юге.

¹⁶ Анчабадзе З. В. Вопросы истории Абхазии..., с. 252.

¹⁷ Инадзе М. П. К вопросу об этническом составе..., с. 148. Действительно, Псевдо-Скилакс (IV в. до н. э.) племена на восточном побережье Черного моря перечисляет в такой последовательности (с севера на юг): синды, керкеты, тореты, ахейцы, гениохи, кораксы, колы, мелапклаины,

бона, ни у какого-либо другого автора не подтверждается расселение керкетов и мосхов между гениохами и колхами. Так, например, Страбон достаточно ясно говорит, что «за гениохами находится Колхида» (XI, II, 1). Согласно сведениям Псевдо-Скилакса Кариандийского¹⁸ и Артемидора Эфесского¹⁹, керкеты жили не по соседству с колхами, а севернее гениохов и ахейцев²⁰. Опираясь на эти данные, М. Инадзе делает вывод, что в сообщении историков Митридатовых войн (хотя Страбон считает это сообщение достойным доверия) перемешались данные двух источников разных эпох; та часть механически объединенных сведений, в которых говорится об ахейцах, зигах, и гениохах, передает ситуацию, сложившуюся в I в. до н. э., а вторая часть, где упоминаются интересующие нас мосхи и керкеты, по мнению автора, взята у Гелланика и Палефата. либо из источников, которым пользовались последние, и дополнительно включена в начальную часть сообщения историков Митридатовых войн²¹.

Таким образом, часть ученых не считает достоверными интересующие нас сведения, чего нельзя сказать о многих других специалистах. Так, например, П. Ингороква именно на основе сведений Гелланика Митиленского, Палефата и историков Митридатовых войн попытался доказать идентичность мосхов и абхазов (абазг-апсилы)²².

По мнению Т. Микеладзе, «уже в V в. до н. э. в древнегреческой историографии существовали, хотя и несколько туманные, но прямые указания на то, что по соседству с сванскими племенами (гениохами) и непосредственно на их терри-

гелоны, колхи и т. д. (Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии. — Тбилиси, 1969, т. 2, с. 46—49. На груз. яз.). Артемидор Эфесский (II—I вв. до н. э.) на этом же побережье помещает сперва керкетов, а затем ахейцев и гениохов. Страбон сохранил для нас слова Артемидора: «...от Бата до побережья керкетов, где есть гавани и села приблизительно 850 стадий, затем (до побережья) ахейцев 500 (стадий), потом (до побережья) гениохов 1000 (стадий), а от Большого Питиунта до Диоскурии — 360» (Strabo, XI, II, 14).

¹⁸ Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии..., т. 2, с. 46—49.

¹⁹ Strabo, XI, II, 14.

²⁰ Инадзе М. П. К вопросу об этническом составе..., с. 148.

²¹ Там же.

²² Ингороква П. Георгий Мерчуле. Грузинский писатель X века. — Очерки по истории литературы, культуры и государственной жизни древней Грузии. Тбилиси, 1954, с. 137. На груз. яз.; ср. Анчабадзе З. В. Вопросы истории Абхазии..., с. 262.

тории жили мосхи»²³. Правда, в сообщении Гелланика Митиленского, отмечает Т. Микеладзе, «мысль не совсем ясна», но, поскольку Псевдо-Скилакс Кариандийский, так же как и Гелланик, называет керкетов, гениохов и кораксов (выше отмечалось, что Псевдо-Скилакс в отличие от Гелланика не упоминает мосхов и хариматов)», можно заключить, что в нем отражено реальное положение вещей»²⁴.

Кроме того, по мнению Т. Микеладзе, главным в сообщениях Палефата и Гелланика является то, что в них мосхи представлены в одном и том же окружении. Исследователь считает весьма затруднительным принять ту интерпретацию интересующего нас сведения историков Митридатовых войн, согласно которой первая часть рассматриваемого источника, где идет речь об ахейцах, зигах и гениохах, достоверна, а вторая часть, в которой упоминаются керкеты и мосхи, не достоверна²⁵.

Сам Т. Микеладзе высказал предположение о существовании прочной исторической традиции по поводу локализации мосхов в Северо-Восточном Причерноморье, начиная с V в. до н. э. и вплоть до I в. н. э., что подтверждается, с одной стороны, той частью сообщения Прокопия Кессарийского (VI в. н. э.), где говорится, что р. Фазис (совр. Риони) протекает через Месхийские горы, а с другой стороны — топонимией Сванети.

Таким образом, убеждаемся, что об интересующих нас сведениях высказано немало заслуживающих внимания соображений.

По нашему мнению, оценивая сведения Гелланика, Палефата и историков Митридатовых войн, следует принять во внимание следующее: сопоставление этих сведений дает возможность говорить о наличии между ними существенного сходства. Так, во всех трех сообщениях мосхи помещаются на территории вблизи керкетов. Согласно Гелланику, мосхи вместе с хариматами жили «выше» (севернее) керкетов. Палефат считает мосхов и хариматов соседями керкетов; и наконец, историки Митридатовых войн (которые не упоминают хариматов) также помещают мосхов по соседству с керкетами. Кроме этого, общим для всех трех авторов является локализация керкетов и мосхов на северо-восточном побережье Черного моря.

²³ Микеладзе Т. К. Исследования по истории древнейшего населения Колхиды и юго-восточного Причерноморья. Тбилиси, 1974, с. 21. На груз. яз.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же, с. 22.

Однако, наряду с вышеупомянутыми совпадающими моментами в этих сведениях встречаются и расхождения. Не одно различие наблюдается между данными, дошедших до нас фрагментов сочинений Гелланика и Палефата. А именно, в сообщении Палефата место расселения хариматов указано точнее, чем у Гелланика. Если последний ограничивается лишь упоминанием, что хариматы вместе с мосхами жили «выше» керкетов, то Палефат, называя мосхов и хариматов соседями керкетов, добавляет, что хариматы владели Парфением до Понта Эвксинского. Кроме того, если Палефат упоминает вместе с мосхами лишь керкетов и хариматов, то Гелланик этническое окружение мосхов представляет более полно, называя еще гениохов и кораксов. Существенны также различия между сообщением историков Митридатовых войн и уже рассмотренными фрагментами сочинений Гелланика и Палефата. В данном случае заслуживает внимание следующее. В сообщении историков Митридатовых войн уже не упоминаются хариматы Гелланика и Палефата, а также кораксы Гелланика. Вместе с тем, в их сообщении фигурируют совершенно новые племена: ахейцы, зиги, колхи, фтирофаги и др. Сведения историков Митридатовых войн и Гелланика отличаются и с точки зрения локализации племен (у Палефата вовсе отсутствуют какие-либо интересные в этом отношении прямые указания). Например, если во фрагменте Гелланика южнее керкетов подразумеваются земли гениохов, а севернее — мосхов и хариматов, согласно историкам Митридатовых войн, гениохи жили севернее, а мосхи — южнее керкетов. Рассматриваемые сведения отличаются и манерой описания расселения племен: Гелланик Митиленский племена, занимающие территорию на северо-восточном побережье Черного моря, представляет как живущих «выше» и «ниже» $\delta\upsilon\omega$ и $\kappa\alpha\tau\omega$ керкетов. Палефат же довольствуется сообщением, что мосхи и хариматы жили по соседству с керкетами, а историки Митридатовых войн, описывая интересные нас племена, располагают их в одном определенном направлении — с севера на юг.

Расхождения в сообщениях Гелланика Митиленского, Палефата Абидосского и историков Митридатовых войн позволяют считать их сочинения независимыми друг от друга источниками. Вместе с тем наличествующие в них совпадения указывают, по-видимому, на то, что вышеназванные авторы пользовались не только разными, но и каким-то одним древним источником. В пользу этого предположения говорит и то, что ни один из других хорошо осведомленных авторов (Псевдо-Скилак Кариандийский, Артемидор Эфесский, Страбон и др.) не помещают мосхов на северо-восточном побережье Черного моря, в то время как Гелланик, Палефат и историки Митридатовых войн локализуют их (мосхов) именно в этом регионе.

К сожалению, автор этого источника пока не известен; нет сведений и о том, на какого вида информацию он опирался, помещая мосхов рядом с северными керкетами²⁶ (как могли убедиться, ни один древний внушающий доверие источник не знаком с мосхами северо-восточного побережья Черного моря)²⁷. Несмотря на вышесказанное, существование подобного источника представляется нам вполне вероятным²⁸, поскольку такой вариант локализации подтвержден у трех разновременных независимых друг от друга авторов. Исходя из этого, до выявления новых дополнительных материалов окончательное решение вопроса о достоверности рассмотренных выше сообщений Гелланика, Палефата и историков Митридатых войн считаем преждевременным.

Как уже отмечалось, из числа древних авторов (кроме Гелланика и Палефата) мосхов упоминают Гекатей Милетский и Геродот. Из их сообщений следует, что для локализации гекатеевых мосхов необходимо установить местожительство их соседей матиенов и хотя бы приблизительно очертить границы той территории, где могли жить племена, именуемые «колхскими» (выше уже говорилось, что Гекатей Милетский

²⁶ Здесь же следует заметить, что источники ранних эпох упомянутых вместе с мосхами керкетов и генихов, помещали на северо-восточном, а позднее источники — на южном побережье Черного моря. Подробно см. Каухчишвили Т. С. Кавказские племена по античным источникам. 2. Генихи. — Матне (сер. ист., арх., этн. и ист. искусства), 1980, № 2, с. 57 и след.

²⁷ Как было показано выше, Псевдо-Скиллакс Карнандийский ничего не говорит о пребывании здесь мосхов. Так же поступает и Артемидор Эфесский. Даже Страбон, который полностью доверяет сообщению историков Митридатых войн, ничего не сообщает в пользу последних. Наоборот, из контекстов, содержащих термины «страны мосхов», «мосхи» и «Мосхийские горы» явствует, что «страну мосхов» Страбона («Мосхики») следует искать на территории исторической Юго-Западной Грузии. Следует принять во внимание и то, что даже такие древние и многократно проверенные авторы, как Гекатей и Геродот, помещают мосхов не на северо-восточном побережье Черного моря, а южнее побережья, по соседству с тибаренцами и матиенами, ср.: Хазарадзе Н. В. Античная письменная традиция и вопрос о расселении мосхов (VI—V вв. до н. э.). — Тез. докл. XIV международной конференции античников социалистических стран. Ереван, 1976, с. 460—461; см. же. Античная письменная традиция и вопрос о расселении мосхов VI—V вв. до н. э. — Проблемы античной истории и культуры. — Ереван, 1979, т. I, с. 308—313.

²⁸ В пользу существования такого источника, наряду с вышесказанным, по нашему мнению, говорит и та письменная традиция позднеантичной эпохи, которая помещает мосхов по соседству с сарматами (Лукан, Схолиаст Лукана, Сидоний) (см. ВДИ, 1949, № 2, с. 322, 232, 332).

называет мосхов «племенем колхов»). Для установления территории обитания геродотовых мосхов необходимо локализовать тибаренов, поскольку, как это было показано выше, согласно Геродоту, ближайшими соседями мосхов были тибарены.

Локализацию соседних с мосхами племен начнем с матиенов.

Среди авторов VI—V вв. до н. э. матиенов упоминают Гекатей Милетский и Геродот Галикарнасский.

Как известно, произведения Гекатея Милетского дошли до нас в виде фрагментов²⁹, которые сохранила нам «Этника» Стефана Византийского. В одном из фрагментов Гекатей помещает матиенов рядом с мосхами. В «Этнике» читаем: «Мосхи, племя колхов, по соседству с матиенами (говорит) Гекатей «в Азии». Новую информацию содержит другой фрагмент. Стефан Византийский сообщает: «Гиопэ, город матиенов, по соседству с Гордиями. Гекатей говорит «в Азии»: «В городе Гиопэ жители одеваются подобно пафлагонцам»³⁰. Принадлежащая Гекатею часть приведенного сообщения («В городе Гиопэ жители одеваются подобно пафлагонцам») свидетельствует, по-видимому, о том, что упомянутые во втором фрагменте матиены, были территориально и этнокультурно связаны с пафлагонцами.

Более обширную информацию о матиенах можно почерпнуть в «Истории» Геродота. «Матиены», «страна матиенов» не раз упоминаются у Геродота в разных контекстах.

Сведения Геродота о матиенах с географической точки зрения можно разделить на несколько групп. В первую группу войдут два сведения, одно из которых содержится в первой книге «Истории». В частности, говоря о каппадокийцах, Геродот сообщает: «Границей же мидийского и лидийского царств была река Галис, текущая с Армянского горного (хребта) через Киликию; затем она протекает справа по области матиенов, а с левой стороны — по земле фригийцев. Минувя Фригию, река поворачивает на север и затем образует границу между сирийскими каппадокийцами на правом берегу и пафлагонцами — на левом» (I, 72).

Ниже, при описании войска Ксеркса, Геродот пишет: «Лигии, матиены, мариандины и сирийцы шли в поход в одинаковом с пафлагонцами вооружении... Во главе пафлагонцев и матиенов стоял Дот, сын Мегасадра; начальником же мариандинов, лигиев и сирийцев был Гобрий, сын Дария и Аристо-

²⁹ Bunbury E. H. A History Ancient Geography. New-York, 1959, I; Ельницкий Л. А. Знания древних о северных странах. М., 1961 и др.

³⁰ St. Byz., *Μόσχαι, σὺν Ἀπηναιῶσι*; FHG, fr. 188, 189; FGH, fr. 287, 288.

ны... Вооружение фригийцев было весьма похоже на пафлагонское...»³¹.

Очевидно, что в 1,72 «Истории» под районами обитания матиенов и каппадокийцев подразумевается территория внутри бассейна р. Галис (совр. Кызыл-Ирмак), а фригийцев и пафлагонцев — вне его. Вместе с тем, поскольку греческий историк, живущие у р. Галис племена, перечисляет по направлению ее течения, можно предположить, что матиены и фригийцы жили севернее и западнее киликийцев (область Мазак-Кайсери)³², а каппадокийцы и пафлагонцы — севернее и северо-западнее матиенов.

В VI,72 «Истории» соседство матиенов с пафлагонцами прослеживается более четко (предводителем пафлагонцев и матиенов был Дот — сын Мегасадра). К тому же, в этом фрагменте представлен новый материал о географическом окружении матиенов: рядом с матиенами и каппадокиями в VII,72,73 «Истории» дополнительно упоминаются лигийцы (лигийцы) и мариандины. Кроме того, фрагмент VII 72: 73 — примечателен и тем, что он подтверждает сообщение 1,72 «Истории» о соседстве матиенов с фригийцами.

Таким образом, сведения Геродота, составившие первую группу, по содержанию близки с вышеупомянутым вторым фрагментом Гекатея. Они полностью согласуются с сообщением Гекатея о том, что матиены были соседями пафлагонцев и вместе с тем существенно расширяют наши знания о географическом окружении матиенов (как отмечалось выше, в числе соседей матиенов Геродот, наряду с пафлагонцами, называет также киликийцев, фригийцев, сирийских каппадокийцев и др.).

Вторая группа сведений Геродота о матиенах переносит нас на территорию, расположенную к востоку от р. Галис. Из первой книги «Истории» узнаем, что р. Аракс брала начало в стране матиенов (I, 202). А из описания восемнадцатой сатрапии Дария выясняется, что соседями матиенов были саспейры и аллародийцы (Геродот говорит: «На матиенов, саспиров и аллародиев была наложена подать в 200 талантов. Это — восемнадцатый округ» (III, 94).

И наконец, согласно третьей группе сведений Геродота, в стране матиенов брали начало реки Гинд (совр. Дияла) и Второй Забат (совр. Малый Заб) (I, 189, 202; V, 52), а сама эта страна находилась между Арменией и Киссией. Так, рассказывая о миссии пребывания в Спарте тирана Милета Ари-

³¹ Herodotus, VII, 72, 73.

³² Winckler H. Die Reiche von Cilicien und Phrygien im Lichte der altorientalischen Inschriften. AF, Leipzig, 1898; Хазарадзе Н. В. Некоторые вопросы исторической географии юго-восточной Малой Азии. — ВКН. Вопросы Истории народов Кавказа, и след. 1966, с. 34

стагора, Геродот подробно излагает текст его обращения к царю Клеомену. «Принеси с собой доску, где была вырезана карта всей земли, а также «всякое море и реки».... Аристагор сказал ему вот что: «...С киликийцами вот здесь граничат армении (они также богаты скотом), а с армениями — матиены, которые живут вот в этой стране. Затем следует вот эта земля киссия, а в ней на этой вот реке Хоаспе лежит город Сусы...» (V, 49). Рассказ Аристарха продолжает сам Геродот: «Границу Киликии и Армении образует судоходная река по имени Евфрат. В Армении находится 15 стоянок с заезжими домами и сторожевым укреплением на протяжении 56 1/2 парасангов. Из этой (Армении) путь ведет в Матиену; (здесь) 34 стоянки на расстоянии 136 парасангов. По этой стране протекают четыре судоходные реки. Через все эти реки надо переправляться на судах. Первая река — Тигр, затем вторая и третья под (одним) названием Забат. Но это — разные реки, и начинаются они не в одной местности. Первая из упомянутых рек течет из Армении, вторая — из Матиены. Четвертая же река называется Гинд³³. Ее Кир в свое время разделил на 360 каналов. Затем путь идет (через эти проходы) в страну Киссию, где на расстоянии 42 1/2 парасангов находится 11 стоянок до реки Хоаспы, которая также судоходна. На ней лежит город Сусы. Всех этих стоянок от Сард до Сус 111 и столько же постоянных дворов» (V, 52).

Таким образом, согласно сведениям Геродота, матиены жили в трех разных областях: в бассейне р. Галис — по соседству с киликийцами, фригийцами, пафлагонцами и каппадокийцами; у истоков р. Аракс — вблизи саспейров и аллародийцев; у истоков рек Второй Забат и Гинд, на территории, расположенной между Арменией и Киссией.

Местожителства упомянутых в первом фрагменте Гекатея матиенов исследователи обычно касаются в связи с вопросом локализации страны мосхов. Как правило, этих матиенов, опираясь на вторую группу сведений Геродота (I, 202; III, 94), помещают у истоков р. Аракс³⁴. Матиены из второго фрагмента Гекатея, которых в основном упоминают в трудах справочно-энциклопедического характера, специалисты помещают по соседству с пафлагонцами³⁵.

³³ Ср. Herodotus, I, 189.

³⁴ Джавахишвили И. А. Введение в историю грузинского народа..., с. 18.

³⁵ См. например, RE, ss. *Ματινηοί Ματιναίαι*.

Сравнительный анализ вышерассмотренных фрагментов Гекатея впервые был осуществлен автором данного исследования³⁶.

Большое внимание уделяется вопросу локализации матиенов Геродота. На основе двух сведений Геродота и других дополнительных данных И. Джавахишвили помещал матиенов вблизи позднего Басиани, восточнее саспейров³⁷. С. Джанашиа, сопоставив сведения Геродота (I, 72; 189, 202; III, 94; V, 49; 52; VII, 72, 73), пришел к выводу, что по представлению этого греческого историка матиены занимали всю Северную Месопотамию, южную окраину поздней Армении и восточные области Анатолии³⁸. По всей видимости, Г. Меликишвили также исходит из сообщений Геродота, локализуя матиенов к югу от саспейров, к западу и северо-западу от оз. Ван³⁹. Э. Форрер, опираясь на данные Геродота (I, 72), искал матиенов на территории позднеантичной Камманены, в бассейне р. Галис⁴⁰. По мнению И. Дьяконова, геродотовы матиены жили вблизи истоков рек Галис и Аракс (I, 72, 202; V, 49) и северо-западнее оз. Урмия, в районе верховьев одного из притоков р. Тигр⁴¹. Н. Адонц упомянутых в третьей группе сведений Геродота матиенов (I, 189, 202; V, 49, 52) помещает восточнее р. Заб⁴², а И. Алиев этих же матиенов ищет у истоков р. Гинд⁴³.

Как отмечалось, второй фрагмент Гекатея очень близок по содержанию с первой группой сведений Геродота. В свете данных Гекатея Милетского и Геродота, указанное объединение матиенов следует искать внутри бассейна р. Галис, по соседству с пафлагонцами, сирийскими каппадокийцами и фригийцами. Естественно, что для более точной локализации стра-

³⁶ Хазарадзе Н. В. Геродот и вопрос локализации матиенов. — Вестник АН СССР (сер. ист. ...), 1971, № 2, с. 123—132; см. же. Гекатеи матиены. — Вопросы древней истории. Тбилиси, 1973, IV, с. 111—119; см. же. К вопросу о локализации матиенов в свете древнегреческих источников VI—V вв. до н. э. — Историко-филологический журнал, Ереван, 1973, № 2, с. 200—210.

³⁷ Джавахишвили И. А. Введение в историю грузинского народа, с. 18.

³⁸ Джанашиа С. Н. Древнейшие национальные сведения о первоначальном месте обитания грузин в свете истории Ближнего Востока. — Труды. Тбилиси, 1952, т. 2, с. 53—55 и др. На груз. яз.

³⁹ Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии, с. 266.

⁴⁰ Forrer E. Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches. Leipzig, 1920, S. 77.

⁴¹ Дьяконов И. М. Предыстория армянского народа. Ереван, 1968, с. 17, прим. 19; см. его же. История Мидии. М.—Л., 1956, с. 5, прим. 5.

⁴² Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. Спб., 1908, с. 419, прим. I.

⁴³ Алиев И. История Мидии. Баку, 1956, с. 67, прим. 10.

ны матиенов существенное значение имеет определение места обитания вышеперечисленных племен. Не одно достойное внимания сведение о пафлагонцах, каппадокийцах и фригийцах сохранили для нас письменные источники. По данным источников, отображающих политическую обстановку ранней эпохи, территория расселения пафлагонцев первоначально была не столь уж большой. Так, например, по данным автора «Илиады», союзники троянцев пафлагонцы жили в южных областях Причерноморья между реками Парфений (совр. Ходжа-Ирмак) и Эгиал (совр. Джи́ле)⁴⁴.

По свидетельству Псевдо-Скилакса Кариандийского, страна пафлагонцев простиралась на восток до Тетрака, а на запад — до Гераклеи (совр. Эре́гли). Согласно этому же автору, соседями пафлагонцев на востоке были ассирийцы, а на западе — мариандины⁴⁵. И по данным «Аргонавтики» Аполлония Родосского (III в. до н. э.), Пафлагонию следует искать, с одной стороны, по соседству с вифинцами, а с другой — с ассирийцами, к востоку от р. Билеос (совр. Енидже-Ирмак) и к западу от г. Синопы (совр. Сино́п) (II, 790; IV, 300 и др.). Приблизительно на этой же территории (в области, расположенной между Тиосом⁴⁶ и Арме́не)⁴⁷, по соседству с вифинцами и халибами располагает Пафлагонию и автор позднеантичного периода Помпоний Мела (I в. н. э.), чье «Описание земли» сохранило нам не одно сведение, отражающее картину расселения племен в более ранние эпохи⁴⁸.

Начиная с V в. до н. э., восточная граница Пафлагонии представлена в письменных источниках совершенно иначе. Геродот (I, 6, 72) и авторы более позднего периода⁴⁹ восточную

⁴⁴ JII, II, 851-855. Находящиеся в Пафлагонии географические пункты автор «Илиады» перечисляет в такой последовательности: Энеты, Китор, Сеоам, р. Парфений, гора Эрифин, Эгиал и Кромна. Из сообщений Страбона, Флавия Ариана и других авторов более позднего времени расположение перечисленных населенных пунктов на побережье Понтийского моря с запада на восток можно представить следующим образом: р. Парфений, Энеты, Сесам, гора Эрифин, Кромна (совр. Курудожа-Шиле), Китор и Эгиал (XII, III, 9 и др.); также см. Максимова М. И. Античные города Юго-Восточного Причерноморья. М.—Л., 1956, с. 14.

⁴⁵ Кау х ч и ш в и л и Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии. Тбилиси, 1967, I, с. 51. На груз. яз.

⁴⁶ Город Тиос (совр. Гисаронли) находился вблизи истоков р. Парфений.

⁴⁷ Точное определение местоположения Арме́не не удастся. Обычно ее ищут к западу от Синопа.

⁴⁸ Гамкрелидзе А. Сведения Помпония Мелы о Грузии. — Грузинское источниковедение. Тбилиси, 1965, т. I, с. 27—29. На груз. яз.

⁴⁹ См., например, Strabo. XII, с. 39.

границу этой страны проводят вдоль нижнего течения р. Галис и, следовательно, г. Синопа оказывается в пределах Пафлагонии. К востоку от Пафлагонии, вдоль р. Галис, Геродот помещает страну каппадокийцев, а к западу — Великую Фригию (I, 6-72).

Поскольку область, охватывающая верхнее и среднее течения р. Сангарий (совр. Сакарья), с незапамятных времен входила в пределы Великой Фригии (см. ниже), южную границу геродотовой Пафлагонии следует провести приблизительно по линии совр. Искилип-Чанкыры-Болу.

Западнее Пафлагонии Геродот предполагал земли вифинцев и мариандинов.

На реальный характер геродотовой локализации Пафлагонии указывают сведения, дошедшие до нас в «Географии» Страбона. Так, согласно Страбону, Пафлагония делилась на внутреннюю и приморскую области материка (XII, 3, 9). В приморской Пафлагонии находились Амастрия⁶⁰ (совр. Амасра), «длинный берег» Эгиала, мыс Карамбиса (совр. Керемпел-Бурну), Кинолис (совр. Киноглу), Антикинолис, Абонутейх, Армене и Синопа (XII, III, 10-12), а во внутренней — Гангры (совр. Чанкыры) (XII, III, 41). С востока с Пафлагонией граничили левко-сирийцы, с юга — фригийцы, с запада — мариандины и вифинцы, а с севера — Понт Эвксинский (XII, III, 9).

Как мы убедились выше, сирийские каппадокийцы⁶¹, территориально связанные с матиенами, также были непосредственными соседями пафлагонцев. Одна группа источников, отражающих древнейшую картину расселения сирийских каппадокийцев, помещает их в область, находящуюся к западу от р. Галис, а Синопу представляет нам как город сирийцев (герс. ассирийцев). Так, например, согласно «Аргонавтике» Аполлония Родосского, интересующие нас племена жили к востоку от Карамбиса и к западу от рек Ирис (совр. Ешиллы-Ирмек) и Галис (II, 945-965). По свидетельству Каллисфена (IV в. до н. э.), сирийцы, вдоль р. Парфений, были соседями кавконов (Strabo, XII, III, 5), а в свете сведений, сохранившихся у Псевдо-Скимна Хиосского (II—I вв. до н. э.), Страбона⁶², Плутар-

⁶⁰ По свидетельству Страбона, название «Амастрия» было присвоено четырем древним поселениям (XII, III, 10, ср. III, II, 851-855).

⁶¹ Д. Гарстанг из следующих названий, обозначающих каппадокийцев — «сирийские каппадокийцы», «белые сирийцы» («левко-сирийцы»), «ассирийцы» — предпочтение отдает первой форме, что представляется совершенно справедливым.

⁶² Кау х ч и ш в и л и Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии, I, с. 99; XII, III, 5.

ха⁵³ (I в. н. э.) и Дионисия Периегета (II в. н. э.)⁵⁴, сирийцы жили когда-то в г. Синопа и в его окрестностях.

Отражающими ситуацию, сложившуюся в более раннюю эпоху, являются, очевидно, и сохранившиеся у Геродота и Псевдо-Скилакса Кариандийского те сведения, в свете которых сирийцам принадлежала территория, простирающаяся как к западу, так и к востоку от р. Галис.

По сведениям Геродота, сирийцы занимали земли от р. Фермодонт (совр. Термесу) до Парфения (I, 202). А по данным Псевдо-Скилакса Кариандийского, владения сирийцев на востоке простирались до Ясонии (совр. Ясун-Бурун), после которой начиналась страна халибов, а на западе — до Тетрака, т. е. до страны пафлагонцев (88—90)⁵⁵.

В сочинениях Геродота и некоторых других авторов сохранился еще один, более поздний, вариант описания западной границы страны сирийцев. Согласно Геродоту и Страбону, граница сирийцев (левко-сирийцев) и пафлагонцев проходила вдоль верхнего течения р. Галис (Herodotus, I, 6, 72, 76 и др.; Strabo, XII, III, 9, 12). А по свидетельству Скимна Хиосского и того же Страбона, город Амис принадлежал левко-сирийцам⁵⁶.

В пользу приведенных выше сведений относительно расселения сирийских каппадокийцев в VI—V вв. до н. э. к востоку от р. Галис вероятно говорит и один фрагмент сочинения Гекатея Милетского. Говоря о левко-сирийцах, Стефан Византийский дважды приводит данные Гекатея Милетского: в связи с упоминанием левко-сирийского города Теирия («Теирия, город левко-сирийцев, Гекатей (говорит) в «Азии»⁵⁷, и города Хадисии («Хадисия город левко-сирийцев», Гекатей во второй книге «Генеалогий» говорит: «Фемискира — равнина от Хадисии до Фермодонта»)⁵⁸. По первому фрагменту Гекатея

⁵³ Плутарх. Избранные параллельные биографии. Тбилиси, 1957, т. I, с. 80. На груз. яз.

⁵⁴ Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии, I, с. 159.

⁵⁵ Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии, I, с. 99; Strabo. XII, III, 9.

⁵⁶ Там же, с. 51.

⁵⁷ St. Byz., s. Τεῖρια, FGH, fr. 201; см. также RE, V. I, 1934, с. 132. поскольку один из вариантов названия каппадокийцев — левко-сирийцы — впервые встречается у Эфора (IV в. до н. э.), предположение Г. Гозалишвили о том, что используемая Стефаном Византийским форма «левко-сирийцев» не исходит от Гекатея представляется нам правомерным (см. Гозалишвили Г. К. Мыпридат Понтийский. — Тбилиси, 1962, с. 125, 126, прим. 3. На груз. яз.).

⁵⁸ St. Byz., s. Χαδισία; FGH, fr. 200; ВДИ, 1947, № I, с. 301.

достаточно трудно представить, куда именно помещает греческий автор этот город сирийцев (ни один другой автор не упоминает город под названием «Теирия»). Но достаточно информативен с этой точки зрения второй фрагмент Гекатея, поскольку в нем вместе с Хадисией упоминаются «река Фермодонт» (тождественность которой с современной Термесу общеизвестна) и «равнина Фемискиры», хорошо локализуемая с помощью Страбона и других авторов. Так, по сведениям Страбона равнина Фемискиры (т. е. равнина амазонок) охватывала ту часть Припонтийской области, которую орошали реки Фермодонт и Ирис (I, III, 6). Равнина Фемискиры делилась на две части, одна из которых была расположена на побережье Черного моря, а другая — внутри страны — простиралась до Понтийских гор (XII, III, 15) и граничила с востока с областью Сидеи (вблизи совр. Булемана) (XII, III, 16)⁵⁹.

Сопоставляя данные Страбона о местоположении равнины Фемискиры со вторым фрагментом Гекатея, легко убедиться, что нет никаких оснований искать город Хадисию на восточной границе равнины Фемискиры (к востоку от р. Фермодонт), поскольку в этом случае, р. Ирис и территория между нею и р. Фермодонт окажутся вне пределов равнины Фемискиры, что противоречит данным Страбона относительно локализации этой равнины.

Все вышесказанное дает нам основание считать, что упоминаемая Гекатеем Хадисия была расположена к западу от р. Ирис, в области между нею и р. Галис. Такую локализацию Хадисии, помимо вышеуказанного, подтверждает также фрагмент из «Понтийского Периплуса» Мениппа Пергамского, согласно которому (как сообщает Стефан Византийский) от Ликастии до Хадисии, а также до реки под этим же названием, расстояние — 150 стадий (приблизительно 25 км), а от Хадисии до р. Ирис — 100 стадий (приблизительно 17 км)⁶⁰. Следует принять во внимание и то, что Аполлоний Родосский упоминает Хадисию и Ликастию в связи с амазонками, живущими на равнине Фемискиры (II, 996-1000)⁶¹.

Третьим соседним народом пригалийских матиенов были фригийцы, которые, согласно второй песне «Илиады», являлись союзниками Трои. Их родина, по Гомеру, находилась

⁵⁹ Страбону локализацию равнины Фемискиры подтверждает и Аполлоний Родосский (см. Ap. Rhod., Arg., II, 965-1000).

⁶⁰ St. Byz., s. *Χαδισία*, FGH, fr. 200. Предложенный нами вариант локализации Хадисии (Хазарадзе Н. В. Геродот и вопрос локализации матиенов, с. 127, 128) Н. Ломоури считает убедительным (см. Ломоури Н. Ю. К истории Понтийского царства. Тбилиси, 1979, т. I, с. 135).

⁶¹ Также см. Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии, I; ср. Гамкрелидзе А. Сведения Помпония Мелы..., с. 29.

в «дальней Аскании» (II, 862, 863). Относительно местоположения Фригии «Илиада» доносит до нас и другие заслуживающие внимания сведения: в третьей и шестнадцатой песнях говорится, что фригийцы жили вблизи р. Сангарий (III, 184-190; XVI, 715-719). В поэме содержатся и косвенные данные, помогающие локализовать Фригию. С этой точки зрения прежде всего заслуживает внимания тот факт, что в содержащих название «Фригия» контекстах Гомер часто упоминает Меонию (Лидию) (III, 461; X, 430; XVIII, 290, 291), соседство которой с Великой Фригией хорошо известно по письменным источникам V—IV вв. до н. э. и более позднего времени⁶².

Как отмечалось выше, восточная граница Фригии, согласно Геродоту, проходила вблизи р. Галис (I, 72). Кроме того, из данного Геродотом описания маршрута похода Ксеркса хорошо видно, что из Каппадокии во Фригию можно было попасть лишь переправившись через р. Галис (III, 26). Заслуживает внимания и то, что в отрывке, содержащем описание так называемой «Царской дороги», Галис упоминается как пограничная река (V, 52).

По предположению Геродота, ближайшими соседями Фригии были: с востока — Каппадокия, с севера — Пафлагония, с юго-запада — Кария, а с запада — Лидия. Пограничным пунктом между Лидией и Фригией греческий историк называет г. Кидрары (VII, 30).

В сочинениях Геродота сохранилось еще несколько важных сведений, которые нельзя не учитывать при локализации Фригии. В частности, при описании похода Ксеркса греческий историк называет города Фригии: Келены, Анаву и Колоссы (VII, 30). Келены он помещает у истоков рек Меандра (совр. Большой Мендерес) и Катарракта (VII, 26), а город Анаву — вблизи озера того же названия (совр. Аджи-Гиол)⁶³. Кроме того, Геродот, в отличие от Гомера, при упоминании Фригии не называет ни р. Сангарий, ни какой-либо другой близлежащий пункт. Несмотря на это, некоторые данные Геродота, хотя и косвенного характера, и прежде всего неоднократное упоминание Гордия и Мидаса (I, 14, 35 и др.), связанных в древнегреческой устной и письменной традиции с находящимися

⁶² Herodotus, I, 72; V, 49; VII, 72. В связи с вопросом локализации гомеровою Фригии см. Körte A. Gordion, Berlin, 1902, 13 и след.; Albright W. F. Some Oriental Glosses on the Homeric Problem, AJA, 1950, No. 54, p. 173, a. a.

⁶³ Озеро Анава локализуется вблизи того озера, которое, согласно письменной традиции позднеантичного времени, называлось «Асканией» (см. Arr. Anab. Alex., I, 29,1). В связи с этим возникает вопрос: не эту ли Асканию подразумевает автор «Илиады», когда говорит, что фригийцы пришли из дальней Аскании? (см. III, II, 862, 863).

именно у р. Сангарий городами Гордион и Мидаеон, позволяет нам думать, что верхнее и среднее течения р. Сангарий греческий историк считал территорией Фригии.

Ксенофонт (IV в. до н. э.), помещая, как и Геродот, Фригию между Лидией и Каппадокией⁶⁴, приводит и новые данные относительно локализации Фригии. Так, как сообщает «Анабасис», Иконион (совр. Конья) находился на границе Фригии и Ликаонии (I, 2, 19). Согласно же «Истории Греции» Гордион, расположенный на побережье р. Сангарий, принадлежал фригийцам (I, 4, 1).

В числе городов Фригии, вместе с упомянутыми Геродотом Колоссами и Келенами, Ксенофонт дополнительно называет Пельты, Кастропедион, Тимбрион, Тиреон и вышеупомянутые Иконион и Гордион⁶⁵.

Таким образом, можно заключить, что в свете приведенных данных Великая Фригия занимала внутренние районы Малой Азии, территорию между верхним и средним течениями рек Меандр и Сангарий. К востоку от нее находилась Каппадокия и Ликаония, к западу — Лидия, к юго-западу — Кария, к югу — Писидия, а к северу — Пафлагония. С такой локализацией Фригии согласуются и сведения авторов позднего времени: по свидетельству Страбона, Эфор говорил, что писидийцы, мисийцы, халибы, фригийцы и милийцы живут «в глубине страны» (Strabo, XIV, 5, 23). И сам Страбон считал, что с Великой Фригией граничат Мисия, Лидия, Кария, Писидия, Каппадокия, Пафлагония и Вифиния; ему известны такие древнефригийские города, как Гордион, Мидаеон и Келены⁶⁶. Страбон сообщает и новые детали для локализации Великой Фригии. Так, например, он упоминает Каруры — город на границе Карии и Фригии (XII, VIII, 17). Из «Географии» мы узнаем также, что озеро Татта (совр. Туз-Гюл) находилось в области соседней с Великой Фригией (XII, V, 4), что Апамея и Лаодикея были самыми крупными городами Великой Фригии (XII, VIII, 13-16) и т. д.

Таким образом, исходя из вышензложенного, представляется правомерным поместить интересующих нас матиенов внутри излучины р. Галис, к югу и западу от линии совр. Чорум-Зиле-Токат. В пользу такой локализации говорит и следующее: согласно Стефану Византийскому, один из городов матиенов — Гиопе — был расположен по соседству с Гордиями. А при изучении топонимики Малой Азии становится очевидным, что гео-

⁶⁴ Xenoph., Anab., I, 2, 5; I, 9, 7; XII, 8, 25; Hel. XII, 4, 16; XIII, 6, 7.

⁶⁵ Xenoph., Anab., I, 6-9; Hel., I, 4, 1.

⁶⁶ Согласно греческому географу, в I в. до н. э. — I в. н. э. вышеупомянутые города уже утратили свое бывшее значение (см. Strabo, XII, V, 4; XIII, VIII, 15).

графические названия с корнем «горд» («Гордион», «Гордудей-хос», «Гордоруниос», «Гордукоме», «Мане-Гордус» и др.)⁶⁷ были распространены именно в том секторе Великой Фригии, который с юга прилегал к Пафлагонии, а с запада, к бассейну р. Галис.

Следовательно, мы определили местоположение страны матиенов, упомянутой во втором фрагменте Гекатея Милетского и в одной из групп сведений Геродота. Теперь возникает вопрос, идентичны ли матиены, упомянутые в дошедших до нас фрагментах Гекатея (точнее, матиены, живущие по соседству с пафлагопцами, сирийскими калпадоклийцами и фригийцами) и матиены, земли которых граничили со страной мосхов? Чтобы ответить на этот вопрос, необходимо локализовать тибаренов — ближайших соседей геродотовых мосхов.

Греко-римские и византийские авторы помещают тибаренов между моссиниками и халибами. Сообщение о соседстве тибаренов и моссиников впервые встречаем в фрагментах «Описания Земли» Гекатея Милетского. Стефан Византийский пишет: «Гекатей в «Европе»⁶⁸ (говорит): «с тибарами (вариант — тибаренами) с востока граничат моссиники: в их стране имеется город Хойрадес»⁶⁹. Ряд авторов страну тибаренов территориально связывают с землями халибов и моссиников. Так, например, Псевдо-Скилакс Кариандийский при описании южного Причерноморья сперва упоминает моссиников («...после макронов есть племя — моссинойки. Порт Зефирий, эллинский город Хойрадес, остров Ареса. Они живут в горах»), затем — тибаренов и халибов («...после моссиников есть племя — тибарены... после тибаренов есть племя — халибы, закрытый порт — Генетис, эллинский город Стаменея и эллинский акрополис — Ясония»)⁷⁰. Такую локализацию племени тибаренов дают также Ксенофонт, Аполлоний Родосский, Помпоний Мела, Плиний Гай Секунд, Псевдо-Скимн Хиосский, Дионисий Периегет, Гай Флакк, Аммиан Марцеллин, Стефан Византийский, Евстафий и другие⁷¹. Сведения некоторых из на-

⁶⁷ Ramsay W. M. *Historical Geography of Asia Minor*. London, 1890, p. 210, 244, 246, 421—422, a. a.

⁶⁸ По мнению Н. Ломоури, данные Гекатея о тибаренах взяты не из «Европы», а из «Азии», что совершенно правильно (см. Ломоури Н. Ю. Сведения греческих логографов..., с. 30, прим. 5).

⁶⁹ St. Byz., s. *Χοιράδες*. — ВДИ, 1947, № 1, с. 309; Ломоури Н. Ю. Сведения греческих логографов..., с. 30.

⁷⁰ Ps. Scyl., 86, 87, 88; ВДИ, 1947, № 3, с. 243; Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии..., т. I, с. 50.

⁷¹ Xenoph., *Anab.*, V, 5, 1, a. a. Ap. Rhod., *Arg.*, II, 100; Ps. Scymn., 911 — 916; Pomph. Mel., I, 106; Plin. Sec. VI, II., *Dion. Per.*, 761 — 777; St. Byz., s. *Τιβάρητες*; Eust., 767;

званных авторов представляют для нас большой интерес. Так, по данным «Анабасиса» Ксенофонта, земля тибаренов охватывала близлежащие районы Котиоры (совр. Орду) по побережью Черного моря. Она простиралась до верховьев совр. Месудие и Термечая⁷². А согласно «Аргонавтике» Аполлония Родосского соседние с халибами тибарены жили «выше» (бшвр) мыса Генета, принадлежавшего Эвксинскому Зевсу⁷³. Псевдо-Скимн Хиосский соседних с моссиниками тибаренов располагает к западу от Керасунта. Он пишет: «Керасунт, колония синопцев; до этого места простирается необитаемый остров, название которому Арес. По соседству проживает племя — тибарены»⁷⁴.

Из фрагмента, содержащего описание вооружения войска Ксеркса, вытекает, что среди перечисленных племен соседями тибаренов были по всей вероятности мосхи («У мосхов на голове были деревянные шлемы... Тибарены, макроны и моссиники шли в поход вооруженными, как мосхи. Начальником их были: у мосхов и тибаренов — Ариомард, сын Дария и Пармисы, дочери Смердиса, внушки Кира; у макронов же и моссиников — Артаинт, сын Херасмия, который был сатрапом на Геллеспонте»).

Интересные сведения для локализации страны тибаренов содержатся и у Страбона; по представлению греческого географа, тибарены (вариант тибараны), халды и саны жили «выше» Фарнакии и Трапезунта, вплоть до Малой Армении. Страбон говорит: «Выше Трапезунта и Фарнакии жили тибарены, халды и соаны, которых раньше называли макронами. (Тут же) Малая Армения». Далее читаем: «Выше мест, расположенных вблизи Фарнакии и Трапезунта, находятся тибарены и халды вплоть до Малой Армении». Сведение Страбона о территориальной близости Малой Армении и страны тибаренов повторяет также и позднейший комментатор сочинения Дионисия «Описание земли» — Евстафий⁷⁵.

Микеладзе Т. К. «Анабасис» Ксенофонта (сведения о грузинских племенах). Тбилиси, 1967, с. 106 и след. На груз. яз.; ВДИ, 1947, № 3, с. 280, 281, 288; Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии..., I, с. 97, 98; Гамкрелидзе А. Сведения Помпония Мелы..., с. 28, 29; ВДИ, 1947, № 3, с. 313; 1949, № 1, с. 273; 1949, № 2, с. 287; Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии..., I, с. 157—159; ВДИ, 1948, № 1, с. 241; 1949, № 2, с. 343; 1949, № 3, с. 286.

⁷² Микеладзе Т. К. «Анабасис»..., с. 52.

⁷³ Аполлоний Родосский. Аргонавтика (Пер., введение и прим. Г. Ф. Церетели). Тбилиси, 1964, с. 92, 93.

⁷⁴ Ps. Scut., 911—915; Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии..., I, с. 96, 97.

⁷⁵ Eust., 767; ВДИ, 1948, № 1, с. 255.

Исходя из вышесказанного тибаренов следует искать на территории, простирающейся от г. Котноры до Понтийских гор. Поскольку к востоку от них, как правило, помещают моссинов, а к западу — халибов или сирийцев, единственно правильной может быть такая локализация, согласно которой страну мосхов следует искать к югу от тибаренов, в районе совр. Токата, Карахисара и Гюмюшхане.

Сопоставив представленные локализации тибаренов и мосхов с локализацией матиенов, упомянутых во втором фрагменте Гекатея, убеждаемся, что в дошедших до нас фрагментах Гекатея подразумевается одно и то же объединение матиенов. С этой точки зрения, прежде всего заслуживает внимания то, что территория, отведенная нами геродотовым мосхам, находится по соседству со страной матиенов из второго фрагмента Гекатея (как было показано, эту последнюю следует искать к югу от линии совр. Чорум-Зиле-Токат, а мосхов — в районе совр. Токата, Карахисара и Гюмюшхане). Интересно и следующее: в сохранившемся в «Хорографии» Помпония Мелы сведений, относящемся к более ранней эпохи, тибараны (т. е. тибарены) помещаются по соседству с матиенами — матианами⁷⁶. По свидетельству Стефана Византийского, Эфор помещал халибов и левко-сирийцев к западу от тибаренов⁷⁷. А эти последние, как показал нам анализ геродотовых сведений (I, 72; VII, 72, 73), территориально были связаны с матиенами.

Выше отмечалось, что для локализации гекатеевых мосхов обязательно определить не только местонахождение соседних с ними матиенов, но, хотя бы приблизительно, наметить границы территории, которую могли занимать племена, называемые «колхскими». Возникает вопрос, есть ли у нас какие-либо веские основания поместить именуемые «колхскими» племена в регион совр. Токата, Карахисара и Гюмюшхане, где, как мы полагаем, в VI—V вв. до н. э. жили мосхи? К сожалению, в дошедших до нас фрагментах сочинения самого Гекатея Милетского отсутствуют какие-либо прямые указания относительно интересующего нас вопроса. В этих фрагментах термины «колхи» или «Колхида» не засвидетельствованы, однако слово «колхский» подтверждено дважды: в рассматриваемом фрагменте вместе с мосхами и в связи с кораксами, жившими вблизи северной границы Колхиды⁷⁸. Более того, поскольку в про-

⁷⁶ Pomp. Mel., Chor., I, 13, 106; Гамкрелидзе А. Сведения Помпония Мелы..., с. 23—29.

⁷⁷ St. Byz., s. *Τιβάρτινα* ВДИ, 1948, № 3, с. 327.

⁷⁸ По мнению М. Инадзе, кораксы и их соседи колхи занимали территорию на севере и северо-западе от совр. Сухуми между совр. Адлером и Сухуми (см. Инадзе М. П. К вопросу об этническом составе..., с. 145, 146).

изведениях Гекатея достаточно ясно отображена этническая картина полосы Причерноморья к югу от устья р. Чорохи (по данным фрагментов «Описания земли» Гекатея Милетского этот регион занимали бекейры, хон и дидзеры), можно сделать следующий вывод: Гекатей Милетский в отличие от Геродота вообще ничего не знал о нахождении колхов или Колхиды к югу от устья р. Чорохи⁷⁹.

Однако фрагмент Гекатея, содержащий описание мосхов, как видно, не может служить подтверждением такого вывода. Как свидетельствует Стефан Византийский, Гекатей Милетский считал мосхов «колхским племенем», называя их при этом соседями матиенов. Последнее само по себе говорит о том, что по представлению Гекатея, ареал распространения термина «колхский» («колхи») включал в себя и регион к югу от устья р. Чорохи. Дело в том, что пока что не обнаружено ни одного сведения, позволяющего поместить племена, известные под названием «матиены», не только в районе нижнего, но и к северу от верхнего течения р. Чорохи.

Таким образом, если обе части фрагмента («Мосхи — колхское племя», «Мосхи живут по соседству с матиенами»), засвидетельствованные в «Этнике» Стефана Византийского действительно проистекают из сочинения Гекатея, можно оделать вывод, что греческий логограф имел в распоряжении данные, свидетельствующие о распространении колхов далеко по направлению к югу. Это соображение приобретает особую значимость, если принять во внимание, что «История» Геродота (которая повторяет не одно подтвержденное в сочинении Гекатея сведения) донесла до нас весьма интересные данные о глубоком территориальном проникновении колхов (Колхиды) в VI в. до н. э. в южном направлении.

В связи с этим заслуживает внимания следующее: согласно Геродоту, между Мидией и Колхидой находилось только одно племя — саспейры («А от Колхиды до Мидии — не дальше, только между этими странами живет одна народность — саспейры. Минуя их, можно попасть в Мидию») (I, 104). Колхов, как соседей саспейров, Геродот называет и при перечислении народов, живущих между Черным и Красным морями. Греческий историк говорит: «Персы живут в Азии вплоть до Южного моря, называемого Красным. К северу от них обитают мидяне, выше мидян — саспейры, выше саспейров — колхи,

⁷⁹ Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии, с. 62 и след.; Ломоури Н. Ю. К вопросу о государстве лазов. — Мачне (сер. ист...), 1964, № 5, с. 71; его же. К пониманию терминов «Колхиды» и «колхи». — Труды Тбилисского гос. универ., 1971, I (138), с. 19—31 и след.; Инадзе М. П. О времени образования колхидского царства по данным древнегреческих авторов. — Вопросы древней истории. Тбилиси, 1973, IV, с. 159.

граничащие с Северным морем, куда впадает река Фасис. Эти четыре народности занимают область от моря до моря» (IV, 37).

О связях колхов с саспейрами свидетельствует Геродот и при описании участников походов Ксеркса. Выясняется, что сасперы и аллародийцы были вооружены «как колхи» («...у колхов же на головах были деревянные шлемы; они носили маленькие щиты из сырой кожи, короткие копья и кроме этого еще кинжалы... Аллародии же и саспейры выступали в поход вооруженными, как колхи» (VII, 79). Много других интересных указаний содержит «История» Геродота о продвижении колхов далеко в южном направлении. С этой стороны заслуживают внимания сведения, согласно которым у колхов и маров в войсках Ксеркса был один общий предводитель («Во главе маров и колхов стоял Фарандат, сын Теаспия» (VII, 79). По свидетельству того же автора, мары, вместе с тибаренами, моссиниками, макронами и мосхами, были объединены в XIX сатрапию Дария.

Внимания заслуживает также сообщение Геродота о том, что живущие вблизи рек Фермондонт и Парфений сирийцы и их соседи макроны «лишь недавно» научились у колхов обрезанию» (II, 104). Это еще раз подтверждает вышеприведенные сведения о проникновении колхов в VI в. до н. э. в глубь территорий, расположенных далеко в южном направлении от устья р. Чорохи⁸⁰. Это сообщение содержит еще одну весьма важную для нас деталь — упоминание вместе с колхами макронов и сирийцев (левко-сирийцев), которые, как мы увидели выше, были ближайшими соседями матиенов и тибаренов, территориально связанных с мосхами⁸¹.

⁸⁰ В связи с указанным сведением И. Джавахишвили писал: «Раньше колхи, должно быть, жили если не по соседству с Фермондонт и Парфением, то уже во всяком случае где-то поблизости (см. Джавахишвили И. А. Введение в историю грузинского народа, с. 10). Принимая во внимание целый ряд важных моментов и, естественно, опираясь на сведения Гекатея и Геродота, М. Инадзе пришла к выводу, что активизация колхов и расширение сферы их влияния в южном направлении могло иметь место во времена, предшествовавшие воцарению Дария, т. е. не позднее 20-х годов VI в. до н. э. Усилению политического влияния колхов должны были сопутствовать и определенные этнические сдвиги (см. Инадзе М. О. О времени образования..., с. 158—160).

⁸¹ Согласно «Анабасису» Ксенофонта, в IV в. до н. э. племенам, именуемым «колхами», принадлежала территория, находящаяся к югу от нижнего течения р. Чорохи, в районе Трапезунта и Керасунта. Соседями этих колхов с запада были мессиники, с юга — дрилы и макроны. По предположению Т. Микеладзе, южная граница земель живших в районе Трапезунта и Керасунта колхов проходила через Понтийский Тавр, северные склоны которого принадлежали колхам, а южные — скифнам (см. Микеладзе

Таким образом, вышеприведенные данные не противоречат локализации гекатеевых мосхов в районе совр. Токата, Карахисара и Гюмюшхане⁸². Полностью согласуется с такой ло-

дзе Т. К. «Анабасис»..., с. 48—50). Заслуживает внимания и то сведение из «Ксандры» Ликофрона (III в. до н. э.), которое дошло до нас в комментариях Иоанна Цеце. Согласно последнему, колхами называли и «азиатских скифов» и «левко-сирийцев» (см. ВДИ, 1977, № 3, с. 368—369; Урушадзе А. В. Древняя Колхида в сказаниях об аргонавтах. — Тбилиси, 1954, с. 309. На груз. яз.).

⁸² Д. Мусхелишвили, рассматривая предложенный нами вариант локализации территории расселения мосхов в VI—V вв. до н. э. и соглашаясь с ним, считает, что нам следовало бы привести и разъяснить одно сообщение Гекатея о халибах, которые жили у Понта и граничили с армениями, поскольку создается впечатление, будто территория расселения мосхов и земли гекатеевых халибов совпадают (см. Мусхелишвили Д. Л., Н. В. Хазарадзе. Этнополитические проблемы древней истории Грузии, Тб., 1984. — Мацне (сер. ист...), 1987, № 1, с. 164. На груз. яз.). В связи с этим хочется сказать следующее: в дошедших до нас фрагментах сочинения Гекатея Милетского халибы упоминаются дважды. «Этника» Стефана Византийского сообщает: «...и халибы у Гекатея: «с халибами к югу граничат Армения»; и чуть ниже: «Стамена, город халибов», Гекатей в описании Азии» (St. Byz., fr., 195, 196, ВДИ, 1947, № 1, с. 301). Таким образом, согласно Стефану Византийскому, Гекатей дает нам два ориентира для локализации халибов. Это: «армения» и «Стамена». Поскольку с помощью первисточников и соответствующей специальной научной литературы установить местоположение города Стамена удастся с достаточной точностью, а опираясь на данные «Анабасиса» Ксенофонта локализовать халибов, живших по соседству с армениями, выясняется, что в дошедших до нас фрагментах сочинения Гекатея отражены два отличных друг от друга варианта локализации халибов: согласно первому, халибы жили на южном побережье Черного моря, а согласно второму, их следует искать к северу от армениев. Уточнить локализацию г. Стамена нам помогает Псевдо-Скилак Карпандийский (IV в. до н. э.), который, как известно, опирается на источник VI в. до н. э. Описывая жившие на южном побережье Черного моря племена, Псевдо-Скилак Карпандийский говорит: «...После тибаронов есть племя — халибы, закрытый порт — Генетис, эллинский город Стаменея и эллинский акрополь — Иасония. После халибов есть племя — ассирия, р. Фермодонт, эллинский г. Фемискиры, Ликастос — река и эллинский город, река Галис и эллинский город Керасунт» и т. д. (Ps. Scyl., 88, 89). Таким образом, исходя из этих новых координат, упомянутые в связи с г. Стамена гекатеевы халибы помещаются к западу от тибаронов и к востоку от племени ассирии (то же что и ассирийцы, левко-сирийцы, каппадокийские сирийцы), между закрытым портом Генетис и Иасония — Фермодонтом. Принимая во внимание, что гекатееву Стамену Псевдо-Скилак Карпандийский помещает между Генетисом и Иасонией — Фермодонтом, а в специальной научной литературе (С. Джанашиа, Н. Ломоури,

кализацией основное требование сообщения Геродота, согласно которому, мосхи жили по соседству со страной тибаренов, расположенной между совр. Орду и Понтийскими горами (земли последних с севера непосредственно примыкали к территории, отводимой нами мосхам). Предложенная нами локализация территории, принадлежавшей мосхам в VI—V вв. до н. э., значительно уточняет известные в научной литературе варианты локализации «страны мосхов». Наши выводы полностью согласуются со всеми требованиями сведений Гекатея Милетского и Геродота относительно местонахождения племен мосхов. В частности, предлагаемая нами территория расселения мосхов с северо-востока непосредственно граничит со страной матиенов, а с юга соприкасается с землями тибаренов.

Т. Микеладзе) Генетис отождествляют с совр. Ханет-Кале, Иасонию с совр. Ясуи-Буруном, а р. Фермодонт с совр. Термечаем, увидим, что территория расселения упомянутых в связи с г. Стамена халибов ни в коем случае не совпадает с территорией, которую мы отводим к гекатеевым мосхам. Первая локализуется на южном побережье Черного моря к западу от тибаренов, а вторая — во внутренних районах материка к югу от Понтийских гор и территории, занимаемой тибаренами. Что же касается локализации живших севернее армениев халибов, следует сказать: армении, упомянутые в дошедших до нас фрагментах сочинения Гекатея, в другом контексте не засвидетельствованы. Самый древним письменным источником (после Гекатея) для локализации этих халибов является «Анабасис» Ксенофонта (известно, что «История» Геродота по этому вопросу не содержит какую-либо интересную информацию). Ксенофонт, являющийся свидетелем описанных в его сочинении событий, армениев помещает южнее фасианов, а халибов — севернее тех же фасианов. Исходя из этого правильным представляется предположение Н. Ломоури о тождественности халибов — соседей фасианов и халибов — соседей гекатеевых армениев (см. Н. Ю. Ломоури. Сведения греческих географов..., с. 18). А если вспомнить и то, что на основе детального анализа маршрута военного похода греческих наемников Т. Микеладзе помещает этих халибов в ущелье верхнего Чорохи, на территории исторической Имнер Тао (в районе Тортами), между лаохами и сквитинами (см. Т. К. Микеладзе, «Анабасис»..., с. 40—43, 130—132), убеждаемся, что территории расселения гекатеевых мосхов и халибов и в этом случае не совпадут, поскольку предложенная нами локализация территории гекатеевых и геродотовых мосхов — район Токата, Карахисара, Гюмюшхане находится к западу от ущелья Чорохи, а не собственно в ущелье этой реки.

3. გიორგაძე

ტოპონიმები არმაზის მართენოვან არამეოზგრაფიულ წარწერაში

არმაზისხევის ტერიტორიაზე გათხრილმა № 4 აკლდამამ, რომელიც არქეოლოგებმა ახ. წ. IV ს-ით დაათარილეს¹, მაშინვე მიიპყრო მკვლევართა ყურადღება თავისი უნიკალურობით: სამარხის გასწვრივ კედლებად გამოყენებული იყო უფრო აღრინდელი ხანის (ახ. წ. I და II სს-ის) ორი სტელა წარწერებითურთ. ერთ-ერთი მათგანი იყო ბერძნული და არამეული დამწერლობებით შედგენილი საფლავის სტელა, ამჟამად ფართოდ გახმაურებული არმაზის ბილინგვა², ხოლო მეორე — ერთენოვანი არამეოზგრაფიული, ე. ი. არამეული დამწერლობით შედგენილი სტელა მითრიდატე იბერიელის დროინდელი წარწერით³, რომელსაც ქვემოთ პირობითად არმაზის მონოლინგვას ვუწოდებთ. ეს უკანასკნელი თავის დროზე უნდა ყოფილიყო არა საფლავის, არამედ „გამარჯვების სტელა“, რომელზედაც აღბეჭდილი იყო მეფის სამხედრო წარმატებანი.

ჯერ კიდევ არმაზის ბილინგვაზე მუშაობისას აკად. გ. წერეთელმა პირველმა გამოიყენა ჩვენთვის საინტერესო წარწერის სათანადო პალეოგრაფიული და შინაარსობრივი მონაცემები, მოგვცა ტექსტის დასაწყისი სამი სტრიქონის ტრანსლიტერაცია და თარგმანი⁴. იგი უკვე იმხანად შეეცადა მოეცა წარწერის ნაწილობრივი პალეოგრაფიული დახასიათებაც და დაესკვნა, რომ ერთენოვანი წარწერა უფრო არქაული იყო, ვიდრე ბილინგვა, თვით ტექსტი ნაკლებ მკაფიოდ იყო დაწერილი, ვიდრე ბილინგვისა, რიგი ასოებისა ერთმანეთისგან ძნელად

¹ აფაქიძე ა., გოზეჩიშვილი გ., კალანდაძე ა., ლომთათიძე გ. მცხეთა. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. ტ. I. თბ., 1955, გვ. 59, 62.

² Церетели Г. В. Армазская билингва. Тбилиси, 1941; წერეთელი გ. არმაზის ბილინგვა. — ენიშის მოამბე. ტ. XIII. თბ., 1942.

³ Церетели Г. В. Армазская надпись эпохи Митридата Иверийского. — Труды Двадцать пятого Международного Конгресса востоковедов. М., 1962, т. I, с. 374—378.

⁴ Церетели Г. В. Армазская билингва, с. 62; წერეთელი გ. არმაზის ბილინგვა. გვ. 42.

იყო გასარჩევი. მისი აზრით, შეიმჩნეოდა მერყეობა ერთი და იმავე ასოს წერისას. მართალია, დუქტუსი გაცილებით ძველი აღმოჩნდა, ვიდრე პალმირული და ნაბატეური დამწერლობისა, მაგრამ ფონეტიკურ ცვლილებათა მიხედვით არ ხერხდებოდა ტექსტის დათარიღება ახ. წ. I ს-ზე უფრო ადრე. აკად. გ. წერეთელის იმდროინდელი ვარაუდით, თუკი წარწერის დიდი მეფე მიპრდატი, ფარსმან დიდი მეფის ძე, მართლაცდა, იგივე პიროვნება იყო, რომელიც ნახსენებია ვესპასიანეს ბერძნულ წარწერაში მიპრდატ ფარსმანის ძის სახით, მაშინ წარწერის დათარიღება შესაძლებელი გახდებოდა მეტი სიზუსტით — ახ. წ. I ს-ის მეორე ნახევრით.

მომდევნო წლებში აკად. გ. წერეთელმა განავითარა ეს მოსაზრებანი, რომლებიც სავსებით დადასტურდა. 1943 წ. იგი სპეციალური მოხსენებით გამოვიდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივი დარგის მეცნიერებათა განყოფილების X სამეცნიერო სესიაზე, რომელსაც ვრცლად მოხსენდა ერთენოვანი არამეოგრაფიული წარწერის ინტერპრეტაციისა და თარგმნის ცდის შესახებ (სამწუხაროდ, დაიბეჭდა მოხსენების მხოლოდ თეზისები). ახლა მან სრულიად დარწმუნებულმა განსაზღვრა წარწერის შედგენის დრო, როგორც იბერიის მეფე მითრიდატე II-ის, ტექსტის მიხედვით, „მიპრდატ დიდი მეფის, ფარსმან დიდი მეფის ძის“, მეფობის ხანა. მოხსენებაში კვლავ ხაზი ესმებოდა წარწერის პალეოგრაფიული ზასიათის სიძნელეებს, წარწერის მნიშვნელობას იბერიის ისტორიის სხვადასხვა საკითხის შესწავლისათვის და ა. შ.

არმაზის მონოლინგვაზე მუშაობას აკად. გ. წერეთელი აგრძელებდა მომდევნო წლებშიც, როდესაც იგი ამზადებდა იმხანად ჭერ კიდევ გამოუქვეყნებელი ტექსტის მთლიან ტრანსლიტერაციასა და თარგმანს, რაც უდავოდ დიდ სიძნელეებთან იყო დაკავშირებული. 1948 წ. „Вестник древней истории“-ს მეორე ნომერში გამოქვეყნებულ სტატიაში⁵, იგი კვლავ ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ არმაზის ერთენოვანი წარწერა ცუდად იყო შემონახული, თუმცა ტექსტიც თავიდანვე დაუდევრად იყო შედგენილი. ყოველივე ეს ძალზედ აძნელებდა ტექსტის წაკითხვასა და გაგებას. მისი აზრით, წარწერასთან გაცნობის პირველი შთაბეჭდილება ექვსაც კი ბადებდა, საერთოდ შეიძლებოდა თუ არა ამ ტექსტის გაშიფვრა. მაგრამ ბილინგვის წყალობით სიძნელეთა ნაწილი გადალახულ იქნა, რამაც შესაძლებლობა მისცა შეკვლევარს მიანხლოებით განესაზღვრა ზოგადი შინაარსი ტექსტისა.

როგორც აკად. გ. წერეთელი ვარაუდობდა, არმაზის მონოლინგვის ტექსტი გაცილებით მნიშვნელოვანი იყო, ვიდრე ბილინგვისა.

⁵ Церетели Г. В. Эпиграфические находки в Мухета — древней столице Грузии. — ВДИ, 1948, № 2, с. 52 и сл.

მოჰყავდა რა ჩვენთვის საინტერესო ტექსტის დასაწყისი სამისტრიქონის თარგმანი, რაც მას აღრეც ჰქონდა შესრულებული, იგი სტატიაში აღნიშნავდა, რომ მომდევნო სტრიქონებში გადმოცემული იყო მიპრდატ დიდი მეფის პიტიაზის — შარაგას⁶ ზევახის ძის — სიტყვის შინაარსი. მისი აზრით, შარაგასი ჩამოთვლის გამარჯვებებს, რომლებიც „მეფემ ჩვენმა“ მოიპოვა საქართველოს მოსაზღვრე ქვეყნებზე, ასახელებს სამ გამაგრებულ ადგილსა და რამდენიმე ციხე-სიმაგრეს, აგრეთვე არმენიას, ახსენებს რომელიღაც „ბუნტს“ და ა. შ. აკად. გ. წერეთელს მიაჩნდა, რომ მართალია, მთლად ნათელი არ უნდა ყოფილიყო ტექსტში მოცემული ფაქტების დაკავშირება სათანადო ისტორიულ ამბებთან, მაგრამ ტექსტი რომ განეკუთვნებოდა იმ ომების ხანას, რომლებიც გადახდათ იბერიის მმართველთ ახ. წ. I ს-ში, ეს საეჭვო არ უნდა ყოფილიყო⁷.

როგორც ვხედავთ, უკვე 1948 წ. აკად. გ. წერეთელმა ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ არმაზის მონოლინგვაში დასახელებული იყო „საქართველოს მოსაზღვრე ქვეყნები“ (მათ შორის, არმენია), „სამი გამაგრებული ადგილი“ და „რამდენიმე ციხე-სიმაგრე“; მაგრამ ჩვენდა სამწუხაროდ, არც ერთი სახელწოდება ამ „ქვეყნებისა“ (არმენიას გარდა), „გამაგრებული ადგილებისა“ და „ციხე-სიმაგრეებისა“ ზემოაღნიშნულ სტატიაში მოცემული არ არის (ტრანსლიტერაციის, ან ტრანსკრიფციის სახითაც კი). ეს იმას ნიშნავდა, რომ ტექსტში მოხსენიებულ ტოპონიმთა დამაჯერებელი და საბოლოო წაკითხვა არ ხერხდებოდა, რაც მოგვიანებითაც გამართლდა.

მომდევნო ხანებში არმაზის მონოლინგვისადმი მიძღვნილი სპეციალური ნაშრომი კარგა ხანი არ გამოქვეყნებულა. ამის ერთ-ერთი მიზეზი თითქოს უნდა გამხდარიყო ის, რომ წარწერის ფოტო ან მისი ასლი კვლავ გამოუქვეყნებელი რჩებოდა, რაც გამორიცხავდა მკვლევართა ფართო წრის ჩაბმას ტექსტის დამუშავების საქმეში. მაგრამ მოგვიანებით წარწერის ფოტოს გამოქვეყნებასაც არ გამოუწვევია მკვლევართა ფართო გამოხმაურება არმაზის მონოლინგვასთან დაკავშირებით. აშკარა ხდებოდა, რომ წარწერის მთლიანი გაშიფვრა-ინტერპრეტაცია ძალზედ რთული იყო. აქვე დავძენთ, რომ ტექსტის გაშიფვრის ეს პროცესი დღესაც არ დამთავრებულა.

არმაზის მონოლინგვასთან დაკავშირებით აკად. გ. წერეთლის მიერ გამოთქმული ზემოაღნიშნული მოსაზრებანი (წარწერის დასაწყისი სამი სტრიქონის თარგმანი, ცალკეული დებულებანი ისტორიული შინაარსისა და სხვ.) მთლიანად აისახა მონუმენტურ ნაშრომში „მცხეთა I“, რომელშიც პირველად გამოქვეყნდა ჩვენთვის საინტე-

⁶ შარგ სახელის წაკითხვა როგორც „შარაგას“ დღესაც პირობითია.

⁷ Церетели Г. В. Эпиграфические находки..., с. 53.

რესო მონოლინგვის მოზრდილი ფოტოც⁸. სწორედ ამ ფოტოს წყალობით არმაზის მონოლინგვას გაეცნენ გერმანელი სემიტოლოგები ფ. ალტჰაიმი და რ. შტილი, რომლებსთვისაც აკად. ა. შანიძეს გადაუგზავნია „მცხეთა I“-ის რუსული გამოცემა (1958 წ.), ისევე როგორც წარწერის ფოტო-ორიგინალი.

ფოტოზე დაყრდნობით აღნიშნულმა მეცნიერებმა (ისინი კარგა ხანი ერთად თანამშრომლობდნენ, ფ. ალტჰაიმის გარდაცვალებამდე) 1961 წელს გამოაქვეყნეს არმაზის მონოლინგვისადმი მიძღვნილი ვრცელი სტატია⁹, რომელშიც მოცემული იყო წარწერის მთლიანი ტრანსლიტერაცია (ზოგიერთი სიტყვის გამოკლებით) და გერმანული თარგმანი კომენტარებითურთ. ამ სტატიის ტექსტი მათ თითქმის უცვლელად შეიტანეს თავიანთ წიგნში „აქემენიდების ხანის არამეული ენა“, რომელიც 1963 წ. გამოქვეყნდა (მაინის ფრანკფურტში)¹⁰.

ფ. ალტჰაიმის და რ. შტილის ცდა, ფოტოზე დაყრდნობით მთლიანად გაეშიფრათ არამეოგრაფიული ტექსტი, საკმაოდ გაბედული ცდა იყო. რამდენადმე ამიტომაცაა, რომ მათი წაკითხვები მთელ რიგ შემთხვევაში ეჭვს იწვევს, რის გამოც მათ მიერ შემოთავაზებული ინტერპრეტაცია ტექსტისა, განსაკუთრებით, შინაარსობრივი თვალსაზრისით — ასევე საეჭვოა. მაგრამ წაკითხვათა ნაწილი, ჩვენის აზრით, უდავოდ საყურადღებო და ანგარიშგასაწევია. ეს განსაკუთრებით ეხება ტექსტში მოხსენიებულ ტოპონიმთა წაკითხვებს, რომელთაც ჩვენთვის ახლა განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვთ. ფ. ალტჰაიმის და რ. შტილის ნაშრომმა არ პოვა სათანადო გამოხმაურება სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში, თუ არ ჩავთვლით ზოგიერთი მეცნიერის მცირე შენიშვნებს, განსაკუთრებით ა. ფერიხანიანისა, რომელმაც აღნიშნა, რომ ამ მკვლევართა წაკითხვები არ შეესაბამებოდა იმას, რაც შეიძლებოდა დანახული ყოფილიყო ფოტოზე¹¹ (იმხანად წარწერის დედანს, როგორც ჩანს, არც ა. ფერიხანიანი იცნობდა). რამდენადაც ჩვენთვისაა ცნობილი, ფ. ალტჰაიმისა და რ. შტილის ნაშრომს საქართველოში საერთოდ არავინ გამოხმაურებია, მიუხედავად იმისა, რომ ამ მკვლევართა ზოგიერთი მოსაზრება, განსაკუთრებით ტოპონიმებთან დაკავშირებით, როგორც აღვნიშნეთ, უდავოდ საგულისხმოა.

⁸ აფაქიძე ა., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ა., ლომთათიძე გ. მცხეთა, ფოტო 61.

⁹ Altheim F., Stiehl R. Die zweite (aramäische) Inschrift von Mcheta. „Forschungen und Fortschritte“ (Berlin), 35, 1961, S. 172 f.

¹⁰ Altheim F., Stiehl R. Die aramäische Sprache unter den Achämeniden. Lfr. III. Frankfurt am Main, 1963, S. 243 ff.

¹¹ Перихаяя А. Г. Арамейская надпись из Гарни. — Историко-филологический журнал (Ереван). 1964, № 3, с. 131, прим. 19.

ამეამად ჩვენ თავს ვიკავებთ დეტალურად განვიხილოთ ფ. ალტ-ჰაიმისა და რ. შტილის წაკითხვები ტექსტის შინაარსთან დაკავშირებით. ამ საკითხზე საუბარი ძალზედ შორს წაგვიყვანდა. ახლა შემოვიფარგლებით მხოლოდ ტოპონიმების საკითხის განხილვით.

ფ. ალტჰაიმმა და რ. შტილმა არმაზის მონოლინგვაში შემდეგი ტოპონიმები ამოიკითხეს: mylyt (სტრქ. 3), 'armyn (სტრქ. 6), tbt (სტრქ. 7), nknyt (სტრქ. 8), msknyt, şnryt, nwdyt (სტრქ. 9), 'klyt, nykwrh (სტრქ. 10), msykyt (სტქ. 11), იგივე mskyt (სტრქ. 13)¹². აღსანიშნავია, რომ ერთი მეტად საყურადღებო ტოპონიმის, კერძოდ, msykyt-ის გარდა, ფ. ალტჰაიმსა და რ. შტილს არც უცლიათ მოხდინათ ტოპონიმთა იდენტიფიკაცია, როგორც ჩანს, გასაგები მიზეზის გამო—ისინი არ იცნობდნენ ქართულ სამყაროს, ადგილობრივ ისტორიულ თუ გეოგრაფიულ ვითარებას, რომელიც ასახულია მონოლინგვაში. ფ. ალტჰაიმისა და რ. შტილის მიერ შემოთავაზებულ წაკითხვებს ტოპონიმებისას ქვემოთ ვრცლად შევეხებით.

1960 წ. მოსკოვში გამართულ ორიენტალისტთა XXV საერთაშორისო კონგრესზე აკად. გ. წერეთელი გამოვიდა მოხსენებით: „არმაზის წარწერა მითრიდატე იბერიელის ეპოქისა“. მოხსენების ტექსტი 1962 წ. გამოქვეყნდა „აღმოსავლეთმცოდნეთა XXV საერთაშორისო კონგრესის შრომებში“¹³. სხვათა შორის, გარკვეული მიზეზების გამო, ნაშრომში არ არის 'გამოყენებული ფ. ალტჰაიმისა და რ. შტილის 1961 წ. გამოქვეყნებული ზემოაღნიშნული სტატია, ისევე როგორც ფ. ალტჰაიმსა და რ. შტილს არ გამოუყენებიათ აკად. გ. წერეთლის ნაშრომი 1963 წ. გამოცემულ თავიანთ ზემონახსენებ წიგნში (ე. ი. „აქემენიდების ხანის არამეული ენა“). საქმე ისაა, რომ ამ მკვლევართა ნაშრომები, ასე ვთქვათ, „აღდნენ ერთმანეთს“ ბექდვის პროცესში, რამაც ჩვენ დაგვიკარგა შესაძლებლობა გავცნობოდით ამავე მეცნიერთა ნაშრომების ურთიერთშეფასებებს. მომდევნო ხანებში კი ისინი ჩვენთვის საინტერესო წარწერაზე სპეციალურად აღარ შეჩერებულან.

ამჯერად აკად. გ. წერეთელმა მოგვცა არმაზის მონოლინგვის მთლიანი ტარსლიტერაცია, რომელსაც წაუშმდვარა სათანადო განმარტება, წინა წლებშიც გამოთქმული, იმის შესახებ, რომ ტექსტი დაუდევრადაა დაწერილი. ამომჟღავნებს არც ცდილობდა თითოეული ასოსთვის მიეცა მისთვის დამახასიათებელი მკვეთრი ფორმა, იგი არც ასოთა პროპორციას იცავდა. ამან გამოიწვია შემდეგი: რიგი ასოებისა მცირედ ან სრულიად არ განსხვავდება ერთმანეთისაგან. ასე, მაგალი-

¹² Altheim, Stiehl. დასახ. ნაშრ. გვ. 244 და შმდ.

¹³ იხ. ზემოთ შენიშვნა 3.

თად, ერთმანეთს ძალიან გვანან და ზოგჯერ იდენტურია ქაფ, ნუნ და რეშ; ვაჰ, ნუნ და ირღ, ალფუ და შინ; მინ, კოფ და სანექ; თან, ხეთ, ჰე და ა. შ. ყოველივე ზემოთქმულიდან ჩანს, თუ როგორ სიძნელებითანაა დაკავშირებული წარწერის გაშიფვრა, თუკი მხედველობაში მივიღებთ იმასაც, რომ ტექსტი ალაგ-ალაგ მნიშვნელოვნად დაზიანებულია. შემდეგ აკად. გ. წერეთელი დასძენდა, რომ ზოგიერთი სიტყვა და გამოთქმა რამდენჯერმე გვხვდება წარწერაში. იმისდა მიხედვით, თუ როგორ იქნება განმარტებული ეს სიტყვები, მივიღებთ წარწერის სულ სხვადასხვა შინაარსს¹⁴.

აი, ასეთ რთულ ტექსტთან გვაქვს საქმე არმაზის მონოლინგვის სახით. ალბათ, ამიტომაც იყო, რომ აკად. გ. წერეთელი ამჯერადაც მოერიდა მოეცა ტექსტის გაბმული თარგმანი. პირველი სამი სტრიქონის თარგმნის შემდეგ იგი გადმოსცემს ტექსტის მხოლოდ შინაარსს იმ თანამიმდევრობით, რომლითაც იგი განიხილავდა ტექსტს „Вестник древней истории“-ში გამოქვეყნებულ სტატიაში, რის გამოც მათზე აქ აღარ ვისაუბრებთ. ისტორიული ამბების შეფასებასთან დაკავშირებით იგი წერდა, რომ წარწერის შინაარსიდან გამომდინარე, მითრიდატე, ისევე როგორც მამამისი ფარსმანი, აგრძელებდა აქტიურ მონაწილეობას არმენიისათვის პართიასა და რომს შორის წარმოებულ ომში¹⁵.

ჩვენთვის ყველაზე უფრო საინტერესო „მოსაზღვრე ქვეყნების“, „გამაგრებული ადგილებისა“ და „ციხე-სიმაგრეთა“ სახელწოდებანი კი ამ ნაშრომშიც კვლავ აღუნიშნავი დარჩა. ამიტომაც, ჩვენ დღემდე არ ვიცით, თუ რომელ სიტყვებს მიიჩნევდა აკად. გ. წერეთელი ტოპონიმებად, როგორ კითხულობდა და როგორ იდენტიფიკაციას აძლევდა მათ. იგი მხოლოდ ერთხელ აღნიშნავს, რომ წარწერაში, შესაძლოა, ნახსენებია ცნობილი ციხე-სიმაგრე „სომხეთის საზღვარზე ირანის მხრიდან“ — ზინთ-ი¹⁶, თუმცა მითითებული არ აქვს, ტექსტში ეს ტოპონიმი სახელდობრ რომელ სიტყვას შეესაბამება. მაგრამ უდავოა, აკად. გ. წერეთელი ტოპონიმებად განიხილავდა ყველა იმ სახელწოდებას, რომლებსაც ტექსტში თან ახლავს განმსაზღვრელი სიტყვა „ქვეყანა“, „ადგილი“ თუ „ციხე-სიმაგრე“, როგორც ეს გააკეთეს ფ. ალტჰაიმმა და რ. შტილმა — მათ მიერ შემოთავაზებული თითქმის ყველა ტოპონიმი ამ პრინციპითაა დადგენილი, რაც სავსებით გასაგებია (მოსალოდნელია, რომ ზოგიერთი ტოპონიმი წარწერაში ნახსენებია რომელიმე ზემოაღნიშნული განმსაზღვრელი სიტყვის გარეშე).

¹⁴ Церетели Г. В. Армазская надпись..., с. 375.

¹⁵ იქვე. გვ. 376.

¹⁶ იქვე. გვ. 375.

ამგვარად, არმაზის მონოლინგვაში დადასტურებული ტოპონიმების წაკითხვები ფაქტობრივად მოგვცეს მხოლოდ ფ. ალტჰაიმმა და რ. შტილმა, თუმცა მათი წაკითხვების უტყუარობის საკითხი ჯერ კიდევ დასადავებია. ახლა მთავარია ამ ტოპონიმების აღმნიშვნელი სიტყვები მოვძებნოთ აკად. გ. წერეთლის მიერ შემოთავაზებულ ტრანსლიტერაციაში და დავადგინოთ, როგორ კითხულობდა იგი იმავე სიტყვებს. ეს სიტყვებია (სტრიქონთა თანამიმდევრობით): *mşyt* (სტრქ. 3); *'armn* (სტრქ. 6), *tbyt* (სტრქ. 7), *...[s]ryt* (სტრქ. 8), *ksr nyt*, *şwryt*, *n ydyt* (სტრქ. 9), *'rmyn(?)*, *nykwry*' (სტრქ. 10), *msyryt* (სტრქ. 11), *yhwyt* (სტრქ. 13.)¹⁷.

თუკი ჩვენ ფ. ალტჰაიმისა და რ. შტილის და აკად. გ. წერეთლის წაკითხვებს შევუდარებთ ერთმანეთს, მივიღებთ ქვემოთმოყვანილ ცხრილს, საიდანაც კარგად ჩანს სათანადო მსგავსება-განსხვავება ერთი და იმავე სიტყვის წაკითხვაში (I მწკრივში მოცემულია სტრიქონთა მითითება, მე-2-ში ფ. ალტჰაიმისა და რ. შტილის წაკითხვები, მე-3-ში კი აკად. გ. წერეთლის წაკითხვები).

1.	2	3
3.	<i>mytyt</i>	<i>mşyt</i>
6.	<i>'rmyn</i>	<i>'rmyn</i>
7.	<i>tbt</i>	<i>tbyt</i>
8.	<i>nknyt</i>	<i>...[s]ryt</i>
9.	<i>msknyt</i>	<i>ksr nyt</i>
	<i>şnryt</i>	<i>şwryt</i>
	<i>nwdyt</i>	<i>n ydyt</i>
10.	<i>'klyt</i>	<i>'armyn (?)</i>
	<i>nykwrh</i>	<i>nykwry</i> '
11.	<i>msykyt</i>	<i>msyryt</i>
13.	<i>mskyt</i>	<i>yhwyt</i>

ყოველივე ზემოაღნიშნულის შემდეგ, ბუნებრივია, ისმება კითხვა: ამ წაკითხვათაგან რომელია უფრო მისაღები?

ამას არკვევს წაკითხვების ხელახალი შედარება წარწერის დედანთან, რომლის ახალი ასლიც ჩვენ გავვაჩინია¹⁸.

¹⁷ იქვე, გვ. 375.

¹⁸ ვსარგებლობ შემთხვევით და მადლობას მოვახსენებ აკად ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის უფროს მეცნიერ თანამშრომელს მე დ ე ა წო წ ე ლ ი ა ს, რომელმაც დიდი შრომა გასწია წარწერის ახალი ასლის დამზადებაში.

ასლის დამზადებისას ფაქტობრივად მოვახდინეთ ე. წ. „კოლაცია“ (Kollation), ე. ი. სიტყვათა ადრინდელი წაკითხვების შედარება, გადამოწმება ორიგინალთან (ამას ხშირად მიმართავენ ძველადმოსავლური ტექსტების წაკითხვათა გადამოწმების მიზნით). ასლის შედგენისას ზუსტადაა დაცული დედნის დაწერილობა ყოველი სიტყვისა. ამდენად იგი საკმაოდ სანდოა, თუმცა იგი მაინც არ არის წარწერის უზუსტესი ასლი იმიტომ, რომ ტექსტის ზოგიერთი ადგილის დაზიანების გზით არ მოხერხდა ზუსტად დადგენილიყო დაზიანებულ სიტყვათა დაწერილობა (განსაკუთრებით, ტექსტის ბოლო სტრიქონებისა).

ზემოთ წარმოდგენილი წაკითხვების შედარებამ ორიგინალთან შემდეგი სურათი გვიჩვენა:

ფ. ალტჰაიმისა და რ. შტილის წაკითხვა სიტყვისა mytyt (სტრქ. 3) აშკარად მცდარია. ამ სიტყვას ზუსტად კითხულობს აქად. გ. წერეთელი: msyt, როგორც ეს დედანშია (თანაც, ტექსტში სიტყვა-სიტყვით წერია bmsyt, ე. ი. msyt-ში, თანა, რაც მიუთითებს, რომ msyt აშკარად ტოპონიმი. ფ. ალტჰაიმი და რ. შტილი კი კითხულობენ როგორც bmsyt, ე. ი. „mytyt-ში“¹⁹, საიდანაც კეთდება დასკვნა, რომ mytyt — ტოპონიმი). ფ. ალტჰაიმი და რ. შტილი შეცდომაში შეიყვანა არა მარტო ფოტომ, არამედ იმანაც, რომ სიტყვა mytyt ტექსტის სხვა ადგილას მართლაც წერია, თანაც სამჯერ (სტრქ. 7, 10, 12), მაგრამ სამივეჯერ აშკარად ზმნის ფორმით (პერფექტის მხ. რ. I პირის სუფიქსური -yt ელემენტით, რომელიც სტრუქტურულად ემთხვევა -yt სუფიქსს, ტოპონიმებში რომ იხმარება). ამგვარად, mytyt სრულიადაც არ არის ტოპონიმი და ტექსტის მე-7, მე-10 და მე-12 სტრიქონებში მისი გამოყენება ამ სახით, როგორც ამას გვთავაზობენ ეს მკვლევარები, სრული გაუგებრობაა²⁰. აქედან გამომდინარე, აღნიშნული სტრიქონების კონტექსტიც სათანადოდ არის შესასწორებელი, სახელობრ, წინადადება zyn' 'rwst mkh lkh mytyt შემდეგნაირად უნდა ითარგმნოს: „ეს გამარჯვება, მეფეო, მე შენთვის მოვიპოვე“ (სტრქ. 7). მე-12 სტრიქონში კი იგივე წინადადება ასეთი ფორმითაა წარმოდგენილი: zynh 'rwst bzls lkh mytyt-ეს გამარჯვება, ბაზილევსო (— ე. ი. მეფეო — გ. გ.), მე შენთვის მოვიპოვე“²¹. აშკარაა, რომ მწერალმა „მეფის“ აღსანიშნავად ერთ შემ-

¹⁹ Altheim, Stiehl. დასახ. ნაშრ., გვ. 244, 250 და შმდ.

²⁰ იხ. თარგმანები სათანადო ადგილებსა: Altheim, Stiehl. დასახ. ნაშრ. გვ. 245.

²¹ მე-10 სტრიქონის bzys-ში იგივე bzls უნდა დაინახოთ. I-ს მაგივრად y-ს დაწერა უდაოდ შეცდომაა მწერლისა, რომელმაც დაუღვევრობით y-ის ზედა ნაწილი სათანადოდ არ დააგრძელა მარცხნივ. ამგვარად, მე-10 სტრიქონის ჩვენთვის

თხვევაში იხმარა არამეული mlk, ხოლო მეორეში — ბერძნული βιασεύς, არამეული დაწერილობით — bzls, რაც თავისთავად უაღრესად საყურადღებო ფაქტია²².

მე-6 სტრიქონის დაწერილობა 'rmyu — არმენია, „სომხეთი“ ექვს არ იწვევს, როგორც ეს თავიდანვე სწორად წაიკითხა აკად. გ. წერეთელმა, ხოლო შემდგომ — ფ. ალტჰაიმმა და რ. შტილმა.

მე-7 სტრიქონის ტოპონიმი აკად. გ. წერეთელს უფრო სწორად აქვს წაიკითხული: tbyt. მის წინ მოთავსებული სიტყვის მიხედვით byrl... „ციხე-სიმაგრე“ — აშკარაა, რომ იგი ტოპონიმა.

მე-8 სტრიქონში გასაგებად შემორჩენილია მხოლოდ ტოპონიმის (ტექსტში art „ადგილი“-ს მითითებით) დაბოლოება ... ryt, დასაწყისი ასოები გაურკვეველია.

დედნიდან გამომდინარე, დაწერილობა მე-9 სტრიქონის, ksr nyt-ისა უნდა შესწორდეს ისე, როგორც იგი აქვთ ფ. ალტჰაიმსა და რ. შტილს, ე. ი. msknyt. საქმე ისაა, რომ დედანში კრფ ნამდვილად არ წერია, მის ადგილას აშკარად მიმ-ია. ksr nyt-ის ცალ-ცალკე დაწერაც არ უნდა იყოს მართებული, რადგან ამ ადგილას უნდა წავიკითხოთ ერთი სიტყვა, რომელიც თავის მხრივ გამოყოფილია წინა და მომდევნო სიტყვებისაგან. სიტყვის ორად გაყოფა გაუმართლებელია იმიტომაც, რომ თუკი დავუშვებთ და ksr-ს გავიგებთ როგორც „კეი-სარს“²³, სრულიად გაუგებარი აღმოჩნდება nyt დაწერილობის როლი. შინაარსობრივადაც ტექსტის ამ ადგილას „კეისრის“ გამოჩენა — გაუგებარია. რაც შეეხება რუმ-ის წაიკითხვას კწფ-ად, ამის შესაძლებლობას იძლევა თვით აკად. გ. წერეთლის მართებული დაკვირვება. რომ ტექსტში რუმ და კწფ ასოების დაწერილობა ერთმანეთისაგან ძნელად გასარჩევია. ამგვარად, წაიკითხვა msknyt, ისევე როგორც მისი განხილვა ტოპონიმად, მართებულად გვეჩვენება (მითუმეტეს, რომ ტექსტშია: lqdm msknyt — „msknyt-თან“ (წინ, წინაშე“).

ასევე დედნიდან გამომდინარე, სწორად უნდა მივიჩნიოთ იმავე სტრიქონის წაიკითხვები ერთი და იმავე ტოპონიმისა (მის წინ გვაქვს

საინტერესო წინადადება ასე უნდა გამოიყურებოდეს: whkyn 'rwst bzls lk mylyt — „და ამგვარად (ასე), (ეს) გამარჯვებაც, ბაზილესო, მე შენთვის მოვიპოვე“.

²² „მეფის“ აღსანიშნავად რომ წარწერაში ნახმარია როგორც mlk, ასევე bzls, ეს მართებულად შენიშნა აკად. გ. წერეთელმა: Церетелл. Эпиграфические находки..., с. 52, 56; .მისივე. Армазская надпись эпохи Митридата Иверийского, с. 378. მაგრამ მისი ვარაუდი, თითქოს წარწერაში „მეფისათვის“ შეიძლება ნახმარი იყოს აგრეთვე ლათინური სიტყვა ksr (ksyr) (სტრქ. 9) — „კესარი“ (Церетелл, Эпиграфические находки..., с. 56; .მისივე, Армазская надпись..., с. 378), არ მართლებდა. იხ. ქვემოთაც.

²³ იხ. ზემოთ შენიშვნა 22.

ტყი = სირ. taqna, „ციხე-სიმაგრე“) — ორყრთო ორყრთო. უფრო მეტად კი ეს უკანასკნელი დაწერილობა უნდა იყოს მისაღები. მე-9 სტრიქონის nwdyt და ...n ydyt წაკითხვებთან დაკავშირებით შეგვიძლია მხოლოდ იმის თქმა, რომ დედანში გასაგებად წერია მხოლოდ ...dyt.

მე-10 სტრიქონში ძალზე ძნელია დავინახოთ დაწერილობა 'rmyñ, რომელიც მე-6 სტრიქონში სრულიად გასაგებად იკითხება. ამიტომაც, რომ აკად. გ. წერეთელს აქ კითხვის ნიშანი აქვს დასმული 'rmyñ სიტყვის შემდეგ. მაგრამ ამავე სტრიქონში ექვს იწვევს 'klyt წაკითხვაც, რადგან დედანში ტოპონიმი ბოლოვდება არა ...lyt-ზე, არამედ ryr-ზე. რაც შეეხება იქვე nykwrh თუ nykwry' წაკითხვებს, უნდა ითქვას, რომ ისინი პირობითია და გასარკვევია, აქ ნამდვილად ტოპონიმთან გვაქვს საქმე თუ არა.

ქაფ და რწჷ ასოების დიდი მსგავსების გამო, მე-11 სტრიქონის წაკითხვები ერთი და იმავე სიტყვისა — msykyt თუ msyryt — სწორად გამოიყურება, თუმცა უპირატესობა მაინც უნდა მიეცეს msykyt ფორმას (ტექსტში გვაქვს: lqdm msykyt byrt zy... „msykyt-თან (რომელ არს) ციხე-სიმაგრე ...სა“, ფ. ალტჰაიმისა და რ. შტილის მიხედვით, „გმირთა“)²⁴. სხვა შემთხვევაშიც რწჷს უფრო მომცრო კორპუსი აქვს, ვიდრე ქაფ-ს, რომელიც ხშირად სწორედ ისე იწერება, როგორც ეს ამ შემთხვევაშია მოცემული.

დასასრულ, მე-13 სტრიქონის წაკითხვები — mskyt თუ yhwyt — ტექსტში არ ჩანს. ფ. ალტჰაიმის და რ. შტილის ვარაუდობენ, რომ mskyt ვარიანტული ფორმაა msykyt-ისა, მაგრამ საიდან დასტურდება ეს — ნაშრომში ახსნილი არ არის. ამ დაწერილობის ადგილას კი, მართლაც, რომელიღაც ტოპონიმი უნდა იყოს, რაც გამომდინარეობს კონტექსტიდან: 'spwrg br' zy mr'... „ასფარვ, ძე უფლისა ...სა“, ფ. ალტჰაიმისა და რ. შტილის მიხედვით, „mskyt-ისა“ (იმავე „msykyt-ისა“, ე. ი. როგორც ისინი ვარაუდობენ, „მცხეთისა“. იხ. ქვემოთ).

ამგვარად, არმაზის მონოლინგვაში შემდეგი ტოპონიმები შეიძლება დავინახოთ: mşyt, 'rmyñ, tbyr, msknyt, ორყრთო/ორყრთო და msykyt. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ტექსტში შემორჩენილი უნდა იყოს დაბოლოებანი რამდენიმე ტოპონიმისა. ესენია: ...ryt (ორჯერ), dyt და ...t (არ არის გამორიცხული, რომ ტექსტში სხვა ტოპონიმიც იმალებოდეს, რაც შეიძლება გაირკვეს მხოლოდ ტექსტის საბოლოოდ გაშიფვრის შემდეგ).

²⁴ Altheim, Stiehl. დასახ. ნაშრ. გვ. 245 (წარწერის სტრიქონი 11).

ტოპონიმთა დაბოლოებების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, გეოგრაფიულ სახელთა მეტი ნაწილი ბოლოვდება -yt-ზე, რომელიც ამ სახელთა მაწარმოებელ სუფიქსად უნდა მივიჩნიოთ (კონტექსტიდან გამომდინარე, ამ ნაწილაკის განხილვა როგორც პერფექტის მხ. რ. I პირის სუფიქსური ელემენტი -yt გამოირიცხება). ეს შენიშვნა აგრეთვე ფ. ალტჰაიმმა და რ. შტილმა, რომლებმაც აღნიშნული სუფიქსი დაუკავშირეს სოლდური წარმოშობის აბსტრაქტულ -yt სუფიქსს²⁵. მაგრამ ეს მკვლევარები არ შეეხნენ საკითხს, თუ როგორ უნდა ავხსნათ სოლდური წარმოშობის სუფიქსით გაფორმებული გეოგრაფიული სახელების გამოჩენა არმაზის მონოლინგვაში, რომელშიც ასახული გეოგრაფიული გარემო ეხება იბერიასა და მის მოსაზღვრე რაიონებს. ჩვენის აზრით, -yt ნაწილაკის განსაზღვრა როგორც სოლდური წარმოშობის სუფიქსისა სრულიად უსაფუძვლო და გაუმაართლებელია.

იმ გარემოებიდან გამომდინარე, რომ არმაზის მონოლინგვა გადმოსცემს იბერიაში და მის მეზობელ რაიონებში არსებულ პოლიტიკურ სიტუაციას, ხოლო თვით წარწერა შექმნილია იბერიის სამეფო კარზე, წარწერაში მოხსენიებული ტოპონიმებიც დასაკავშირებელი უნდა იყვნენ სწორედ იბერიასთან, ან მის მოსაზღვრე რაიონებთან, სადაც ეწყობოდა იბერიელთა ლაშქრობები. ამიტომ ლოგიკური უნდა იყოს ვარაუდი, რომ მონოლინგვაში დადასტურებული -yt სუფიქსიანი ტოპონიმების ნაწილი იბერიული (ქართული) წარმოშობის ტოპონიმებია, ნაწილი კი — ქართულად ნაწარმოები უცხო გეოგრაფიული სახელწოდებები. ამგვარ ვარაუდს მხარს უნდა უჭერდეს მოსაზრებაც, რომლის მიხედვით ჩვენთვის საინტერესო ნაწილაკი სხვა არაფერი უნდა იყოს, თუ არა გეოგრაფიული სახელების მაწარმოებელი ქართული -ათ-/-ეთ- სუფიქსი. არამეული დამწერლობის y გრაფიკული ნიშნით ქართული o ან e ხმოვანთა, ისევე როგორც არამეული t გრაფიკული ნიშნით ქართული თ თანხმოვნის გადმოცემა სავსებით კანონზომიერი და სარწმუნოა.

გაცილებით რთული და პრობლემატურია ჩვენთვის საინტერესო ტოპონიმთა იდენტიფიკაციის საკითხი, რომელთანაც დაკავშირებით ქვემოთ გამოთქვამთ მხოლოდ ჩვენს ვარაუდებს.

ტოპონიმი mšyt-ის იდენტიფიკაცია ჯერჯერობით არ ხერხდება. რაც შეეხება lbyt-ს (არმაზის მონოლინგვის მონაცემებით, იგი საძებნია, როგორც ჩანს, იბერიის სამხრეთით, არმენიის მიმართულებით), ქართული ტრანსკრიფციით თბით/თბეთ, იგი შეიძლება განვიხილოთ როგორც ქართული ტოპონიმი ტბეთ-ი. მართალია, ამგვარი გაიგივე-

²⁵ Altheim, Stiehl. დასახ. ნაშრ., გვ. 256. ნაშრომის სხვა ადგილას (გვ. 254) იგივე -yt ნაწილაკი განხილულია როგორც „აბსტრაქტული სუფიქსი“.

ბის ხელშეშლელ გარემოებად ჩანს ის, რომ tbyl სახელწოდების და საწყისი თანხმობიანი, ხშული ყრუ დენტალი t, არ შეესაბამება ქართული ტოპონიმის დასაწყის თანხმობან, ემფატიკურ ხშულ დენტალ ტ-ს. მაგრამ t და t დენტალი თანხმობების აღრევა რომელიმე არაარმეული სიტყვის გადმოცემისას (მით უმეტეს, ტოპონიმისა) არ შეიძლება ჩაითვალოს გადამწყვეტ გარემოებად აღნიშნულ ტოპონიმთა გაიგივების სრული უარყოფისათვის. უფრო მეტად დამაფიქრებელია ის ფაქტი, რომ ტ ბ ე თ ი ტოპონიმის არსებობა იბერიის სამხრეთით (ისტორიული ქვემო ქართლის მხარეში) არ დასტურდება ძველი ქართული ისტორიული წყაროების მონაცემებით²⁶.

ყურადღებას იქცევს ტოპონიმი msknyt, ქართული ტრანსკრიფციით, მსქნით / მსქნეთ (არმაზის მონოლინგვის მონაცემებიდან გამომდინარე ეს ტოპონიმიც საძიებელია იბერიის სამხრეთით, არმენიასთან კავშირში). ამ სახელწოდების იდენტიფიკაციისას მხედველობაშია მისაღები ისტორიული ქვემო ქართლის განაპირა მხარეში—ტაშირის ზეობაში — არსებული ქართული ტოპონიმის სახელწოდება მწყნეთი²⁷. ამ ორი სახელწოდების გაიგივებისას თვალშია საცემი მსქნეთ და მწყნეთ ფორმათა თავიკიდური მ თანხმობებისა და -ნეთ- დაბოლოებათა სრული იდენტურობა. რაც შეეხება -სქ- ელემენტის გამოჩენას -წყ- ელემენტის ნაცვლად, იგი, როგორც ჩანს, არამეოგრაფიული ტექსტის დამწერის მიერ ქართული -წყ- ელემენტის არამეულად გადმოცემის ნაყოფია (მართებული იქნებოდა -წყ- ელემენტის გადმოცემა არამეული ჯ' (ცყ) ასონიშნებით, რადგან ქართული წ, ისევე როგორც ძ, ბგერისათვის არამეულის შესატყვისი სწორედ (ც) ბგერაა).

ტოპონიმი ორყთ თუ ორყრთ, ქართული ტრანსკრიფციით, ცნრით / ცვრით, როგორც ჩანს, სხვა მხარეში, ჩვენთვის გაურკვეველი მიმართულებითაა საძებნი. ამ ტოპონიმის თავიკიდური ც თანხმობის ნაცვლად საცვებით მართებულად შეგვიძლია წ თანხმობიანი დავინახოთ (როგორც ზემოთ აღინიშნა, არამეულ ჯ-ს შესატყვისება როგორც ქართული ც, ასევე წ და ძ), რის შემდეგაც მივიღებთ წნრით / წვრით-ს. წნით ფორმა საყურადღებოა იმ მხრივ, რომ ძველ ქართულ ისტორიულ წყაროებში დადასტურებულია მისი მსგავსი ტოპონიმი — წანარეთი, თუმცა არ შეგვიძლია დავადგინოთ, წნრით ტოპონიმი რამდენადაა დაკავშირებული იმ ეთნიკურ ჯგუფთან, რომელიც

²⁶ ტ ბ ე თ ი ტოპონიმი საქართველოს არაერთ ადგილას იყო და ახლაც არის დადასტურებული.

²⁷ იხ. იო ა ნ ე ' ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი. ქართლ-კახეთის აღწერა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ე ნ უ ჭ ი ძ ე მ და გ უ რ ა მ ბ ე დ ო შ ე ი ლ შ ა. თბ., 1986, გვ. 55. მწყნეთი იხ. აგრეთვე იქვე, გვ. 30 (მღებარეობდა თბილისთან, თანამედროვე წყნეთი).

წყაროებში წანარების სახელითაა ცნობილი²⁸. წვრით ფორმას კი, რომელიც შეიძლება წაეკითხოთ როგორც წვერეთი, წურეთი და ა. შ., არ მოეძებნება შესაბამისი ტოპონიმი.

ფ. ალტჰაიმი და რ. შტილი ტოპონიმ msykyt-ს (ქართული ტარნს-კრიფტით მსიქით) უუოყმანოდ აიგივებენ მცხეთა ტოპონიმთან, რომლის ბერძნულ ვარიანტად ისინი თვლიან Μεσυχμα-ს²⁹. ასეთი გაიგივება ჩვენც შესაძლებლად მიგვაჩნია, რადგან msykyt ფორმაში მოცემული s და k თანხმოვნების გადმოცემა მცხეთა სიტყვის ც და ხ თანხმოვანთა მაგივრად დიდ სიძნელებთან არ არის დაკავშირებული, მით უმეტეს, რომ გასათვალისწინებელია მცხეთა დაწერილობის მოყვანილ ბერძნულ ვარიანტში ც-ს ნაცვლად სწორედ მ-ს გამოჩენა. ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ზემოაღნიშნული -წყ- ელემენტის მსგავსად (ტოპონიმ მწყნეთ-ში), -ცხ- ელემენტის გადმოცემაც არამეულ წარწერაში გარკვეული სიძნელის წინაშე აყენებდა ტექსტის დამწერს.

ზემოგანხილული წაკითხვები ტოპონიმებისა და მათი გაიგივებანი უფრო მოგვიანო ხანის ქართულ გეოგრაფიულ სახელებთან სრულიადაც არ უნდა მივიჩნიოთ საბოლოოდ დადგენილად, რადგან ისინი მხოლოდ ჩვენი ცდაა არმაზის მონოლინგვაში დადასტურებულ ტოპონიმთა თანამედროვე წაკითხვებისა და მათი შესაბამის გაიგივებათა ღამოძებნისა. დამაჯერებლად შეიძლება ჩაითვალოს მხოლოდ ის, რომ არმაზის მონოლინგვის რიგ ტოპონიმებში გამოსაყოფია -yt სუფიქსი და იგი გასაიგივებელია გეოგრაფიული სახელების მაწარმოებელ ქართულ -ით-'-ეთ- სუფიქსთან. არმაზის მონოლინგვის შემდგომმა დამუშავებამ გარკვეული შუქი უნდა მოფინოს ჩვენთვის საინტერესო საკითხს.

Г. Г. ГИОРГАДЗЕ

ТОПОНИМЫ В ОДНОЯЗЫЧНОЙ АРМЕЙСКОГРАФИЧНОЙ НАДПИСИ ИЗ АРМАЗИ

Резюме

В статье дается попытка чтения некоторых слов надписи эпохи Митридата Иверийского (названной в работе «Армасской монолинговой»), предположительно являвшихся топоним-

²⁸ ამის შესახებ იხ. გეასალია ჯ. წანარების ეთნიკური კუთვნილების საკითხისათვის. — 'საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე', 59, № 3, 1970.

²⁹ Altheim, Stiehl. დასახ. ნაშრ. გვ. 256.

мами, и на основе новой сверки с оригиналом текста уточняются их чтения, данные Ф. Альтхеймом и Р. Штиль. Такими географическими названиями являются: mşyt, tbyť, msknyť, şnryť/şwryť, msykyť (в надписи сохранились, видимо, и окончания некоторых других топонимов: =gyť, =dyť и др).

Выделяя из этих топонимов окончание -yť, автор статьи предполагает, что оно можно рассматривать как грузинский суффикс -ოთ- / -ჟთ- / -იტ- / -ეტ, образующий географические названия. В работе дана попытка идентификации вышеуказанных топонимов с некоторыми географическими названиями, засвидетельствованными в древнегрузинских исторических текстах.

არამეულწარწერიანი ფირფიტები დედოფლის გორიდან

ამ წერილის მიზანია სპეციალისტთა ფართო წრისათვის ზელმისა—წვდომი გახადოს ძვლის არამეულწარწერებიანა გრავერებული ფირფიტები, რომლებიც ნაპოვნია 1986 წელს დედოფლის გორაზე ანტიკური ხანის სასახლის ნაშთების არქეოლოგიური გათხრების დროს. მიუხედავად იმისა, რომ დედოფლის გორის გათხრები ჯერ არ დასრულებულა და არც ხსენებული ფირფიტებია საბოლოოდ და ყოველმხრივ შესწავლილი, ჩვენ მაინც გვგონია, რომ წარწერების მხოლოდ მონახაზების პუბლიკაციაც კი გარკვეულწილად ზელს შეუწყობს საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არამეულენოვანი ეპიგრაფიკის არცთუ ისე მცირერიცხოვანი ძეგლების კვლევის საქმეს¹.

1. დედოფლის გორა ე. წ. არადეთის ორგორის დასავლეთი გორაა. იგი მდებარეობს ქარელის რაიონის სოფელ დოღლაურთან, დედოფლის მინდვრის სამხრეთ კიდეზე, მტკვრის მარცხენა შენაკადის, ფცის წყლის შესართავის მახლობლად, მდინარის მარცხენა, მაღალ ნაპირზე. ფართო და ღრმა თხრილით გორა გამოყოფილია როგორც დედოფლის მინდვრისაგან, ისე ორგორის დასავლეთი გორისაგან. დედოფლის გორის სიმაღლე მდინარისპირიდან 34 მეტრია; არქეოლოგიური გათხრებით დადასტურდა, რომ დედოფლის გორა მრავალფენიანი ნამოსახლარია, სადაც კულტურულ დანაშრევთა საერთო სიმაღლავრე 10—14 მეტრს აღწევს. დედოფლის გორის ქვედა ნამოსახლარი ფენები აღრესამიწათმოქმედო, ადრე და გვიანი ბრინჯაოს და ადრე რკინის ხანას განეკუთვნება, მომდევნო ფენა ანტიკური ხანის სასახლის ნანგრევითაა წარმოქმნილი, ეს ნანგრევები კი თავისთავად დაფარულია ე. წ. ადრეფეოდალური ხანის კულტურული ფენის ოთხი სამშენებლო ჰორიზონტით, რომელთაგანაც უკანასკნელი VI—VII სს-ით თარიღდება. VII ს-ის შემდეგ გორაზე აღარაფერ დასახლებულა².

1. ძვ. წ. I საუკუნეში, როდესაც გორაზე სასახლის მშენებლობა დაუწყიათ, გორის სიმაღლე დედოფლის მინდვრის დონიდან 10 მეტრს აღწევდა და თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ გორას მინდვრისაგან თითქმის 10 მ სიღრმის თხრილიც ყოფს, უნდა ვაღიაროთ, რომ სტრა-

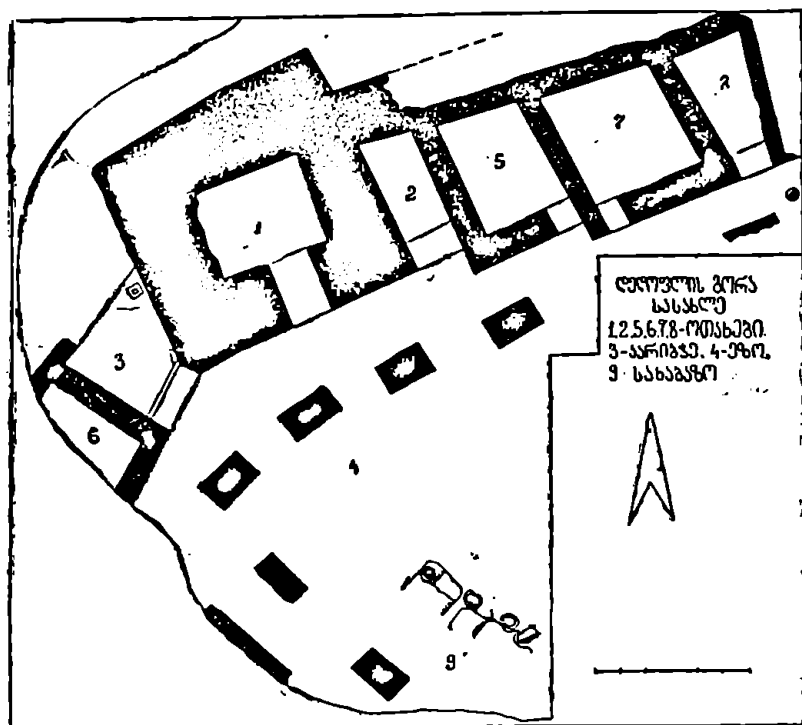
ტეგიული თვალსაზრისით ფრიად ზეღასყრელი ადგილი ყოფილა შერჩეული ციხე-დარბაზის ასაგებად.

სასახლე უმცროსი თანამედროვეა ძვ. წ. II—I საუკუნეთა მიჯნაზე აშენებული გრანდიოზული სატაძრო კომპლექსისა, რომელიც არქეოლოგიური გათხრებით გამოვლინდა დედოფლის მინდვრის ცენტრალურ ნაწილში და რომელიც განისაზღვრა, როგორც ქართლის (იბერიის) მეფეთა საგვარეულო სალოცავი³. საფიქრებელია, რომ სასახლეში ცხოვრობდა ხელისუფალი, რომელსაც ექვემდებარებოდა დედოფლის მინდვრის შემოგარენი, პერიოდულად კი, როდესაც დედოფლის მინდვრის ტაძრებს მოსალოცავად აკითხავდა ხოლმე ქართლის მეფე და მისი ოჯახი, იგივე სასახლე დროებით იქცეოდა სამეფო რეზიდენციად.

არქეოლოგიური მონაცემების თანახმად, რაც დაადასტურა რადიოკარბონულმა ანალიზმა⁴, სასახლე დაღუპულა ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნის ბოლოს, ალბათ, დედოფლის მინდვრის სატაძრო კომპლექსთან ერთად⁵. სასახლე იმსხვერპლა ძლიერმა ხანძარმა, ხოლო კედლების ნანგრევებში რკინის ისრისპირების აღმოჩენის ფაქტი უფლებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ სასახლე ხანძრის დროს ალყაშემორტყმული იყო. ორსართულიანი სასახლის ზედა სართულის ნანგრევმა, რომელიც სიმშრევალისაგან ერთიან პემზისებურ მასად არის ქცეული, საიმედოდ დააკონსერვა პირველი სართულის ოთახები და ყველაფერი, რაც იქ ცეცხლს გადაურჩა, ადგილზევე დაგვხვდა. ცეცხლს კი საკმაოდ ბევრი რამ გადაურჩა, რადგანაც პირველი სართულის იატაკის პირას ტემპერატურა ძალიან მაღალი არა ყოფილა: შემორჩენილია არათუ ლითონის, ქვისა და თიხის ნივთები, არამედ ორგანული წარმოშობის მასალაც — ხისა და ძვლის ნაკეთობანი, მარცვლეული და, ასე გასიჩქეთ, ქსოვილიც კი. ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ ალყამ და ხანძარმა, როგორც ჩანს, შეაფერხა სასახლის დაცლა და სწორედ ამიტომ არის ესოდენ მდიდრული და მრავალფეროვანი, ხანდახან მოულოდნელიც, დედოფლის გორის სასახლის გათხრების შედეგად მოპოვებული ნივთიერი მასალა — ავეჯი, ჭურჭელი, იარაღ-საჭურველი, სამკაული, პროდუქტები და სხვ. განათხარში კარგად აისახა ფაქტფუცი, რაც წინ უსწრებდა სასახლის საბოლოო ნგრევის მომენტს: ნივთები უადგილო ადგილას ყრია, ერთ-ერთი ოთახის კარის ზღურბლზე ხორბლით სავსე ტომარა დაუგდიათ, ბრინჯაოს ამფორა ოთახის ერთ კუთხეში აღმოჩნდა, ხორბალში ჩაფლული, მისი ყური კი — მეორე კუთხეში, ტახტის ქვეშ და ა. შ.

სასახლეს ეკავა დედოფლის გორის დაბრტყელებული თხემის მთელი ზედაპირი, ე. ი. მისი თავდაპირველი ფართობი 3000 კვ. მ-ზე მნიშვნელოვნად მეტი უნდა ყოფილიყო: გორის სამხრეთი კალთის

ეროზიამ იმსხვერპლა თხემის, სულ ცოტა, 5—10 მ სიგანისა და 50—60 მ სიგრძის ნაკვეთი. 1986—88 წლების გათხრებით გაიწმინდა სასაჩლის საერთო ფართობის დაახლოებით ერთი მეათედი ნაწილი: პილონებით შემოსაზღვრული (პერისტილური) შიდა ეზოს დასავლეთი

ნახ. 1

ნაწილი, ეზოს გარშემო განლაგებული ექვსი ოთახი და მცირე (დასავლეთის) კარიბჭე. კარიბჭეც და ექვსივე ოთახის კარებიც გადის შიდა ეზოში, უფრო სწორად, ეზოს პერიმეტრზე მოწყობილ დახუჩულ გალერეაში, რომელიც ეზოსგან პილონებით არის გამოყოფილი. სარკმლები ოთახებს არ ჰქონია და არც ერთმანეთს უკავშირდებოდნენ კარით. მათი გარე კედელი (სისქე 280 სმ) ამავე დროს სასახლის გარე კედელიც არის და მას დაცვის (საფორტიფიკაციო) ფუნქციაც ჰქონია.

სამშენებლო ტექნიკა ტიპურია ელინისტური ხანის ქართლისათვის. მზიდი კონსტრუქციები ხისაა. კედლების (და პილონების) ქვედა

ნაწილი წარმოადგენს ხის ძელებისაგან ჯარგვალური წესით (ბოლოების ჩაქვეთით) შეკრულ გალიას, რომლის უჯრედები დაახლოებით $1,5$ მ სიმაღლემდე შევსებულია ბუნებრივი თიხის (ალიზის) ხსნარზე დაწყობილი მსხვილი რიყის ქვით. ასე შემზადებულ ცოკოლზე ამოყვანილია ალიზის კედელი (ალიზის აგურის ზომები უმეტესად $52 \times 52 \times 12$ სმ), ალიზის წყობა არმირებულია კედლების გასწვრივ და გარდღივად მოდატანებული ხის ძელებით და შეღესილია ალიზის ხსნარით. გარედან სასახლის კედელი, ცოკოლის სიმაღლეზე მაინც, მოპირკეთებული ყოფილა თლილი ქვიშაქვის ბლოკებით, რომლებიც ერთმანეთთან გადაბმულია ისრისებრი ფორმის ხის გამირებით.

ოთახებში და ეზოში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის ანალიზი საშუალებას იძლევა ვივარაუდოთ, რომ გათხრილია სასახლის სამეურნეო ნაწილი: ეზოში მოწყობილია სახაბაზო, ოთხი თონისებრი ღუმელით, იქვე იფქვებოდა მარცვლეული, ხოლო ეზოსპირა ოთახებში ინახებოდა ჭირნახული (ხორბალი, ქერი, ასლი), ხილი და სხვ. სურსათი. ერთ-ერთ ოთახში (სათავსი № 8) სამეურნეო იარაღის, კერძოდ, რკინის სახნისების, აღმოჩენა მეტყველებს იმაზე, რომ სასახლე არა მარტო დამოკიდებული მოსახლეობისაგან გადასახადების სახით საკრეფილი ზედმეტი პროდუქტის თავმოყრის ადგილი იყო, არამედ თვითონაც ეწეოდა სამეურნეო საქმიანობას, ალბათ, სამეფო მონების ხელით. კარიბჭისპირა ოთახში (სათავსი № 1) დადასტურებული რეაქტივები (მაგიდა, კარადა, ქალი, ტახტი; კარადაში — სასწორები, სტილები, ფხვიერი მასის ასაღები ჩამჩა და სხვ.) თითქმის უნდა მოწმობდეს, რომ აქ შეიძლება ეცხოვრა მოხელეს, რომელსაც, როგორც ჩანს, ევალებოდა შემოტანილი პროდუქტის აღრიცხვა, მიღება და გაცემა. ამასთან, ზოგიერთ ბულაზე (ბულები დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა) ჩამდენიმე სხვადასხვა საბეჭდავის ანაბეჭდების არსებობა გვაფიქრებინებს, რომ ამ საქმიანობაში, ზოგჯერ მაინც, მონაწილეობდა სულ ცოტა სამი პირი. ეს კი კანცელარიის, ბიუროკრატიული აპარატის არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს, რაც ანტიკურ ხანაში სწორედ სამეფო (და სატაძრო) მეურნეობისთვის იყო დამახასიათებელი.

გრავერებული ძვლის ფირფიტები სასახლეში ორ ჯგუფად აღმოჩნდა. რვა ფირფიტა ერთად ეყარა № 1 სათავსის იატაკზე, ოთახის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, დანარჩენი ეწყო კარიბჭის (სათავსი № 3) სამხრეთ-დასავლეთ კედელთან. ორივე შემთხვევაში ფირფიტებს ახლდა ღორის ფალანგები: პირველ ჯგუფთან სულ 42 ფალანგა იყო, მეორესთან — 147. კარიბჭეში ფირფიტები და ფალანგები ეწყო დაახლოებით 20×20 სმ ზომის ხის კოლოფში. რომელიც თიხის ოთხი ბულით იყო დაბეჭდილი. ბულები ნახევარსფერული მოყვანილობისაა და ოთხივეზე ერთი და იგივე საბეჭდავის ანაბეჭდია შერჩენილი გაურკვეველი გამოსახულებით. № 1 სათავსში აღმოჩენილი

ფირფიტებიც, შესაძლებელია, კოლოფში ეწყო, მაგრამ დაბეჭითებით
ამაზე მსჯელობა ძნელია.

1. ზოგიერთი ფალანგა დანიშნულია სხვადასხვა ადგილას დატანი-
ლი თითო ან რამდენიმე ქლით, ქდეებითა და ამოკვეთილი ჯვრით,
თითო ან ორ-ორი ნახერგით, რომლებიც ფალანგის სხვადასხვა სი-
ბრტყეშია გაბურღული.

მიუხედავად იმისა, რომ ორივე ჯგუფის ფირფიტები პრაქტიკუ-
ლად იდენტურია ზომებითაც და გრავირებულ გამოსახულებათა სტი-
ლითაც, მაინც უფრო სავარაუდოა, რომ აქ ფირფიტების არა ერთ,
არამედ ორ სხვადასხვა კომპლექსთან გვქონდეს საქმე, რამდენადაც
ყარბიჭეში ისინი, როგორც აღვნიშნეთ, დაბეჭდილ კოლოფში აღმო-
ჩნდა. თუკი ეს ასეა, მაშინ უნდა დავუშვათ, რომ პირველი კომპლექ-
ტი ნაკლულია. სამწუხაროდ, დაბეჭითებით არც კარბიჭის კომპლექ-
ტის შემადგენელი ფირფიტების ზუსტი რაოდენობის განსაზღვრა შე-
გვიძლია, რადგანაც გარდა ჩვიდმეტი, მეტ-ნაკლებად მთელი ფირფი-
ტისა, იქვე იყო, სულ ცოტა, კიდევ სამი, სიმხურვალისაგან ერთმა-
ნეთთან შედუღებული ფირფიტა. და არ ვართ დაზღვეული იმისაგან,
რომ კიდევ რამდენიმე ფირფიტა მთლიანად არ დაიწვა ხანძარში.

1. ფირფიტები დაენომრეთ იმავე თანამიმდევრობით, როგორც ისი-
ნი ელაგა in situ, იმ იმედით, რომ ეს რაიმე ხელჩასაჰიდს მოგვცემდა
მათი ფუნქციის გასარკვევად. ამრიგად, ქვევით პირველი ჯგუფის ფირ-
ფიტებს მოვიხსენიებთ ნომრებით 1-დან 8-მდე, ხოლო მეორე ჯგუფი-
სას — 9-დან 25-მდე.

: თუმცა ყველა ფირფიტა ერთი მასალისაგან — ირმის რქისაგან —
არის გამოკვეთილი, ვიზუალურად სხვადასხვა ჯგუფის ფირფიტები
ერთმანეთისაგან მკვეთრად განსხვავდება, რაც ხანძრის სხვადასხვაგვა-
რი ზემოქმედებით აიხსნება. პირველი ჯგუფის ფირფიტები მხოლოდ
შერუჯულია და მათ რუხი ფერი დასდებია, მეორე ჯგუფის კი კოლო-
ფიანად, როგორც ჩანს, ღია ალზე იწვოდა და ცეცხლისგან ფირფიტე-
ბი მთლად გამოთეთრებული და მყიდვა.

მექანიკურ დაზიანებათა (ცვეთა, თერმული დეფორმაცია. გატე-
ხვა) გათვალისწინებით შეიძლება ითქვას, რომ ყველა ფირფიტა ერთი
ფორმისაა. ესაა ოდნავ წაგრძელებული კვადრატი, რომლის მარჯვენა
გვერდი მსუბუქად მორკალულია, მარცხენა გვერდი კი ორი თანაბარი
რკალის შეერთებით არის მიღებული; ზედა და ქვედა გვერდები ტალ-
ლისებრ დაკბილულია (სამ-სამი კბილი).

1. ფირფიტები ზომითაც მეტ-ნაკლებად ტოლია. მათი საშუალო სი-
გრძე შეადგენს 44 მმ, სიგანე — 41 მმ, ხოლო სისქე — 3 მმ (ყველაზე
დიდი № 8 ფირფიტის ზომებია 49×48 მმ, ყველაზე მცირესი — №
18—40×36 მმ).

ფირფიტები ხშირი და ხანგრძლივი ხმარებისაგან ძლიერ გაცვეთილია, № 10 ფირფიტა კი ძველადვე გასტეხილი და შეუკოწიწებიან (დაუშოქლონებიან) სპილენძის ორი წყვილი საკერებლით.

ყველა ფირფიტა ორივე მხრიდან საგულდაგულოდ არის გაპრიალებული, ოცდაორის ცალ პირზე კი სხვადასხვა გამოსახულებაც ამოუკვეთიათ. შვიდ მათგანზე წარწერაც არის მოთავსებული (№№ 1, 4, 9, 12, 20, 21, 25). გრავირებული ნახატის გარეშე მხოლოდ სამი ფირფიტაა (№№ 8, 10, 15) დატოვებული, როგორც ჩანს, საგანგებოდ, რამდენადაც ერთ-ერთი მათგანი ძველადვეა შეკეთებული (№ 10).

ამდენად, უნდა ვიფიქროთ, რომ სადა (უგამოსახულებო) ფირფიტები ნახევარფაბრიკატები (ნამზადები) კი არ არის, არამედ ისინი გარკვეულ ფუნქციურ დატვირთვას ატარებდნენ, დაახლოებით ისეთს, როგორსაც, მაგალითად, ჯოკერი ბანქოში.

სიტყვამ მოიტანა და აქვე შეიძლება ითქვას, რომ მონაცემთა მთელი კომპლექსის გათვალისწინებით ყველაზე უფრო რეალური ვარაუდი ამ ფირფიტების დანიშნულების შესახებ არის ის, რომ მათი სახით საქმე გვაქვს სათამაშო ან სამკითხაო, უფრო სწორად, სამკითხაო და სათამაშო კომპლექტთან, რამდენადაც თამაში და მკითხაობა მუდამ იყო და არის ერთმანეთთან დაკავშირებული.

ძველ აღმოსავლეთსა და ანტიკურ სამყაროში ფართოდ იყო გავრცელებული სხვადასხვა ტიპის თამაშები, მათ შორის აზარტულიც: ცოჭაობა, ზარი, შაში, ნარდი და მისთანანი, რომელთა გამოგონებას პეროდოტე ლიდიელებს მიაწერს (Herod., 1,94)⁷. თამაშები თანაბრად მძოვლარული იყო როგორც დაბალ, ისე მაღალ სოციალურ წრეებში და კამათლის გაგორებას რომის იმპერატორებიც არ თაკილობდნენ (Suet. Aug. 71, 1—4)⁸. თავისთავად ცხადია, რომ ძველი საქართველო ზერ დარჩებოდა ამ საერთო-საქაცობრიო ფერხულს გარეშე, მით უმეტეს, რომ ამგვარი მტკიცებისათვის ფაქტიური მონაცემებიც გავაჩნია, თუნდაც ასტრაგალების — სათამაშოდ გამოზადებული, ზოგჯერ ქლესა (ვახეხილი) და ვახვრეტილი კოკების — სახით, რომლებიც ხშირად გვხვდება კულტურულ ფენებში თუ სამარხებში⁹. დედოფლის გორის სასახლეში, სხვათა შორის, ირმის რქისაგან გამოთლილი, უკანა ფეხებზე ჩატუტული ძაღლის ფორმის სათამაშო ფიგურა — კოჭიც — აღმოჩნდა, რაც, როგორც ჩანს, გამოდგება იმის ნივთიერ საბუთად, რომ ჩვენში, წელთაღრიცხვათა მიჯნაზე გავრცელებული ყოფილა ზარზე და კოჭაობაზე უფრო რთული, შაშის, ნარდისა და ჭადრაკის მსგავსი თამაშებიც. არ არის გამორიცხული, რომ ასეთივე რანგის თამაშისათვის ყოფილიყო განკუთვნილი ჩვენი ფირფიტებიც¹⁰. მაგრამ ფირფიტები და ფალანგები ისე საგულდაგულოდ იყო შენახული ოთხი ბულით დაბეჭდილ ყუთში, და როგორც ჩანს, ისე დიდად აფა-

სებდნენ მათ თავის დროზე, რომ, ჩვენი აზრით, ისინი ძირითადად მაინც არა სათამაშოდ, არამედ სამკითხაოდ უნდა გამოეყენებინათ: წილისყრის საშუალებით ბედისწერის ამოცნობა და მომავლის განკვერტა ხომ ანტიკური ხანის საზოგადოებრივი ყოფის სრულიად ჩვეულებრივი ელემენტი გახლდათ¹¹.

ფირფიტების სამკითხაო-სათამაშო, ე. ი. საკულტო დანიშნულებით უნდა აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ ქართლის ტერიტორიაზე ამ ტიპის ფირფიტების აღმოჩენის ჩვენთვის ცნობილი ექვსი შემთხვევიდან, სამჯერ ისინი სამარხეულ ინვენტარს წარმოადგენენ. გავიხსენოთ საფლავებში სათამაშო-სამკითხაო კოჭების (ასტრაგალების) ჩატანების ფაქტებიც.

1938 წელს, პირველად, 6 ცალი ასეთი ფირფიტა აღმოჩნდა მცხეთაში, სამთავროს სამხრეთი უბნის № 63 კრამიტსამარხში, რომელიც I საუკუნით თარიღდება. ძვლის ფირფიტები ფორმითაც და ზომითაც ჩვენი ფირფიტების მსგავსია და სამ მათგანზე გრავირებული გამოსახულების კვალიც შეიმჩნევა¹².

უფლისციხის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ 1964 წელს შიდა ქალაქში, წინაფეოდალური ხანის კულტურულ ფენაში იპოვა ერთი ცალი ასეთივე ფორმისა და ზომის სადა ფირფიტა, ხოლო 1968 წელს ბამბების № 10 სამარხში აღმოაჩინა ძვლის ასეთივე, ოდნავ უფრო მომცრო 5 ცალი ფირფიტა, რომელთაგანაც ორზე ცხოველებია გამოსახული — ერთზე ტახტი, მეორეზე მელია და ბატი. დანარჩენი სამი ფირფიტა სადაა. საყურადღებოა, რომ ფირფიტებთან ერთად ამავე სამარხში იყო ცხვრის, ღორის, ჯეირნისა და ირმის 165 ცალი ფალანგა და ცხვრის 5 ცალი კოჭი. ზოგიერთ ფალანგას სავსებით ისეთივე ნახვრეტები აქვს, როგორც დედოფლის გორის სასახლეში ნაპოვნ ფალანგებს. არის აქ ამოღარულნიშნიანი ცალებიც. ბამბების № 10 სამარხში აღმოჩენილი თიხის შავპრილა ცალყურა კოჭობი და ქუსლიანი ჯამი, ისევე როგორც ძვლის პიქსიდა, ანალოგიურია დედოფლის გორის სასახლის მასალისა და არ შეიძლება იყოს ძვ. წ. I საუკუნის დასასრულზე უფრო ძველი. ვფიქრობთ, რომ წელთაღრიცხვათა მიჩნა ამ სამარხისათვის ყველაზე შესაფერისი თარიღია¹³.

ძვლის ექვსი ცალი მინიატურული ფირფიტა, სავსებით იმავე ფორმის, როგორც დედოფლის გორის ფირფიტები, ოღონდ ოთხჯერ უფრო მცირე ზომისა და თანაც გახვრეტილები, აღმოჩნდა ნასტაგისის სამაროვნის № 2 სამარხში, რომელიც I საუკუნით თარიღდება. ექვსივე ფირფიტაზე რაღაც გამოსახულება ყოფილა ამოკვეთილი, მაგრამ ამჟამად ძნელად გასარკვევია. ნასტაგისშივე აღმოჩენილ სავსებით ასეთივე ორ ფირფიტაზე გამოსახულებები უკვე გაირჩევა. ერთზე ამოკვეთილია ბავშვური ნახატისმაგვარი ადამიანის პირისახე, მეორეზე —

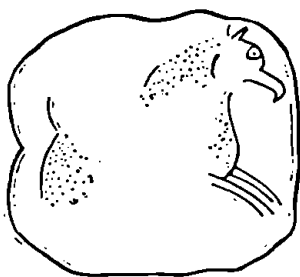
რადაც ცხოველი, მარცხნივ მიმართული (დედოფლის გორის ყველა ზამოსახულება მარჯვნივაა მიმართული). კიდევ ორი, უფრო დიდი ზომის ძვლის ფირფიტა აღმოჩნდა ნასტაგისშივე, I საუკუნის მასალით შევსებულ ორმოში. ერთ-ერთი ფირფიტა ოთხკუთხაა და მის გაპრიალებულ ზედაპირზე უხეშად კვადრატია ამოფხაპნილი. მეორე ფირფიტა კი ჩვეულებრივი ფორმისაა და ზედ ამოკვეთილია ფანტასტიკური ცხენის საკმაოდ ექსპრესიული გამოსახულება. წერტილებით შევსებული, კუდაწეული, ნისკარტიანებრძრუნჩიანი. ცხენი, ზურვზე რტოსებრი ფრთით, მარცხნივ მოძრაობს. ფირფიტის უკანა მხარეზე ასოსმაგვარი ორი ნიშანია ამოკაწრული¹⁴.

ამრიგად, შეიძლება დაეასკვნათ, რომ ძველ ქართლში ეს მაგიური ფირფიტები საკმაოდ ფართოდ იყო გავრცელებული წელთაღრიცხვათა მიჯნაზე, რაც კიდევ ერთი მოწმობაა მათი საგანგებო მნიშვნელობისა. საქართველოს ფარგლებს გარეთ ზუსტად ასეთივე ფორმის გრავირებული ფირფიტები ჩვენთვის ცნობილი არ არის, თუმცა ზარკვეულ მსგავსებას იჩენს — და ჩვენის აზრით მათ ანალოგიური დანიშნულებაც უნდა ჰქონოდა — ძვლის ხუთი გრავირებული ფირფიტა, რომელიც აღმოჩნდა ანტიკური სოლდიანის ტერიტორიაზე, ზუბეკეთის სსრ ქოშრაბადის რაიონის სოფელ ორლათთან, ნაქალაქარ ყურგან-თეფეს მახლობლად გათხრილ № 2 ყორღანში (ძვ. წ. I — ახ. წ. I სს.). ორ უფრო მოზრდილ ფირფიტაზე (135×105 მმ) მხედართა წადირობისა და მხედართა და ფეხოსანთა ბრძოლის სცენებია გრავირებული, მცირე ზომის ფირფიტებზე (59×50 მმ) კი ორი შუბოსნის ბრძოლა, წყვილი აქლემის ჭიდილი და სვავი. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ მხედართა იარაღ-საჭურველი (გარდა მახვილებისა) და ჩაცმულობა გარკვეულ მსგავსებას იჩენს ჩვენი ფირფიტების შესაბამის რეალებთან, მაგრამ ცხენების ჯიში, მხედართა სახეები და თმა-წვერის მოყვანილობა სრულიად განსხვავებულია, რაც საეხებით გასაგებია, რაჰდენადაც გ. ა. პუგაჩენკოვას სამართლიანი განსაზღვრით, ფირფიტების მხატვრობა სოლდური ზელოვნების ნიმუშია და მასზე სოლდური სამყარო უნდა ასახულიყო შუააზიური ტიპაჟით და ახალთექური ჯიშის მსუბუქი კონსტრუქციის გრძელფეხება და გრძელკისეირა ცხენებით¹⁵. გრავირებულ გამოსახულებებიანი და წარწერებიანი ძვლის მცირე ზომის ოთხკუთხა ფირფიტები ცნობილია ანტიკური ხანის დასავლური ძეგლებიდანაც, კერძოდ, ოლბიიდან. იქ მათი დანიშნულება ზარკვეული არ არის, თუმცა ბერძნული წარწერების დალოცვითი და მაგიური ხასიათი ფუნქციურად აახლოებს მათ ჩვენს ფირფიტებთან. თარიღი ოლბიური ფირფიტებისა ძვ. წ. V—IV სს.¹⁶.

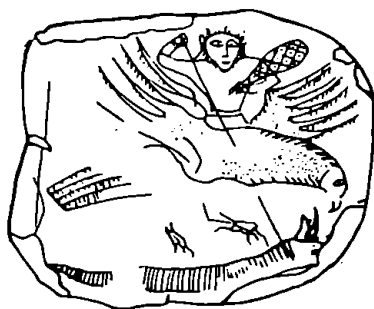
ანალოგიების ამ მოკლე მიმოხილვის შემდეგ დავუბრუნდეთ ისევ დედოფლის გორის ფირფიტებს და მათზე ამოკვეთილ გამოსახულებებს. როგორც აღვნიშნეთ, მეტ-ნაკლები სისრულით გადარჩა სულ

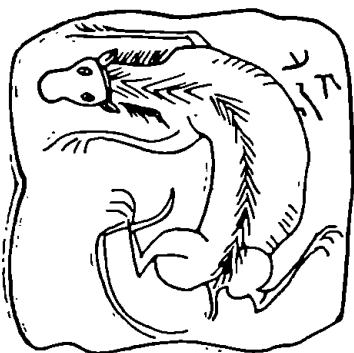
1

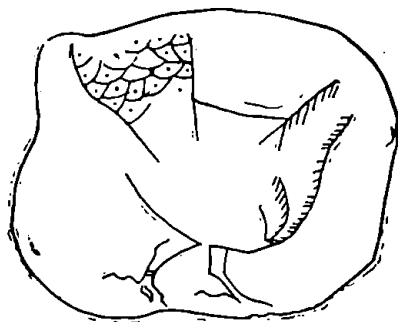
2

3

4

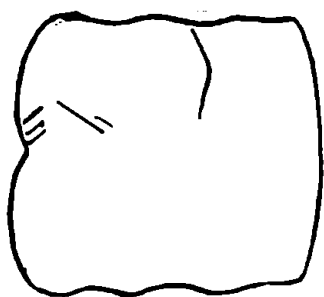

5

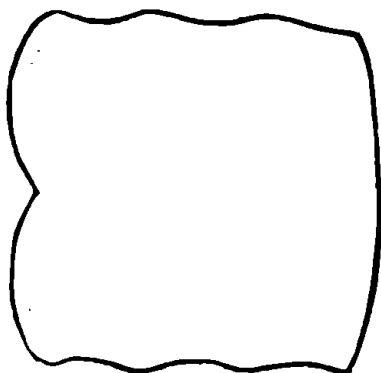

6

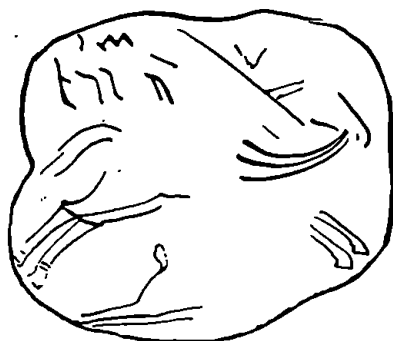
606. 2.

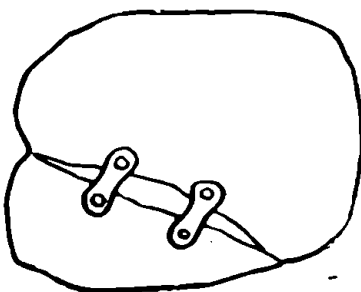
7

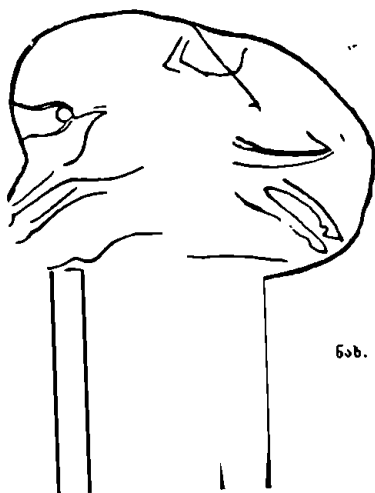
8

9

10

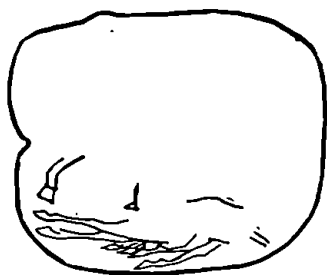
12

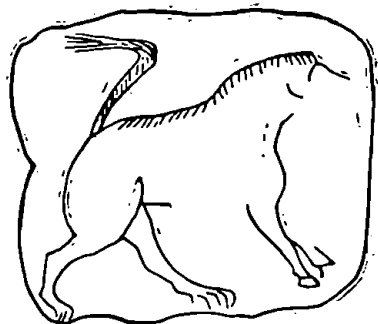
13

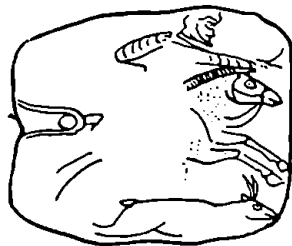
14

16

17

18

19

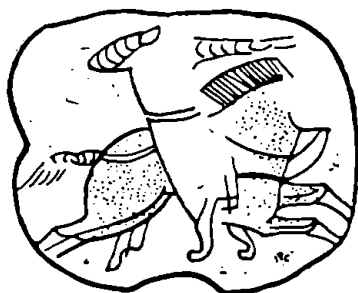
таб. 4

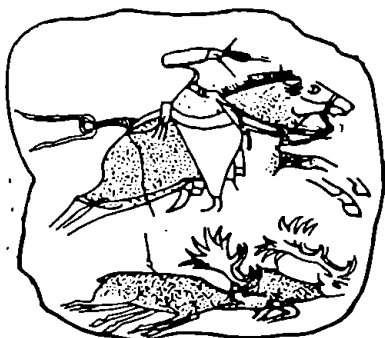
20

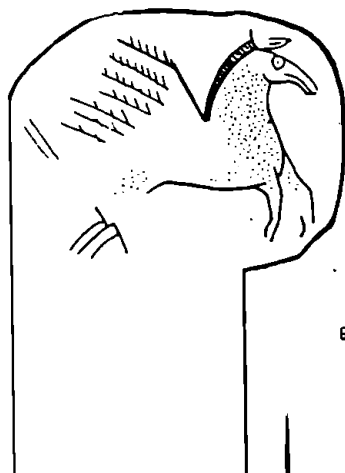
21

22

23

25

25 ფირფიტა, მათგან სამი, როგორც ჩანს, იმთავითვე დატოვებული იყო გამოსახულების გარეშე (№№ 8, 10, 15). № 7 ფირფიტაზე გრავირება თითქმის მთლიანად გაცვეთილია და ხუთიოდე შემორჩენილი შტრიხის ნახატის რეკონსტრუქციის საშუალებას არ იძლევა. დანარჩენ 21 ფირფიტაზე კი ნახატი ასე თუ ისე იკითხება, თუმცა ხანგრძლივი ხმარებისა და ცეცხლის ზემოქმედების გამო მრავალი დეტალი სამუდამოდ დაკარგულია.

გრაფიკული ნახატი, რომელიც შესრულებულია მეტად წვრილი და მახვილი სამუშაოპირიანი იარაღით, შესაძლებელია, ფოლადის ნემსით, მთლიანად ავსებს ფირფიტის ზედაპირს. მოქნილი, მეტყველი ხაზი ააშკარავებს გამოცდილი პროფესიონალი გრაფიკოსის ხელს, რომელიც სრულყოფილად ფლობს მასალას და თუ გავიხსენებთ, რომ ეს მასა მეტად მკვრივი, მაგარი ძვალია, მით უფრო დასაფასებელია ოსტატობა ბელოსნისა, რომელმაც ისე შეძლო ამდენი ფიგურის ამოკვეთა, რომ ერთხელაც არ ასცდენია ხაზი, ერთხელაც არ დასკირებია ნახატის გადაკეთება. ექსპრესიით სავსე ნახატი, გაწონასწორებული კომპოზიცია და სიკოცხლით მფეთქავი ფიგურები კი იმისი მოწმობაა, რომ ეს პროფესიონალი ბელოსანი მაღალნიჭიერი მხატვარიც იყო და ამასთანავე, მშვენიერად იცნობდა ადამიანისა და ცხოველთა ანატომიას. ფირფიტების მხატვარი დეტალების დიდოსტატიც არის. საგულდაგულოდ ხატავს იგი ადამიანთა სამოსის, იარაღ-საქურავის, 'ცხენის ალგირის ელემენტებს, ადამიანთა და ცხოველთა სხეულის ნაწილებს და ხატავს ისეთი სიზუსტით, რომ ნახატი რეალური ნივთიერი კულტურის ძეგლის ღირებულებას იძენს, ხოლო დაზიანებულ ფირფიტებზე ცხოველის გამოსახულების თითო-ოროლა შემორჩენილი დეტალით მთელი ფიგურის რეკონსტრუქციაა შესაძლებელი.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, დედოფლის გორაზე ფირფიტები ორ ჯგუფად აღმოჩნდა (№№ 1—8 და № 9—25). მაგრამ გრაფიკული ნახატების სტილსა და მანერაში არავითარი განსხვავება არ შეინიშნება, ისე რომ, იძულებული ვართ ფირფიტათა ორივე ჯგუფი ერთი სახელოსნოს პროდუქციად ვაღიაროთ. ფიგურათა რაოდენობის მიხედვით ნახატები ორ ჯგუფად შეიძლება გაიყოს — ერთფიგურიანი და მრავალფიგურიანი კომპოზიციებად. 6 ფირფიტაზე თითო ცხოველია გამოსახული, და ექვსივე თუ არა, ოთხი მათგანი მაინც ნამდვილად ფანტასტიკური: ნისკარტიანი და ლომისტანიანი გრიფონი (№ 2), ფრთოსანი ცხენი (№ 24), ცხოველი, რომლის წინა კიდურები ცხენის ჩლიქებით ბოლოვდება, უკან კი ბრჭყალებით (№ 17) და ცხენისებრთავეიანთი, თათებიანი, ფაფრიანი, გრძელი და წვრილკუდიანი ცხოველი, რომელიც უჩვეულო რაკურსში — მიწაზე გართბმული — ზედზედში არის დახატული (№ 4). № 5 ფირფიტაზე რაღაც ფარშევანგის-

ბოლოიანი ქათმისნაირი ფრინველია გამოსახული, № 6 ფირფიტაზე
ყი — ცხენისებრი ცხოველი, ოღონდ უჩვეულოდ წვეტიანი დრუნჩით
და მოკლე და აპრეხილი ფოჩიანი კუდით.

მრავალფეგურაიან კომპოზიციებში განცალკევებით დგას № 3
ფირფიტის ფანტასტიკური შინაარსის სცენა: არწივისმაგვარ ფრინ-
ველზე ამხედრებული კვერთხისმპყრობელი ანტროპომორფული დემო-
ნი გრძელი შუბით გმირავს გველეშაპს. ეს ფირფიტა კიდევ ერთი დე-
ტალით გამოირჩევა სხვებისაგან: ანტროპომორფული ფიგურა, ყველა
სხვა კომპოზიციისაგან განსხვავებით, აქ ფრონტალურად არის წარმო-
დგენილი¹⁷.

14 ფირფიტაზე გამოსახულია მხედარი, რომელთაგანაც 5 ხელ-
შუბს ტყორცნის, 8 კი ისარს, მხოლოდ ერთი ფირფიტაა (№ 16) ისე
გაცვეთილი, რომ არ ჩანს, თუ რით იყო შეიარაღებული მხედარი.

მხედრებიდან მხოლოდ ერთია (№ 17) ხელმოცარული და უნა-
დავლოდ გამოსახული, ყველა დანარჩენს თითო ან ორ-ორი ნადირი
ჰყავს მოკლული: დათვი (№ 20), ტახი (№ 1), ორი ტახი (№ 14), ირემი
(№ 12 და № 19), ორი ირემი (№ 23), ირმის, ნიამორის, ჯიხვის თუ გა-
რეული ცხვრის ტიპის თითო (№№ 9, 11, 13, 18, 20) და ორ-ორი
(№№ 16, 25) ცხოველი¹⁸.

ნახატები „თბრობითია“ და ერთდროულად იძლევა ნადირობის
პროცესის საწყისსაც და ბოლოსაც: ისრის თუ ხელ-შუბის ტყორცნის
მომენტიც და ამ მოქმედების შედეგიც—განგმირული ნადირი—ნახატ-
ში ერთადაა წარმოდგენილი. ნანადირევი გაქვანებული ცხენის ფეხებ-
ქვეშ არის გამოსახული, მოკეცილი წინა და გაჯიმული უკანა კიდურე-
ბით. ირმებისა და ტახის (№ 1), ისევე როგორც ცხენების, სხეულები,
ბშირი წერტილებით არის შევსებული. ცხოველებს ზურგში გარჭო-
ბილი აქვთ ისარი ან ხელშუბი.

ყველა ცხენი ე. წ. „გაფრენილ გალობშია“ გამოსახული, შეკრე-
პილი ფაფრითა და გამონასკვეული ძუით, და ყველა ერთი ჭიშისაა:
შეღარებით მომცრო ტანიანი, მკვრივი და შეკრული, ღონიერი სხეუ-
ლითა და ოდნავ ზომაზე მეტად დიდი თავით.

შეღარებით უკეთ დაცულ ფირფიტებზე კარგად გაირჩევა ცხე-
ნის აკანშეულობის დეტალები: ავშარა, სადავეები, საძე და სამკერდე
თასმები, სამკერდული ბალთა, თოქალთო. განსაკუთრებით აღსანი-
შნავია, რომ № 4 და № 6 ფირფიტებზე სრულიად გარკვევით აისახა
ორ-ორი წყვილი სადავე, რაც საბორობე ლაგმის არსებობაზე მიუთი-
თებს¹⁹. მშვილდოსანთა ცხენების (№№ 19, 22, 23) მუცლის ან გავის
ქვეშ მოჩანს უნაგირზე მარცხენა (ჩვენთვის დაფარული) მხრიდან შე-
კიდული კაპარკის ბოლო.

მხედრები თავისუფლად სხედან ცხენებზე, კისერთან ახლოს, ფეხები მუხლებში ოდნავ მოხრილი აქვთ, ფეხის ტერფები უზანგების ჯარეშე ცხენის მუცელს ქვეშ არის გაჭიმული. ყველა მხედარი მარჯვენა პროფილშია გამოსახული. მშვილდოსნები ცხენის კისერზე არიან გადახრილნი, წინ გაჭიმულ მარცხენა ხელში მშვილდი უპყრიათ, იდაყვში მოხრილი და უკან გაწეული მარჯვენათი კი ლარსა ჰკიმავენ²⁰.

შუბოსნები გამართულნი სხედან, მარცხენა ხელით სადავე უჭირავთ, უკან და მალა აწეული იდაყვში მოხრილი მარჯვენა ხელით კი მოკლე ხელშუბს ტყორცნიან ქვემოთ და წინ, ცხენის სელის მიმართულეებით.

მხედრებს მაღალი, სწორი, ოდნავ კენიანი ცხვირი, თვალის ფართო კრილი, ხუჭუქა თმა და მოკლე წვერ-ულვაში აქვთ. თავზე ხურავთ ჟაფანაქის მაგვარი პატარა ქუდი, ტანთ აცვიათ გრძელსახელოიანი კვართი და მოკლესახელოებიანი, წელში გამოყვანილი, კალთიანი, წინ გახსნილი, გრძელი კაბა, წელზე სარტყლით.

კომპოზიციებში ასახული ტიპაჟით და ცალკეული იკონოგრაფიული დეტალებითაც დედოფლის გორის ფირფიტების მხატვრობა თვალსაჩინოდ განსხვავდება ანტიკური ხანის აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნების დაახლოებით თანადროული მხატვრობისაგან. ასე, მაგალითად, ძვ. წ. I ს-ის სპილოს ძვლის კოლოფის კედლებზე გრაფირებული ნადირობის ზედაში მშვილდოსანი ბაქტრიელები გამოსახულნი არიან გრძელი, ძირს დაშვებული ულვაშები, წვერგაპარსულნი და კეფასთან შეკრული სწორი თმით, უთავსაბურავოდ²¹. პართულ მხატვრობაში ცხენოსანი მშვილდოსნები, ჩვენი ფირფიტებისაგან განსხვავებით, როგორც წესი, ფრონტალურად არიან გამოსახულნი, რაც საერთოდ დამახასიათებელია პართული ხელოვნებისათვის. ასეა, მაგალითად, დურა-ევროპოსში, ჰათრაში, აშურში გათხრების შედეგად აღმოჩენილ გრაფიტებზე, ფრესკებზე. ამასთანავე, აქ მამაკაცები თითქმის ყოველთვის წვერგაპარსულნი არიან²².

და კიდევ ერთი გარემოება, თუკი ეს შემთხვევითი არ არის: ირანული (პართული, სასანური) ხელოვნების ძეგლებს შორის ვერ მიაკვლიეთ ხელშუბოსანი მხედრის გამოსახულებას, მაშინ როცა ანტიკური ხანის ქართული ხელოვნებისათვის ეს ჩვეულებრივი მოვლენაა²³.

ეს მოკლე მიმოხილვაც კი, ვფიქრობთ, საკმარისია იმისათვის, რათა დიდი ალბათობით ვივარაუდოთ დედოფლის გორის სასახლეში ნაპოვნი ფირფიტების ადგილობრივი, ქართული წარმომავლობა. ამასვე უნდა მიუთითებდეს შვიდ ფირფიტაზე (№№ 1, 4, 9, 12, 20, 21, 25) შერჩენილი წარწერებიც: ისინი შესრულებულია არამეული დამწერლობის იმ სახეობით, რომელიც ფართოდ გამოიყენებოდა ანტიკური

ხანის საქართველოში და რომელსაც არმაზის ბილინგვის დეშიფრირების შემდეგ, ჩვეულებრივ, არმაზულ დამწერლობას უწოდებენ ხოლმე²⁴.

წარწერები ფირფიტებზე ამოკაწრულია წვეტიანი იარაღით, ნახატისაგან თავისუფალ არეებზე, უმეტესწილად მხედრების ზურგს უკან. ვფიქრობთ, რომ წარწერების მკვეთელი არ არის იგივე პირი, ვინც მხატვრობა შეასრულა. კიდევ მეტი, შესაძლებელია, რომ ყველა წარწერაც არ იყოს ერთი და იგივე პირის მიერ ამოკაწრული. ამგვარი ვარაუდის უფლებას გვაძლევს ასონიშნების კვეთის ნაკლები სიღრმე და სიმტკიცე ნახატთან შედარებით, კვეთილი ხაზის განსხვავებული ხასიათი. ასონიშნები კუთხოვანია, მათი შემადგენელი ხაზები ზოგჯერ აცდენილია და ზომაზე მეტად გაგრძელებული, წარწერები ორ თუ სამ შემთხვევაში ნახატზეა გადასული, გარდა ამისა, მოსალოდნელზე უფრო დიდია ცალკეულ ასონიშანთა ვარიანტობა.

ასონიშნები მეტად მცირე ზომისაა. მათი სიმაღლე მერყეობს ორიდან შვიდ მილიმეტრამდე, ამასთან, წარწერები ძლიერ გადაცვეთილია და სიმჭურვალისგან დაზიანებული, ზოგან გამჭრალიც კი. ასე რომ, ზოგიერთ ნიშნის არათუ ამოცნობა, არამედ უბრალოდ დანახვა და შემთხვევითი ხასიათის ნაკაწრებისა და ძვლის მიკრონაპრალებისაგან გამორჩევაც კი ჭირს²⁵. ამიტომაც, სანამ წარწერები არ იქნება ბოლომდე დამაჯერებლად ამოკითხული, ზოგიერთი ასონიშნის ჩვენეული იდენტიფიკაცია საეჭვოდ უნდა დარჩეს. არა და, წარწერების წაკითხვა ძალიან ძნელია მათი სიმოკლისა და მაგიური, როგორც სავარაუდოა. შინაარსის გამო.

ფირფიტებზე ამოკვეთილი ყველა ასონიშანი, რომელთა ამოცნობა მოეახერხეთ, წარმოდგენილია ტაბულაზე ორ სვეტად. პირველ სვეტში მოვათავსეთ № 1 ოთახში ნაპოვნ № 1 და № 4 ფირფიტაზე, ხოლო მეორე სვეტში — კარიბჭეში (სათავსო № 3) აღმოჩენილ №№ 9, 12, 20, 21, 25 ფირფიტაზე ამოცნობილი ასოები. იმავე ტაბულაში შესაძარებლად მოხმობილია ასოები საქართველოს და სომხეთის ტერიტორიაზე, აგრეთვე ჰათრაში, აღმოჩენილი სხვა არამეული წარწერებიდან, რომელთა ქრონოლოგიური დიაპაზონი მოიცავს ძვ. წ. II — ახ. წ. III საუკუნეებს²⁶.

დედოფლის გორის ფირფიტებზე არამეული ანბანის თითქმის ყველა ასონიშანი აღმოჩნდა, გარდა გიმელის (თუკი № 4 ფირფიტაზე ჩვენს მიერ დაღეთად განსაზღვრული ნიშანი არ წარმოადგენს გ-ს), ჟაინისა და წადესი. ლიგატურა ერთხელ შეგვხვდა (ფირფიტა № 1). ასონიშნები კუთხოვანია, რაც, ჩვენი აზრით, გამოწვეულია მასალის — ძვლის — სიხისტით.

აღეფ (') სულ ხუთჯერ არის ნახმარი, მათ შორის სამჯერ ერთ ფირფიტაზე (№ 21) და თითოჯერ № 20 და № 4 ფირფიტაზე. ამ უკანასკნელი (№ 4 ფირფიტა) აღეფის გარდა, ყველა დანარჩენი დიდ მსგავსებას, ზოგჯერ სრულ იდენტურობას ამჟღავნებს არმაზის მონოლინგვის სათანადო ასონიშნთან. № 4 ფირფიტის აღეფს, თუკი იგი ნაკლული არ არის, ანალოგია ვერ მოვუძებნეთ.

ბეთ (b) გვხვდება სამჯერ, მცირე სხვაობით და სამივე, განსაკუთრებით ერთ-ერთი მათგანი (ფირფიტა № 21), მსგავსია არმაზის მონოლინგვის ბეთისა.

დალეთ (d) ორჯერ არის წარმოდგენილი, სხვადასხვა მოხაზულობით. № 4 ფირფიტის ორკბილიანი ნიშანი ზოგადად მსგავსია არმაზული დამწერლობის (არმაზის მონოლინგვა, ბილინგვა, ურბნისი, ზღუდერი) დალეთთან, მაგრამ ამავე დროს ჰგავს გარნისის წარწერის გიმელსაც. თუ რომელი წაქითხვაა სწორი, გაირკვევა მხოლოდ წარწერის ამოკითხვის შემდეგ. მეორე ნიშანი (ფირფიტა № 9), ალბათ, ნაკლულია.

ჰე (h) უფრო ხშირად — რვაჯერ — გვხვდება. შეიდი მათგანი, თუკი უგულვებლევყოფთ მათ კუთხოვან მოხაზულობას, რაც მასალის სიხისტით არის გაპირობებული, სავსებით იდენტურია არმაზისხევის, ბორის და გარნისის სათანადო ნიშნისა, № 21 ფირფიტაზე ამოკვეთილი ეს ასონიშანი კი თითქმის ისეთივეა, როგორც სისიანის თასზე ამოკვეთილი ჰე (თუკი ჩვენი ნიშანი რაიმე ლიგატურა არ არის).

ვაე (w) აგრეთვე რვაჯერ არის წარმოდგენილი და ზოგადად ისეთივეა, როგორც „არმაზული“ დამწერლობის სხვა ძეგლებზე (არმაზის ბილინგვა და მონოლინგვა, ბაგინეთი, ურბნისი, ბორი, გარნისი).

ზაინ (z) სულ ოთხჯერ გვხვდება, ორჯერ მომრგვალებული, ორჯერ კი კუთხოვანი თავით, განსაკუთრებულ მსგავსებას ეს ნიშნები იჩენენ არმაზის მონოლინგვისა და გარნისის წარწერის სათანადო ასონიშნებთან.

ხეთ (h) სამჯერ გვხვდება, სამივეჯერ კუთხოვანი, რითაც განსხვავდება არმაზის მონოლინგვისა და ბილინგვის ნიშნებისაგან და პირიქით, ემსგავსება ბორის და ჰათრის წარწერების ხეთს.

ტეთ (!) მხოლოდ № 25 ფირფიტაზეა გამოსახული და არმაზის მონოლინგვის სათანადო ასონიშნისაგან მხოლოდ კუთხოვანი მოხაზულობით განირჩევა.

ჟოდ (y) ოთხჯერ გვხვდება და ოთხივე იდენტურია არმაზისხევის, გარნისის, ჰათრის წარწერების ჟოდისა.

ქათ (k). ფირფიტებზე წარმოდგენილი ორივე ქათი ჩვეულებრივია „არმაზული“ დამწერლობისათვის, მაგრამ ჰგავს უფლისციხის ერთ-ერთ ქვევარზე ამოკვეთილი წარწერის შესაბამის ასონიშნსაც.

ლამედ (l) ოთხჯერ გვხვდება. ერთ შემთხვევაში (ფირფიტა № 20) იგი მსგავსია არმაზის მონოლინგვის ერთ-ერთი დაწერილობისა, მაგრამ ამავე დროს ჰგავს უფლისციხის ლამედს: ისიც ისევე მცირედ არის დახრილი მარცხნივ. ფირფიტების დანარჩენ სამ ნიშანს თავისებური მოხაზულობა აქვს და მკვეთრად განსხვავდება „არმაზული“ დამწერლობის სხვა ძეგლების სათანადო ასონიშნისაგან. ესაა ოდნავ მარჯვნივ დახრილი ვერტიკალური ბუნი მარჯვნივ მიმართული მოკლე შვერილით ქვედა ბოლოზე. ეს მოხაზულობა მნიშვნელოვან მსგავსებას იჩენს ძვ. წ. II საუკუნის სევანის წარწერის ლამედთან.

მემ (m) ერთადერთ ფირფიტაზეა ამოკვეთილი და განსაკუთრებულ მსგავსებას იჩენს გარნისის და ჰათრის, აგრეთვე ბერსუმას ლანგრის წარწერების სათანადო ასონიშნებთან.

ნუნ (n) ოთხჯერ გვხვდება. ესაა ოდნავ მარჯვნივ დახრილი საკმაოდ გრძელი ვერტიკალური ბუნი, რომელსაც ორ შემთხვევაში თავი მარცხნივ აქვს გადაკეცილი, ერთ შემთხვევაში მარჯვნივ, ერთს კი თავი არა აქვს. რამდენადაც ასონიშნების მიმართულების შეცვლა არცთუ იშვიათი მოვლენაა არამეული დამწერლობებისათვის, უნდა ვაღიაროთ, რომ ფირფიტების ნუნი იდენტურია არმაზის მონოლინგვის შესატყვისი ასოსი. ამავე დროს ისინი გარკვეულ მსგავსებას იჩენენ სევანის წარწერების ნუნთანაც.

სამექ (s) ორი, ოდნავ განსხვავებული ფორმით არის წარმოდგენილი № 1 ოთახში და კარიბჭეში აღმოჩენილ ფირფიტებზე. პირველ ჯგუფში (სამი შემთხვევა) ასონიშნის ვერტიკალური ბუნები სწორხაზოვანია, მეორე ჯგუფში კი (ორი შემთხვევა) მორკალული; ამასთან, პირველი ჯგუფის ასოების მარცხენა ბუნები მოკლეა. ამ მახასიათებელთა გათვალისწინებით უნდა ვაღიაროთ, რომ ფირფიტების სამექის მეორე ვარიანტი უფრო აწლოა არმაზის მონოლინგვისა და სისიანის სამექთან, ხოლო პირველი ვარიანტი ერთგვარად ემსგავსება სევანის სამექს.

ჟაინ (e) ფირფიტებზე არ ჩანს, თუკი ასეთად გამოირიცხვის წესით არ მივიჩნევთ ირიბული ჯვრის ფორმის ნიშანს, რომლითაც ბოლოვდება № 25 ფირფიტის წარწერის პირველი სტრიქონი. ამ ნიშანს ანალოგია მხოლოდ ახალსინურ (ახ. წ. I ს.) და ადრეულ არაბულ დამწერლობაში ეძებნება, თუმცადა მას შორეული მსგავსება პალმირული, ადრესირიული, ესტრანგელოს და ზოგიერთი სხვა დამწერლობის შესაბამის ასონიშნთანაც აქვს²⁷.

ფე (p) ერთადერთ ფირფიტაზე (№ 21) აღმოჩნდა და იგი მსგავსია სისიანისა და ჰათრის წარწერების ფე-სი.

წადე (s) ფირფიტებზე ვერ ამოვიცანით.

კოფ (q) ფირფიტებზე ექვსჯერ არის წარმოდგენილი და ექვსივე მცირედით მაინც განსხვავდება ერთმანეთისაგან. მაგრამ მიუხედავად განსხვავებებისა, ყველა ეს ასო-ნიშანი საზოგადოდ „არმაზულია“, თუმცა ცალკეული ნიშნები უფრო მეტ მსგავსებას იჩენენ სისიანის, უფლისციხის, არმაზის მონოლინგვის და ა. შ. წარწერებთან.

რეშ (r) ხუთჯერ გვხვდება ფირფიტებზე, მართი, მახვილი ან ოდნავ მომრგვალებული კუთხის მოხაზულობა აქვს და სხვადასხვა ნიშანი იდენტურია არმაზის მონოლინგვის, უფლისციხისა და ჰათრის წარწერების რეშისა.

შინ (š) ერთადერთია (ფირფიტა № 20) და თანც მეტად თავისებური მოხაზულობისა, მაგრამ, თუ იგი სწორად გვაქვს გადმოხატული (ფირფიტა ამ ადგილას ძლიერ დაზიანებულია), მაინც „არმაზული“ წარწერების, განსაკუთრებით ბორის წარწერის შინის მსგავსია.

თაუ (t) სამი ნაირსახეობით არის წარმოდგენილი ფირფიტებზე. ორი მათგანი იდენტურია არმაზის მონოლინგვის თაუსი, ერთი კი (ფირფიტა № 9) — სისიანის წარწერისა.

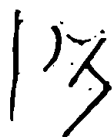
ასონიშნების მოხაზულობის ამ მოკლე მიმოხილვიდანაც კი, ჩვენი აზრით, უნდა გამოჩენილიყო, რომ ფირფიტებზე ამოკვეთილი წარწერები არამეული დამწერლობის იმ სახეობას მიეკუთვნება, რომელსაც ჩვეულებრივ „არმაზულს“ უწოდებენ ხოლმე. ამასთანავე, ამ ასო-ნიშანთა უმეტესობა განსაკუთრებულ სიახლოვეს ამკლავებს არმაზის მონოლინგვასთან, რაც მათი ქრონოლოგიური სიახლოვის მაჩვენებელიც უნდა იყოს, ხოლო ცალკეული ასონიშნების მსგავსება სევანის (ძვ. წ. II ს.), სისიანის (ძვ. წ. I ს.) და უფლისციხის (ძვ. წ. I ს.) წარწერების ასოებთან თითქოს უფლებას უნდა გვაძლევდეს, ფირფიტების წარწერების ამოკაწერის დრო განესაზღვროთ არმაზის მონოლინგვის შექმნის (I ს.-ის 70-იანი წლები) წინა ხანით, ე. ი. I საუკუნის პირველი ნახევრით ან შუა ხანებით. ამრიგად, დედოფლის გორის ფირფიტების წარწერები უნდა ჩაითვალოს საკუთრივ „არმაზული“ დამწერლობის ჯერჯერობით უძველეს ნიმუშადაც, რომელსაც შენარჩუნებული აქვს ცალკეული არქაული ნიშნები²⁸.

დამწერლობის ძეგლების განხილვისას კანონზომიერად წამოიჭრება ხოლმე წარწერათა ენის საკითხი. ცხადია, დედოფლის გორის ფირფიტების წარწერათა ენის საკითხი ვერ გაირკვევა საქართველოში აღმოჩენილი „არმაზული“ ეპიგრაფიკის სხვა ძეგლებისაგან მოწყვეტით, მით უმეტეს, რომ ფირფიტების წარწერათა უმეტესობა წაკითხულიც არ არის, მაგრამ ის მცირედიც კი, რისი გარკვევაც მოხერხდა, ვფი-

ქრობთ, საყურადღებო უნდა იყოს ამ მნიშვნელოვანი პრობლემის კვლევისათვის.

ყველაზე ვრცელი ტექსტი შემორჩა № 1 ფირფიტაზე, რომელზედაც ოცზე მეტი ასონიშნის ამოცნობა მოხერხდა. წარწერა განლაგებულია ფირფიტის ზედა მარცხენა ნაწილში, მხედრის ზურგსუკან და ცხენის გაეასთან, შვიდ სტრიქონად; ცხენის გაკიმული კუდი წარწერას ორად ყოფს: სამი სტრიქონი ზევით არის, ოთხი — ქვემოთ, კიდევ ერთი სიტყვა — ორი ან სამი ასონიშანი — ამოკაწრულია ტახის თავს ზემოთ.

ვიძლევიტ წარწერის მონახაზს და ტრანსკრიფციას:

1. h
2. trq w|d]
3. ḫbln
4. znḥ
5. swsy
6. ḫb
7. h
8. st (syn)

ნახ. 7.

პირველი და მეშვიდე სტრიქონების h შეიძლება იყოს არამეული ზმნა „ყოფნა“ (იკითხება he)²⁹.

მეორე სტრიქონის trq შეიძლება იყოს არამეული სიტყვა tarig/k — „ბნელი“³⁰, ხოლო w — „და“ კავშირი³¹.

მესამე სტრიქონში ლიგატურაა, რომელიც შეიძლება გაიხსნას როგორც ḫbln—ḫablānā—„ფატალური“, „დამანგრეველი“³².

მეოთხე სტრიქონის π იმდენად გრძელია, რომ კვეთს მეხუთე სტრიქონს და მეექვსეს აღწევს. აქ იკითხება $zn\eta$ — არამეული ჩვენებითი ნაცვალსახელი „ეს“³³.

მეხუთე სტრიქონის $s\omega sy$ უნდა იყოს „ცხენი“ — $s\bar{\omega}sy$, რომელიც აქ იდეოგრაფიის ფორმით არის წარმოდგენილი³⁴.

მეექვსე სტრიქონში წაკითხვას hd — „ერთი“ (had)³⁵ ხელს უშლის ზედმეტი ხაზი h -ს მარცხენა კბილს ზემოთ და მარცხნივ, თუკი ეს უბრალო ნაკაწრი არ არის. წინააღმდეგ შემთხვევაში აქ წერია hd ან hw , რომლის მნიშვნელობა ჩვენთვის გაუგებარია³⁶.

მერვე სტრიქონის წაკითხვის ორი ვარიანტი არსებობს: syn — „მკერდი“³⁷, ან $st-sul$ — „კეთილდღეობა“, „სარგებელი“, „სიკეთე“, „მოგება“³⁸, აგრეთვე „ნადავლი, ნანადირევი“³⁹. თუკი ეს წაკითხვები სწორია, მაშინ შეიძლება ტექსტის ასეთი თარგმანი შემოგთავაზოთ: „არის ბნელი და დამანგრეველი (საბედისწერო) ეს ცხენი. ნადავლი (მოგება) ერთი არის“.

სათამაშო და სამკითხაო კომპლექტის შემადგენელ ფირფიტაზე ამგვარი შინაარსის ტექსტის არსებობა თითქმის მოულოდნელი არ უნდა იყოს, თუმცადა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთ თარგმანს გარკვეული გრამატიკული (სინტაქსური და მორფოლოგიური) სიძნელეები ახლავს: ზმნა he („ყოფნა“) ორივე შემთხვევაში მოცემულია ინფინიტივის ფორმით, ხოლო პირველი წინადადება შემასმენელით იწყება, რაც უჩვეულოა არამეული ენისთვის⁴⁰. და მიუხედავად ამისა, ჩვენ თუ მაინც ვბედავთ ასეთი თარგმანის შემოთავაზებას, მხოლოდ იმიტომ, რომ „არმაზულ“ არამეულ ტექსტებში საერთოდ ხშირია სოლუციზმები⁴¹.

№ 4 ფირფიტის მარჯვენა ზედა კუთხეში ამოკაწრულია ოთხი ასონიშანი. ვიძლევიტ მონახაზს და ტრანსკრიფციას.

1

ა
რ
ქ
ა

ნახ. 2.

' qdr სიტყვის (თუ სიტყვების) მნიშვნელობის დადგენა ვერ მოხერხდა.

№ 9 ფირფიტის მარცხენა ზედა კუთხეში ამოკაწრულია ორ-სტრიქონიანი წარწერა. ვიძლევიტ მონახაზს და ტრანსკრიფციას.

ხეილ ? ?

1. hy

2. q wrt

ნახ. 9

პირველ სტრიქონში, თუკი h-ის მარცხენა ბოლოში არსებულ მოკლე ხაზს შემთხვევით ნაკაწრად მივიჩნევთ, შეიძლება წაკითხული იქნეს hd (had)—„ერთი“. მეორე სტრიქონში q და w გრაფემებს შორის აკლია (გადაცვეთილია) ორი ასონიშანი. სიტყვის მნიშვნელობის გარკვევა ვერ მოვახერხეთ¹².

№ 12 ფირფიტაზე წარწერა ამოკაწრულია ერთ სტრიქონად, ფირფიტის ზედა კიდის გასწვრივ. სტრიქონი ორადაა გაწყვეტილი მხედრის გამოსახულებით. წარწერის მარჯვენა ნაწილი ძლიერ დაზიანებულია და საწყისი ასონიშნების წაკითხვა სათუთა; მესამე ნიშანი ვერ განვსაზღვრეთ.

ვიძლევიტ მონახაზს და ტრანსკრიფციას.

ხეილ ? ?

zl (?) wmq hrh

ნახ. 10

№ 20 ფირფიტაზე ამოკაწრულია ორსტრიქონიანი წარწერა: პირველი სტრიქონი მარცხენა ზედა კუთხესთან, მეორე კი ცხენის გამოსახულების ქვეშ, პირველ სტრიქონში თითქოს სამი სიტყვაა, მეორეში ერთი.

ვიძლევიტ წარწერის მონახაზს და ტრანსკრიფციას.

მეცხე

1. wt syl ks

2. swsy'

მეცხე

ნახ. 11

მეორე სტრიქონში ჩვენთვის უკვე ცნობილი სიტყვა: swsy'—sūsyā—
“ცხენი” (იხ. № 1 ფირფიტა).

№ 21 ფირფიტაზე ოთხსტრიქონიანი წარწერაა ამოკაწრული, სამი
სტრიქონი მარცხენა ზედა კუთხეში, მეოთხე — ცხენის უკანა ფეხებს
ქვეშ. პირველი სტრიქონის ბოლო შეიძლება ნაკლული იყოს ფირფი-
ტის დაზიანების გამო.

ვიძლევიტ მონახავს და ტარანსკრიფციას.

მეცხე

1. zn (?)

2. pr'

3. 'wh

4. b'r

მეცხე

ნახ. 12

პირველ სტრიქონში, თუკი აღვადგენთ h -ს, შეიძლება წავიკითხოთ სიტყვა znh — „ეს“ (იხ. № 1 ფირფიტა). მესამე სტრიქონში w -ს ნაცვლად შეიძლება წაკითხულ იქნეს n .

№ 25 ფირფიტის მარცხენა ზედა კუთხეში ამოკაწრულია ორსტრიქონიანი წარწერა. მეორე სტრიქონი, ბოლო ასოს გარდა, აღარ იკითხება.

ვიძლევიტ მონახაზს და ტრანსკრიფციას.

✕ 67 441

1. $nhyat'$

2. z

1

ნახ. 13

არ არის გამორიცხული, რომ მეორე და მესამე ნიშანი სინამდვილეში ერთი ასონიშანი h იყოს.

ამრიგად, დედოფლის გორის სასახლის არქეოლოგიურმა გათხრებმა, ზემოგანხილული ძეგლის გრავირებული ფირფიტების სახით, ძველი ქართული კულტურის ისტორიას შესძინა მნიშვნელოვანი ძეგლი, რომელიც კიდევ ერთი საბუთია იმისა, რომ ანტიკური ხანის ქართლის (იბერიის) სამეფოში ე. წ. „არმაზული“ დამწერლობა მხოლოდ სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის და სხვა ოფიციალური დოკუმენტების შესადგენად კი არ იხმარებოდა, არამედ ფართოდ იყო გავრცელებული ყოფაში. როგორც არ უნდა გადაწყდეს „არმაზული“ დამწერლობის ძეგლების ენის საკითხი, მაინც სამკითხაო-სათამაშო ფირფიტებზე (დედოფლის გორა, ნასტავისი), სამკაულზე (არმაზისხევი), სუფრის ჭურჭელზე (ბორი, ბაგინეთი, ზღუდერი), ქვევრებზე (ურბნისი, უფლისციხე) ამოკაწრულ-ამოკვეთილი წარწერები, და ბოლოს მლოცველთა მრავალრიცხოვანი მინაწერი — გრაფიტოები — ძალისში გათხრებით გამოვლენილ საკუთრებზე აშკარად მეტყველებენ იმაზე, რომ „არმაზულ“ დამწერლობას მარტო პროფესიონალი მწერლები არ

ფლობდნენ და რომ იგი ნამდვილად ადგილობრივი, ქართული დამწერლობა იყო ძვ. წ. I — ახ. წ. IV საუკუნეებში, ქართული ასომთავრული ანბანის შექმნამდე⁴³.

შენიშვნები

1. არამეული გრაფიკით შესრულებული წარწერები საქართველოს ტერიტორიაზე პირველად აღმოჩნდა 1877 და შემდეგ, 1902 წლებში. ესაა ყაზბეგისა და ბორის ვერცხლის თასებზე ამოკვეთილი წარწერები. ყაზბეგის თასი ძვ. წ. V ს-ით თარიღდება, ბორისა კი — ახ. წ. III-ით. (იხ. Я. И. Смирнов. Восточное серебро, СПб., 1909. ტაბ. 13 (ყაზბეგი), ტაბ. 305 (ბორი); Е. Придик. Новые кавказские кл.м. — МАР, 34, 1914, 10; А. Борисов. Надписи на серебряной чаше из Бори (Грузия). — Сообщения Государственного Эрмитажа. IV. 1947). საქართველოში არქეოლოგიური გათხრების ფართოდ გამლასთან დაკავშირებით გახშირდა ეპიგრაფიული ძეგლების აღმოჩენებიც და ამჟამად საქართველოს ათობდე პუნქტიდან არამეული დამწერლობით შესრულებული სამ ათეულზე მეტი წარწერაა ცნობილი: არმაზისხევიდან — არმაზის ბილინგვა (II ს.) და ე. წ. შარაგასის სტელა (I ს.), აგრეთვე ოქროს რვა საავგაროზე ფირფიტის (სამარხი № 6; II ს.), ე. წ. ბერ-სუმას ლანგრის (სამარხი № 3; I ს.), ოქროს ბეჭედის (სამარხი, № 24; IV ს.) და ოქროს ორი სამაჯურის (სამარხი № 43; IV ს.) წარწერები; ბაგინეთიდან — ორ-სენაკიანი ნაგებობის კედლის ორ ქვაზე (II—III სს.) და სარკოფაგის ვერცხლის წიფებზე (III ს.) ამოკვეთილი წარწერები; უფლისციხიდან (ძვ. წ. I ს.) და ურბნისიდან (I—III სს.) — ქვევრების პირებზე ამოკვეთილი წარწერები; ზღუდრიდან — ვერცხლის ოთხ წიფებზე ამოკვეთილი წარწერები; ვანიდან — წარწერა ოქროს ფირფიტაზე (ძვ. წ. I ს.); ძალისიდან — საკურთხეველზე ამოკვეთილი გრაფიტოები (II—III სს.) და დედოფლის გორიდან — შეიდი ფირფიტის წარწერები (I ს.). იხ. მცხეთა, I, თბ., 1955, გვ. 26, 54, 70 — 62, 71, 118, 120; Г. В. Церетели. Армазская билингва, Тбилиси, 1941; Г. В. Церетели. Эпиграфические находки в Мухета—древней столице Грузии. — ВДИ, 1948. № 2; Г. В. Церетели. Армазское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита. 1—ЭВ. II. 1948; დ. ხახუტაიშვილი. უფლისციხე. I. თბ., 1964, გვ. 57. მი-სივე. უფლისციხე, II, თბ., 1970, გვ. 28; ლ. კილაშვილი. ნაქალაქარი ურ-ბნისი. თბ., 1964, გვ. 54; გ. ნემსაძე. ზღუდრის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964—1966 წწ. ჩატარებული მუშაობის შედეგები. — საქართველოს სახელმწიფო მუ-ზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები. I. თბ., 1969, გვ. 52; ვანი VIII. თბ., 1986, გვ. 78, სურ. 58. ძალისის საკურთხეველი გვაჩვენა არქეოლოგმა ა. ბოხოჩაძემ, რის-თვისაც მადლობას შოვასხსენებთ. ზემოჩამოთვლილ ეპიგრაფიულ ძეგლთაგან დამა-კმაყოფილებლად შესწავლილია მხოლოდ ბორის წარწერა და არმაზის ბილინგვა. ამდენად, გასაგებია ამ ბოლო დროს ინტერესის გაცხოველება ამ წარწერებისადმი. იხ. გ. გიორგაძე. არმაზის ბილინგვა: „ფარნავაზი“ თუ „ფარნავაზიანი“. — მნათო-ბი, 1986, № 10; Г. Г. Гиоргадзе. И. Ш. Шифман. К интерпрета-ции Армазской билингвы (строки 7—8 арамейскографического текста). — ВДИ. 1988, № 4; К. Г. Церетели. Армазские надписи из Грузии. Актуальные проблемы изучения письменных источников, Всесоюзная научная сессия, Кутаи-

სი, 1988, ტეზის დოკლადოვ, ტბილისი, 1988; მისივე. არამეული წარწერა ურბნისიდან. — საქართველოს მეცნ. აკად. მოამბე. 133, № 1, 1989; და ბოლოს იხ. გ. გიორგაძის სტატია, რომელიც ამავე კრებულში ქვეყნდება.

2. დედოფლის გორაზე მცირე გათხრები ჩაატარა ჯერ კიდევ 1926 წელს თბილისის უნივერსიტეტის სტუდენტმა-გეოლოგმა, არაღმართის მკვლევარმა ლ. ტრტინიძემ (მასალა ინახება საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში და ძვ. წ. I — ახ. წ. I საუკუნეებით თარიღდება). იხ. გ. გაგოშიძე. ბატონულები არაღმართიდან. — ძეგლის მეგობარი, 33, 1973; გ. აბრამიშვილი. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის საგანძირი, თბ., 1977, ტბ. 8.

1953—63 წლებში არაღმართის ორგანო არაერთხელ მოიხილა ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ურბნისის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვ. ნ. ბერძენიშვილი, გ. ლომთათიძე, პ. ზაქარაია), ხოლო 1957 წელს დაზევერა არქეოლოგმა ო. ლამბაშიძემ.

1972 წლიდან ქარელის რაიონში მუშაობა დაიწყო ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის შიდა ქართლის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, რომელმაც 1972 და 1976 წლებში დაზვერვითი გათხრები აწარმოვა დედოფლის გორაზე, 1985 წლიდან კი აქ სისტემატური არქეოლოგიური გათხრები დაიწყო.

უნდა აღინიშნოს, რომ არქეოლოგთა ზოგიერთ ანგარიშში დედოფლის გორა ფოშტიგორად არის მოხსენიებული, რაც გაუგებრობის შედეგია: ფოშტიგორას ადგილობრივი მოსახლეობა უწოდებდა დედოფლის გორის ჩრდილოეთ, თხილგალმა, დედოფლის მინდვრის კიდეზე აღმართულ შედარებით დაბალ გორას, იმის გამო, რომ აქ რევოლუციამდე ქართლ-იმერეთის სამხედრო გზის ერთ-ერთი საფოსტო სადგური იდგა. ფოსტის შენობის ნანგრევები ახლაც შეიმჩნევა ფოშტიგორის ფერდობზე, ხოლო სოფ. არაღმართის უბნეც მცხოვრებლებს კარგად ახსოვთ ფოსტა და შარაგზაც, რომელიც ორგანოსთან გადიოდა და რომლის ტრასა უკვე ჩვენ დროში გადაიტანეს ექსპანიოდ მებრით ჩრდილოეთისაკენ.

3. სასახლის გათხრების დროს მოპოვებული კერამიკული ჭურჭლის რამდენიმე ტიპი (პირმოყრილი და პირსწორი ქუსლიანი ჭამები, ღერგები და სხვ.) საკვებით იდენტურია დედოფლის მინდვრის ტაძრებში და ტაძრებთან დაკავშირებულ სამეთუნეო სახელოსნოში ნაპოვნი კერამიკისა და, როგორც ჩანს, ამავე სახელოსნოში დამზადებული, მაგრამ კრამიტი, რომლითაც დახურულია სასახლე, ტიპოლოგიურად ტაძრების კრამიტზე ახალგაზრდა და მიეკუთვნება იმ ტიპს (ე. წ. ბაგინეთური კრამიტი), რომელიც ძვ. წ. I ს. ჩამოყალიბდა. განსხვავებულია ალიზის აგურის ზომებიც. დედოფლის მინდვრის ტაძრების შესახებ იხ.: ო. გაგოშიძე. წარმართული სატაძრო კომპლექსის გათხრები დედოფლის მინდორზე. — სსმე. V. 1977;

ი. გაგოშიძე. დედოფლის მინდვრის სატაძრო კომპლექსის 1976—77 წწ. არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში. — სსმე. VI. 1978; Ю. М. Гагошидзе. Раскопки храма I в. до н. э. в Дедоплис Миндори (Восточная Грузия). — КСИА' 151, М., 1977; Ю. М. Гагошидзе. Из истории грузино-иранских взаимоотношений (Храм II-I вв. до н. э. Дедоплис Миндори). — Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура), М., 1981.

4. სასახლის გათხრების დროს მრავალფეროვანი ნივთიერი მასალა აღმოჩნდა და იგი საფუძვლიან შესწავლას მოითხოვს, მაგრამ ეხლაც შეიძლება ითქვას, რომ მასალის ქრონოლოგიური დიაპაზონი საკმაოდ დიდია ძვ. წ. III ს.-დან ახ. წ. I საუკუნემდე. ყველაზე გვიანი ნივთები — ბრინჯაოს რომაული ჭურჭელი — მრავალრიცხოვან ანალოგიებს პოულობს 79 წელს, ვეზუვის ამოფრქვევის დროს დაღუპულ ძეგლებზე მოპოვებულ მასალასთან, რაც უფლებას იძლევა, დაახლოებით ამავე დროით, ე. ი. I ს.-ის ბოლო მეოთხედით დავთარილოთ სასახლის დანგრევა.

თბილისის უნივერსიტეტის რადიონახშირბადის ლაბორატორიაში ა. ბერეჟულაძის ხელმძღვანელობით განისაზღვრა სასახლეში დარჩენილი დანახშირებული მარცვლეულის ასაკი (ნიმუშის № ТБ—464) — 1910 ± 60 წწ., რაც შეესაბამება ახ. წ. 40 წელს; ღენდროქრონოლოგიის მონაცემთა შესაბამისად კალიბრირების შედეგად მარცვლეულის ასაკი შესწორდა და შეადგინა 1867 ± 33 წელი, რაც შეესაბამება ახ. წ. 83 წელს. გაზომვის ცდომილების დიაპაზონის გათვალისწინებით (± 60 და ± 33 წწ.) ორივე ეს თარიღი ძალიან ახლოა ერთმანეთთანაც და არქეოლოგიური მეთოდით განსაზღვრულ თარიღთანაც.

სასახლის დამწვარი ძეგლის ასაკი (რაც იძლევა სასახლის აშენების თარიღს) იმავე ლაბორატორიის განსაზღვრით (ნიმუშის № ТБ—465) შეადგენს 2215 ± 60 წელს ანუ ძვ. წ. 265 წელს (კალიბრირებული თარიღი: 2210 ± 49 ანუ ძვ. წ. 260 წ.). საყურადღებოა, რომ ღედოფლის მინდვრის ტაძრის გადახურვის კოქის რადიოკარბონულმა ანალიზმა, რომელიც ჩატარდა იმავე ლაბორატორიაში (ნიმუშის № ТБ—93), თითქმის იგივე შედეგი მოგვცა — 2220 ± 40 წელი, ე. ი. ძვ. წ. 270 წ. თუ გაითვალისწინებთ იმას, რომ კაპიტალურ მშენებლობაში, ჩვეულებრივ, მრავალწლიანი (ზოგჯერ საუკუნოვანი) ხეებისაგან დამზადებული მასალა იხმარება (ღედოფლის ტაძრის კოქის განიკვეთი შეადგენს 60 სმ), უნდა ვაღიაროთ, რომ ეს რადიოკარბონული თარიღებიც საკმაოდ ახლოა ტაძრისა და სასახლის აგების თარიღთან, რომელიც არქეოლოგიური მეთოდებით არის განსაზღვრული (ძვ. წ. II—I სს.).

5. ასეთივე გამოჩენი უხმარიათ ზადენ-ციხის (წიწმურის) კედლებსა (იხ. ა. აფაქიძე. ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 192) და შორაპნის ციხის უძველეს, როგორც ჩანს, ანტიკური ხანის ფენაშიც (გვიჩვენა 1987 წელს არქეოლოგმა ვ. ჭაფარიძემ, რისთვისაც მადლობას მოვასწავებთ). ისრის ფორმის ტყვიის გამსრი ნაპოვნია სამადლოს ნაქალაქარზე (იხ. Ю. М. Гагошидзе. Самадло. Каталог археологического материала, Тбилиси, 1981, № 604). ისტორიული იბერიის სამეფოს საზღვრებს გარეთ ისრის ფორმის გამოჩენის ნმარების შემთხვევები ჩვენთვის ცნობილი არ არის.

6. ფირფიტები 1987 წლის 24 იანვარს შეამოწმა პალეონტოლოგმა, გეოლოგიურ-მინერალოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატმა გურამ მელაძემ. მოგვაცხად მისი დასკვნა: „შიდა ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ღედოფლის გორაკზე ანტიკური ხანის სასახლის გათხრის დროს მოპოვებული ფირფიტები და ცხოველის (ძაღლის) ფიგურა შეეამოწმე მიკროსკოპის ქვეშ. ამ ნივთების სტრუქტურა იდენტურია და ირმის რქის სტრუქტურისაგან არ განსხვავდება“.

7. ჰეროდოტე. ისტორია. ბერძნულიდან თარგმნა, წინასიტყვაობა და საძიებელი დაურთო თ. ყუხჩიშვილმა. ტომი I. თბ., 1975, გვ. 7.

8. Б. Г. Петерс. Костерезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1986, с. 89.

9 მაგალითად, იხ. М. М. Иващенко. Самтаврские погребения первых веков н. э.—მცხეთა, 111' თბ., 1980, გვ. 145.

10. ამ საკითხთან დაკავშირებით ძნელია არ გაიხსენოთ ერთგვარი თამაში, სახელად განჯაფა, რომელიც იმდენად პოპულარული ყოფილა შუა საუკუნეების საქართველოში, რომ ქაღალაქთან და ნარდთან ერთად სისტემატურად ფიგურირებს მზითვის წიგნებში; მაგ., შაჰნავაზ მეფის ასულისა (1667 წ.), ანუკა ბატონიშვილისა (1712 წ.), ქსნის ერისთავის ასულის ელენესი (1713 წ.) და ვინმე მაიასი (1815 წლის ახლო ხანისა). — იხ. მასალები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიისათვის (მზითვის წიგნები). ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო მზია იაშვილმა, თბ., 1974, გვ. 33, 47, 67, 165.

განჯათას თამაშობდნენ ბანქოს მსგავსი ძეგლის მოხატული ფირფიტებით და იგი დაიწყებდას მიეცა საქართველოში ბანქოს გავრცელებასთან დაკავშირებით. იხ. ი. გ რ ი შ ა შ ვ ი ლ ი. ძველი თბილისის ლიტერატურული ბოქემა. თბ., 1986, გვ. 184. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით „განჯათა — სამღერელია ტყაპუნა“ (სიტყვის კონა, თბ., 1949).

11. ამ ვითარების სალიუსტრაციოდ მოვიტანთ ამონაწერს ტაიტიუსის თხზულებიდან — „გერმანელთა წარმომავლობისა და გერმანიის ადგილმდებარეობის შესახებ“, სადაც აღწერილია გერმანელებთან გავრცელებული მკითხაობა ფირფიტების გამოყენებით: „ისინი წილს ყრიან ყოველგვარი თავისტების გარეშე. მუხის მოჩეხილ ტოტს ქრიან ფირფიტებად, დააქვთ ზედ საგანგებო ნიშნები და შემდეგ ყრიან ამ ფირფიტებს, ზოგჯერ მოუხდებათ, ქათქათა თეთრ ქსოვილზე. ამის შემდგომ ტომის ქურუმი, თუკი მკითხაობა საზოგადოებრივი მიზნებისათვის ხდება, ანდა უხუცესი, თუკი კერძო მკითხაობაა, აღაუენს ლოცვას ღმერთებისადმი, აღაყრობს თვალებს ზეცისაყენ, სამჯერ აიღებს თითო ფირფიტას და განმარტავს ბედისწერას, ფირფიტებზე წინასწარ ამოკვეთილი გამოსახულებების მიხედვით“. — იხ. Корнелий Тацит. Сочинения, том I. Л., 1969, с. 357.

ტაიტიუსის გამომცემელი ა. ს. ბობოვიჩი ტექსტის კომენტარში სრულიად სამართლიანად აღნიშნავს, რომ მკითხაობის ასეთივე წესი ძველად ფართოდ იყო გავრცელებული და, თუკი შემოვიფარგლებით მართო ინდოევროპული მოდგმის ხალხებით, ამ წესს მისდევდნენ ინდოელებიც, სპარსელებიც, ბერძნებიც და სლავებიც, იხ. იქვე, გვ. 435.

12. М. М. Ивашенко. დასახ. ნაშრ. (იხ. სქოლო 9). გამოსახულებები გამოხრელთა ყურადღების გარეშე დარჩა, რადგანაც ფირფიტები ისეა გამოფირტული, რომ გრავირების კვალის შემჩნევა მხოლოდ საგანგებო დაციკრებებით შეიძლება. ფირფიტებთან ერთად სამარხში ყოფილა ცხერის 21 კოკი. მ. ივაშჩენკოს ვარაუდით, ფირფიტები ძაფის დასახვევად უნდა გამოყენებინათ. სამარხში აღმოჩნდა ტიბერიუსის (14—37 წწ.) მონეტა და მთელი დანარჩენი ინვენტარიც ტიპურია I საუკუნისათვის (ყელწიბოიანი ღოჭები, მინიატურული სანელსაცხებლები, ბეჭდები, მძივები).

13. ბამბების № 10 სამარხის ინვენტარი საგანგებოდ შეისწავლა და გამოსცა დ. ხახუტაიშვილმა. მანვე პირველმა გაიხსენა და მოიხმო ანალოგიებად სქ. 12-ში მოხსენიებული სამთავროს № 63 კრამიტსამარხის და უფლისციხის ფირფიტები (იხ. დ. ხახუტაიშვილი. უფლისციხე. II. თბ., 1970, გვ. 32—40, ტაბ. VII, 9, 11; XIV, XVI, XVII).

სამარხს ავტორი აკუთვნებს მხატვარ-გრავიორს და ათარილებს ძვ. წ. IV ს-ით,

14. ნასტაკისის არქეოლოგიური ექსპედიციის გამოუქვეყნებელი მონაპოვრის გაცნობისა და სათანადო ცნებების მოწოდებისათვის მადლობას მოვასხენებთ ექსპედიციის ხელმძღვანელს ალ. ბოზოჩაძეს.

15. Г. А. Пугаченкова. Новое о художественной культуре античного Согда. — Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник, 1983, Л., 1985, с. 521—531.

ავტორი თვლის, რომ ფირფიტები საქურვლის სამკაული ან აბჯრის ნაწილები უნდა ყოფილიყო. მართლაც, მათ ნახვრეტები აქვთ შიგ ჩარჩენილი რკინის ვანგით — ლურსმნებით, რომლითაც რალაცაზე ყოფილან დამაგრებული. მაგრამ ეფიკრობთ, რომ ეს მათი მეორადი გამოყენებაა, რადგანაც ნახვრეტები რამდენიმე შემთხვევაში ნახატს აზიანებს, რაც ალბათ არ მოხდებოდა, ფირფიტები თავიდანვე რომ დასაკერებლად ყოფილიყო გამოიზნული.

16. ნ. Г. Петерс. დასახ. ნაშრ. (იხ. სქოლო 8), გვ. 63, ნახ. 38, 39, ტაბ., XII, 28—33.

17. გამოსახულებათა სემანტიკაზე აქ სიტყვას არ გაავარძელებთ. ეს საკითხი საგანგებო კვლევის საგანია.

18. № 19 და № 23 ფირფიტებზე აშკარად გამოსახულია ირემალაი — *Cervus dama*: რქების ცალ-ცალი თვალზედა მორჩი და ვერტიკალურად დაყენებული ბრტყელი „ნიჩბები“ ექვს არ ტოვებს ამგვარი ატრიბუტიის კეშმარიტებაში. ირემალაი ოდესღაც ფართოდ იყო გავრცელებული წინააზიასა და ხმელთაშუაზღვისპირეთში, მაგრამ უკვე 2000 წლის წინ დაიწყო მათი პოპულაციის განადგურება ინტენსიური ნადირობის შედეგად. ამჟამად ცხოვრობს მხოლოდ ევროპაში, სადაც ხელოვნურად მოაშენეს. იხ. Жизнь животных, том 6. Млекопитающие или звери. М., 1971, с. 455.

19. სახორხე ლაგამი ჩვეულებრივ ლაგამთან ერთად უკეთდებოდა საბრძოლო ცხენებს მათი მყისიერი დაოკებისა და სწრაფი მანევრირების მიზნით. სახორხე ლაგამზე ამოღებული სადავე, ჩვეულებრივ, ცხენის კისერზე ან უნაგირზე იყო ჩამოღებული და იხმარებოდა მხოლოდ საგანგებო შემთხვევაში. ჩვენი ფირფიტები სახორხე ლაგამის არსებობის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო ადრეული მოწმობაა.

ცხენის აღკაზმულობის თაობაზე კონსულტაცია გაკვიწია და ცნობები მოგვაწოდა ნოდარ ებრალოძემ, რისთვისაც მას მადლობას მოვახსენებთ.

20. № 19 ფირფიტაზე გარკვევით ჩანს, რომ ეს არის მოკლე შედგენილი მშვილდი. ასეთი მშვილდის ძვლის ნაწილები ლარის მოსადები ღრმულით 1988 წელს აღმოჩნდა დედოფლის გორის სასახლის № 8 სათავსოში. ორი ასეთივე მშვილდი იყო 1970 წელს კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის სადღეს ჩაზმის მიერ (ხელმძღვ. უზენაშვილი) გათხრილ № 2 სამარხში (III ს-ის დასაწყისი).

21. Б. А. Литвинский, И. Р. Пичкян. Шедевры бактрийского искусства. — Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник, 1983, Л., 1985, с. 515.

22. M. S. Rostovtzeff, F. E. Brown, C. B. Welles. The Excavation at Dura-Europos. Preliminary Report of the Seventh and Eighth Seasons of Work 1933—1934 and 1934—1935. New Haven, 1939, tab. XV, XLIII₂; P. V. C Baur, M. I. Rostovtzeff. The Excavation at Dura-Europos. Preliminary Report of Second Season of Work. 1928—1929, New Haven, 1931, tab. XLI₂; XLII₁. აღნიშნული გრაფიკების თარიღია II საუკუნის ბოლო მეოთხედი, იხ. იქვე: J. Johnson. Horoscope on wall of Private House, p. 163. J. B. Segal. Arabs at Hatra and the Vicinity: Marginalia on new Aramaic Texts. Journal of Semitic Studies, XXXI/1, Spring, 1986, p. 79, 80. Д. Шлюмберже. Эллинизированный Восток. М., 1985, с. 107.

23. Ю. М. Гагашидзе. Самадло, Тбилиси, 1979, ტაბ. VI (ფერადი), XV და XVI. შეად. სკ. 22 და P. O. Harper. Silver Vessels of the Sassanian Period, Volume One, Royal Imagery, New-York, 1981.

24. Г. В. Церетели. Армазская билингва. Тбилиси, 1941, გვ. 6; კ. წერეთელი. არამეული ენა. თბ., 1982, გვ. 19, 117. ა. გ. ფერხანია. არამეულ დამწერლობას განახლავს, როგორც „одну из разновидностей северомесопотамского типа арамейской ветви семитической письменности“ (А. Г. Перханий. Арамейская надпись из Гарин. — Историко-филологический журнал. 3. 1964, გვ. 128). ანალოგურ მოსახრებას გამოთქვამს კ. გ. წერეთელიც: „армазское письмо“... представляет собой одну из видов северомесопотамского ти-

ლა არამეისკოგო პისწყმად, სმ. კ. გ. ცერეტელი. არამეისკიე ნადპისი იზ გრუზიი.—აყუალისყე პრობლეყი იუიუნისი ი იუიუნისი პისყმისყი ისორისკისყი ისყიუნისკი. ვსესყუნისყი ნაყუნისყი სესიისყი, გ. კუიანსი, 18—20 იყუბრე 1988 გ., ტეკისყი დოკლადი, ტბილისი, 1988, ს. 137.

25. ასონიშნების ამოცნობაში დიდი დახმარება გავიყნია გ. გ. გიორგაძემ, რომელმაც არსებითად ჩვენთან ერთად შესარულა ეს მძიმე სამუშაო; ესარგებლობდით აგრეთვე კ. გ. წერეთლის, ა. გ. ფერხანის და ი. შ. შიფმანის კონსულტაციებით, რისთვისაც ყველას მათ უღრმეს მადლობას მოვახსენებთ.

26. შესადარებელი ტაბულის შედგენისას ვისარგებლეთ შემდეგი ლიტერატურით: ა. გ. პერხანია. არამეისკიე ნადპისი იზ გარნი. — ИФЖ, № 3, 1964 (სტეკანის, სისიანის, გარნისის; ნიწილობრივ, პატრას წარწერები); გ. ვ. ცერეტელი. არამეისკიე ბილინგვა. ტბილისი, 1941—(არამაზის ბილინგვა); J. B. Segal. Arabs at Hatra and The Vicinity. Marginalia on new aramaic Texts, Journal of Semitic Studies, XXXI/1, Spring, 1986 — (ზოგიერთი ასონიშანი პატრიდან); Я. И. Смирнов. Восточное серебро. СПб., 1909 (ბორი); კ. წერეთელი. არამეისკიე წარწერა ურბნისიდან.—საქართველოს მეცნ. აკად. მოამბე, 133. № 1, 1989 (ურბნისი). ტაბულაში წარმოდგენილი ყველა დანარჩენი წარწერის ასონიშნები ჩვენ თვითონ გადმოვიღეთ დედნებიდან.

27. დ. დირნგერ. Алфавит. М., 1963, გვ. 322 და ნახ. 158, ნახ. 163.

28. კ. წერეთელი თვლის, რომ უფლისციხის წარწერები შესრულებულია იმ არამეისკიე დამწერლობით, რომელიც დამახასიათებელია აქემენიანთა ეპოქისათვის და მათი ამოკვეთის თარიღს განსაზღვრავს ძვ. წ. III—I საუკუნეებში (იხ. კ. გ. ცერეტელი. არამეისკიე ნადპისი იზ გრუზიი. გვ. 137—138). ჩვენი იზრით, ქვეყნები, რომელთა პირებზე ამოკვეთილია ეს წარწერები, ძვ. წ. I საუკუნეზე უფრო ძველი არ შეიძლება იყოს: ამ ტიპის ქვეყნები დედოფლის მინდვრის ტაძარში და დედოფლის გორის სასახლის ნანგრევებშიც აღმოჩნდა.

29. D. N. Mackenzie. A concise Pahlavi Dictionary. London, 1971.

30. D. N. Mackenzie დასახ. ნაშრ.

31. H. S. Nyberg. Hilfsbuch der Pehlevi. II. Glossary, Uppsala, 1931.

32. H. S. Nyberg. A Manual of Pahlavi. II. Glossary, Weisbaden, 1974; გ. ვ. ცერეტელი. არამეისკიე ბილინგვა, ს. 33.

33. იხ. სქოლიო 31.

34. H. S. Nyberg. A Manual of Pahlavi. II. Glossary, Weisbaden, 1974.

35. იხ. სქოლიო 34.

36. შესადარებელ ტაბულაში წაკითხვის ორივე ვარიანტია გათვალისწინებული.

37. იხ. სქოლიო 29.

38. იხ. სქოლიო 34.

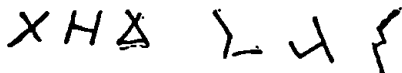
39. მიგვითითა ი. შ. შიფმანმა.

40. სამაგიეროდ ჩვეულებრივია ქართულისთვის „იყო არაბეთს როსტევან...“; „იყო მერვესა წელსა...“ და სხვ.

41. გ. ვ. ცერეტელი. Эпиграфические находки в Мухета — древней столице Грузии. — ВДИ. № 2, 1948, с. 55; ა. გ. პერხანია. არამეისკიე ნადპისი იზ გარნი, ს. 136.

42. დაბოლოება ღრქ, როგორც მიგვითითა ი. შ. შიფმანმა, არამეისკიე სიტყვებისათვის არ ყოფილა დამახასიათებელი.

43. „არმაზული“ დამწერლობით ანტიკური ხანის ქართლში, ალბათ, ქრონიკები და, შეიძლება ლიტერატურული ძეგლებიც კი, იქმნებოდა, როგორც ეს აღრეპრისტიანული ხანისთვის დაასაბუთა თ. მგალობლიშვილმა (იხ. თ. მგალობლიშვილი. ქრისტიანული ქართლი IV—V საუკუნეებში. — მაცნე, ენის და ლიტერატურის სერია, № 1, 1988, გვ. 106). ზოგიერთი „არმაზული“ და შესაბამისი ქართული ასო-ნიშნების მსგავსებას ყურადღება მიაქცია ჯერ კიდევ გ. წერეთელმა (იხ. მისი Армазская билингва, გვ. 19). ხოლო „არმაზულ“ წარწერების ენაში შეინიშნება ქართლის („იბერიზმები“) და ბერძნულის გავლენა (Г. В. Церетели. Эпиграфические находки в Мцхета, с. 56; А. Г. Перуханиян. Арамейская надпись из Гарни, с. 136; გ. გიორგაძე. „ფარსავაზი“ თუ „ფარსავაზიანი“. მნათობი, 1985, № 10), „არმაზული“ დამწერლობის ძეგლებში ბერძნულის გავლენა, უნდა ვიფიქროთ, ქართლის მეშვეობით გავრცელდა, რადგანაც ანტიკური ხანის საქართველოში „არმაზულის“ პარალელურად ყოველთვის იხმარებოდა ბერძნულიც. „არმაზულ“-ქართული ურთიერთობის თვალსაზრისით საყურადღებოა ერთი პატარა ბერძნულ-„არმაზული“ ბილინგვა, რომელიც ზღუდერში აღმოჩნდა. (იხ. გ. ნემსაძე. ზღუდრის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964—1966 წწ. ჩატარებული მუშაობის შედეგები. — სსპე. 1. თბ., 1969, გვ. 52). ვერცხლის კოვზის ტარზე ამოკვეთილია ერთი სიტყვა ბერძნულად და „არმაზულად“ აქ რამდენიმე გარემოება

ნახ. 14.

იპყრობს ყურადღებას. ჯერ ერთი, ბერძნული x გადმოცემულია k (ქ) გრაფიკით, ისევე, როგორც ეს ჩვეულებრივია ძველი ქართულისათვის (გაიხსენოთ სიტყვები ქრისტე, ქარტა, ქარაგმა, ქლამინდი და სხვა მრავალი, რომელთაც შეესაბამება ბერძნული *χρῖστος*, *χάρτης*, *χάραγμα*, *χλαμῖς* და სხვ.); მეორე: არამეული h გამოყენებულია ბერძნულა წარწერის სიონის — η — გადმოცემაზე (*malres lectionis*); დაბოლოს, ყურადღებას იქცევს კოვზზე ამოკვეთილი არამეული h-ს მსგავსება ქართული ასომთავრულის ე- მერვესთან, რომელსაც ანბანში ბერძნული ეტას ადგილი უჭირავს.

Ю. М. ПАГОШИДЗЕ, М. В. ЦОЦЕЛИЯ

КОСТЯНЫЕ ПЛАСТИНКИ С АРАМЕЙСКИМИ НАДПИСЯМИ ИЗ ДЕДОПЛИС-ГОРА

Резюме

При раскопках дворца античной эпохи на жилом холме Дедоплис-гора (Карельский р-н Грузии) среди прочих артефактов найдены два комплекта гадательных (игральных) пластинок. В обоих случаях находку сопровождали свиные фаланги, часть которых помечена насечками или дырочками. Одна из коробок, в которой лежали пластинки и фаланги, была опечатана четырьмя глиняными буллами. В более или менее удовлетворительной сохранности до нас дошло всего 189 фаланг и 25 пластинок.

Прямоугольные, с фигурными краями пластинки вырезаны из оленьего рога, тщательно отполированы и 22 из них покрыты мастерски выполненными гравированными изображениями различных фантастических животных (пегас, грифон и пр.), всадников, поражающих стрелами или дротиками оленей, козлов, вепрей, медведя и др. зверей, вооруженного палицей демона, восседающего на орле и поражающего копьем змеевидного дракона. Пластинки носят следы долгого употребления, одна же из пластинок сломалась в древности и тогда же была отремонтирована с помощью двух пар медных заклепок. Средние размеры пластинок 44×41 мм, толщина 3 мм.

На семи пластинках сохранились процарапанные надписи, исполненные той разновидностью северомесопотамского типа арамейского письма, которая была распространена в древней Грузии (Иберии) и которую обычно именуют «армазским письмом» (Г. В. Церетели).

Графемы, которые нам удалось идентифицировать на пластинках, сведены в сравнительную таблицу, где наряду с ними приводятся буквенные знаки из других арамейскографических надписей, обнаруженных на территории Грузии и Армении, а также в Хатре, и датированных II в. до н. э. — III в. н. э. Сравнение показало, что надписи пластинок проявляют наибольшую близость с монолингвой из Армази семидесятых годов I в. н. э., хотя отдельные их знаки и носят несколько более архаический характер. Это дает право датировать пластинки первой половиной или серединой I в. н. э., что вполне согласуется с археологической (и радиоуглеродной) датировкой самого памятника: дворец, по всем данным, погиб в пожаре в восьмидесятых годах I века н. э.

„ამბავი ქართლისა და ნათესავისა მათისა“.

ლეონტი მროველის ნაშრომის სახელით ცნობილი „ცხოვრება ქართუელთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“ ასე იწყება:

სომეხთა და ქართველთ, რანთა და მოვაკნელთ, ჰერთა და ლექთ, მეგრელთა და კავკასიანთ ერთი წინაპარი ჰყავდათ — თარგამოს, რომელიც „ენათა განყოფის“ შემდეგ არარატსა და მასისს შორის დამკვიდრდა. თარგამოსს რვა შვილი ჰყავდა: ჰაოს, ქართლოს, ბარდოს, მოვაკან, ლეკ, ჰეროს, კავკას, ეგროს.

თარგამოსი ბიბლიური პერსონაჟია, მისი არარატის მთის ძირას დამკვიდრება „ბიბლიური ჰეშმარიტებაა“: ლეონტი მროველის გენეალოგიური კონცეფცია აუცილებლად ამ ჰეშმარიტებიდან უნდა ამოვიდეს.

„ჰაოს დაემკვიდრა საყოფელთა მამისა თესისა თარგამოსისთა“ — ეს უკვე „ისტორიული ჰეშმარიტებაა“. ლეონტი მროველის დროს არარატის მიდამოები ჰაოსიანთა სამკვიდრებელია, სომეხთა ქვეყანაა და ისტორიკოსს არ შეუძლია ამ ფაქტს ანგარიში არ გაუწიოს.

როგორ უნდა დაუეკავშირდეს ერთმანეთს ე. წ. „ბიბლიური“ და „ისტორიული“ ჰეშმარიტებები? ფაქტია, რომ თარგამოსი არარატის მიდამოებს ფლობდა, ისიც ფაქტია, რომ ახლა ამ ქვეყანას ჰაოსიანები ფლობენ. მაშასადამე, ჰაოსი ყოფილა თარგამოსის უფროსი ძე. რატომ უფროსი? სხვაგვარად ვერ იფიქრებს შუა საუკუნეების ისტორიკოსი. და სწორედ ასე რომ ფიქრობს იგი, ამას ხაზს უსვამს იმ მემკვიდრეობის წესის აღწერითაც, რომლის მიხედვით გაუნაწილა თარგამოსმა შვილებს თავისი სამფლობელო: „ნახევარი ნათესავისა მისისა და ნახევარი და უმჯობესი ქუეყანისა მისისა მისცა ჰაოსს“. არა აქვს აზრი დღეს იმის შესახებ კამათს, მართლა სჯობია სომხეთი კავკასიის სხვა ქვეყნებს, თუ არა. ჰაოსმა საუფროსო წილი მიიღო, ის ადგილი, სადაც მამამისი მკვიდრობდა (ეს ისტორიული ფაქტია) და მამის სამფლობელოს „უმჯობესი“ ნაწილი რომ მას შეხვდებოდა (ეს ლოგიკური ფაქტია), ამაზე დავა არ შეიძლება. ჰაოსი უფროსი შვილია

თარგამოსისა, ამიტომ არის „უგმირესი“ თარგამოსის ძეთა შორის და დანარჩენ „შვიდთავე გმირთა ზედა განმგებელ და უფალ“.

თანმიმდევრული და ლოგიკურია ავტორი, როდესაც თავის კონცეფციას აგებს, „არმენოფილურია“ თუ „ისტორიული“ მისი თეალაზრისი? ენახოთ ქვემოთ.

თარგამოსის მეორე ვაჟმა — ქართლოსმა — დაიკავა თავისი წილხედობილი ქვეყანა. იგი „მოვიდა პირველად ადგილსა მას... რომელსა ეწოდების არმაზი“. ქართლოსს ხუთი გმირი ვაჟი ჰყავს, „რომელთა სახელები ესე არს: პირველსა მცხეთოს, მეორესა გარდაბოს, მესამესა კახოს, მეოთხესა კუხოს, მეხუთესა გაჩიოს“. ამ ხუთ გმირ ძმას შორის „უგმირესია უფროსი — მცხეთოს. როდესაც ქართლოსი გარდაიცვალა და არმაზის მთაზე დაკრძალეს, მისმა ცოლმა შვილებს გაუყო მამის სამფლობელო: „მცხეთოს, რომელი უგმირე იყო ძმათა მისთა, ესე დარჩა საყოფელთა მამისა მათისა ქართლოსისათა, რომელსა აწ ჰქვან არმაზი“. მცხეთოს უფროსი შვილი ქართლოსისა, ამიტომ „ესე იყო განმგებ და უფალ მათოთხთავე ძმათა ზედა. და ესე ოთხივე იყვნეს მორჩილ მისა“.

მცხეთოსს სამი გმირი ვაჟიშვილი ჰყავდა, „რომელთა სახელები არს ესე: პირველსა უფლოს, და შემდგომს ოძრვოს, და მესამესა ჯავახოს“. როდესაც მცხეთოსმა თავისი სამფლობელო შვილებს დაუნაწილა, „უფლოს დარჩა საყოფელსა მამისა მათისა მცხეთოსისა მცხეთას“. ბუნებრივია, მცხეთოსის შვილებსაც იმ სქემით უნდა ეცხოვრათ, რომლითაც იცხოვრეს თარგამოსისა და ქართლოსის ძეთ. უფროსი შვილი უფლოსი უნდა ყოფილიყო თავისი ორი ძმის „უფალი და განმგე“, მაგრამ ასე არ მოხდა: „შთავარდა შური შორის შვილთა მათ ქართლოსისთა. იწყეს ბრძოლად დაცდომად ურთიერთას. რამეთუ უფლოსს, ძესა მცხეთოსისასა, არა ერჩდეს, არცა ხადოდეს უფლად, რომელი დატევებულ იყო საყდართა ქართლოსისთა, რამეთუ მამისა მისისგან მიცემულ იყო უფლობა ქართლოსიანთა“.

სქემა, როგორც ვხედავთ, ზუსტად იგივეა, რაც წინა ორ შემთხვევაში გვქონდა. უფლოსს, მცხეთოსის უფროს შვილს, მამის სამკვიდრო უკავია და დანარჩენ ძმებზე „უფლობაც“ მამისაგან აქვს მინიჭებული. სხვა სქემა, რომ ძმები მას არ დაემორჩილნენ, ამიტომ მათ შთამომავლებს აღარც „უფალი“ ჰყავთ, არც „მეფე“ და არც „ერისთავი“. იწყება ქართლში სხვა ისტორიული ეპოქა: მამასახლისობის პერიოდი. ისტორიკოსი ასპარეზს ამზადებს პირველი ქართველი მეფისათვის — ფარნავაზისათვის.

ამრიგად, ლეონტი მროველი მკაცრად იცავს თავის ისტორიულ კონცეფციას ე. წ. მითოლოგიური ხანისათვის: მამის უფლება მემკვიდ-

რეობით უფრო შვილზე გადადის, უფროსი შვილი იკავებს მამის სამკვიდრებელს. ვინაიდან ისტორიკოსისათვის ამოსავალი არის ბიბლია, ცხადია, სქემაც თარგამოსისგან უნდა დაიწყოს, ხოლო თარგამოსის უფროსი ძე უნდა იყოს პაოსი, რომლის ჩამომავლებსაც ლეონტი მროველის ხანაში თავიანთი ეპონიმის (პაოსის) მამის (თარგამოსის) თავდაპირველი სამკვიდრებელი ეკავათ.

რა ენაზე ლაპარაკობდნენ თარგამოსის შვილები? რა თქმა უნდა, თავიანთი მამის ენაზე. რა ენაზე ლაპარაკობდა მათი მამა? იმ ენაზე, რომელიც მას ხვდა წილად „ენათა განყოფის“ შემდეგ და შედეგად მაგრამ ბიბლიაში რომ არათურა ნათქვამი, რა ენაზე ალაპარაკდა თარგამოსი „ენათა განყოფის“ შემდეგ? ლეონტი მროველი ლოგიკას არც აქ ღალატობს. მან იცის, რომ თარგამოსის მემკვიდრის, პაოსის, შთამომავალთა ენა სომხურია, ამიტომ გამოაქვს ერთადერთი დასკვნა: თარგამოსის ენაც სომხური იქნებოდა. ხოლო თუ მამის ენა სომხური იყო, ცხადია, მისი რვავე შვილის და, გარკვეულ დრომდე, მათი შთამომავლების ენაც სომხური იქნებოდა.

სპარსთა მეფის ქაიხოსროს დროს „პოვეს ქამი სომეხთა და ქართველთა, განუდგეს სპარსთა და მოსრნეს ერისთავნი სპარსთანი და განთავისუფლდეს“.

თავისუფალი ქართლი მიმზიდველი აღმოჩნდა სპარსთაგან შევიწროებულ უცხო ტომთათვის: „ხოლო მასვე ქამსა მოვიდეს თუ რქნი, ოტებულნი მისვე ქაიხოსროსგან..., ეზრახნეს მამასახლისსა მცხეთისასა, აღუთქუეს შეწევნა სპარსთა ზედა. ხოლო მამასახლისმან მცხეთელმან აუწყა ყოველთა ქართველთა. ინებეს დამეგობრება მათ თურქთა, რამეთუ აქუნდა შიში სპარსთა, და შემწეობისათვის დაიმეგობრნეს თურქნი იგი გადმოსხმულნი, და განიყვანეს ყოველთა ქალაქთა შინა...“.

„მას ქამსა შინა სადაც მოვიდის ძვირის-მოქმედთაგან საბერძნეთით, გინა ასურით ოტებულნი, გინა ხაზარით, ყოველნივე დაიმეგობრიან ქართველთა შემწეობისათვის სპარსთა ზედა“.

„და გამოვიდეს ამას შინა ქამნი მრავალნი. მაშინ ნაბუქოდონოსორ მეფემან წარმოსტყუენა იერუსალეში, და მუნით ოტებულნი ურბანი მოვიდეს ქართლს“.

თურქნი, ბერძენნი, ასურნი, ხაზარნი, ებრაელები, ლტოლვილნი თავიანთი ქვეყნებიდან სხვადასხვა მიზეზით, ყველა მიიღეს ქართველებმა და დაიმეგობრეს. შედეგი?

შედეგი ის იყო, რომ: 1. „ქართველებმა იპყრეს სჯული უბოროტესი ყოველთა ნათესავთასა. რამეთუ ცოლქმრობისათვის არა უჩნდა ნათესაობა და ყოველსა სულიერსა ჰამდეს, საფლავი არა იყო, მკუდარსა შესჰამდეს“. 2. „აქამომდის (ქართლში უცხო ტომთა ჩამოსახლებამ-

დექართლოსიანთა ენა სომხური იყო, რომელსა ზრახვიდეს. ხოლო ოდეს შემოკრბეს ესე ურიცხუნი ნათესავნი ქართლსა შინა, მაშინ ქართველთაცა დაუტევეს ენა სომხური, და ამათ ყოველთა ნათესავთაგან (თურქთა, ხაზართა, ასურთა, ურიათა, ბერძენთა) შეიქმნა ენა ქართული“. 3. „და იყვნეს ქართლს ესრეთ აღრეულ ესე ყოველნი ნათესავნი და იზრახებოდა ქართლსა შინა ექუსი ენა: სომხური, ქართული, ხაზარული, ასურული, ებრაული და ბერძნული“.

თუ დაუფერებთ ისტორიკოსს, ქართლოსის ქვეყანაში, ქართულს გარდა, კიდევ ხუთ ენაზე ლაპარაკობდნენ. ამ ხუთი ენიდან ოთხი ზუსტად ემთხვევა იმ ხალხთა ეთნონიმებს, რომლებიც სხვადასხვა დროს თავიანთი ქვეყნებიდან ოტებულნი ქართლში დასახლებულან: „ხაზარული“ — „ოტებულნი ხაზარეთით“, „ასურული“ — „ოტებულნი ასურიით“, „ებრაული“ — „ოტებულნი ურიანი“, „ბერძნული“ — „ოტებულნი საბერძნეთით“.

ლეონტი მროველის სიას სრულიად აშკარად აკლია თურქული. „თურქნი, ოტებულნი... ქაიხოსროსგან“ ხომ პირველნი იყვნენ უცხო ტომთაგან, რომლებიც ქართლში დასახლდნენ! თურქულიანად კი ქართლის მოსახლეობა შვიდ ენაზე მოლაპარაკე გამოვა მაშინ, როცა ტექსტში გარკვევით არის ნათქვამი — „იზრახებოდა ქართლსა შინა ექუსი ენა“. სრულიად აშკარაა, რომ „მეფეთა ცხოვრების“ არქეტიპში (ან მის წყაროში) ეწერებოდა: „და იზრახებოდა ქართლისა შინა ექესი ენა: თურქული, ქართული, ხაზარული, ასურული, ებრაული და ბერძნული“.

რატომ გამოვრიცხავ ასე კატეგორიულად ამ სიის არქეტიპში სხვა ხუთი ენის გვერდით სომხურის არსებობას? იმიტომ, რომ ქართლოსიანთა მეტყველებაში, ლეონტი მროველის თვალთახედვით, სომხურის ადგილი უკვე ხუთი უცხო ტომის ენათა შერწყმის საფუძველზე შექმნილ ქართულს უკავია, ჰაოსი და მისი შთამომავალნი არაარატის სანახებში დარჩნენ და ქართლში არ უცხოვრიათ. ვერც მის საერთო კეთილ განწყობილებას ჰაოსიანთა მიმართ ეგუება ის, რაც ისტორიკოსმა ცოტა ქვევით უნდა დაწეროს ქართლში მოსახლე უცხო ტომებისა და მათი ენის შესახებ.

ქართლის განწმენდა უცხო თესლთაგან ახალი დამპყრობლის გამოჩენას მოჰყვება: „დაიპყრა (ალექსანდრე მაკედონელმა) ყოველი ქართლი, და მოსრნა ყოველნი იგი ნათესავნი აღრეულნი ქართლს მყოფნი, და უცხონი იგინი ნათესავნი მოსრნა და დაატყუენა... და დაუტევნა ნათესავნი ქართლოსიანნი...“.

ქართლში პირველი და უმედეგო ლაშქრობისთანავე მიზნდა ალექსანდრე მაკედონელი, რომ ქართველთა „სკჯულით ბოროტება“ აქ დამკვიდრებულ უცხო ტომთა ბრალია. ავტორი პირველ რიგში კვლავ ბუნ-თურქებს ასახელებს და რა თქმა უნდა, სომხებს სრულიად არა

გულისხმობს. ალექსანდრემ „მოსრნა ჩგინი“ (ამ უცხო ტომთა შორის ალექსანდრე მაკედონელის პირველ და მეორე ლაშქრობებს შორის ქალღეველნიც „დაშენებულან“ ქართლში).

როგორც ვხედავთ, „მეფეთა ცხოვრების“ მიხედვით, ალექსანდრე მაკედონელმა შეამზადა ნიადაგი ქართლში ფარნავაზის რეფორმებისთვის. მას რომ არ მოესპო „უცხო თესლნი“ ქართლში, მემამულის უფრო გვიან ველარ იტყოდა იმავე ფარნავაზის შესახებ: „და ესე ფარნავაზ იყო პირველი მეფე ქართლსა შინა ქართლოსისა ნათესავთაგანი. ამან განავრცო ენა ქართული, და არღარა იზრახებოდა სხუა ენა. ქართლსა შინა თუნიერ ქართულისა. და ამან შექმნა მწიგნობრობა ქართული“.

„მეფეთა ცხოვრების“ საწყისი ნაწილის მთელი პათოსი მიმართულია იქით, რომ დაანახვოს მკითხველს, როგორ თანდათან და კანონზომიერად ყალიბდება ქართველობა თავისი სახელმწიფოთი, ენითა და დამწერლობით:

განთავისუფლდნენ ქართლოსიანნი სპარსთა ბატონობისაგან, მაგრამ ისინი ჯერ კიდევ თავისი მამამთავრის თარგამოსის ენაზე — სომხურად — მეტყველებენ. მათ ჯერ კიდევ არ შეუძლიათ უშეცდომოდ განასხვავონ თავი თარგამოსის დანარჩენი შვიდი ძმის შთამომავალთაგან. „დაეშენა“ ქართლს ხუთი უცხო ტომი თავისი ენით და „ბოროტი სჯულით“. მათი ენების შერწყმის საფუძველზე შეიქმნა ქართული ენა და „ქართველთაჲ დაუტყვეს ენა სომხური“. ქართლოსიანნი თავისუფალნი არიან და საკუთარ ენაზე ლაპარაკობენ. მაგრამ ჯერ კიდევ არ არსებობს ქართული სახელმწიფო, ქართული ენა ქართლოსის ქვეყანაში ჯერ კიდევ ერთი ექვსთაგანია და არა ერთადერთი. ჯერ კიდევ „აღრეულნი არიან“ ქართლოსის ძეთა შორის „უცხო ნათესავნი“ თავიანთი სჯულით. უკანასკნელი აქტის აღსრულებას ლეონტი მროველი ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობებს მიაწერს. ამის შემდეგ უკვე თავისუფალია ქართლი, თავისი ენა აქვთ ქართლოსიანთ, განწმენდილია ქვეყანა უცხო ნათესავისგან და ელის თავის პირველ მეფეს, რომლისგანაც მიიღებს სახელმწიფოებრიობის სტატუსს, სახელმწიფო ენას და ეროვნულ დამწერლობას.

რა თქმა უნდა, აღწერილი პროცესი მოაზრებულია ერთი პიროვნების, ერთი ისტორიკოსის, ერთი საზოგადო მოღვაწის მიერ. მისი კონცეფციით ქართული სახელმწიფოს არსებობისათვის აუცილებელია: ეროვნული თვითმმართველობა („მეფე ნათესავთაგან ქართველთა“), თავისუფლება („აღგვიხადა ხარკი და ჭირი უცხოთა ნათესავთაგან“), ეკონომიური სიძლიერე („ესე ყოველი აღასრულა... სიმდიდრითა“, „სიმდიდრე გარდარეული“), საკუთარი ენა, რომელიც იმავე დროს სახელმწიფო ენაა („განავრცო ენა ქართული“), და ეროვნული დამწერლობა („შექმნა მწიგნობრობა ქართული“).

З. Н. АЛЕКСИДЗЕ

ИСТОРИЯ КАРТЛИ И ЕЕ ПЛЕМЕНИ

Резюме

В статье поддерживается и приводятся дополнительные аргументы в пользу положения, согласно которому предпочтение, отдаваемое в начальной части «Картлис цховреба» из восьми сыновей Таргамоса Хаосу, объясняется тем, что свою концепцию историк строит на основе библейской традиции с учетом современного ему права наследования.

Автор статьи считает, что список тех шести языков, на которых, согласно начальной части «Картлис цховреба», говорили в Картли до Парнаваза, в архетипе должен был выглядеть так: тюркский, грузинский, хазарский, ассирийский, еврейский, греческий.

გრიგოლ განმანათლებლის ჰაღაგებათა საზღვრები

გრიგოლ განმანათლებლის „ცხოვრება“ ადრექრისტიანული სომხური მწერლობის ერთ-ერთი საინტერესო ძეგლია, რომელიც სომეხთა მოქცევისა და მათი განმანათლებლის შესახებ გვაწვდის ცნობებს. ეს თხზულება ერთადერთი ძეგლია სომხურ ისტორიოგრაფიაში, რომელიც თარგმნილია შუა საუკუნეების თითქმის ყველა ქრისტიან ხალხთა ენაზე (ბერძნულ, ლათინურ, ქართულ, არაბულ, ეთიოპურ, სლავურ). სპეციალურ ლიტერატურაში რამდენიმეა ისეთი თხზულება, რომელსაც „გრიგოლის ცხოვრებას“ უწოდებენ. ეს ნაწარმოებები ერთმანეთისაგან განსხვავდება თავიანთი სათაურით, ფორმითა და გარემოცვით. სპეციალისტები მათ, სამართლიანად, ერთი ნაწარმოების რედაქციებად მიიჩნევენ. თითოეულ მათგანს განიხილავენ როგორც „გრიგოლის ცხოვრებას“ და აერთიანებენ „გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრებათა“ ციკლში, რადგან მათში მოცემულია წმინდა გრიგოლის მიერ სომეხთა მოქცევის ისტორია.

გრიგოლ განმანათლებლის „ცხოვრებათა“ ციკლში სპეციალისტთა უმრავლესობა ორ ძირითად ჯგუფს გამოყოფს. პირველ ჯგუფში შეაქვთ აგათანგელოსის „სომხეთის ისტორია“¹, ბერძნული² და არაბული თარგმანებით³. მეორე ჯგუფში გაერთიანებულ ტექსტებს კი პირობითად „ცხოვრებებს“ უწოდებენ. მათში აერთიანებენ გრიგოლის „ცხოვრების“ არაბულ⁴ (გამომცემელი ნ. მარი), ბერძნულ⁵ (გამომცემელი ე. გარიტი), კარშუნულ⁶ და ოქრიდულ ტექსტებს⁷.

¹ *Ագաթանգեղոսի Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Կանաքեանց, Տիփլիս, 1909.*

² G. Lafontaine. La version grecque ancienne du livre arménien d'Agathange, Édition critique. Louvain, 1973.

³ *Ա. Տեր-Հռիփսեան. Ագաթանգեղոսի արարական նոր խմբագրութիւնը. Երևան, 1968.*

⁴ Н. Марр. Крещение армян, грузин, абхазов и аланов св. Григорием, СПб, 1905.

⁵ G. Garitte. Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Valican, 1946.

⁶ M. Van Esbroeck, Un nouveau témoin du livre d'Agathange, REA 8, 1971, p. 13—167.

⁷ G. Garitte. „La vie grecque inédite de saint Grégoire d'Arménie (Ms. 4 d'Ochrida)“, Analecta Bollandiana 83 (1965), p. 89—118.

გრიგოლის „ცხოვრებათა“ ციკლში⁸ გაერთიანებული თხზულებებისაგან განსხვავებით ბერძნული (Vg) და არაბული (Va) ტექსტები რამდენჯერმე იხსენიებენ სომხეთის მეზობელ ხალხს. კესარიიდან დაბრუნებულ გრიგოლს სომეხთა მეფე თრდატი ხვდება ლაზთა, ალბანთა და იბერთა მეფეებთან ერთად (Vg § 159; Va § 147), ამავე მეფეებთან ერთად ინათლება თრდატი წმინდა გრიგოლის მიერ მდინარე ევფრატში (Vg § 164; Va § 152), სომეხთა განმანათლებლო აგზანის მღვდლებს იბერთა, ალბანთა და ლაზთა ქვეყნებში (Vg § 163; Va § 151). როგორც გვხვდავთ, გრიგოლის „ცხოვრების“ ბერძნულ და არაბულ ტექსტებში ქართველთა და ალბანთა მოქცევა გრიგოლის პიროვნებას უკავშირდება. სომეხთა მომაქცეველს მიეწერება იბერთა და ალბანთა მეფეების მონათვლა და ამ ქვეყნებში ეკლესიური იერარქიის ორგანიზება. გრიგოლის „ცხოვრებათა“ ამ მონაცემებს მკვლევართა ერთი ნაწილი ანგარიშვასაწევად მიიჩნევს და თვლის, რომ გარკვეულ საუკუნეებში გრიგოლ განმანათლებელს ქართველთა და ალბანთა მომაქცეველად აღიარებდნენ⁹. ეს მოსაზრება სომეხ არმენოლოგთა უწყყმანო ნდობას იმსახურებს. პ. მურადიანის მოსაზრებით, გრიგოლის მნიშვნელობის კავკასიის მასშტაბით გაფართოება სომხურის, ქართულისა და ალბანური ეკლესიების ოფიციალური კონცეფციაა. მკვლევარის ვარაუდით, V საუკუნის მეორე ნახევრიდან ქართველები და ალბანელები წმინდა გრიგოლს თავიანთ მომაქცეველად თვლიდნენ¹⁰. საინტერესოა, რას უნდა შეეწყო ხელი გრიგოლის კულტის დანერგვისათვის კავკასიაში.

ძველ სომხურ ისტორიოგრაფიაში გრიგოლ განმანათლებლის საზოგადოებრივი ასპარეზის კავკასიის მასშტაბით გაფართოების ტრადიციის გაჩენის საფუძველი, ალბათ, ისევ გრიგოლ განმანათლებლის „ცხოვრებათა“ ციკლში უნდა ვეძიოთ.

წარმოვადგინოთ სომეხთა მოქცევის სურათი გრიგოლის „ცხოვრებათა“ ციკლის პირველი ჯგუფის ე. წ. „ისტორიების“ მიხედვით.

მეფე თრდატი და გრიგოლი გაემართნენ ქ. ვაღარშაპატიდან არტაშატისაკენ, რათა მოესპოთ ანაპიტის კერპი და ის ბომონი, რომე-

⁸ სპეციალურ ლიტერატურაში გრიგოლ განმანათლებლის „ცხოვრებათა“ ციკლის I ჯგუფს აღნიშნავენ A აბრევიატურით. აქედან გამომდინარე Aa — სომხური „ისტორია“, Ag — ბერძნული „ისტორია“, Aar — არაბული „ისტორია“, II ჯგუფს კი V აბრევიატურით (შესაბამისად, Vg — ბერძნული „ცხოვრება“, Va — არაბული, Vh — ქართული, ხოლო — Vo ოქრიდული „ცხოვრება“).

⁹ ს. კავაბაძე. წმ. ნინო და მისი მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიაში, ტფ., 1912, გვ. 5; კ. კეკელიძე. ძველი ქართ. ლიტ-ის ისტორია, I. გვ. 531; П. М у р а д я н. Кавказский культурный мир и культ Григория Просветителя. — Кавказ и Византия. Ереван, 1982, вып. 3. с. 11.

¹⁰ П. М у р а д я н. Кавказский культурный мир и культ Григория Просветителя. — Кавказ и Византия. Ереван, 1982, вып. 3, с. 11.

ლიც ერაზამუინად წოდებულ ადგილას მდებარეობდა (Aa § 778, Ag § 128, Aar § 277). გზად მიმავლებმა ტირის ბომონი გაანადგურეს. წმ. გრიგოლმა წარმართული ტაძრებიდან დევები განდევნა, ღვთის სიტყვა დათესა და ხალხი ქვეშაირი გზაზე დააყენა, მოედნებზე, გზებსა და გზაჯვარედინებზე საუფლო ჯვრის ნიშნები აღმართა.

წმ. გრიგოლი მეფესთან ერთად გაემართა დარანალის გავარიისაკენ, რათა სოფელ თორდანში ბარშამინად წოდებული კერპი დაემსხვრია (Ag § 784, Ag № 131; Aar § 284). მიაღწიეს ანიდ წოდებულ ადგილს, სომეხ მეფეთა საძვალესა და მოსპეს ზევს არამაზდის კერპი, აღმართეს საუფლო ჯვარი, ის ადგილი კი ეკლესიას შესწირეს (Aa § 785; Ag § 132). მათ ეკელესიის გავარის სოფელ ერეზში ანაპიტის ბომონი შემუსრეს, მდინარე გაილით მეორე მხარეს გადავიდნენ და სოფელ თილში არამაზდის ასულ ნანეს კერპი დაამსხვრიეს (Aa № 786; Ag § 132; Aar § 285). წმინდა გრიგოლი სასწაულებს ახდენდა და ხალხს კურნავდა. თრდატ მეფესთან ერთად მან მიაღწია დერჯანის გავარს, სადაც დამოძღვრა ხალხი, სოფელ ბაგაიარიკში კი არამაზდის ძის მიპრის ბომონი მოსპო, მთელი სიძლიდრე ეკლესიას შესწირა, აღმართა საუფლო ჯვარი, ხალხს რწმენა განუმტკიცა (Aa § 790, Ag § 133, Aar § 286).

ქ. ვალარშაპატიდან გრიგოლი სომეხ ღიღებულებთან ერთად გაემართა კესარიისაკენ. სომხეთიდან წარგზავნილები ღიღი პატივით მიიღო ლეონტი არქიეპისკოპოსმა. კესარიაში მოხდა წმ. გრიგოლის ხელდასხმა. გრიგოლი თანმხლებ პირებთან ერთად ჩადის სებასტიაში, საიდანაც მიჰყავს მღვდლები სომხურ ეკლესიებში დასადგენად. სომხეთიდან წარგზავნილებმა მიაღწიეს ღიღი სომხეთის საზღვრებს. წმ. გრიგოლმა ბრძანა ტარონის ქვეყანაში ვაჰევენიანის კერპის. სოფ. აშტიშატში კი სამი წარმართული ტაძრის მოსპობა (Aa § 809; Ag § 140; Aar § 305). იქვე იოანე ნათლისმცემლის სახელობის ეკლესიის აშენება დაიწყო. გრიგოლმა მონათლა სომეხი ღიღებულები, შემდეგ კი იმ მხარის მცხოვრებნი. თრდატ მეფემ შეიტყო წმ. გრიგოლის კესარიიდან დაბრუნება და გაემართა მის შესახედრად. სომეხთა მეფე დედოფალ აშენთან და თავის დასთან — ხოსროვადუხტთან — ერთად ერთი თვის განმავლობაში უტდიდა გრიგოლს ბაგავანში (Ag § 817; Ag § 143; Aar § 313). ამ ხნის განმავლობაში წმინდა გრიგოლი დადიოდა სომხეთის სოფლებსა და გავარებში, ხალხს ნათლავდა, ეკლესიებს აშენებდა და მღვდლებს აწესებდა. გრიგოლმა მიაღწია დიკავანს (ბაგაიარიკს). მან სომეხთა მეფე თრდატი, დედოფალი, მეფის და ხოსროვადუხტი, სომეხი ღიღებულები და ჯარი მიიყვანა მდინარე ეფრატის ნაპირას და მონათლა (Aa § 832; Ag § 148; Aar § 313). იმ ადგილებში, სადაც საუფლო ჯვრები იყო აღმართული, ეკლესიები ააშე-

ნეს, მღვდლებად კი ისეთები განაწესეს, ვინც იცოდა საღვთო წერი-
ლი. სომხეთი ღვთის მადიდებელ ქვეყნად იქცა.

აგათანგელოსის „ისტორიის“ სომხურ, ბერძნულ და არაბულ ტე-
ქსტებში (Aa, Ag, Aar) ხაზგასმითაა აღნიშნული გრიგოლის ღვაწლი
მთელი სომხეთის მოქცევის საქმეში. თხზულებებში მრავალ ადგილას
მითითებულია, რომ წმ. გრიგოლმა იქადაგა მთელ სომხეთში (Aa §
816; § 782, § 783; § 784). მან სომხეთის ყველა ქალაქში, სოფელსა
თუ გავარში ეკლესიები ააშენა (Aa § 782; § 816; § 817, § 837),
სომხეთის სამეფოს შემადგენლობაში მყოფ ყველა გავარში ეპისკოპო-
სები დაადგინა (Aa § 856), სომეხთა ქვეყნის ყველა მხარე მოაქცია
(Aa § 855), ყველგან ღვთის სიტყვა დათესა და სომეხთა ქვეყანას
ღვთის მადლი გადმოადინა (Aa § 782; § 783; § 776), მთელი სომხეთი
ღვთის მადიდებელ ქვეყნად აქცია (Aa § 831).

აგათანგელოსის „სომხეთის ისტორიის“ სომხური (Aa), ბერძნუ-
ლი (Ag) და არაბული (Aar) ტექსტები გრიგოლს დიდი სომხეთის
მომაქცევლად აღიარებენ და ასახელებენ მის ქადაგებათა საზღვრებს.
„ისტორიის“ სომხურ ტექსტში ვკითხულობთ: *„...ნღ აქაყტა ეზჳ ამხნ-
აჳნ ხრქირჳ ჳაქიფ, ჳ ბაყაყ მჩხგ ჳ ბაყი, ბჳიოტჳ თარაბანტჳ
ღმჯალიღქჩინ ჳარიღიღქხანჳ ს ალიოთარანიღქხანჳ ჳ შათაიყაღიფ
ჳაღაღჳნ მჩხგ აო აქიოთარანჳ შაღიოხაყ, მჩხგ აო ჳაღაღიფ,
მჩხგ ჳ აყაო ჳ თარამანჳ შაიღქშაყ, მჩხგ ჳ ჳრიონჳ შღანაყ, მჩხგ ჳ
თარამანჳ, ჳაყაჳ ჳ ჳაქიოთარანჳ ჳაღაღჳ არჳ აქიღქხანჳ ჳაქიფ-
სღ ქსაიყაღიფ ჳაღაღჳნ მჩხგ სო შპრქჳ ჳაღაღჳ, ჳრქჳ აო თარამ-
ანჳღჳ შაიღიფ აო ჳოი შქრქანჳ ხრქრანჳ, ს აო ჳოიღიფ, მჩხგ
ქამიოი აქსარანჳ შარაყ, მჩხგ აო თოიონჳ შარჳი-შანჳ ხქხანჳ,
მჩხგ ქსოიყათოიქანჳ ბჳიოტჳ თარაბანტჳ ჳალსოთარანიღქჩინჳ
ქარ...“*¹¹ და ასე მთელ სომხეთში, კილით კიდემდე, იქადაგა ქალაქ სატალი-
დან ქალდეველთა ქვეყნამდე, კლარჯებამდე, მასქუთა საზღვრების ბო-
ლომდე, ალანთა კარამდე, კასპთა საზღვრამდე (სომეხთა სამეფოს ქა-
ლაქ ფაიტაკარანამდე, ქ. ამიდიდან ნიზიბინამდე, ასურეთის საზღვრე-
ბის გასწვრივ, ნორ-შირაკანითა და კორდუქით მართა ქვეყანამდე,
მაქრტუნამდე, ატრპატაკანამდე...) წმ. გრიგოლის სამოღვაწეო ას-
პარეზს ასევე განსაზღვრავს აგათანგელოსის „ისტორიის“ ბერძნული
ტექსტი¹².

აგათანგელოსის „სომხეთის ისტორიის“ არაბული ტექსტი აღნი-
შნავს: „და დაასრულა გრიგოლმა წმინდა სახარების ქადაგება, განანა-
თლა მთელი სომხეთი, კილით კიდემდე: ქ. სატალიდან ხალღთა ქალა-

¹¹ *სჳაქშანღიჳჳ ჳათოიღქჩინ ჳაქიფ, ჳღ 439.*

¹² G. Lafontaine. დასახ. ნაშრომი. გვ. 323—324; § 1 52.

ქამდე, დამოძღვრა კართა კარამდე საზღვრები, სხვა მრავალ ქვეყნებთან ერთად, რომელთა ჩამოთვლა ძნელია“ (Aar 113).

გრიგოლის სამოღვაწეო სფეროს აღმნიშვნელ მონაკვეთში ალანთა და კასპთა კარის ხსენებამ მკვლევართა ერთ ნაწილს აფიქრებინა, რომ წმ. გრიგოლის სამისიონერო არეალში, სომხეთთან ერთად, საქართველოც და ალბანეთიც შედიოდა¹³. ამგვარი მოსაზრება კი ეწინააღმდეგება აგათანგელოსის „სომხეთის ისტორიის“ სომხურ (Aa), ბერძნულ (Ag) და არაბულ (Aar) ტექსტთა მონაცემებს, რომელთა მიხედვით გრიგოლი მხოლოდ სომეხთა მომამკაცეველია. გაუგებარი და აუხსნელი იქნებოდა, რომ ტექსტის ავტორს სომეხთა განმანათლებლისათვის ისეთი ტერიტორიების დამოძღვრა მიეწერა, რომელთა მოქცევის შესახებ საერთოდ არაფერია ნათქვამი „ისტორიაში“. გრიგოლის საგანმანათლებლო სფეროში იბერიისა და ალბანეთის შემოტანა უპირისპირდებოდა აგათანგელოსის „ისტორიის“ სომხურ, ბერძნულ და არაბულ რედაქციათა (Aa, Ag, Aar) მონაცემებს, სადაც სულ უბრალო მინიშნებაც კი არა გვაქვს იბერთა და ალბანთა ქვეყნების მოქცევაზე. როგორც ჩანს, ავტორმა საჭიროდ ჩათვალა ტექსტში მრავალგზის აღნიშნული ფაქტისათვის ერთხელ კიდევ გაესვა ხაზი, მთლიანობაში წარმოედგინა გრიგოლის საგანმანათლებლო მოღვაწეობის სფერო და ერთ ფრაზაში, დასკვნის სახით, მოეწოდებინა ტექსტის ძირითადი იდეა — წმ. გრიგოლის ღვაწლი მთელი დიდი სომხეთის „ხსნის“ საქმეში. თხზულების ამ მონაკვეთში გარკვევითაა ნათქვამი, რომ წმ. გრიგოლმა იქადაგა მთელ სომხეთში კიდით კიდემდე და ბუნებრივია, რომ დასახელებული ტოპონიმებით დიდი სომხეთის საზღვრები უნდა იყოს აღნიშნული. გრიგოლის საგანმანათლებლო მოღვაწეობის შემაჯამებელ ფრაზაში პირობითად შეიძლება გამოიყოს ტოპონიმთა ორი ჯგუფი: პირველი ჯგუფი, რომელშიც გაერთიანდება ქ. სატალა, ქალდეველთა ქვეყანა, კლარჯეთი, მასქუთთა ქვეყანა, ალანთა კარი (ალანთა საზღვრები), კასპთა კარი (კასპთა საზღვრები), სომეხთა სამეფოს ქალაქი ფაიტაკარანი და მეორე ჯგუფი, რომელიც ქ. ამიდიით, ნიზიბინით, ნორშირაკანით, კორდუქით, მართა ქვეყნითა და ატრაბატაკანითაა წარმოდგენილი. აღნიშნული გეოგრაფიული პუნქტებით უნდა იქმნებოდეს გარკვეული მრუდი, რომელიც წარმოადგენს დიდი სომხეთის ტერიტორიის სასაზღვრო კონტურს.

გრიგოლ განმანათლებლის საგანმანათლებლო მოღვაწეობის შემაჯამებელ მონაკვეთში, კერძოდ კი მის პირველ ნაწილში (ქ. სატალა, ქალდეველთა ქვეყანა, მასქუთთა საზღვრები, ალანთა კარი, კასპთა

¹³ *Աղախանյեղայ Պատմութիւն Հայոց, Երևան 1984, էջ 523.*
А. А к о п я н, — КВ, V, с. 74; П. М у р а д я н: Кавказский Культурный мир и культ Григория Просветителя.—КВ, III, с. 10.

კარი, სომეხთა სამეფოს ქალაქი ფაიტაკარანი) ტოპონიმთა მწყობრი და თანმიმდევრული სისტემა აღრეულია. ქ. სატალის, ქალდეველთა ქვეყანისა და კლარჯეთის შემდეგ დასახელებულია კასპიის ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებ მასქუთთა ქვეყანა, რომელსაც ჩრდილოეთით მდებარე ალანთა კარის ხსენება მოსდევს. ამ უკანასკნელის შემდეგ კვლავ კასპიის ზღვის სანაპიროზე მდებარე (მასქუთთა ჩრდილოეთით) კასპთა კარია დასახელებული, რომელსაც სამხრეთით მდებარე, სომხეთის სამეფოს ქალაქი ფაიტაკარანი მოსდევს. დასახელებული ტოპონიმების ამგვარი თანმიმდევრობით ვიღებთ რაღაც გაურკვეველ მრუდს, რომელიც სომხეთის ტერიტორიის სასაზღვრო კონტურად არ გამოდგება. აღნიშნული მონაკვეთი ტოპონიმთა ამგვარი თანმიმდევრობით (ქ. სატალა, ქალდეველთა ქვეყანა, კლარჯეთი, მასქუთთა ქვეყანა, ალანთა კარი, კასპთა კარი, ფაიტაკარანი) ეწინააღმდეგება გრიგოლის სამისიონერო მოღვაწეობის შემაჯამებელ ფრაზას, რომლის მიზანია წარმოადგინოს გრიგოლი მთელი სომხეთის დამპყდრავად და ხსენებული ტოპონიმებით შემოფარგლოს დიდი სომხეთის საზღვრები. აღნიშნულმა წინააღმდეგობებმა ტოპონიმთა აღრევა გვეპარაუდებინა. მასქუთები რამდენჯერმეა ნახსენები აგათანგელოსის „ისტორიაში“. თხზულების § 873-ში მოთხრობილია, რომ თრდატ მეფეს კეისართან გამგზავრებისას ახლდნენ დიდებულები, მათ შორის ოთხი პიტიახში: პირველი ნორშირაქანის მხრის მონაპირე, მეორე — ასორესტანის მხრის, მესამე — არვასტანის მხრის, მეოთხე კი მასქუთთა მხრის. აგათანგელოსის „ისტორიის“ § 795-ში ავტორი ასახელებს ელჩობის შემადგენლობას, რომელიც აცილებს კესარიაში მიმავალ გრიგოლს. ტექსტის ამ მონაკვეთში მონაპირეთაგან მხოლოდ აღძნიქისა და გუგარქის იშხანია დასახელებული, რომლებიც პიტიაშხებად (ბდეშხებად) იწოდებიან. აგათანგელოსის „სომხეთის ისტორიის“ ეს ორი სია (§ 873; § 795) განსხვავდება ერთმანეთისაგან. მეორე სიაში, პირველისაგან განსხვავებით, მხოლოდ ორი პიტიახშია მოხსენიებული (გუგარქისა და აღძნიქის). მეორე სიის თანმიმდევრობა დაცულია გრიგოლის „ცხოვრების“ ბერძნულ (Vg) და არაბულ (Va) ტექსტებში. საინტერესოა ვის გულისხმობს აგათანგელოსის „ისტორიის“ ავტორი არვასტანის, ასურესტანის, ნორშირაქანისა და მასქუთთა მხრის მონაპირეებში — პიტიაშხებში.

აგათანგელოსის „სომხეთის ისტორიის“ ცნობები საპიტიახშოთა შესახებ შევადართო „აშხარაკუიკის“ მონაცემებს. ეს უკანასკნელი IV—V საუკუნეების კავკასიის ისტორიის რეალური ვითარების ამსახველად ივარაუდება¹⁴.

¹⁴ დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტ. გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977, გვ. 99.

ნორშირაქანის პიტიახში

ნორშირაქანის მხრის მონაპირე ბღეშხი

კორღუქის პიტიახში

ასორესტანის მხრის მონაპირე ბღეშხი

აღმნიქის პიტიახში

არვასტანის მხრის მონაპირე ბღეშხი

გუგარქის პიტიახში

მასქუთთა მხრის მონაპირე ბღეშხი

ნორშირაქანის პიტიახში ორივეგანაა ნახსენები. კორღუქის პიტიახში ასორესტანის მხრის მონაპირე (კორღუქის საპიტიახშო ესაზღვრებოდა ასურესტანს), არვასტანის მხრის მონაპირე კი აღმნიქის პიტიახში უნდა იყოს (აღმნიქის საპიტიახშო არვასტანის (მწბინის შემოგარენი) მხრით იცავდა სომხეთს). მასქუთთა მხრით მონაპირე იდენტური უნდა იყოს გუგარქის პიტიახშისა. მასქუთები ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები ირანელი ტომები იყვნენ. მასქუთთა მხრით მონაპირე პიტიახშად, ბუნებრივია, დიდი სომხეთის ჩრდილო საზღვრების დამცველი უნდა ივარაუდებოდეს. ტრადიციულად სწორედ გუგარქის პიტიახში იყო ჩრდილო საზღვრების დამცველი. რაკი აგათანგელოსის „სომხეთის ისტორიის“ ავტორმა კესარიაში მიმავალი გრიგოლის თანმხლებ პირებში გუგარქის პიტიახში მოიხსენია, ბუნებრივია, რომ ამავე ტექსტში აღნიშნულ ოთხ პიტიახშაგან ერთს სწორედ გუგარქის პიტიახშს ივარაუდებდა. ძველ სომხურ საისტორიო მწერლობაში საპიტიახშოების ჩამოთვლისას ყოველთვის იხსენიება გუგარქის პიტიახში, მაშინაც კი როცა ოთხი საპიტიახშოს ნაცვლად ორია დასახელებული¹⁵. ფიქრობთ, ამ მხრივ არც აგათანგელოსის „ისტორიის“ აღნიშნული მონაკვეთი უნდა იყოს გამონაკლისი.

ამრიგად, გუგარქის პიტიახში იდენტური უნდა იყოს მასქუთთა მხრის მონაპირისა. მასქუთები კი იბერიის პროვინციის მესხეთის სახელს უნდა უკავშირდებოდეს¹⁶. შესაძლებელია ტექსტის ამ მონაკვეთში მასქუთთა და მესხთა აღრევასთან გვეკონდეს საქმე (სომხური *Մասքիթ* ქართული მესხეთი-მთხილ¹⁷). გუგარქის პიტიახშის ჩათვლა მესხთა მხრით მონაპირედ შესაძლებელია. მასქუთთა და მესხთა აღ-

¹⁵ *Մովսիսի Խորենացուի Պատմութիւն Հայոց*, II, 8.

¹⁶ J. Marquart. *Éransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xore-nac'i*. Berlin, 1901, p. 168.

¹⁷ ი. ზეიგელმან. ჰენ ჰაიოე თსიღოე ანოიანსიერ, *Վիսննա*, 1907, 42 113.

რევის შედეგად გუგარქის პიტიახში ტექსტში მასქუთთა მხრით შონა-პირელაა წარმოდგენილი.

მასქუთთა და მესხთა აღრევა უნდა გვექონდეს გრიგოლის სამი-სიონერო მოღვაწეობის განსაზღვრის დროსაც. ქ. სატალას, ქალდე-ველთა ქვეყანას და კლარჯეთს უნდა მოსდევდეს ისეთი გეოგრაფიუ-ლი პუნქტი, რომლითაც დიდი სომხეთის იბერიასთან მოსაზღვრე ტე-რიტორია იქნებოდა დასახელებული. ეს კი სწორედ გუგარქი ან მეს-ხეთია. ლანგლუას მიერ გამოცემულ აგათანგელოსის „სომხეთის ის-ტორიის“ ბერძნულ ტექსტში მასქუთების (τῶν ματαχουσῶν) ნაცვლად ვკითხულობთ (τῶν ματαχουσ...) მესხებს¹⁸. დიდი სომხეთის ჩრდილო-საზღვრის, კერძოდ კი იბერიასთან მოსაზღვრე ნაწილის, აღნიშვნა მე-სხეთით ან გუგარქით არ არის იშვიათი მოვლენა.

მასქუთების (მესხების) შემდეგ სომეხთა მომაქცეველის სამისიონე-რო სფეროს აღმნიშვნელ მონაკვეთში ნახსენებია ალანთა კარი, ზოგი-ერთ ხელნაწერში კი ალანთა საზღვრები/მჩნეკი *ἡ ἑρμιονία Ἀλάνης*, *ἡ ἑρμιονία Ἀλάνης*, *ἡ ἑρμιονία Ἀλάνης*, *ἡ ἑρμιονία Ἀλάνης* და *ἡ ἑρμιονία Ἀλάνης*¹⁹. ალანთა კარის ან ალანთა საზღვრების ხსენება დიდი სომხეთის ტერი-ტორიის სასაზღვრო პუნქტად გაუგებარია. ვფიქრობთ, ტექსტის ამ მონაკვეთში ბერძნულ-ლათინურ და ძველ სომხურ მწერლობაში ალან-თა და ალბანთა ტრადიციულ აღრევასთან გვაქვს საქმე. აღნიშნულ ტოპონიმთა აღრევას ვხვდებით გრიგოლის „ცხოვრებათა“ ციკლის თხზულებებშიც. გრიგოლის „ცხოვრების“ არაბულ ტექსტში სომეხ-თა მომაქცეველი თრდატ მეფესთან ერთად ნათლავს ალანთა და იბერ-თა მეფეებს, ამავე ქვეყნებში აგზავნის იგი მღვდლებს. კესარიიდან მობრუნებულ გრიგოლს თრდატ მეფე ალანთა, იბერთა და ლაზთა მეფეებთან ერთად ხვდება. არაბული „ცხოვრების“ (Va) ბერძნულ დედანში (Vg) ყველა დასახელებულ ადგილას ალანთა ნაცვლად ალ-ბანთა ქვეყანაზეა ლაპარაკი. შეუძლებელია არაბულ „ცხოვრებაში“ გრიგოლ განმანათლებლის დროს ალანთა მოქცევაზე ყოფილიყო საუ-ბარი, რადგან ეს უკანასკნელნი 912—925 წლებში უნდა გაქრისტიან-ებულნიყვნენ ნიკოლოზ მისტიკოსის პატრიარქობის დროს²⁰. ჩვენთვის საინტერესო თვალსაზრისით, საგულისხმო ვითარება გვაქვს გრიგოლის „ცხოვრების“ კარშენულ ტექსტში. ამ რედაქციის მიხედვით წმ. გრი-გოლმა იქადაგა რომაელთა საზღვრებიდან ამიდამდე და ნიზიზინამდე. სპარსთაგან ხორასნამდე და ალანთა საზღვრებამდე, დაილამიტების

¹⁸ К. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.—Л., 1959, с. 193.

¹⁹ *Աղաթանգիկայ Պատմութիւն Հայոց. Տիգրիս*, 1909. էջ 439. G. Lafontaine, დასახ. ნაშრომი გვ. 323—324; § 152.

²⁰ Христианство у Алан. — Визант. Временник. 1898, с. 3—4, 7, 9.

ახლოს. ალანთა ნაცვლად აქაც ალბანთა საზღვრები უნდა იყოს ნახსენები, რადგან ტექსტში მოხსენიებული დაილაშები (დაილაშიტები) ალბანებთან უფრო მეზობლობდნენ, ვიდრე ალანებთან. დეილაშები ხომ ატროპატენეს სამარეთით მცხოვრები ირანელი ტომები იყვნენ. „გრიგოლის ცხოვრების“ ოქრიდული რედაქცია გრიგოლის სამისიონერო არეალის განსასაზღვრავად სწორედ ალბანეთს ასახელებს. თხზულებაში მითითებულია, რომ წმ. გრიგოლმა იქადაგა მართა ქვეყანამდე და ალბანებამდე (αλ μὲν^(*) δὲ καὶ Ἀλβανῶν)²¹.

დიდი სომხეთის საზღვრების აღნიშვნისას ალბანთა ხსენება ჩვეულებრივი მოვლენაა.

გრიგოლის სამოღვაწეო სფეროს აღმნიშვნელ მონაკვეთში ალანთა და ალბანთა ტრადიციული აღრევა უნდა იყოს. ამიტომ გასათვალისწინებელია სწორედ იმ ხელნაწერთა მონაცემები, სადაც ალანთა კარის ნაცვლად ალანთა (ალბანთა) საზღვრებია დასახელებული.

აგათანგელოსის „ისტორიაში“ (Aa, Ag, Aar) ალბანთა საზღვრების შემდეგ გრიგოლის სამოღვაწეო სფეროს აღმნიშვნელ გეოგრაფიულ პუნქტად კასპთა კარია ნახსენები. რაკი გრიგოლის სამოღვაწეო სფეროს შემაჯამებელი მონაკვეთი მიზნად ისახავს წარმოგვიდგინოს წმ. გრიგოლი მთელი სომხეთის მომაქცევლად, კიდით კიდემდე, ამდენად, მისი სამოღვაწეო ასპარეზისა და დიდი სომხეთის სასაზღვრო პუნქტად კასპთა კარის დასახელება არ გამოდგება. გრიგოლის „ცხოვრებათა“ ციკლის თხზულებებში სომეხთა მომაქცეველს არ დაუმოძღვრავს ტერიტორია კასპთა კარამდე. ტექსტში არ გვხვდება არცერთი ტოპონიმი, რომელიც ამგვარი ვარაუდის დაშვების შესაძლებლობას მოგვცემდა, არც დიდი სომხეთის საზღვარი აღწევდა კასპთა კარამდე (ჭორა პაჰკამდე, დერბენდამდე). ტექსტის ამ ნაწილში, ალბათ, კასპთა საზღვრებია ნაგულისხმევი და კასპთა კარის ნაცვლად საუბარიც კასპთა საზღვრებზეა. ამგვარი ვარაუდის დაშვების შესაძლებლობას გვაძლევს აგათანგელოსის „ისტორიის“ სომხური (Aa) და ბერძნული (Ag) ტექსტების ზოგიერთ ხელნაწერთა მონაცემები, სადაც კასპთა კარის ნაცვლად კასპთა საზღვრებია ნახსენები (მჩხუ ჯ ოარმანს ოასაჟიჟ; მჩხუ ჯ ჟრიონს ოასაჟიჟ²²; καὶ πάλιν Κασιῶν; καὶ μερὸν Κασιῶν)²³. თხზულების ამ ადგილას ლაპარაკი უნდა იყოს კასპთა ქვეყანაზე, კასპებზე, რომლებიც კასპიის ზღვის სანაპიროზე ცხოვრობდნენ. ეს ის კასპთა მხარეა, რომელიც „აშნარკუიციისა“ და ლევონდის „ისტორიაში“ ფაიტაკარანის სახელწოდებით გვხვდება. აგათანგელოსის „ისტორიის“ აღნიშნულ მონაკვეთშიც სწორედ კასპთა ქვეყანა — ფაიტა-

²¹ Vo § 128.

Աղաթանգիդայ Պատմութիւն Հայոց, էջ 439.

²² Ag § 152.

კარანი — უნდა იგულისხმებოდეს, ამას გვაპარაუდებინებს თბუღლების ის ადგილი, სადაც ნათქვამია, რომ წმ. გრიგოლმა იქადაგა..
ქ. ჭაყოსაყარანს დაიჯდ არქაიქისან ჯაიყ—სომეხთა სამეფოს ქალაქ ფაიტაკარანში. აღნიშნული ქალაქი ცენტრი იყო კასპთა ქვეყნისა, ფაიტაკარანისა. ფაიტაკარანით (კასპთა ქვეყნით) საესეებით შესაძლებელია დიდი სომხეთის უკიდურესი აღმოსავლეთი ნაწილის განსაზღვრა.

აგათანგელოსის „სომხეთის ისტორიის (Aa § 842; Ag § 153; Aar § 113) გრიგოლის ქადაგებათა საზღვრების ამსახველი მონაცემების დეტალურმა ანალიზმა და „გრიგოლის ცხოვრებათა“ ციკლის თბუღლებათა მონაცემებმა ტექსტის ტოპონიმთა I ჯგუფში (ქ. სატალა, ქალდეველთა ქვეყანა, კლარჯეთი, მასქუთთა საზღვრები, ალანთა კარი (ალანთა საზღვრები), კასპთა კარი (კასპთა საზღვრები), სომხეთის სამეფოს ქალაქი ფაიტაკარანი) გეოგრაფიულ სახელთა აღრევა და მათი მწყობრი და თანმიმდევრული სისტემა გვაპარაუდებინა (ქ. სატალა, ქალდეველთა ქვეყანა, კლარჯეთი, მესხთა საზღვრები (გუვარქი), ალბანთა საზღვრები, კასპთა საზღვრები, სომხეთის სამეფოს ქალაქი ფაიტაკარანი). აღნიშნული ტოპონიმები სომეხთა მომაქცევის სამისიონერო სფეროს განსასაზღვრავადაა მოტანილი და ისინი ამავე დროს დიდი სომხეთის ჩრდილოეთი საზღვრების (დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ) დასახელებას ისახევენ მიზნად. როგორც აღინიშნა, გრიგოლ განმანათლებლის ქადაგებათა საზღვრების შემაჯამებელ მონაცემთა ვკითხულობთ: იქადაგა... ქ. ამიდიდან ქალაქ მწბინამდე, ასურეთის საზღვრების გასწვრივ ნორშირაკანის ქვეყნითა და კორდუქით მართა ქვეყნამდე, მაქრტუნამდე, ატრაპატაკანამდე. რაკი გრიგოლი მომაქცეველია მთელი სომხეთისა, კიდით კიდემდე, აღნიშნული ტოპონიმებით (ქ. ამიდი, ქ. მწიბინი, ასურეთის საზღვრები, ნორშირაკანის ქვეყანა, კორდუქი, მართა ქვეყანა, მაქრტუნი, ატრაპატაკანი) უნდა იქმნებოდეს დიდი სომხეთის სასაზღვრო კონტური. მართლაც, ხსენებული ტოპონიმები აკონკრეტებენ დიდი სომხეთის სამხრეთ საზღვრებს.

ამრიგად, აგათანგელოსის „სომხეთის ისტორიაში“ (Aa § 842, Ag § 132; Aar § 113) გრიგოლის სამისიონერო მოღვაწეობის არეალი ისეა განსაზღვრული, რომ იგი მოიცავს მთელ სომხეთს, კიდით კიდემდე. დასახელებული ტოპონიმებით კი იქმნება გარკვეული მრუდი, რომელიც წარმოადგენს დიდი სომხეთის ტერიტორიის სასაზღვრო კონტურს. ტოპონიმთა I ჯგუფით (სატალა, ქალდეველთა მხარე, კლარ-

²² **Աղաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, էջ 439..**

²³ Ag § 152:

ჯეთი, მესხთა საზღვრები ან გუგარქი, ალბანთა და კასპთა საზღვრები, სომხეთის სამეფოს ქალაქი ფაიტაკარანი) თანმიმდევრულად დიდი სომხეთის ჩრდილო საზღვრებია დასახელებული (ჩრდილო-დასავლეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ), II ჯგუფში გაერთიანებული გეოგრაფიული სახელები კი (ქ. ამიდი, ქ. მწბინი, ასურეთის საზღვრების გასწვრივ არსებული ტერიტორია ნორშირაქანითა და კორდუქით, მართა ქვეყანა, მაქრტუნი, ატრაპატაკანი), დიდი სომხეთის სამხრეთი საზღვრების დასახელებას ისახავენ მიზნად. სომეხთა მომპყეველის ქადაგებათა საზღვრები მოიცავს დიდი სომხეთის ტერიტორიას. აღნიშნული ტოპონიმებით შემოფარგლულ საზღვრებში სომხეთი თხუთმეტივე ნაპანგის (აირარატი, ტურუბერანი, ვასპურაკანი, სიუნიქი, ბარძრ ჰაიქი, ჩორორდ ჰაიქი, აღძნიქი, მოკქი, კორქეკი, პარსკაპაიქი, ფაიტაკარანი, არცახი, უტიქი, გუგარქი, ტაო) ფარგლებში უნდა ვივარაუდოთ. გრიგოლის სამოღვაწეო სფეროს აღმნიშვნელი მონაკვეთის გარდა. ამასვე გვევარაუდებინებს თხზულების ის ადგილი, სადაც მოთხრობილია წმ. გრიგორის გამგზავრების შესახებ კესარიასში. ატორი ასახელებს გრიგოლის თანმხლებ დიდებულებს, ნახარარებს, მხარეებისა და ოლქის მმართველებს:

1. იშხანი ანგელტუნისა
2. იშხანი აღძნიქისა, რომელიც არის დიდი პიტიაში (ბღეშხი)
3. იშხანი სამარდპეტოს სამთავროსი
4. იშხანი გვირგვინისდამდგმელი სამთავროსი, საასპეტოსი
5. იშხანი სასპარაპეტოსი, სარდალი სომეხთა ქვეყნისა
6. იშხანი კორდოველთა ქვეყნისა
7. წოფელთა (წოფქის) იშხანი
8. გუგარელთა ქვეყნის იშხანი, რომელიც ბღეშხად იწოდებოდა.
9. რშტუნთა ქვეყნის იშხანი
10. მოკთა ქვეყნის იშხანი
11. სივნიელთა ქვეყნის იშხანი
12. წავდეელთა ქვეყნის იშხანი
13. უტიელთა (უტიქის) ქვეყნის იშხანი
14. ზარეევანდისა და ჰერ-ის გავარის სატრაპი
15. მალზაზთა სახლის იშხანი
16. არწრუნთა იშხანი.

ენაწით, დასახელებული სომხეთის სამეფოს რჩეულ დიდებულთა და ნახარართა საგანგებლო რაიონები დიდი სომხეთის რომელ ნაპანგებს მოიცავენ.

1. ანგელტუნი — ჩორორდ ჰაიქის გავარი
2. აღძნიქი — დიდი სომხეთის ნაპანგი
3. მარდპეტაკანი — ვასპურაკანის ჩრდილო-დასავლეთი გავარები

4. საასპეტო, გვირგვინისდამდგმელი სამთავრო. ამ სამთავროს იშხანები ბაგრატიუნიანთა გვარის ნახარალები იყვნენ. ბაგრატიუთა საგამგებლო რაიონები იყო სპერი, ბაგრევიანდი და კოგოვიტი.

5. სარდალი სომეხთა ქვეყნისა, მამიკონიანთა ნახარარი. მამიკონიანთა სანახარარო სახლი ტაოსა და ტარონს ფლობდა. ტაო დიდი სომხეთის ნაპანგია, ტარონი კი ტურუბერანის გავარი.

6. კორდუქი — კორქეჟის ნაპანგის გავარი

7. წოფქი — ჩორორდ ჰაიქის გავარი

8. გუგარქი — დიდი სომხეთის ნაპანგი (ახ. წ. IV ს. II ნახევრიდან გუგარეთი შეუერთდა იბერიას)

9. რშტუნიქი — ვასპურაკანის გავარი

10. მოკთა ქვეყანა — დიდი სომხეთის ნაპანგი

11. სიუნიქი — სომხეთის ნაპანგი

12. წავდეღთა ქვეყანა. არცახის ნაპანგი და სიუნიქის სოდექის გავარი წავდეღთა სანახარაროს წარმოდგენდა.

13. უტიქი — დიდი სომხეთის ნაპანგი

14. ზარევიანდის და ჰერ-ის გავარები — პარსკაჰაიქის გავარები.

15. მალხაზთა სახლის იშხანი. ეს ტიტული მემკვიდრეობით ეპირათ ბორხორუნთა გვარის წარმომადგენლებს. ბორხორუნიქი კი ტურუბერანის გავარია.

16. არწრუნთა იშხანი. არწრუნთა ფეოდალური სახლი ვასპურაკანის ნაპანგის აღბაქის გავარს ფლობდა.

თუ ამ სიას დავეუვირდებით, დავინახავთ, რომ ავტორი სომხეთის თხუთმეტივე ნაპანგის წარმომადგენელს ასახელებს, მაშასადამე, ტექსტის მიხედვით დიდი სომხეთი თხუთმეტი ნაპანგის ფარგლებში ივარაუდება. რაკი თხზულებაში გრიგოლის სამოღვაწეო ასპარეზად მთელი სომხეთია წარმოდგენილი, სომეხთა მომაცქეველის ქადაგებათა საზღვრებიც, ბუნებრივია, რომ თანხვდება დიდი სომხეთის ტერიტორიას, რომელიც ისტორიული სომხეთის თხუთმეტ ნაპანგს მოიცავს.

ამრიგად, „გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრებათა“ ციკლის I ჯგუფში, ე. წ. „ისტორიებში“, გრიგოლის სამოღვაწეო არეალი ისეა განსაზღვრული, რომ იგი თანხვდება IV საუკუნის II ნახევრამდე არსებულ დიდი სომხეთის საზღვრებს.

საინტერესოა, რა ვითარებაა გრიგოლის „ცხოვრებათა“ ციკლის II ჯგუფის ტექსტებში, ე. წ. „ცხოვრებებში“ (Vg, Va). თრდატ მეფის განკურნების შემდეგ ვალარშაპატში შეიკრიბნენ ლაზთა, ალბანთა და ქართველთა მეფეები, სომხეთის სამეფოს რჩეული ნახარარები, ტომისა და გვართა მთავრები:

1. ადგილმმართველი ინგილენისა და ანტისტენისა

2. დიდი პიტიახში არზიანენისა

3. ადგილმმართველი მერდებისა (მარდპეტა მთავარი)
4. გვარის უფროსი ეპარხოსი ოსპიტიანთა, რომელსაც დავალებული ჰქონდა დაეცვა კავკასიის მთები და ჭანთა მხარეები.
5. მაშიკონიანთა ნახარარი, სპარაპეტი, რომელსაც ემორჩილებოდა მთელი სომხეთის ჯარი
6. მმართველი კორდუენის ქვეყნისა
7. დიდი სოფენის იშხანი
8. გუგარქის წინამძღოლი, რომელიც პიტიახშის ტიტულს ატარებდა
9. რშტუნიქის მთავარი
10. მოკთა სატრაპი
11. სიუნიქის ტომის მთავარი
12. წავდეელთა მთავარი
13. უტიქის იშხანი
14. ზარეევანდის და ჰერ-ის გავარის სატრაპი
15. ხორხორუნიქის ნახარარი
16. არწრუნთა იშხანი

სომხეთა მეფემ უამბო ვაღარშაპატში შეკრებილთ ყოველივე და ბრძანა კერპების მსხვერველად. თრდატი გრიგოლთან და დიდებულებთან ერთად გაემართა ქ. არტაშატისაკენ, სადაც დაამსხვრია არტემისის და აპოლონის ტაძრები, ქონების ნაწილი ღარიბებს გაუნაწილა და ბრძანა ქურუმთა მოქცევა (Vg § 105; Va § 93). წმინდა გრიგოლი ყველგან ღვთის სიტყვას ქადაგებდა და ადგილებს ნიშნავდა ეკლესიების ასაშენებლად (Vg § 107; Va § 95). მან დარანალის გავარის სოფ. თორდანში დაამსხვრია რეას ტაძარი (Vg § 108). ამის შემდეგ მიიღწიეს ანის — სომეხ მეფეთა საძეაღეს და მოსპეს ზევსის ტაძარი (Va § 98). სოფელ ერიზაში არტემიდეს ტაძარი გაანადგურეს (Vg § 111, Va § 99), სოფ. თილში კი ათენას ტაძარი მოსპეს. დერჯანის გავარის სოფ. ბაგაიარიჭში კერპები დაამსხვრიეს და საუფლო ჯვრის ნიშნები აღმართეს (Vg § 115; Va § 103).

წმინდა გრიგოლი კესარიისაში გაგზავნეს ხელდასახმელად. ლეონტი ეპისკოპოსის მიერ ხელდასხმული გრიგოლი სებასტიისაში ჩავიდა. სებასტიის ეპისკოპოსის პეტრეს თანხლებით რამდენიმე დღის შემდეგ გრიგოლი დაბრუნდა თავის ქვეყანაში (Vg § 153; Va § 111). მან სებასტიიდან თან წამოიყვანა მღვდლები, რათა ისინი სომხურ ეკლესიებში დაედგინა. სამშობლოში დაბრუნებულ გრიგოლს ხედებიან სომეხთა მეფე თრდატი, მეფის და, დედოფალი, ლაზთა, ალბანთა და იბერთა მეფეები, ტომისა და გვარის მთავრები. წმინდა გრიგოლმა იქადაგა ღვთის სიტყვა, დააარსა ეკლესიები, განაწესა მღვდლები, ზოგი გაგზავნა იბერთა, ზოგი ლაზთა და ზოგიც ალბანთა ქვეყნებში

(Vg § 163; Va § 151). მან წაიყვანა ხალხი მოძღვრებთან და სამღვდელ-
ლოებასთან ერთად მდინარე არაწანზე მოსანათლად. წმ. გრიგოლმა
მონათლა თრდატი, ლაზთა, იბერთა და ალბანთა მეფეები, დიდებულე-
ბი, ქალები და ბავშვები (Vg § 164; Va § 152). გრიგოლ განმანათლე-
ბელმა აკურთხა ეპისკოპოსები და დაგზავნა დიდი არმენის მთელ მიწა-
წყალზე. ბერძნული და არაბული ტექსტების მონაცემებზე დაყრდნო-
ბით მკვლევართა ერთი ნაწილი გრიგოლ განმანათლებელს ქართველთა
და ალბანთა მომაქცევლად მიიჩნევს და თვლის, რომ მისი საგანმანათ-
ლებლო მოღვაწეობის სფეროს, სომხეთთან ერთად, იბერია და ალბა-
ნეთი შეადგენდა.

ბერძნულ და არაბულ ტექსტთა ცნობები, გრიგოლის სამოღვაწეო
სფეროს კავკასიის მასშტაბით გაფართოების შესახებ, ეწინააღმდეგე-
ბა „გრიგოლის ცხოვრებათა“ ციკლის მონაცემებს, რომელთა მიხედ-
ვით გრიგოლს მიუძღვის ღვაწლი მხოლოდ სომეხთა მოქცევის საქმე-
ში. აღნიშნული წინააღმდეგობა, ვფიქრობთ, აღმოცენებულია „გრი-
გოლის ცხოვრების“ ბერძნული (Vg) და არაბული (Va) ტექსტების
ცნობების არასწორი ინტერპრეტაციის საფუძველზე. განვპარტოთ ნა-
თქვამი.

გრიგოლის „ცხოვრების“ ბერძნულ და არაბულ ტექსტებში ხაზ-
გასმითაა აღნიშნული, რომ გრიგოლი სომეხთა მომაქცეველია. იგი
მიმოვიდოდა მთელ სომხეთში, გავარიდან გავარში და ქრისტეს სჯულს
ქადაგებდა. მან სომხეთის ყველა ნაჰანგსა და გაეარში ეკლესიები
ააშენა და მღვდლები განაწესა, მოაქცია ყველა დიდი სომხეთის მიწა-
ზე, მთელი სომხეთი ღვთის მადიდებლად აქცია. საინტერესოა, რა ტე-
რიტორიას მოიცავს გრიგოლის მიერ მოქცეული სომხეთი. ქ. ვალარ-
შაპატში თრდატ მეფის მიერ მოწვეული სომეხი დიდებულების, ტო-
მისა და გვარის მთავრების მითითებით ავტორი ასახელებს სომხეთის
სამეფოს თხუთმეტი ნაჰანგის წარმომადგენელს, მათგან სამე, „ცხოვრე-
ბის“ ავტორი დიდ სომხეთს თხუთმეტი ნაჰანგის ფარგლებში ვარაუ-
დობს (აირარატი, ტურუბერანი, ვასპურაკანი, სიუნიქი, ბარძრ ჰაიქი,
ჩორორდ ჰაიქი, აღძნიქი, მოკქი, კორქექი, პარსკაპაიქი, ფაიტაკარანი,
არცახი, უტიქი, გუგარქი, ტაო), ბუნებრივია, რომ წმ. გრიგოლის მიერ
სომეხთა მოქცევაც აღნიშნული რეგიონების დამოძღვრას და მათში
ეპისკოპოსთა დაგზავნას უნდა გულისხმობდეს. წმ. გრიგოლმა აკურ-
თხა ეპისკოპოსები და დაგზავნა ანგელტუნში, აღძნიქში, დიდსა და
მცირე სოფენაში, ჰაშტეანქში, სიუნიქში, არწნიში, მოკთა ქვეყანასა
და მარდბეტაკანში (Vg § 171, Va § 159). ავტორი გვაძლევს გრიგო-
ლის მიერ სომხეთში დაგზავნილი ცამეტი ეპისკოპოსის სიას და ამავე
დროს თითოეული მათგანის ეპარქიაზეც მიუთითებს (Vg § 172; Va
§ 160). წმ. გრიგოლმა დაგზავნა:

1. ალბიანოსი — ბაგრევანდში
2. ევთალიოსი — ბასეანთა ქვეყანაში
3. ბასიოსი — კოტაიქში
4. მოსე — ეკელეცისა და დერჯანის გავარებში
5. ევსებიოსი — დარანალის გავარში
6. იოანე — კარნო, კარინის გავარში
7. ალაპიოსი — სპერში
8. ალბიანოსი — სასპარაპეტოში (ტარონსა და ტაოში)
9. არტითანე — მალხაზთა ქვეყანაში
10. არსუკა — შირაკში
11. ანტიოქოსი — კორდუელთა ქვეყანაში
12. ტირიკიოსი — ვანანდელთა, აბელეანთა და გაბელეანთა ქვეყანაში. არაბული „ცხოვრების“ მიხედვით გრიგოლი ტირიკიოსის აგზავნის ატრაპატაკანში.

13. კირაკოსი — არშამუნიქში
საინტერესოა, ხსენებული ტოპონიმები სომხეთის რომელ ნაჰანგებს მოიცავენ.

- ანგელტუნი — ჩორორდ ჰაიქის გავარი
 აღძნიქი — დიდი სომხეთის ნაჰანგი
 სოფენა — ჩორორდ ჰაიქის გავარი
 ჰაშტეანქი — ჩორორდ ჰაიქის გავარი
 სიუნიქი — დიდი სომხეთის ნაჰანგი
 არწნი — აღძნიქი — დიდი სომხეთის ნაჰანგი
 მოკქი — სომხეთის ნაჰანგი
 მარდპეტაკანი — ვასპურაკანის გავარები
 ბაგრევანდი — აირარატის გავარი
 ბასეანთა ქვეყანა — აირარატის გავარი
 კოტაიქი — აირარატის გავარი
 ეკელეცი და დერჯანი — ბარძრ ჰაიქის გავარები
 დარანალი — ბარძრ ჰაიქის გავარი
 კარნო, კარინი — ბარძრ ჰაიქის გავარი
 სპერი — ბარძრ ჰაიქის გავარი
 ტარონი — ტურუბერანის გავარი
 ტაო — დიდი სომხეთის ნაჰანგი
 მალხაზთა ქვეყანა — ზორხორუნიქი — ტურუბერანის გავარი
 შირაკი — აირარატის გავარი
 ვანანდი, აბელეანქი და გაბელეანქი — აირარატის გავარები
 არშარუნიქი — აირარატის გავარი

თუ ამ სიას დავუყვირდებით. შევნიშნავთ, რომ დასახელებული ტოპონიმებით დიდი სომხეთის ათი ნაჰანგია წარმოდგენილი (აირარა-

ტი, ტურუბერანი, ვასპურაკანი, სიუნიქი, ბარძრ ჰაიქი, ჩორორდ ჰაიქი, აღძნიქი, მოკქი, კორჰეკი, ტაიქი). წმ. გრიგოლი ეპისკოპოსებს აგზავნის სომხეთში გუგარქის, უტიქის, არცახის, ფაიტაკარანისა და პარსკაჰაიქის ნაპანგების გამოკლებით. აღნიშნული ნაპანგები კი ტექსტების მიხედვით დიდი სომხეთის შემადგენლობაშია. თრდატ მეფის მიერ ქალაქ ვალარშაპატში შეკრებილ სომხეთის სამეფოს არჩეულ ნახარათა და მთავართა შორის ნახსენებია გუგარქის პიტიახში, უტიქის მთავარი, წავდეელთა (არცახისა და სიუნიქის სოღქის გავარის) იშხანი, ზარევენდისა და ჰერის (პარსკაჰაიქის გავართა) სატრაპი. აღმოჩნდა, რომ გრიგოლის „ცხოვრების“ ბერძნულ (Vg) და არაბულ ტექსტებში (Va)²⁴, რომელთა მიხედვითაც სომეხთა მომაქცეველს მიეწერება იბერთა და ალბანთა მოქცევა, გრიგოლი საკუთრივ მთელი სომხეთის დამმოდღრავადაც კი არ არის წარმოდგენილი. ეს კი ეწინააღმდეგება „ცხოვრებათა“ მონაცემებს, რომელთა მიხედვით წმ. გრიგოლმა მოაქცია დიდი სომხეთის ყველა გავარი.

„გრიგოლის ცხოვრების“ ბერძნულ და არაბულ ტექსტებში სომეხთა მომაქცეველი, სომხეთის ათი ნაპანგის გარდა, ეპისკოპოსებს აგზავნის იბერთა და ალბანთა მხარეებში. არაბული ტექსტის მიხედვით ატროპატენეს ქვეყანაშიც. შესაძლოა ხსენებული ტოპონიმებით ივარაუდებოდეს სომხეთის ის ხუთი ნაპანგი, რომლებშიც წმ. გრიგოლი არ აგზავნის ეპისკოპოსებს. IV საუკუნის II ნახევრიდან გუგარქის საპიტიახშო საბოლოოდ შეუერთდა იბერიას, პარს+კაჰაიქის ნაპანგი (ნორშირაქანის საპიტიახშო) 387 წელს ატროპატენეს შემადგენლობაში შევიდა. 428 წლიდან ფაიტაკარანი (ქასპთა ქვეყანა) ატროპატენეს შაჰრში გაერთიანდა²⁵.

V საუკუნეში სასანიდებმა ამიერკავკასიაში შექმნეს სამი სამარზპანო სომხეთის, იბერიისა და ალბანეთის სახელწოდებით. 428 წელს ალბანთა სამარზპანოს შეუერთდა ისტორიული სომხეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთის ორი ნაპანგი — არცახი და უტიქი. ამიერკავკასიაში გაბატონებული ადმინისტრაციული სისტემის შესაბამისად ტერმინებით ჰაიქი (სომხეთი, სომხები), ვირქ (იბერია, ქართველები), ალუანქ (ალბანეთი, ალბანელები) აღინიშნებოდა არა მარტო განსაზღვრული ტერიტორიული ერთეულები (სამარზპანოები), არამედ მათი მცხოვრებლებიც მოსახლეობის ეთიკური შემადგენლობის მიუხედავად²⁶. განსაზღვრულ პოლიტიკურ პირობებში ადმინისტრაციული სახელწო-

²⁴ *იქვე*, 1987, 3, № 180.

²⁵ *იქვე*, გვ. 168—169.

²⁶ Б. Арутюнян. Когда отсутствует научная добросовестность. *Լրագիր, Երևան*, 1987, № 7, № 53.

დება გავრცელდა გეოგრაფიულ არეალზე. შუასაუკუნეების კავკასიის ისტორიაში ეხედებით მსგავს შემთხვევებს. არაბებმა ამიერკავკასიაში შექმნილ სამეფოსნაცვლოს უწოდეს „არმინია“, იბერია და ალბანეთი მათთვის არმინიის რეგიონები იყო. ჩრდილო სომხეთს, რომელიც XII—XIII საუკუნეებში ქართველთა სამეფოს შემადგენლობაში იყო, ეწოდებოდა გურჯისტანი (საქართველო)²⁷.

„გრიგოლის ცხოვრებაში“ დასახელებულ იბერთა და ალბანთა ქვეყნებში უნდა ვიგულისხმოდ არა მარტო საკუთრივ იბერთა და ალბანთა სამეფოები, არამედ ამავე სახელწოდების სამარზპანოებში გაერთიანებული გუგარქის, არცახისა და უტიქის ნაპანგები. ატროპატენეს ქვეყანაში ისტორიული სომხეთის ფაიტაკარანის (კასპთა ქვეყანა) და პარსკაპაიქის (ნორშირაქანის საპიტიახშო) ნაპანგები უნდა ვივარაუდოთ. სავსებით შესაძლებელია წმ. გრიგოლის მიერ იბერთა ქვეყანაში წარგზავნილი იბირბზხუა (ეირენარხოსი) გუგარქის ეპისკოპოსად მივიჩნიოთ, ალბანთა ქვეყანაში მივლინებული თომა არცახის და უტიქის, ატროპატენეს ქვეყანაში წარგზავნილი ტირიკიოსი კი ფაიტაკარანის და პარსკაპაიქის წარმომადგენლებად ჩავთვალოთ.

თრდატ მეფის მიერ ვაღარშაპატში მოწვეულ, წმ. გრიგოლის შესახვედრად მიმავალ და სომეხთა მომპყვევლის მიერ მდ. ეფრატში თრდატთან ერთად მონათლულ იბერთა და ალბანთა მეფეებად შესაძლოა გუგარქის, არცახისა და უტიქის ღიდებულები მივიჩნიოთ. ამგვარი ვარაუდის შესაძლებლობას იძლევა „გრიგოლის ცხოვრების“ ბერძნული ტექსტის „ბასილეოს“ და „არაბული ცხოვრების“ (Va) „მალქა“, რომელთაც ღიდებულის, მთავრის მნიშვნელობაც აქვთ²⁸.

როგორც ჩანს, „გრიგოლის ცხოვრების“ ბერძნულ და არაბულ ტექსტებში ნახსენები ტოპონიმები იბერია და ალბანეთი გააზრებულ იქნა როგორც იბერთა და ალბანთა სამეფოები. „გრიგოლის ცხოვრებათა“ ციკლის დეტალური შესწავლით კი გაირკვა, რომ აღნიშნული ტოპონიმებით უნდა ვივარაუდოდ არა საკუთრივ იბერთა და ალბანთა სამეფოები, არამედ ამავე სახელწოდების სამარზპანოებში შემავალი სომხეთის ნაპანგები — გუგარქი, უტიქი, არცახი. „გრიგოლის ცხოვრების“ რედაქციებში დასახელებულ იბერთა, ალბანთა და ატროპატენეს ქვეყნებში სომხეთის ხუთი ნაპანგი (გუგარქი, არცახი, უტიქი, ფაიტაკარანი, პარსკაპაიქი) უნდა ვიგულისხმოდ.

ამრიგად, „გრიგოლის ცხოვრებათა“ (Vg, Va) მონაცემებს შორის წინააღმდეგობა მოჩვენებითი აღმოჩნდა, წმ. გრიგოლი აღნიშნუ-

27 Б. Арутюнян. Когда отсутствует научная добросовестность. *Архив Ер.*, 1987, № 7, с. 53.

28 Греческо-русский словарь, СПб., 1879, с. 246.

ლი ტექსტების მიხედვითაც მთელი სომხეთის მომაქცევლად წარმოგვიდგა. „გრიგოლის ცხოვრებათა“ ციკლის II ჯგუფის თხზულებებში რომ გრიგოლ განმანათლებელი მხოლოდ სომეხთა მომაქცეველია, კარგად ჩანს თვით არაბული „ცხოვრების“ სათაურიდან: „ეს არის ცხოვრება წმ. გრიგოლისა, რომელიც ქადაგებდა არმენიასა და მის გარეგნებში“²⁹.

მოქცევის ისტორიის თვალსაზრისით „გრიგოლის ცხოვრებათა“ ციკლის („ისტორიები“, „ცხოვრებები“) დაწვრილებითი შესწავლით ნათელი გახდა, რომ ამ ციკლის ყველა თხზულებაში ხაზგასმულია გრიგოლ განმანათლებლის ღვაწლი მხოლოდ სომეხთა „ხსნის“ საქმეში. სომეხთა მომაქცევის მნიშვნელობის კავკასიის მასშტაბით გაფართოება „გრიგოლის ცხოვრების“ ცნობათა არასწორი ინტერპრეტაციის შედეგია.

Н. К. АПЦИАУРИ

ГРАНИЦЫ ПРОПОВЕДОВАНИЯ ГРИГОРИЯ ПРОСВЕТИТЕЛЯ

Резюме

Цель работы, подробное изучение вопросов просветительской деятельности Св. Григория.

Сравнительное исследование цикла «Житий» Григория Просветителя показало, что Св. Григорий должен рассматриваться только как просветитель армян, т. к. топонимы, названные в разных редакциях этого цикла создают контур территориальных границ Великой Армении. Представление же Св. Григория общекавказским просветителем — результат неправильной интерпретации данных древнегреческого и арабского текстов «Житий».

²⁹ *Ա. Տևր-Ղևինդյան. Ազգաբնակչության արարական խմբավորման ամբողջական բնագիրը, ՊԲՀ 1973, 1, էջ 229.*

ტურული თუ ენობრივი მასალა, განსაკუთრებით იგრძნობა მთელი რიგი საკითხების დაზუსტებისა და მართებულად წარმოჩენის აუცილებლობა.

სწორედ ზემოთ აღნიშნული გარემოების გამო საჭიროდ მივიჩნიეთ სომხური წერილობითი წყაროების მონაცემების შეჯერების საფუძველზე, სათანადო საილუსტრაციო მასალის მოხმობით „*ქჩრქა*“ და „*ქჩრქაგჩ*“-ის მნიშვნელობის დაზუსტება.

პირველი სომხური წერილობითი ძეგლი, რომელშიც „*ქჩრქა*“ და „*ქჩრქაგჩ*“ იხსენიება, არის მოვსეს ხორენაცის „სომხეთის ისტორია“. აი, რას ვკითხულობთ იქ: „ხოლო კავკასიის მთის მოპირდაპირე მხარეს ჩრდილოეთის გამგებლად [ვალარშაკმა] განაწესა დიდი და ძლიერი ტომი, რომლის ნაჰაპეტებს ეწოდათ გუგარელთა პიტიახშები. ისინი იყვნენ შთამომავალნი დარეჰის ნახარარის მიჰრდატისა, რომელიც ალექსანდრემ წამოიყვანა და დასვა ნაბუქოდონოსორის მიერ ტყვედ წამოყვანილ [ი]ვერიელთა ხალხის („*ქ ქჩრქაგლივ აკიფავ*“) მთავრად. აბიდენოსი ასე მოგვითხრობს ამის შესახებ: „უძლეველი ნაბუქოდონოსორი, რომელიც ჰერაკლეზე უძლიერესი იყო, ლიბიელთა და [ი]ვერიელთა („*ქ ქჩრქაგლივ*“) ქვეყნებს თავს დაესხა დიდძალი ჯარით, ააოხრა და დაიმორჩილა ისინი. მათი ერთი ნაწილი იქიდან წამოიყვანა და პონტოს ზღვის მარჯვენა მხარეს დაასახლა“¹. ზემოთ მოტანილ ცნობაში ნაბუქოდონოსორის მიერ დალაშქრულ და დამორჩილებულ „ივერიელთა ქვეყანა“-ში (*ქ ქჩრქაგლივ აჯიხორან*) ესპანეთი იგულისხმება. როგორც მოვსეს ხორენაცის „სომხეთის ისტორიის“ ქართულად მთარგმნელი და გამომცემელი ა. აბდალაძე შენიშნავს: „მოვსეს ეს ცნობა ამოულია ევსევი კესარიელის „ქრონიკის“ ძველი სომხური თარგმანიდან (იხ. გეორგიკა, I, გვ. 30). ევსევი კესარიელს, თავის მხრივ, შემოუნახავს მეგასთენეს ცნობა. ანტიკურ სამყაროში ფართოდ ყოფილა გავრცელებული აზრი იმის შესახებ, რომ აღმოსავლეთის (კავკასიის) იბერები დასავლეთის იბერიიდან (ესპანეთიდან) გადმოსახლდნენ“².

იგივე „ესპანეთის იბერია“ იგულისხმება მოვსეს ხორენაცის მეორე ცნობაში: „[არტაშესმა] თავისი ასული, არტაშამა ცოლად გააყოლა ქართველთა დიდ პიტიახშს, ვინმე მიჰრდატს. იგი დარეჰის ნახარარის მიჰრდატის ნაშიერთაგანი იყო, რომელიც, როგორც აღრე

¹ *Մովսեսի խորենացու Պատմութիւն Հայկոյ, Ի վննստիկ. յամի* 1865, էջ 78.

² მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალექსანდრე აბდალაძემ, თბ., 1984, გვ. 264.

უკვე აღვნიშნეთ, ალექსანდრემ [ი]ვერიელთა („*ქსრტაფიგ*“) ქვეყნიდან წამოყვანილი ტყვეების გამგებლად დაადგინა³.

მოვსეს ხორენაცის პირველ ცნობას თითქმის ზედმიწევნით იმეორებს X საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი სტეფანოს ტარონეცი (ასოლიკი), რომელმაც, მისი „მსოფლიო ისტორიის“ სომხური ტექსტის გამოცემლის სტეფანოს მალხასიანცის გამოკვლევით, ამ ფაქტების აღწერისას ისარგებლა არა ძირითადი წყაროთი, ევსევი კესარიელის თხზულებით, არამედ მოვსეს სორენაცით და ბოლოში ცოტა რამ შეცვალა⁴.

მოვსეს ხორენაცის ცნობას ნაბუქოდონოსორის მიერ იბერიის დაპყრობის შესახებ X საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის უხტანესის თხზულებაშიც ვხვდებით, მხოლოდ აქ მას კორექტივი შეაქვს, რითაც ძირითად წყაროსაგან, ევსევი კესარიელის თხზულებისაგან განსხვავდება: „(ცურტავის) პიტიასში ყოფილა მირდატ, დარეჰის ნახარარის ჩამომავალი, როგორც გვაუწყებს ქეშმარიტების მთბრობელი მოსე, რომელიც ალექსანდრე მაკედონელმა მოიყვანა და მთავრად დატოვაო ტყვე ივერიელთა ტომებზე („*ქსრტაფიგნ აფყაფ*“), რომლებიც პოიყვანა ნაბუქოდონოსორმა ლიბიელთა ჯარის ძალით, მორეკა, დააქცია და დაიმორჩილა. მათი ნაწილი პონტოს ზღვის მარჯვენა ნაპირს წაასხა და დაასახლაო, ამბობს ისტორიკოსი, ის ვერია („*ქსრტა*“) კი არის დასავლეთის ქვეყნის კიდე. ხოლო პონტოს ნაპირზე რომ დაბანაკდა, ის ტომი აღორძინდა, გამრავლდა ზღვის პირას აქეთ-იქით, მოედო იმ მხარეს და გავრცელდა სომეხთა და ალბანთა საზღვრამდე, შეიქმნა ფრიად მრავალი ხალხი და იმ ქვეყანას აფხაზეთი ეწოდება. ურიცხვია სახელი თვითეული გავარისა, რომლებიც მის გარშემო და სხვა გავარებისა ქალაქ თბილისის გარშემო, რომელთაც ეწოდებათ: წანარეთი, ჯავახეთი, თრიალეთი. ითესლეს და გამრავლდნენ და გახდა ტომი, რომელსაც თავის პირველ ქვეყანაში ვერიას („*ქსრტა*“) უწოდებდნენ, აქ კი ქართველნი („*ქრთაფიგ*“) ეწოდებათ. ტომითაც, ენითაც, დამწერლობითაც, მამამთავრობითაც და მეფობითაც განმტკიცდნენ“⁵.

როგორც მოვსეს ხორენაცისა და უხტანესის ზემოთ მოტანილი ცნობებიდან ირკვევა, „*ქსრტაფიგ*“ ეწოდებოდათ ესპანეთის იბე-

³ *Մովսեսի խորենացու Պատմութիւն Հայոց... Էջ 84.*

⁴ *Ստեփանոսի Տառնեսցու Ստղիան Պատմութիւն տիեզերական. Ս. Մալխասիանցի խմբագրութեամբ. Պետերբուրգ. 1885 թ. Էջ 326—327.*

⁵ *უხტანესი. ისტორია გამოყოფის ქართველთა მოსეხთაგან. სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითა და გამოკვლევით გამოსცა ზაზა ალექსიძემ. თბ., 1975, გვ. 66—67, 347.*

რებს, უხტანესი აქვე შენიშნავს, რომ „ვერია“ („*վերիա*“) არის დასავლეთის ქვეყნის კიდე. მისივე მითითებით ჰონტოს ნაპირზე დამკვიდრებულმა ტომმა, გამრავლებისა და გავრცელების შემდეგ სომხეთისა და ალბანეთის საზღვრებამდე მიაღწია და ამიერიდან უკვე მას „ქართველნი“ („*ქართველք*“) ეწოდებო. უხტანესის ზემოთ მოტანილ ცნობაში გარკვევითაა ერთმანეთისაგან გამიჯნული „ესპანელი იბერებისა“ და „ქართველების“ (იბერების) სახელწოდებანი.

ჩვენთვის საინტერესო ტერმინები შემონახულია აგრეთვე VIII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის ლევონდის თხზულებაში: „როდესაც ქალაქ ღვინში მოაღწია ამბავმა კმაიეკის შვილების (არტავაზდ მამიკონიანისა და მისიანების) მიერ ჩადენილი ბოროტმოქმედების შესახებ, მუჰამედმა დაუყოვნებლივ შეკრიბა დიდძალი ჯარი და სომეხთა სპარაპეტის სუშბატ აშოტის ძისა და სხვა ნახარართა თანხლებით დაედევნა ჰათ. [მუჰამედმა] მიაღწია ქართველთა ქვეყანას („*ქաչխარჩն վրաց*“). სამცხეს გავარს დაიპყრო [გზის გასაუღლები], დაიბრუნა ნადავლის ნაწილი, ხოლო [აჯანყებულები] გააქცია სომეხთა ქვეყნიდან. ისინი წაგიდნენ და თავშესაფარი პოვეს ეგრისელთა ქვეყანაში. [არტავაზდმა] კი თვით მიიღო ხელისუფლება ეგრისელებსა და ვერიაზე („*ի վերիա*“), რომელიც არის ქართლი („*վերք*“)⁶. ამ ცნობაში ისტორიკოსის მიერ განმარტებულია ტერმინი „*վերիա*“, რომელიც „ქართლის“ იდენტურადაა მიჩნეული.

საუთრადღებოა, აგრეთვე XV საუკუნის (1441 წ.) ერთი სომხური სახარების ანდერძმინაწერში ქართველთა ქვეყნის „*վերասითიւն*“ ფორმით მოხსენიება, რომელიც „*վերիա//վերս*“-სთან არის დაკავშირებული და იბერთა (ქართველთა) სახლს ნიშნავს: „ამ წელს (1441 წ.) თავრიზის ხანი ჯაჰანშა იმირზა, ყარაბაჰმადის ძის თურქმენ იუსუფის ძე გამოემართა დიდძალი ჯარით, მაჰმადიანთა ურიცხვი მხედრობით და მოვიდა საქართველოში („*ი վերասითიւն*“) და თავს დაესხა ქართველებს („*ი վերալ վրաց*“), ვინაიდან ქართველი ხალხი („*ազգն վրաց*“) თავრიზის ხანს არ ემორჩილებოდა“⁷.

XI საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი არისტაკეს ლასტივერტეცი ქართველ-ბიზანტიელთა 1021—1022 წლების ბრძოლების აღწერისას „ქართველებს“ „*վերիացիք*“ ფორმით იხსენიებს. მისი თხზულებ-

⁶ *Պատմութիւն Հայոցիս ի յեօթ վարդապետի հալոց Ս. Պետերբուրգ. 1887 թ. էջ 138—139.*

⁷ *Աւետարան. 1441 թ. Ժնդարի հայերեն ձևադրերի հիշատակարաններ. Լ. I Կալմսց Լ. Խաչիկյան. Երևան, 1955 թ. էջ 514.*

ბის III თავის სათაური ასეთია: „ტაოელთა ქვეყანაზე [ბასილ] მეფის მეორეჯერ თავდასხმა და ქართველთა („*ქართველი*“) ჯარების დამარცხება“.

სომეხი მკვლევარი პ. მურადიანი თავის რეცენზიაში არისტაკეს ლასტივერტეცის „ისტორიის“ ჩვენს მიერ შესრულებულ ქართულ თარგმანზე გვსაყვედურობს „*ქიჩიასეი*“-ის „ქართველბად“ თარგმნის გამო და აღნიშნავს: «Е. В. Цагарейшвили, как было отмечено, не в первый раз переводит древнесармянский памятник, поэтому в искусности перевода нельзя ей отказать. Лишь в отдельных случаях она несколько отходит от оригинала. Для иллюстрации возьмем известную третью главу, где речь идет «О втором нашествии императора [Василия] на Тайк» (арм. текст, с. 32—35, груз. перевод, с. 48—50). В самом заглавии отрывка Ластиверци применяет термин (вернацик) — *ქიჩიასეი*, основой которого является *ქიჩი* (страна «Верия»). Как и предшествующие переводчики (К. Юзбашян, В. Геворкян, М. Канар — А. Берберян), Е. Цагарейшвили вернацвоц перевела как ქართველთა т. е. грузинские, между тем для обозначения этнического понятия грузин наш автор последовательно употребляет термин *ქრავი*—врачи (*Գեորգի վրաց իշխեցողն, իպիսկոպոս იմն վրացի* — *მეფოს, վրաց կիրապտողատէն* и т. д.), термны вернаци и врачи реально неидентичны... события происходили на той территории, которая после смерти Давида Куропалата составляла новую административную единицу — фему Имерия. Так, у Ластиверци рассказывается о поражении войск, собранных во главе с «абхазом» (т. е. Георгием) на территории этой фемы, следовательно речь идет о населении фемы Иверия — Иверийцах в новом понимании термина, а не о картвелах, как понимали исследователи-переводчики. Кроме грузин фему населяли и армяне и греки... «Верия» — это фема Иверия»⁸.

სანამ უშუალოდ არისტაკეს ლასტივერტეცის ზემომოტანილ ცნობას განვიხილავდეთ, ერთი რამ გვინდა შევნიშნოთ: როგორც პ. მურადიანი აღნიშნავს, ლასტივერტეცის თხზულების სხვა გამომცემელ-მთარგმნელებსაც „*ქიჩიასეი*“ ამ კონკრეტულ შემთხვევაში ქართველთა ეთნიკურობის აღმნიშვნელ ტერმინად მიაჩნიათ და არა ე. წ. „იბერიის თემის“ მცხოვრებთა (იქნებიან ესენი ქართველები, სომხები თუ ბერძნები) ზოგადად აღმნიშვნელად. არისტაკეს ლასტივერტეცის თხზულების სომხური კრიტიკული ტექსტის გამომცემელი კარენ იუზბაშიანი „*ქირე*“ და „*ქიჩიასეი*“-ს იდენტურ ეთნიკურ ტერმინებად

⁸ П. М у р а д я н. Грузинский перевод «повествования» Аристакеса Ластиверци. Вестник общественных наук. № 2. Ереван, 1975, с. 109.

მიიჩნევს. სწორედ ამიტომ ეთნიკურ და გეოგრაფიულ სახელთა სა-
ძიებლებში იგი მიუთითებს: „*ქირე, ქრავ, ქრავ ჟაიაო, აჯასარი* იხ.
[*ქხიხაგი*] და *ქხიხაგიქ, ქხიხაღი* იხ. „*ქირე*“ ასევე აღნიშნავს
კ. იუზბაშიანი არისტაკეს ლასტივერტეცის „ისტორიის“ მის მიერვე
შესრულებული რუსული თარგმნის გამოცემის საძიებელში: „Грузия с.м.
Иверия“⁹.

არისტაკეს ლასტივერტეცის „ისტორიის“ ახალ სომხურ ენაზე
თარგმნილი ტექსტის გამოცემაში ეთნიკური ტერმინი „*ქხიხაგი*“ „*ქარ-*
თველად“ არის თარგმნილი („*ქრავ ჟირეხრე*“ — ქართველთა ჯარე-
ბი) და მასზე დართულ კომენტარში შემდეგია მითითებული: „სომ-
ხურ მწერლობაში „საქართველოს“ ეწოდება არა მხოლოდ „*ქირე*“, არა-
მედ აგრეთვე „*ქხიხა*“, „*ქხრია*“, ხოლო „ქართველებს“ — „*ქხრთაგი*,
„*ქხრთაგი*“. ლასტივერტეცი წერს „*ქირე, ქრავ*“, აქ კი — „*ქხიხა-*
ღი“¹¹

ზემოთ აღნიშნულ გამოცემაშიც „*ქირე*“ და „*ქხრთაგი*“, ილენტურ
ეთნიკურ ტერმინებად არის მიჩნეული. აქვე ისიც უნდა გავიხსენოთ,
რომ საერთოდ სომხურ წერილობით ძეგლებში (ხშირად ერთი და
იმევე წყაროში) „ქართველების“ მსგავსად სხვა ხალხიც რამდენიმე
სინონიმური ტერმინით იხსენიება. მაგალითად, „სომხების“ აღსანი-
შნავად ეხვდებით: „*ასტანაგხან გრი*“, „*ლაკაკ ჟაღასი*, „*ლაკაკ*
თი“, „*ლაკ აგჟას*“, ბერძნებისა — „*ლითი აგჟ*“, „*აგჟას მინ*“.
და სხვ. ასე რომ, არისტაკეს ლასტივერტეცის თხზულებაში „ქართვე-
ლებისა“ და „საქართველოს“ სინონიმური ტერმინების მოხსენიება არ
არის მოულოდნელი, „*ქხიხაგი*“ არისტაკეს ლასტივერტეცისთან. ამ
კონკრეტულ შემთხვევაში, ნიშნავს „ქართველს“ და არა „იბერიის თე-
მის მცხოვრებს“. აღნიშნულის ნათელსაყოფად მივმართოთ წერილო-
ბით წყაროებს.

არისტაკეს ლასტივერტეცი ვრცლად გადმოსცემს ბიზანტიის კე-
ისრის ბასილ II-ისა და ქართველთა მეფის გიორგი I-ის ურთიერთო-
ბას ომის დასაწყისში, მოგვითხრობს ბასილისთან ქართველი ეპისკო-
პოსის ზაქარია ვალარშაქერტეცის მისვლასა და ბასილის ჯარების და-

⁹ *შათაიძის ს. რქათაქისი ლასტივერტეცი. სჯასათაქირილქ-*
ამე კ. ნ. მოღერაქანსი. ტრქანს. 1963. გვ. 158.

¹⁰ Повествование вардапета Арпстакеса Ластиверци. Перевод с древне-
армянского, вступительная статья, комментарии и приложения К. Н. Юзба-
шяна. М., 1968, с. 187.

¹¹ *ს. რქათაქისი ლასტივერტეცი. შათაიძის, ქარქამანილქიანდ*
ქ. ს. ზიორქანსი. ტრქანს, 1971, გვ. 10, 118.

ბანაკებაზე კარინის ველზე. შემდეგ ისტორიკოსი აღწერს ბასილ II-ისა და გიორგი I-ის ყოფნას ბასიანის ველზე, გიორგი I-ის მიერ უხტიქის (ოლთისის) გადაწვას, რამაც სასტიკად განარისხა ბასილი. არისტაკეს ლასტივერტეცის თანახმად „ქართველებმა დაამსხვრიეს ჰორომთა ჯარები და უკუაქციეს. იმავე ადგილას დაიღუპა დიდი მთავარი რატი. მისმა ცხენმა, მოხედა რა ჭაობიან ადგილას, ვერ შეძლო გადასვლა. [მტრებმა] მახვილი დასცეს [რატის] და მოკლეს საქებარი პიროვნება, რომლის [დაღუპვამ] დიდი მწუხარება მიაყენა ტაოელთა ქვეყანას. ხოლო გიორგი თავისი ჯარით წავიდა და გამაგრდა აფხაზთა სიმაგრეებში. მეფემ ქვეყნის ოთხივე მხარეს ჯარი გაგზავნა, მარბიელნი მოჰყინა... გაუჟაკრიელდა კეთილმოწყობილი ქვეყანა. ზამთრის მოსვლამდე აოხრდა და დაცარიელდა [ირგვლივ ყოველივე]... ხოლო მეფე დაბრუნდა პონტოს შესანიშნავ საზამთრო ადგილას, გადმოვიდა ქალდიის გავარში და იქ ღამე გაათია“¹². არისტაკესი აღწერს ბასილ II-ის პონტოში გამოზამთრებას, ქსიფიასისა და ფოკას ამბოხებას, ომის ბოლო ეტაპზე ბასილ II-ის ბასიანში ყოფნას და საბოლოო ბრძოლას. „ამის შემდეგ, — აღნიშნავს ისტორიკოსი, — მეფემ დატოვა სალქორას სადგომი და ჯარით წინ წავიდა იმ ადგილისაკენ, რომელსაც შლფა ეწოდება. ეს რომ აფხაზმა გაიგო, ვიდრე ისინი ჯერ კიდევ არ იყვნენ დაბანაკებული და გამაგრებული, ასეთ ეშმაკობას მიმართა: თავის ეპისკოპოსთაგან ერთი უფროსი ელჩად გაგზავნა, თვითონ კი ელჩის უკან ჯარით წავიდა, რომ [ბრძოლისათვის] მოუმზადებლებს თავს დასხმოდნენ და შიშით შეპყრობილნი უკუექციათ... [ქართველები] გაბედულად მიეწივნენ [მოწინააღმდეგეს] ცხენებით, რომლებიც ძალაგამოცლილნი იყვნენ ტვირთის, რკინის იარაღის [ტარებისა] და სწრაფი და ხანგრძლივი სვლის გამო. ჰორომთა ჯარებმა დაუყოვნებლივ ადვილად მოიმწყვდიეს ისინი და ამოწყვეტეს ურიცხვი რაოდენობით. ხოლო გადარჩენილები თავიანთ მეფესთან ერთად გაიქცნენ და შევიდნენ აფხაზთა ციხე-სიმაგრეებში. მას უკან მიჰყვნენ ჯარები და ამოწყვეტეს ისინი მზის ჩასვლამდე. შემდეგ კი მეფემ ბრძანა მოკლულთა თავები ერთ ადგილას შეეგროვებინათ და თითოეული თავის მომტანისათვის მიეცათ თითო დრაჰმანი. მათ ყველა საზღვრებში დაძებნეს და მეფის წინაშე ერთ ადგილას თავი მოუყარეს დახოცილთა თავებს. [მეფემ] ბრძანა, რომ [ეს თავები] გზაზე ჩგუფ-ჩგუფად განელაგებინათ მნახველთა განსაცვიფრებლად და შიშის მოსაგვრელად.

¹² არისტაკეს ლასტივერტეცი. ისტორია. ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1974, გვ. 46—47.

ამის შემდეგ, როცა გიორგიმ ყოველგვარი იმედი გადაიწყვიტა, სთხოვა მეფეს შერიგება. [მეფემ] მოისმინა რა ეს, შეიწყალა იგი და ასეთი წერილი გაუგზავნა: „ნუ ფიქრობ, რომ [რადგან] გძლიე შენ, უფრო მეტს ვითხოვ შენგან, ვიდრე ადრე. მომეცი ჩემი სამამულო მიწა, რომელიც კურაპალატმა მიბოძა და შენი ვაჟი მძევლად. მაშინ ჩემსა და შენს შორის მშვიდობა დამყარდება. [გიორგი] დათანხმდა. მეფემ დააყენა გავარის [ზედამხედველებად] მთავრები, რომლებმაც დააყენეს იგი მამულებად, სოფლებად და კარმიდამოებად, როგორც ეს წინათ იყო. ბასილ მეფემ მიიღო მძევლები და შეპირდა მათ უკან დაბრუნებას სამი წლის შემდეგ. თვითონ კი წავიდა ჯარით, გარს შემოუარა სომეხთა [ქვეყანას] და შეჩერდა და დაიბანაკა ჰერის ფართო მინდორზე“¹³.

სომხურ წყაროთაგან, გარდა არისტაკეს ლასტივერტეცისა, გიორგი I-ისა და ბიზანტიის კეისრის ბასილ II-ის ბრძოლა აღწერილია მათეოს ურჰაეცის (XII ს.), სამეველ ანეცის (XII ს.), სუმბატ სპარაპეტისა (XIII ს.) და ვარდან არეველცის (XIII ს.) თხზულებებში. აღნიშნულ ძეგლებშიც მეტბრძოლთა ერთ მხარეს ქართველებია დასახელებული და მოკლედ, მაგრამ ძირითადად ისეთივე თანმიმდევრობითაა მოვლენები და ფაქტები გადმოცემული.

მათეოს ურჰაეცი წერს: „სომეხთა წელთაღრიცხვის 82 (470 + 551 = 1021) წელს ბასილი ურიცხვი ჯარით აღმოსავლეთში ამოვიდა და ითხოვა სომეხთა მეფისაგან ანისი და კარი. იოანემ, გაგიკის ძემ, უძღურების გამო გადაწყვიტა მიეცა ისინი. ხოლო ბასილი მობრუნდა თავის ქვეყანაში და მისწერა ქართველთა მეფეს, გიორგის მასთან მორჩილებით მოსულიყო, მაგრამ გიორგიმ ეს ვერ გაბედა და თავს ვერ იღვა. მაშინ ბასილი წამოვიდა მის წინააღმდეგ საბრძოლველად. ქართველთა ჯარი („*გორე ყრავ*“) გაემართა ბასილის წინააღმდეგ. რატი და ზვიადი, მხნე ძმები ლიპარიტისა, თავდადებით ეკვეთნენ ბასილის ჯარებს. რატი მოკლეს, ვინაიდან ცხენს ფეხი ჩაეფლო ქაობში და იქვე მოკლულ იქნა. ქართველთა ჯარი („*გორეზ ყრავსავ*“) უკუიქცა, ბასილის ჯარი უკან დაედევნა და მუსარი გააელო“¹⁴. სამეველ ანეცი გადმოგვცემს: „ბასილ მეფე წამოვიდა ქართველებზე („*ი ქირა*“) და ააოხრა ქართველთა სახლი (*ყყრავთილს*).“ მან გააუჟაკრიელა 24 გავარი მახვილით, ცეცხლითა და შიმშილით. ქართველთა სარდლები („*გორაქარე ყრავ*“) იყვნენ რატი და ზვიადი. და ჩაეფლო რატი ქაობ

¹³ არისტაკეს ლასტივერტეცი. ისტორია..., გვ. 51—52.

¹⁴ *Մատթէոս Ուռհաեցի. Ժամանակագրութիւն. Ղադաղապատ* 1898. էջ 49—50.

ში, შირაქის ველზე. ხოლო ბასილი გაბრუნდა და დაიზამთრა ჰორომთა ჯეყანაში. [შემდეგ კი] კვლავ გამოემართა ქართველებზე („*ქიქრა*“)

რათიმ და ზვიადმა, ღვიძლმა ძმებმა ლიპარიტისა, დიდი გმირობა გამოიჩინეს ბერძენთა კეისრის ბასილის წინააღმდეგ ბრძოლაში. მაგრამ შემდეგ ჩაეფლო რატი ქაოზში და მოკლულ იქნა, ზვიადი კი ტყვედ წაიყვანეს¹⁵. რაც შეეხება სუმბატ სპარაპეტს, იგი თითქმის სიტყვასიტყვით იმეორებს მათეოს ურპაეცის მონათხრობს ბიზანტიელ-ქართველთა ბრძოლის შესახებ: „სომეხთა წელთაღრიცხვის 52 (470+551=1021) წელს ბასილი დიდძალი ჯარით აღმოსავლეთში გამოვიდა და მოითხოვა ანისი და კარი. ჰოვჰანესმა, გაგიკის ძემ. გადწყვიტა მიეცა ისინი... ხოლო ბასილი დაბრუნდა თავის ქვეყანაში და მისწერა ქართველთა („*ქრავ*“) მეფეს გიორგის, რომ მასთან მისულიყო მორჩილებით. მან კი ეს ვერ გაბედა და თავს ვერ იღვა. მაშინ ბასილ მეფე წამოვიდა მის წინააღმდეგ საბრძოლველად. [ბასილის] წინააღმდეგ კი გამოვიდა ქართველთა ჯარი („*გორჲს ქრავ*“). მამაცმა კაცებმა, რათიმ და ზვიადმა, ლიპარიტის ძმებმა, ძლიერად დასცხეს ბასილის ჯარს. რატი მოკლეს, ვინაიდან მისი ცხენი ჩაეფლო ქაოზში და იქვე მოკლულ იქნა. ქართველთა ჯარი („*გორჲს ქრავხანჲს*“) უკუიქცა, ხოლო ბასილის ჯარი უკან დაედევნა მას და ამოწყვიტა“¹⁶.

ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორია“-ში ჩვენთვის საყურადღებო ფაქტები მოკლედ ასეა აღწერილი: „[ბასილმა] თავისთან მოიხმო ქართველთა („*ქრავ*“), მეფე გიორგი, რომელიც არ მივიდა მასთან, ამიტომ [ბასილი] წამოვიდა რისხვით და ააოხრა მისი 12 გავარი. [შემდეგ] კი დაბრუნდა ქალღრის ქვეყანაში და იქ გაატარა ზამთარი“¹⁷. ქართველ-ბიზანტიელთა 1021—1022 წლების ბრძოლების ამსახველ სომხურ წყაროთა რიგს მიეკუთვნება აგრეთვე ერთი ანდერძ-მინაწერი („ჰიშატაკარანი“), რომელიც გვამცნობს: „იყო სომეხთა წელთაღრიცხვის „დჰჰ“ (1021 წ. 16/III—1022 წ. 15. III—)! რომაელთა მეფე ვასილი ბარბაროს ტომთაგან შეკრებილი ურიცხვი მხედრობით დაიძრა. ჰოვანეს გაგიკის ძეს მოსთხოვა ქალაქი ანი და ყოველი შირაქი,

¹⁵ *სამოილქი ქოჩანანაქი მსხელოქ ჩალაქმიონჲს ქი გრიფ ყათამაფრავ ქაოიჯაქანოქ ჩამხმათოიქხამჲ ქალსილათხსერიოქ ხლ ბანო-ქილქილხერიოქ სიღაქ სტერ-შქტხილანჲს. ჳაღარჯაყათო. !899, ჲჲ 105.*

¹⁶ *სამოილქი სიყარაყხითი შარხგირჲს. ქი ქსნსთიქ--ს. ჳაღარ 1956, ჲჲ 24—25.*

¹⁷ *შხბჲს ქარჯანანაქ მარბრერჲსელოქ შათამოიქჩჲს სტხილრაქან. ქი ლიქ ღნტაქსაჲს მქირთიქ ჲქჩჲს. შოიქლჲ. 1861, ჲჲ 126.*

პოვანესმა თავისი სხეულის უძლურების გამო აღუთქვა [ვასილს] ანისის მიცემა თავისი სიკვდილის შემდეგ. მაშინ მეფე მიბრუნდა ქართველთა ქვეყანაში, მოციქული მიუგზავნა ქართველთა მეფეს, გიორგის, რათა [გიორგი] მასთან მისულიყო. ქართველთა მეფემ ყური არ ათხოვა, რადგან მას მრავალი რომაელთა მთავარი მოესპო და ბერძენთა ქვეყნიდან დიდ-დიდნი აღეგავა. მაშინ მეფე ვასილი ჩაება ქართველებთან ომში. [მოწინააღმდეგეები] ერთმანეთს მიუახლოვდნენ შირაკის ველზე და შეებნენ. ქართველთა მხედარმთავრები, რატი და ზვიადი კვეთებით ჟლეტდნენ რომაელთა ჯარს. ამ დროს რატის ცხენი ერთ ადგილას წყალში შევიდა, დაეფლო ტალახში და იქ მოკლას მხნე [რატი]. იძლია ქართველთა მხედრობა და ივლტოდა რომაელთაგან. საშინელი ზოცვა-ჟღერა შეიქმნა. მეფე ვასილმა იმ ქვეყანაში 6 თვე დაჰყო, დაიმორჩილა ქართველები და ტრაპიზონში მობრუნდა გამოსაზამთრებლად¹⁸. ზემოაღნიშნულ ბრძოლებში ქართველები იხსენიებიან აგრეთვე არაბი ისტორიკოსის იაჰია ანტიოქიელისა¹⁹ და ბერძენი ისტორიკოსის გიორგი კედრენეს²⁰ ნაშრომებში. იაჰია გიორგი I-ის მეომრებს „აფხაზის ლაშქარს“ უწოდებს, ხოლო კედრენე — „აბაზგების“ ჯარს.

ქართულ წყაროთაგან კი ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე სარწმუნო ცნობები ისეთ მნიშვნელოვან ძეგლებშია დაცული, როგორიცაა „მატიანე ქართლისაჲ“ და „სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა“. აღნიშნულ თხზულებათა სანდოობა ძირითადად იმითაა განპირობებული, რომ მათი ავტორები თითქმის თანამედროვენი იყვნენ აღწერილი ამბებისა.

„მატიანე ქართლისაჲ“-ს თანახმად: „ხოლო მეშუდესა წელსა მეფობისა მისისასა გამოვიდა ბასილი, მეფე ბერძენთა, მას ზედა ყოვლითა სპითა საბერძნეთისათა და უცხოთესლითა ურიცხვთა. ხოლო გიორგი მეფე განვიდა სპითა დიდითა წინააღმდეგომად მისსა. და დაიბანაკეს ორთავე ქუეყანასა ბასიანისასა მრავალდღე... მორიდა გიორგი მეფემან, მოვიდა და დაწუა ქალაქი ოლთისი. და მუჟით მოვიდა კოლას და გამოუდგა კუალსა და მოუდგა უკანა ბასილი... იქმნა ბრძოლა დიდი სოფელსა, რომელსა რქვან შირიმნი. და მოისრნეს ორკერძოვე მრავლად, მოკლნეს ერისთავნი და დიდებულნი: რატი, ძე ლიპარიტი-

18 ა. აბდლაძე. სომხურ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერები, როგორც წყარო X—XIII სს. საქართველოს ისტორიისათვის. საკანდიდატო დისერტაცია (ინახება ისტორიის ინსტიტუტის ბიბლიოთეკაში). 1973, გვ. 76—77.

19 ი. ციტიშვილი. მასალები საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ისტორიისათვის გიორგი I-ის მეფობის ხანაში. — მაცნე. № 4. 1968 წ. გვ. 128.

20 გიორგი კედრენე. ქრონოგრაფია. იხ. გეოგრაფია. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტომი მეხუთე. ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბ., 1963, გვ. 48.

სი, და ზურსი.. და გვანად ეწია ჯმა გიორგი მეფესა, ვითარმედ ომი არს უკანა მავალთა ზედა. მაშინ უბრძანა სპათა თუსთა და ალიჭურნეს მსწრაფლ. განვიდა თვთ გიორგი მეფე, რამეთუ ახოვან იყო და უშიში ყოვლითურთ ვითარცა უჟორცო, და მის თანა სიმრავლე სპისა მისისა და მოვიდა მუნით ბასილი მეფემ ყოვლითა სპითა მისითა. შეკრბეს იმიერ და ამიერ, იქმნა ბრძოლა დიდი და მოისრნეს ბერძენნი ფრიად... ეზომ გაგრძელდა მათ შორის ბრძოლა, რომელ სივლტოლად განეზადა ბასილი მეფე. ხოლო ვითარ სულმოკლე იქმნეს ქართველნი, მორიდეს და წარმოვიდეს. წარმოუდგეს უკანა ბერძენნი და დავოცნეს ურიცხუნი პირითა მახვლისათა... შეიქცა მეფე თრიალეთით, უკუ მოარა ჯავახეთი და არტანი და კუალად უბოროტესადრე შურისგებით მოაოჯრნა ქუეყანანი იგი, წარვიდა და დაიზამთრა ქუეყანასა ხალდისასა, მახლობელად ქალაქსა ტრაპიზონთასა... კუალად შემოიქცა ბასილი, მოვიდა ბასიანს, ითხოვდა ქუეყანათა და ციხეთა, და აღუთქმიდა ზავსა და მშვიდობასა... იწყეს ბრძოლად და აოტეს ზოგი ლაშქრისა მისისა... და ვითარ გაგრძელდა მათ შორის ბრძოლა, კუალადცა მეოტ იქმნეს სპანი ქართველთანი და წარმოვიდეს მეოტად, მოისრნეს ურიცხუნი პირითა მახვლისათა და რომელნიმე ტყუე იქმნეს და წარიღეს ავარი დიდძალი და განძი სამეფო, რომელი ჰქონდა თანა²¹... და სხვ.

თითქმის ასეთივე თანმიმდევრობით გადმოგვცემს ქართველ-ბიზანტიელთა ბრძოლის ამბებს სუმბატ დავითის ძეც²².

ჩვენს მიერ ზემოთ მოტანილი მასალები, როგორც ქართულ, ასევე სხვა წყაროებიდან, ნათლად მიუთითებენ, რომ ბიზანტიის კეისრის ბასილ II-ის წინააღმდეგ 1021—1022 წლებში იბრძოდა საქართველოს მეფე გიორგი I თავისი ჯარით, რომელიც ქართულ წყაროებში „სპანი ქართველთა“-დ იწოდება, ხოლო სომხურში—„*გიორე ქხრქაყიცი*“ ან „*გიორე ქრახ*“.

აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ საქართველოს საგარეო პოლიტიკის საკითხები XI საუკუნის I მეოთხედში, საერთოდ გიორგი I-ის დროინდელი საქართველოს ისტორია საფუძვლიანად არის შესწავლილი ქართულ ისტორიოგრაფიაში (ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, ნ. ბერძენიშვილი, შ. მესხია, ვ. გაბაშვილი, მ. ლორთქიფანიძე, ვ. კოპალიანი, შ. ბადრიძე, ო. კეტიტიშვილი და სხვ.). მკვლევართა მიერ ქართულ-სომხური, ბერძნულ-არაბული წყაროების მონაცემებზე დაყრდნობით ვრცლად არის გადმოცემული 1021—1022 წლების ბრძოლებში გიორ-

21 მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყუხიშვილის მიერ. ტომი I. თბ., 1955, გვ. 284—288.

22 სუმბატ დავითის ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონინთა. ქართლის ცხოვრება... ტომი I... გვ. 383—384.

გი I-ის თაოსნობით ქართველთა ჯარის („სპანი ქართველთა“) მონაწილეობა.

სომხურ წყაროებში, რომლებშიც XI საუკუნის I ნახევრის ამგებია აღწერილი, გარკვევითაა ერთმანეთისაგან გამიჯნული, ვთქვათ, „სომეხთა ჯარი“ (*ჟორღ ნაქიე*), „ქართველთა ჯარი“ („*ჟორღ ქრანე*)“ ან ერთად არის ნახსენები „ჯარი სომეხთა და ქართველთა“ („*ჟორღ ნაქიე, ლ ქრანე*“), ჯარი ბერძენთა, სომეხთა და ქართველთა („*ჟორღ ქიუნაე, ნაქიე ლ ქრანე*)“).

ამრიგად, არისტაკეს ლასტივერტეცისთან მოხსენიებული „*ქხრჩახი*“ კონკრეტული მნიშვნელობისაა, ეთნიკურ ტერმინს წარმოადგენს და „*ქხრჩახიე ჟორღ*“ იგივეა, რაც სხვა სომხურ წყაროთა „*ჟორღ ქრანე*“, არაბული წყაროს „აფხაზის ლაშქარი“, ბერძნული წყაროს „აბაზგების ჯარი“, ქართულ წყაროთა „სპანი ქართველთა“, ე. ი. გიორგი I-ის ჯარი.

Е. В. ЦАГАРЕЯШВИЛИ

О ЗНАЧЕНИИ „*ქხრჩახ*“, и „*ქხრჩახი*“ В АРМЯНСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ.

Резюме

На основе изучения армянских письменных памятников и их сопоставления с данными других первоисточников, выясняется, что „*ქხრჩახ*“, в основном обозначает страну грузин (Грузия), а в редких случаях — западную Иверию (Испания).

Что касается этнических терминов „*ქხრჩახი*“, и „*ქრანე*“, они реально идентичны и употребляются для обозначения «грузина».

ИСЛАМ И ГРУЗИЯ В РАННЕЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Военно-политические события, развернувшиеся на Ближнем Востоке в VII в., непосредственно связаны с возникновением ислама, новой, самой молодой одной из современных так называемых трех мировых религий. Его основатель Мухаммад, выходец из бедного хашимитского рода, родившийся в 570 или 571 г., после смерти отца Абдуллы, в шестилетнем возрасте потерявший также мать Амину и оставшийся на попечении сперва своего деда восьмидесятилетнего, материально мало обеспеченного старца Абд ал-Мутталиба, а затем вскоре после смерти деда дяди Абу Талиба, сыгравшего столь значительную роль в будущем в его пророческой деятельности, был вынужден с малых лет искать себе средства на пропитание.

Поэтому говорить о каком-либо по понятиям тех времен классическом образовании, полученном Мухаммадом, не приходится. Более того, считается, что вновь явленный пророк был лишен сколько-нибудь образования и способности логического обоснования ряда отвлеченных идей, обуревавших жаждущей истины человека. Тем не менее это не значит, что Мухаммад был абсолютно неграмотен.

Пытливый ум и неутомимое желание познать окружающий мир, объяснить причины общественной жизни, имевшей место среди разрозненных и находившихся на низком уровне общественно-экономического развития арабских племен начала VII в., в основном исповедовавших язычество, идолопоклонство, и постоянно враждующих между собой, побуждали Мухаммада к активным практическим действиям.

Но прежде чем осуществить заветную мечту этно-политического объединения арабов Аравийского полуострова, Мухаммаду необходимо было разработать учение, иначе говоря, новую религию, идеологию, которое вначале, если не вполне, то частично, удовлетворило бы их взбуродаженные идейные и вызванные объективными условиями современной общественной жизни устремления.

Таким учением оказался ислам, синкретическая религия, вобравшая в себе ряд основных элементов, существовавших еще во времена джахилии («неведения», «варварства», «невежества») на полуострове арабов уже развитых религий — язы-

чества, иудаизма, христианства и ханифизма, а также зороастризма и гностицизма. Ислам заимствовал у предшествующих ему монотеистических религий, прежде всего, идею веры в единого бога, отвержения многобожья, политеизма, и идолопоклонства, учение о божественном откровении, ниспосылаемом людям через пророков, о «конце мира», о «Страшном суде», об аде и рае и т. д. Таким образом на первом этапе проповеди в исламе не было ничего нового и оригинального. Единственно новым было то, что к числу предшествующих пророков Мухаммад причислил также самого себя как последнего из пророков.

Не исключена возможность того, что в пору своей юности я сравнительно близкого знакомства с монотеистическими религиями Мухаммад сам был ханифом, последователем ханифизма, религии единобожия, более примитивной и простой, чем иудаизм и христианство, влияние которых ханифы, вероятно, должны были испытать на себе. Это тем более следует сказать, что, как отмечает И. П. Петрушевский, — «Первоначально Мухаммад не думал, что он выступает с проповедью новой веры. Он просто проповедовал учение ханифов; отождествлял веру ханифов со своей верой, он термины «мусульмане» (ар. муслим, мн. ч. муслимун) и «ислам» одинаково прилагал как к ханифам, так и к своим последователям; возможно, эти термины были заимствованы у ханифов»¹. По крайней мере, в Коране наглядно видны симпатии Мухаммада к ханифам. В нем их религия названа «правой и чистой»².

Несмотря на необходимость неотложного решения религиозно-идеологических, этно-политических и социально-экономических задач, диктуемых самой жизнью, новый пророк не сумел в мекканский период (610—622) своей пророческой деятельности преодолеть, первым делом, сопротивление мекканской торгово-ростовщической знати, видевшей в проповеди Мухаммада опасность падения экономико-политического авторитета Мекки, косность и рутину, закоренелость в старых привычках и предрассудках, традиции и обычаи, нравы арабских племен Аравии, заставить их отказаться от идолопоклонства, религии политеизма, признать и объединиться под знаменем новой монотеистической религии ислама, провозглашавшего отныне идею единого бога — аллаха, — следовательно, и их этно-политического объединения не по принципу родо-племенных отношений, а на основе новой религиозной идеологии. Более того, всякий неараб, даже раб, прежде выкупленный и обращенный в веру Мухаммада, становился полноправным членом мусульманской общины.

¹ И. П. Петрушевский. Ислам в Иране в VII—XV веках. Л., 1966, с. 19.

² Коран. X, 105; XXII, 32; XXX, 29; XCVIII, 4.

Однако прозорливый ум, недюжинные организаторские способности, сила воли, настойчивость, с которой Мухаммад прямо-таки рвался к достижению намеченной высокой цели, и умение сориентироваться в создавшейся сложной обстановке подождали ему силу, способную противостоять прихотливой, капризной и лишенной в своих вождениях реальной основы мекканской аристократии. Ею оказалась Медина (древний Иасриб), старый конкурент и постоянный соперник Мекки в борьбе за транзитную торговлю и первенство в Хиджазе.

Замысел Мухаммада оправдал себя, хотя до того, как добиться желаемого и окончательного результата, заставить подчиниться Мекке и полностью претворить в жизнь программу распространения новой веры и политического объединения Аравии, самому Мухаммаду, его мекканским последователям, мухаджирам, и мединским прозелитам, ансарам, пришлось пережить немало мытарств и страданий, горечи поражений и радости успехов. Так или иначе второй мединский период (622—632) проповедческой и политической деятельности Мухаммада заканчивается его полной победой и поражением мекканской торгово-ростовщической аристократии, признавшей и ислам, и политическое главенство его основателя — нового посланника аллаха.

Имел ли целью Мухаммад распространение ислама за пределы Аравийского полуострова или же мог ли он предположить, несмотря на исключительную опоспособность предвидеть события, что проповедуемая им новая вера за исторически короткий промежуток времени, немногим более чем через столетие после смерти, станет мировой религией?

На первый вопрос следует ответить положительно. В противном случае Мухаммад не был бы Мухаммадом. Известно, что перед походом на Хейбар весной 628 г. посланник аллаха приказал подготовить письма на имя императора Византии Ираклия, византийского префекта Египта, Гассанида Хариса VII и сасанидского шаха Хосроя Парвиза.

В этих письмах Мухаммад убеждал их оставить прежних и ложных богов и подчиниться основателю новой религии. К сожалению, реакция адресатов на предложение или требование Мухаммада (если этот факт на самом деле имел место) совсем не ясна, однако, как верно пишет Август Мюллер, «Можно себе представить, какое комическое впечатление могло произвести на Ираклия подобное требование какого-то неизвестного арабского начальника — если только письмо дошло по назначению»³.

³ А. Мюллер. История ислама с основания до новейших времен, т. I. С.-Петербург, 1896, с. 166.

Что же касается второго вопроса, то на него, на наш взгляд, должен последовать отрицательный ответ. Даже врожденный талант величайшего политического организатора, естественный богатый дар тонкой проницательности и прозорливости, доходящее до болезненного состояния самолюбие и выше всяких мер тщеславие были не в силах дать возможность Мухаммаду определить столь бурное, мы бы сказали, распространение ислама по странам и континентам Азии, Африки и Европы, настолько благоприятными в последующем оказались для арабов международная ситуация и социально-экономическое и политическое положение завоеванных ими стран; тех по существу лишенных какого-либо опыта и, можно сказать, совсем не ведавших искусством государственного правления арабов, которые одновременно проявили завидный практицизм и незаурядные способности общения с покоренными народами. Поэтому нельзя не согласиться с мнением О. Г. Большакова, отмечающего, что «в отличие от многих других кочевых завоевателей они (арабы — О.Ц.) не уничтожали производительные силы, понимали существующую систему хозяйства и пытались извлечь для себя максимальную выгоду»⁴.

Таким образом, Мухаммад за время своей немногим более, чем двадцатилетней проповедческой и активной политико-организаторской деятельности сумел подготовить арабские племена Аравии и идеологически, и организационно, и, можно без преувеличения сказать, в отношении национального самосознания к тем, имевшим в ближайшем будущем всемирно-исторический результат мероприятиям, которые в специальной исторической востоковедческой литературе обычно принято называть великими завоеваниями арабов со всеми вытекающими отсюда последствиями.

Короткий двухлетний промежуток времени после смерти Мухаммада, когда во главе вновь образованного мусульманского государства стоял Абу Бакр (632—634), тесть и один из первых, ближайших и преданных единомышленников Мухаммада, можно считать лишь простым недоразумением в истории ислама. Исторические события, имевшие место в это время на аравийском полуострове и вполне закономерные, не без основания ввергли в отчаяние первого халифа и его окружение. Но тот же Абу Бакр своей твердой рукой и решительными действиями сумел быстро нанести смертельные удары по лже-пророкам, заставить отторгнутые арабские племена вернуться к исламу и окончательно признать его и восстановить порядок в стране.

Наступила пора перехода от периодических военных экспедиций арабов за пределами Аравии, имевших локальный ха-

⁴ О. Г. Большаков. Средневековый город Ближнего Востока. VII — середина XIII в., М., 1984, с. 45.

рактер, к великим завоеваниям; их возглавил второй так называемый «правоверный халиф», один из первых и верных, ревностных приверженцев Мухаммада, энергичный и самый решительный в трудные минуты ислама, природой одаренный светлой головой политического и военного деятеля Омар I ибн ал-Хаттаб (634—644).

Очевидно, вопреки ожиданиям самих арабов первый этап завоеваний (634—656), как и второй в начале VIII в., проходил на редкость успешно. В считанные годы был низвергнут сасанидский Иран, страна высокой и древней культуры, с богатыми вековыми традициями государственности. Серьезные потери понесла также христианская Византия, и тем самым почти полностью была перекроена этно-политическая карта цивилизованного мира той эпохи.

Образовав на развалинах бывшей сасанидской монархии и завоеванных провинций Византии новую мировую империю, арабы стали не только заселять ближневосточные страны и насаждать там свои традиции и нравы, но и успешно осваивать те же обычаи и нравы местных покоренных ими народов и знакомить их с новым религиозным учением Мухаммада — исламом.

Новая монотеистическая религия стала постепенно распространяться вне Аравийского полуострова, несмотря на то, что первые четыре «правоверных халифа» (632—661) и династия Омайядов (661—750) на всем протяжении своего господства проводили в подчиненных странах политику веротерпимости. Но об этом речь пойдет ниже.

Детальный анализ причин успешных завоевательных военных походов арабов занял бы много страниц, да это и не входит в задачу настоящего труда. Отметим только то, что эти успехи во многом были определены слабостью как сасанидского Ирана, так и Византии. Причиной этой слабости явились постоянная борьба за первенство между ними на Ближнем Востоке, ощущаемые человеческие жертвы и огромный материальный ущерб в результате этих нескончаемых войн, подрыв экономики и производственных отношений, как следствие социально-экономический кризис противоборствующих сторон, поддержка и переход на сторону арабов народов, покоренных Византией и Ираном, разумеется, ошибочно видевших в новых завоевателях своих освободителей от многовекового социально-экономического гнета и эксплуатации старых завоевателей.

Но главной и решающей причиной исторических побед арабов бесспорно явилась обстановка, сложившаяся на Аравийском полуострове, о которой относительно подробно говорилось выше.

Успех же второго этапа завоеваний арабского халифата был предопределен всем ходом исторического развития. Поло-

жив конец внутренним беспорядкам и борьбе за власть, халифом Абд ал-Маликом (685—705) и его преданным соратником фактическим правителем всех восточных областей халифата ал-Хаджжадом ибн Йусуфом был осуществлен целый ряд реформ, способствовавших укреплению арабской государственности. Отныне арабы, решившие окончательно внутренние задачи и по существу свободные от внешней силы, способной противостоять их новому натиску, в кратчайшие сроки завершили при халифе ал-Валиде I (705—715) завоевание всей Средней Азии на Востоке, оказавшись у границ Индии, и Пиренейского полуострова на Западе, за исключением Астурии. Спустя же всего каких-либо двадцать лет после покорения Пиренейского полуострова халифат-Омайядов при халифе Хишаме ибн Абд ал-Малике (724—743) предпринял попытку вторгнуться вглубь Европы, но дважды разбитый Карлом Мартеллом при Туре и Пуатье в 732 г. был вынужден отступить, отойти на исходные рубежи и закрепиться на испано-франкской границе, отказавшись фактически навсегда от подобной попытки.

В процессе низвержения сасанидского Ирана и нанесения ощутимых ударов Византии на первом этапе завоеваний одновременно наступила очередь покорения также географически отдаленных от вновь образованного на Аравийском полуострове мусульманского государства стран, в частности, Закавказья, в том числе Грузии.

На наш взгляд, вполне допустимо, что руководителями арабского халифата была разработана предварительная программа завоевательных походов. Однако трудно сказать, насколько обширной она могла быть. Входило ли в эту программу завоевание Закавказья, в частности Восточной Грузии, или идея их покорения возникла в процессе успешных военных походов, когда арабы в начале сороковых годов VII в. оказались у границ закавказских стран, первым делом, Армении и Азербайджана⁵.

Так или иначе свои военные операции в Восточной Грузии арабский халифат впервые должен был развернуть в сороковых годах VII в. С этого периода на длительный срок кладется начало арабо-грузинским социально-экономическим и политическим взаимоотношениям, основанным одновременно на широких правах завоевателей и урезанных покоренного ими народа.

К сожалению, история этих взаимоотношений не выяснена до конца и подробно. Отсутствуют также исторические подробности из-за малочисленности сведений, содержащих как

⁵ Подробности о завоевании Азербайджана и Армении см. З. М. Бунятов. Азербайджан в VII—IX вв. Баку, 1965; А. Н. Тер-Гевондян. Армения и Арабский халифат. Ереван, 1977.

грузинские и иноязычные, так и арабские источники. Тем не менее воссоздать общую картину арабского господства в Восточной Грузии возможно не только по отрывочным данным наличного материала, но и исходя из общего социально-экономического и политического положения арабского халифата интересующей нас эпохи и социально-экономической и военно-административной политики арабов в завоеванных странах.

Положение облегчает также то обстоятельство, что эта одна из важнейших и значительных эпох владычества арабов в Восточной Грузии всегда привлекала внимание грузинских, советских и зарубежных специалистов по истории Грузии. Ей посвящено немало научных трудов⁶. Их авторы, правда, порой расходятся во взглядах, касающихся различных конкретных фактов арабо-грузинских отношений, предлагают научной общественности вновь обнаруженные материалы и т. д., однако основные выводы, сделанные в свое время по этим проблемам, отношений выдающимися грузинскими учеными акад. И. А. Джавахишвили и акад. С. Н. Джанашиа, поныне остаются в силе.

Как известно, арабы достаточно строго различали страны, завоеванные ими силой оружия (антаван) и путем мирных переговоров (сулх.). Вполне естественно, что народы, покоренные в результате мирного договора, должны были находиться в более сносном социально-экономическом и политическом положении, нежели народы, оказавшие арабскому халифату вооруженное сопротивление.

По всей видимости, руководители политически объединенной в то время Восточной Грузии (Картли и Кахети) были в курсе военных и политических событий, развернувшихся на Ближнем Востоке, и на примере борьбы соседних народов Армении и Азербайджана, а также на собственном опыте окончательно убедились в том, что Восточная Грузия со своими малыми людскими и материальными ресурсами (сравнительно с арабами) была не в состоянии оказать решительное противодействие вновь явленным завоевателям.

Поэтому народы Восточной Грузии оказались перед единственно верным и приемлемым решением подчиниться арабам на основе мирного договора и тем самым отвести от себя угрозу физического истребления, а страну спасти от экономического разорения. Это стало особенно очевидным в результате периодических грабительских военных походов арабов в Восточную Грузию в 40-х годах VII в., об одном из которых сохранил сведение труда Абу Мухаммада Ахмада ибн Асама: ал-Куфи (ум. в 926 г.). Дело касается военного похода арабского военачальника Салмана ибн Рабиа ал-Бахили в Закав-

⁶ Поэтому, нам думается, сейчас не имеет смысла и нет необходимости перечислять весь этот длинный список трудов.

казье, в частности, в Картли, Восточную Грузию (Джурзан), вероятно, в 25 г. хиджры (25 октября 645 г. — 14 октября 646 г.), когда грузинское население было обложено, по словам арабского историка, определенной ежегодной суммой налога⁷. Есть основание предположить, что до заключения мирного договора между арабским халифатом и Восточной Грузией среди местного грузинского населения должно было иметь место общенародное движение, направленное против арабского нашествия.

Договор же о мире между халифатом и жителями Тбилиси, оформленный в виде «охранной грамоты» («Китаб ал-аман») и известный под именем «охранной грамоты» арабского военачальника Хабиба ибн Масламы ал-Фихри (614—622), очевидно, был заключен в правление халифа Усмана ибн Аффана (644—656) где-то к концу 654 г. или в 655 г. Эта дата оформления документа о мире была выдвинута акад. С. Н. Джанашиа на основе анализа данных разноязычных источников и исторических событий Ближнего Востока и Закавказья 40—50-х годов VII в.⁸ Можно сказать, что она в основном принята грузинскими историками⁹ и, по всей видимости, не без основания, если принять во внимание сведение арабского первоисточника Ахмада ибн Асама ал-Куфи, согласно которому «охранная грамота» Хабиба ибн Масламы должна быть составлена после 32 г. хиджры, то есть 652—653 г.¹⁰ Правда, в послевоенные годы она трижды была пересмотрена: Э. Т. Сихарулидзе — 647 г.¹¹, Б. Г. Силагадзе — 648 г.¹², Д. Д. Касра-

⁷ См. О. В. Цкитишвили. Ахмад ибн Асам ал-Куфи о первых военных походах арабов в Грузию. — *Мацне* (Известия) Академии наук Грузинской ССР, серия истории, археологии, этнографии и истории искусства, № 1, Тбилиси, 1984, с. 98—99, 100, 102.

⁸ См. С. Н. Джанашиа, *Арабское владычество в Грузии*. — Труды. III. Тбилиси, 1952, с. 363.

⁹ См., например, *Очерки истории Грузии*, в восьми томах, т. II, Тбилиси, 1973, с. 286.

¹⁰ Подробности см. в нашей указанной выше статье, с. 92—104; а также О. Цкитишвили. *About the History of Arab-Georgian Socio-Economic and Political Interrelations (7th—8th Centuries)* *Revue des Etudes Géorgiennes et Caucasiennes* NI, 1985, с. 127—134.

¹¹ Э. Т. Сихарулидзе. К некоторым вопросам первых походов арабов в Грузию. — *Моамбе* (Вестник). Отделения общественных наук Академии наук Грузинской ССР, № 1, 1961, с. 104.

¹² Б. Г. Силагадзе. К датировке «охранной грамоты» Хабиба ибн Масламы. — *Мацне* (Известия) Академии наук Грузинской ССР, серия истории, археологии, этнографии и истории искусства, № 1, 1971, с. 68—85.

швили — 646—647 гг.¹³ Наконец, М. Канар датирует ее 645—646 гг.¹⁴ Как видим, в датировке, предложенной этими четырьмя исследователями, нет существенной разницы и все их даты относятся к 40-м годам VII в. К 40-м годам относится также дата, выдвинутая И. А. Джавахишвили — 643—645 гг.¹⁵

В грузинской историографии нет единого мнения также по некоторым другим вопросам, касающимся «охранной грамоты» Хабиба ибн Масламы. В частности, разногласия существуют о географическом ареале, распространения силы заключенного договора, точнее говоря, обязаны были жители других областей Восточной Грузии выполнять условия «охранной грамоты» или нет, несмотря на то, что в ее тексте упомянуто население только Тбилиси, а письмо Хабиба ибн Масламы адресовано именно ему. Вопрос достаточно сложный для того, чтобы ответить на него однозначно.

Нельзя не учесть то обстоятельство, что ал-Балазури, закончив описание подчинения арабами Тбилиси, упоминает завоеванные ими грузинские географические пункты без соблюдения, правда, какой-либо последовательности. Они включают достаточно обширную территорию Восточной и Южной Грузии — Джавахети, Ксвориси, Ксани, Хунани, Самихе, Гардабани, Каспи, Шавшети, Базалети. Их жители были обложены поземельным и подушным налогом. С населением же Триалети, Кахети, Кухети, Артаани и Дариалани, цанарами и дидойцами был заключен договор на условиях уплаты ими налога¹⁶.

Однако, если принять во внимание указание О. Г. Большакова о том, что «В переговорах с арабами города выступают не как самостоятельные единицы, а олицетворяют собой весь административный округ. Договор с городом считался договором со всей округой»¹⁷, то на поставленный вопрос следовало бы ответить утвердительно. Тем не менее в данном конкретном случае вопрос, на наш взгляд, требует дальнейшего исследования.

Окончательно не разрешен вопрос о месте заключения договора. Выдвинутое одними исследователями мнение, согласно которому договор был заключен в окрестностях Тбилиси, в Лочинском ущелье, Зат ал-Луджум арабских источников, опровергается другими, предлагая локализовать этот Зат ал-

¹³ Д. Д. Касрашвили. К вопросу нашествия арабов в Картли.— Мегობობა (Дружба), Тбилиси, 1980, с. 129—140.

¹⁴ М. Canard. EI, NE, I, с. 936.

¹⁵ И. А. Джавахишвили. История грузинского народа, сочинения в двенадцати томах, т. II. Тбилиси, 1983, с. 73, 85.

¹⁶ Потребности см. Э. Сихарулидзе. Ук. соч., с. 183—195.

¹⁷ См. О. Г. Большаков. Ук. соч., с. 30.

Луджум в Армении¹⁸. По всей видимости, этот последний взгляд является небезосновательным. Ахмад ибн Асам ал-Куфи географическим пунктом переговоров называет Сирадж мин билад ал-Матамир¹⁹, Сирадж Тайр З. М. Буниятова²⁰. Иакут ал-Хамави довольствуется общими указаниями на его местонахождение, отмечая, что «Сирадж Тайр является областью третьей Армении, некоторые говорят, — второй»²¹. Азербайджанские ученые идентифицируют Сирадж Тайр с Шираком, «с исторической областью Армении (Иакут, III, с. 63) западнее Севана — севернее р. Аракс»²².

Текст «охранной грамоты» с незначительными изменениями (сам документ, как известно, до нас не дошел), сохранившийся у четырех арабских авторов у Абу Убайда (прибл. 770—838)²³, ал-Балазури (ум. в 892 г.)²⁴, от Табари (838—923)²⁵, и Иакута ал-Хамави (прибл. 1179—1229)²⁶, а также письмо Хабиба ибн Масламы ал-Фихри на имя жителей г. Тбилиси, являются наглядным свидетельством того, насколько осторожную и разумную политику, исходя из объективной необходимости, проводили арабы в завоеванных странах, избегая излишнего кровопролития, жертв и разрушений²⁷. На предложение грузинской делегации знатных (руаса; Ахмад ибн Асам ал-Куфи) во главе с Туфила-Теофиле (Абу Убайд, ал-Балазури, ат-Табари, Иакут ал-Хамави), передавших арабскому полководцу то ли 100 динаров (Абу Убайд), то ли 80 000 дирхамов (Ахмад ибн Асам ал-Куфи), о заключении мира Хабиб ибн Маслама ответил письмом жителям Тбилиси и оформлением «охранной

¹⁸ См. П. Толуриа. Из истории национального самосознания грузин. Интерпретация одного сведения Табари. — Цискари, 5, 1984, с. 143—144.

¹⁹ Абу Мухаммад Ахмад ибн Асам ал-Куфи. Китаб ал-Футух, ч. II, Хайдарабад, 1968, с. 116.

²⁰ См. Абу Мухаммад Ахмад ибн Асам ал-Куфи. Книга завоеваний (извлечения по истории Азербайджана VII—IX вв.), перевод с арабского З. М. Буниятова, Баку, 1981, с. 11.

²¹ Иакут ал-Хамави. Муджам ал-булдан, изд. Ф. Вюстенфельда, III, с. 63.

²² См. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран, перевод с арабского, комментарий, исследование, указатели и карты Наили Велихановой, Баку, 1987, с. 300, прим. 21.

²³ См. Китаб ал-Амвал, ли-Абн Убайд ал-Касим ибн Саллам. Саххаху ва аллака хавамишху Мухаммад Хамид ал-Факи, ал-Кахира, 1355/1934—1935, с. 208—210.

²⁴ См. ал-Балазури, изд. М., де Гье, с. 201—203.

²⁵ См. ат-Табари, изд. М. де Гье, I, с. 2674—2676.

²⁶ См. Иакут ал-Хамави, I, с. 857—858.

²⁷ Об этом см. также выше, ссылка 4 на труд О. Г. Большакова.

грамоты», по которой вступало в силу обязательное по законам раннего ислама условие, первым долгом, об уплате каждым дымом христианского населения джизьи (подушной подати) в один динар. По договору арабы, сохраняя неприкосновенными движимое и недвижимое имущество местного населения и оставляя за ним право на совершение христианских религиозных обрядов и нетронутым христианские культовые сооружения, одновременно запрещали ему объединять семьи во избежание, разумеется, сокращения дохода, вменили в обязанность гостеприимство и заботу в отношении оставшего от своих война-араба с предоставлением ему ночлега, дозволенных мусульманам согласно исламу пищи и питья и при возможности и без нанесения себе ущерба сопровождение его до ближайшего войскового отряда. Это последнее обязательство своего рода натуральная повинность, возложенная халифатом на коренное христианское население.

Договор признает единоверными братьями мусульман тех, кто, раскаявшись, будет совершать мусульманскую молитву и платить закят как обязательный налог, платимый ими по закону ислама в пользу неимущих. Одновременно договор объявляет врагами аллаха, его пророка, то есть Мухаммада, и верующих, то есть мусульман, лиц, нарушивших клятву, изменивших исламу и отказавших платить джизью. Более суровое предупреждение содержит письмо Хабиба ибн Масламы: в случае отказа жителями Тбилиси выполнить условия, оговоренные в договоре, арабский военачальник грозит войной, так как аллах не любит изменников, говорится в письме. В самом деле, арабы чрезмерно болезненно воспринимали нарушение условий договора, тем более, если дело касалось отречения от ислама, особенно тем, кто по рождению являлся арабом-мусульманином. Результат отказа от ислама таким лицом и перехода его в христианство хорошо известен в истории Грузии эпохи владычества арабов. Но об этом будет сказано ниже. Вместе с тем завоеватели возложили обязанности не только на завоеванных, но и на самих себя. Так, если по договору грузинскому христианокому населению, платящему по динару подушной подати, запрещалось объединять дымы, о чем говорилось выше, то арабы берут обязательство не делить их во избежание, разумеется, искусственного увеличения налогового дохода. Этот пункт договора проявляет своего рода, если можно так выразиться, правовое равенство договаривающихся сторон, когда ни одна из них не имеет права делить или объединять облагаемые джизьей семьи.

Арабы обязуются обеспечить безопасность местного коренного грузинского населения от вторжения внешних сил. По существу договор поэтому и называется «охранной грамотой». Но если арабы будут не в состоянии защитить его от нашествия врага и окажется в подчинении у него, то договаривающейся

противоположной стороне за это не будет предъявлена вина и наказана, а условия мира не будут считаться нарушенными, однако лишь после того, как она вновь вернется к выполнению своих договорных обязательств после освобождения.

Таким образом, примерно к середине 50-х годов VII в. арабами был заключен мирный договор с населением Тбилиси, которым обе стороны были обязаны руководствоваться в отношениях между собой, надо думать, на длительный период. Документ устанавливал определенную форму социально-экономических и политических взаимоотношений между арабским халифатом и, можно сказать, всей Восточной Грузией.

По меньшей мере, в середине 20-х годов VIII в., то есть спустя семь десятилетий после оформления «охранной грамоты» этот же документ был предъявлен арабскому военачальнику Джарраху ибн Абдаллаху, проезжавшему через Восточную Грузию военным походом против хазар. Джаррах ибн Абдаллах признал его и обновил, добавив и перечислив географические пункты Восточной Грузии, обязанные платить ежегодно, помимо одного динара подушной подати — джизьи, по 100 дирхамов налога с посевных площадей, виноградников и мельниц²⁸. Следовательно, надо полагать, что социально-экономическая и политическая форма отношений, установления между халифатом и восточной Грузией еще в середине 50-х годов оставалась неизменной, по крайней мере юридически, и в 20-е годы VIII в.

Однако возникают два вопроса: 1. Если эта форма отношений все еще была в силе, то почему арабскому полководцу понадобилось вдруг обновление однажды уже заключенного договора? Не из-за его ли давности и необходимости напоминания коренному населению об их обязанностях по отношению к халифату. 2. Если условия «охранной грамоты» Хабиба ибн Масламы распространялись на всю Восточную Грузию, то почему Джаррах ибн Абдаллах посчитал необходимым перечислить поименно в обновленном и вновь утвержденном договоре те географические пункты Восточной Грузии, которые были обязаны платить как джизью, так и налоги с пашен, виноградников и даже мельниц по 100 дирхамов в год? Не говорит ли этот факт об утрате договором силы опять-таки за давностью лет и необходимости конкретизации и напоминания, в частности жителям окрестностей Тбилиси — Веры, Дидубе, Дигоми и Хвети, как злостным неплательщикам, об их обязанностях.

²⁸ Подробности и вопрос об идентификации упомянутых в тексте грузинских географических пунктов см. в статье Э. С. Сихарулидзе. Из истории арабо-грузинских отношений. Арабские «охранные грамоты». — Труды Тбилисского государственного университета, 73, серия востоковедения, Тбилиси, 1959, с. 177—181.

Вполне очевидно, что условия договора семидесятилетней давности нередко нарушались местным населением. Дать иное объяснение факту необходимости обновления и утверждения заново Джаррахом ибн Абдаллахом «охранной грамоты» Хабиба ибн Масламы нам не представляется возможным.

Высказанное только что мнение о возможном нарушении коренным грузинским населением условий договора, на наш взгляд, подтверждают последующие события как следствие обострившихся социально-экономических отношений, когда в корне меняются эти, а также политические отношения между халифатом и Восточной Грузией после известного военного похода правителя Армении и Азербайджана Марвана ибн Мухаммада, будущего последнего представителя Омайядской династии на халифском троне, в Закавказье, в том числе в Восточную Грузию, как предложено С. Н. Джанашиа, в 736—738 гг.

Эта карательная военная экспедиция Марвана ибн Мухаммада, Мурвана Кру (Глухого), как окрестил его грузинский народ за свою жестокость и бессердечие, нанесла местному населению не только значительный моральный и материальный ущерб, одновременно физически уничтожив бесчисленное количество мирных жителей. Самым тяжелым ее итогом было образование в Восточной Грузии чуждого для грузинского народа военно-политического организма — Тбилисского эмирата с арабом-мусульманином эмиром во главе, просуществовавшего довольно-таки длительное время, почти до конца царствования Давида IV Строителя (1089—1125). Как известно, Тбилиси был освобожден только в 1122 г. после победы политически объединенной Грузии над мощным коалиционным мусульманским войском под Дилгори летом 1121 г. Но к этому времени Тбилисский эмират был ограничен территориально собственно Тбилиси и его окрестностями.

С приходом к власти Аббасидов в 750 г. резко меняется социально-экономическая и культурно-религиозная политика халифата в завоеванных странах. Исчерпав свои возможности завоевания чужих территорий, новая династия усилила не только экономический пресс на покоренные народы, но она окончательно отказалась также от толерантной религиозной политики, политики веротерпимости. Восточная Грузия в данном случае, естественно, не составила исключения. Наоборот, как только что было отмечено, эта политика ожесточения в Восточной Грузии была внедрена в жизнь еще раньше, при Омайядах. После военной экспедиции Марвана ибн Мухаммада с конца 30-ых годов VIII в. наступил второй, самый тяжелый, период владычества арабов в Восточной Грузии, который длился примерно около ста лет.

Выше было сказано о том, что ни грузинские исторические источники, ни арабские, ни другие иноязычные, к сожа-

лению, не сохранили достаточного количества сведений для воссоздания полной картины арабо-грузинских отношений в интересующую нас эпоху.

Однако до нас дошло такое ценное, высоко художественное и написанное по заданию грузинских религиозных кругов (Самозл каталикос) произведение, каким является «Мученичество Або Тбилели» Иоанэ Сабанидзе, очевидца и современника происходивших к концу VIII в. событий. Поэтому не удивительно, что это произведение постоянно привлекало внимание не только грузинских исследователей, но и зарубежных, и оно не раз становилось предметом детального анализа и специального суждения²⁹.

История Або Тбилели, впоследствии признанного грузинской церковью святым, вкратце такова. Або, араб и мусульманин от рождения, познакомился с эрисмтаваром (правителем) Картли Нерсе, находившимся в заточении у халифа ал-Мансура (754—775) в течение трех лет, в Багдаде. Исследователи предполагают, что там же, в столице арабской империи, Або, являясь слугой Нерсе, должен был познакомиться с христианской религией. После смерти халифа ал-Мансура и вступления на халифский трон его сына ал-Махди (775—785) Нерсе был освобожден и с почестями отпущен на родину. Вместе с ним отбыл также Або, который в Грузии еще ближе должен был познать догматы христианской веры. Спустя некоторое время, Нерсе вновь был вынужден покинуть Грузию из-за разногласий, очевидно, по политическим и иным соображениям с халифской властью, а не из-за своего скверного характера, семью отправить в Абхазию, а сам с Або и многочисленной свитой перебраться к хазарам в поиске союзника в борьбе против арабов. Там, вдали от Грузии и своей родины, Або, вероятно, окончательно отказался от ислама, приняв христианское вероисповедание. После безуспешной поездки к хазарам и возвращения Нерсе и Або в Тбилиси на крещеного араба было донесено тбилисскому эмиру. Або был арестован, но по хода-

²⁹ См., например, И. А. Джавахишвили. История грузинского народа, с. 85—91; его же. Цели, источники и методы истории прежде и теперь. Древнегрузинские исторические памятники (V—XVIII вв.), кн. I, соч. в 12 томах, т. VIII, Тбилиси, 1977, с. 76—85; С. Н. Джанашиа. Арабское владычество в Грузии, с. 393 и сл.; Древнегрузинская феодальная литература, редакция и исследование К. С. Кекелидзе. Тбилиси, 1935; в этой книге К. С. Кекелидзе произведение Иоанэ Сабанидзе было издано третий раз. Первые два издания принадлежат М. М. Сабинину (см. «Сакартвелос саомтхе», Тбилиси, 1882, с. 333—350) и П. Карбелашвили (см. «Святой мученик Або Тбилели», Тбилиси, 1889); D. M. Lang, *Lives and Legends of the Georgian Saints*. London-New York, 1956, с. 115—133; K. Schultze, „Texte und Untersuchungen“ Hanrak'a, 1905.

тайству эрисмтавара Степаноза, племянника Нерсе, вскоре освобожден. Однако к этому времени происходит смена тбилисского эмира. Новый эмир вновь предложил Або вернуться к религии своих предков. Або решительно отказался выполнить требование, за что был подвергнут смертной казни 6 января 786 г. Отрубив Або голову, труп его был предан огню, а остатки, завернутые в овечью шкуру, брошены в Куру. Бесспорно, этот факт преданности крещенного араба христианству должен был оставить неизгладимое впечатление на современное Або христианское население.

Основная задача Иоана Сабанидзе состояла в том, чтобы своим талантливо написанным произведением поднять морально-политический дух современного ему грузинского общества, одна часть которого, как отмечается в «Мученичестве Або Тбилели», отказалась от христианской веры, приняв ислам, другая, по образному выражению его автора, «качается подобно тростниковым деревьям при сильном ветре»³⁰, и третья часть все еще твердо держалась за христианскую религию своих предков.

Одним словом, Восточная Грузия конца VIII в. оказалась в тяжелом социально-экономическом, политическом и культурно-религиозном положении. Однако это положение в ближайшем будущем основательно меняется. Вскоре начинается противоположный друг другу процесс политического объединения Грузии и постепенного феодального распада халифата на отдельные самостоятельные государственные образования. Первым делом, имеется в виду отделение от центральной государственной власти династии Аглабидов в далекой от центра Африки в 800 г. при блестящем внешне правлении халифа Харуна ар-Рашида (786—809). С течением времени этот процесс политического разложения Аббасидского халифата еще больше усилился, который и привел в конечном итоге к возникновению ряда независимых государств на развалинах бывшей арабской империи.

Грузия же в X в. успешно завершила свои усилия по политическому объединению, результатом которого явилось движение в последующих веках мощной феодальной грузинской монархии.

По существу в X в. был положен конец господству арабов в Восточной Грузии. На повестке дня стояла задача упразднения Тбилисского эмирата. Хотя его существование уже никак не могло повлиять на ход исторического процесса развития Грузии по восходящей линии, и окончательное решение этой задачи было лишь вопросом времени (об этом см. выше).

³⁰ Перевод с грузинского. Оригинал см. Древнегрузинская феодальная литература, редакция и исследование К. С. Кекелидзе, с. 58.

Таким образом, Восточная Грузия пережила тяжелые времена господства халифата. Однако для того, чтобы оно имело желательный для арабов результат, как совершенно справедливо пишет акад. С. Н. Джанашиа, «Нужны были более развитые крепостнические отношения, чем мы это видим в Картли того времени, с тем, чтобы пропаганда ислама имела соответствующие плоды среди нищенских кругов. По-видимому, этим следует объяснить то обстоятельство, что, несмотря на многовековое владычество арабов в Картли, ислам здесь не сумел оставить сколько-нибудь заметный след. Ислам в грузинских провинциях находит массовое распространение только с XVII века, совершенно в иной исторической и социальной среде»³¹.

Следовательно, первопричиной, прямо можно сказать, неудачи ислама в Восточной Грузии были социально-экономические условия рассматриваемого периода. Вероятно, не менее важную роль должны были сыграть также древнейшие традиции грузинской государственности и государственного правления, которыми не располагали арабы и о которых речь шла выше.

По всему видно, этим следует объяснить, что арабы доаббасидской эпохи оставили нетронутыми не только социально-экономические отношения (они и не могли изменить их), но они вместе с тем проводили в завоеванных странах, в том числе, разумеется, и в Восточной Грузии, так называемую толерантную политику, политику веротерпимости. От этой политики Омайядов и в социально-общественной, и в культурно-религиозной сфере отказались только Аббасиды. Однако было уже поздно по той причине, что сам Аббасидский халифат оказался в начале IX века перед фактом распада.

В области культурно-религиозной политики ислам, по-видимому и не мог оказать свое влияние на христианское население Восточной Грузии. Христианство в Грузии имело свою многовековую историю и догмы ислама могли воздействовать, страх исповедующих ислам к аллаху мог иметь силу только на самого мусульманина, но не на христианина.

Надо принять во внимание также ту гибкую, конструктивную политику руководителей Восточной Грузии, которую они проводили в отношениях с завоевателями. Достаточно вспомнить как был заключен договор «охранной грамоты» с арабами и ее обновление во время военного похода Джарраха ибн Абдаллаха в середине 20-х годов VIII века.

Во многом определяющую роль должно было сыграть также достаточно сильно развитое ко времени владычества арабов в Восточной Грузии национальное самосознание гру-

³¹ См. С. Н. Джанашиа. Ук. соч., с. 385.

зинского народа, его стремление к свободе и независимости³². Это чувство национального самосознания особенно было уязвлено после прихода к власти Аббасидов и изменения ими социально-экономической и культурно-религиозной политики. Результатом этого, в частности, должно было быть довольно-таки мощное, судя по арабским источникам, совместное выступление грузинских племен цанар и кахетинцев против арабского господства в начале 70-х годов VIII века при халифе ал-Мансуре³³.

Не исключено, что причиной ареста Нерсе явилась его связь именно с этим восстанием.

Наконец, нельзя не учесть проблему хазар и Византийской империи. По меньшей мере, Византия, видимо, была тем камнем преткновения, благодаря которому, помимо всего прочего, халифат так и не сумел утвердиться в Западной Грузии. Эта нерешенная проблема, по нашему мнению, в какой-то степени определяла объективное сохранение государственной независимости Картли (Восточной Грузии). Проблема хазар же, как известно, окончательно была разрешена только в X в., а в отношениях с Византией арабы так и не смогли достичь желаемых результатов³⁴.

³² См. П. Топуриа. Ук. соч., с. 143—148.

³³ Об этом см. О. В. Цкитишвили. Из истории освободительной борьбы грузинского народа против арабского владычества (по данным Ахмеда ибн Асама ал-Куфи). — Матне (Известия) Академии наук Грузии, серия истории, археологии, этнографии и истории искусства, № 1, Тбилиси, 1986, с. 73—82; Е го ж е, About the History of Arab-Georgian Socio-Economic and Political Interrelations (7th-8th centuries), p. 134—140.

³⁴ О причинах безуспешной борьбы халифата против Византии см. W. M. Ramsay. The Attempt of the Arabs to Conquer Asia Minor (641—964 A. D.) and the Causes of its Failure, AR. BSH., 11, 1924; с. 1—8.

ბ. ჯაფარიძე

თბილისის ამირას 'აღწ' იბნ ჯა'ფარის მონეტები

ამირა 'აღწ იბნ ჯა'ფარი (X ს. მიწურული—XI ს. 20-იანი წლები). ერთ-ერთი წარმომადგენელია ჯა'ფარიანთა (ბანჟ ჯა'ფარ) არაბული დინასტიისა¹, რომელიც თბილისში დაახლოებით IX ს. 80-იან წლებში დამკვიდრდა და ქალაქს ორი საუკუნის მანძილზე ფლობდა.

X—XI სს. მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის მრავალი მუსლიმი გამგებლის მსგავსად ჯა'ფარიანები კრიდნენ საკუთარ მონეტებს², რომლებსაც დიდი მნიშვნელობა აქვთ ამ დინასტიის ისტორიისა და ქრონოლოგიის შესასწავლად. აღსანიშნავია, რომ მხოლოდ მათ შემოგვინახეს ზოგიერთი ჯა'ფარიანი ამირას (მანსურ იბნ ჯა'ფარი, ჯა'არ იბნ მანსური) სახელები და მხოლოდ მონეტების მონაცემებით განისაზღვრება მმართველობის ხანა თავად 'აღწ იბნ ჯა'ფარისა, რომელსაც ქართული და არაბული წერილობითი წყაროები უაღრესად იშვიათად იხსენიებენ³.

1 ჯა'ფარიანთა ისტორიისა და ქრონოლოგიის შესახებ იხ. მ. ლორთქიფანიძე. თბილისის საამიროს ისტორიდან. — მიმოშხილველი, ტ. 2. თბ., 1951, გვ. 196—201. მისივე. თბილისის საამირო. — საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. 2, თბ., 1973, გვ. 502—504. მისივე. ჯაფარიანები. — ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ. 11. თბ., 1987, გვ. 543. შ. მესხია. საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში — საისტორიო ძიებანი. ტ. 2. თბ., 1982, გვ. 212, 236—247.

V. Minorsky. Caucasia in the history of Mayyāfāriqīn.—„Bulletin of the School of Oriental and African Studies“ vol. XIII, pt. 1, 1949, pp. 31—32. Id. Studies on the Caucasian History. London, 1953, pp. 19, 23, 43, 46, 56—57.

2 ჯა'ფარიანები თბილისში საკუთარი მონეტების კრას იწყებენ X ს. 50-იანი წლებიდან (E. Пахомов. Монеты Грузии. Тбилиси, 1970, с. 46—49). ჰიჯრის 335/946—47 წლამდე აქ ღირებულებები გამოფორდა აბასიანთა სახელით (И. Джагалия. Иноземная монета в денежном обращении Грузии V—XIII вв. Тбилиси, 1979, с. 59—62). ლატერატურაში მოხსენიებულია ერთი თბილისური ოქროს მონეტაც (დინარი), რომელიც ხალაფა ალ-მუთაჰი ბილ-ლაჰს (940—944) ეკუთვნის. იხ.: Collection White-King. Troisième partie. Monnaies des Khalifes Arabes, de Maroc et d'Egypte etc. Collection du Dr. White-King vente à Amsterdam le 26 juin 1905. Amsterdam, 1905, No. 2139.

3 ერთადერთი ქართული წყარო, სადაც ის იხსენიება, არის 1020 წლით დათარიღებული მცხეთის სვეტიცხოვლისადმი მელქისედეკ კათალიკოსის დაწერილის

‘აღი იბნ ჯა’ფარის მონეტები, რომლებმაც ჩვენამდე მოაღწია, მოჭრილია პიჯრის 386—418/996-97—1027-28 წლებში. ისინი ყველაზე მრავალრიცხოვანი არიან სხვა ჯა’ფარიანთა მონეტებთან შედარებით⁴. ჩემთვის ცნობილია 460-ზე მეტი მისი დირჰემი, რომლებიც დაცულია როგორც საბჭოთა კავშირის, ისე უცხოეთის მუზეუმებში:

სამუზეუმო კოლექციები	რაოდენობა
საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი (შემდეგ: სსმ)...	440
მოსკოვის სახელმწიფო ა. ს. პუშკინის სახ. სახვითი ხელოვნების მუზეუმი (შემდეგ: მსსხმ)....	17
მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმი (შემდეგ: მსიმ)...	4
ლენინგრადის სახელმწიფო ერმიტაჟი (შემდეგ: ლე)...	3
სომხეთის სახელმწიფო მუზეუმი (შემდეგ: სოსმ)...	1
ამერიკის ნუმიზმატიკური საზოგადოება (შემდეგ ანს) ნიუ-იორკში	1
სულ	466 ეგზ.

ამ მონეტების დიდი ნაწილი (431 ეგზ.) მოდის თბილისისა და სოფ. ქვახერელის (ქ. გორის მახლობლად) განძებიდან. პირველი აღმოჩნდა 1953 წ. მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გამაგრების დროს გოგირდის აბანოების მიდამოებში⁵. 421 მონეტა ამ განძიდან სხვადასხვა დროს შემოვიდა სსმ-ში და აქ ინახება (განძები №№ 8252—8547, 16928—17031, 20807—18, 22470—78), 7 მონეტა კი საჩუქრად

ადრეული ნაწილი (ქართული ისტორიული საბუთები IX—XIII სს. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1984, გვ. 27). არაბული წყაროებიდან იხ. იბნ ალ-კიფტი. ინბჰ არ-რუჟთ ‘ალ-ანბჰ ან-ნუხთ. ბი-თაჟიქ მუჰამედ აბნ ლ-ქალდ იბრაჰიმ ქუზ’ ალ-ავეალ, ალ-კაჰირა, 1369/1950, გვ. 290 № 168. აქ დასახელებულია თბილისელი მეცნიერი (ლიტერატორი და გრამატიკოსი) ალ-ქასან იბნ ბუნდარ ათ-თიფლესი, რომელმაც ამირა ‘აღი იბნ ჯა’ფარს ერთ-ერთი თავისი ნაშრომი უძღვნა. 4 ნუმიზმატიკურ ლიტერატურაში აღნუსხულია მხოლოდ 12 დირჰემი, რომლებიც ‘აღი იბნ ჯა’ფარის წინამორბედმა ამირებმა — მანსურ იბნ ჯა’ფარმა და ჯა’ფარ იბნ მანსურმა—მოჭრეს (И. Джалагания. დასახ. ნაშრ., გვ. 73).

⁵ განძი შეიწავლა და გამოცა დ. კაპანაძემ (Д. Капанадзе. Клад монет XI в. Тбилисского эмира Али ибн Джафара. Доклад на сессии Института истории материальной культуры АН СССР, 27. IV. 1954. მისივე. Клад монет начала XI в. Тбилисского эмира Али ибн Джафара.—Эпиграфика Востока, т. XIV. 1961, с. 71—78. დამატებითი ინფორმაცია მის შესახებ მოუპოვებია ვ. ქალაია-ნის (И. Джалагания. დასახ. ნაშრ. გვ. 65—67), რომელიც აღნიშნულ განძს მეტეხისას უწოდებს, ალბათ იმ მიზეზით, რომ ის აღმოჩნდა თანამედროვე მეტეხის ხიდის მახლობლად.

გადაეცა ლე-ს (2 ეგზ.), მსხმ-ს (2 ეგზ.) და მსიმ-ს (3 ეგზ.). რაც შეე-
ხება ქვახერელის განძს⁶, მისი ნაწილი დაიფანტა და ამჟამად სსმ-ში
დაცულია მხოლოდ 10 მონეტა განძიდან (განძები №№ 18786—18795).

დღემდე ნუმიზმატიკურ ლიტერატურაში არ იყო ფიქსირებული
‘ალე იზნ ჯა’ფარის 15 ღირჰემი, რომლებიც დაცულია მსსხმ-ში (№№
199981—1999957). ისინი მუზეუმს 1959 წ. გადასცა მოსკოვის მხატვ-
რული გამოფენებისა და პანორამების ღირექციამ. სამწუხაროდ, მათი
წარმომავლობის გარკვევა არ მოხერხდა. მაქვს ეჭვი, რომ ეს მონე-
ტები თბილისის განძიდან მომდინარეობენ.

‘ალე იზნ ჯა’ფარის მონეტებმა დიდი ხანია მიიპყრეს მკვლევართა
(ა. მარკოვი, დ. კაპანაძე, ე. პახომოვი, დ. ლენგი,
ხ. მუშელიანი, ი. ჯალაღანია, მ. ანთაძე) ყურადღება და
ითვლება, რომ ამ ამირას სახელით იჭრებოდა სამი სხვადასხვა ტიპის
ღირჰემები⁸. მაგრამ, უკანასკნელ ხანებში ‘ალე იზნ ჯა’ფარის ნუმიზმა-
ტიკური მასალების ხელახალმა კომპლექსურმა შესწავლამ მიჩვენა,
რომ სინამდვილეში მისი სამონეტო ტიპების რაოდენობა გაცილებით
მეტია. გარდა ამისა, გაირკვა ისიც, რომ დაზუსტებას მოითხოვს ამ
ამირას ზოგიერთი ადრე ცნობილი ღირჰემის აღწერა, დათარიღება და
განსაზღვრავ. ყოველივე ამან განაპირობა წინამდებარე წერილის მომ-
ზადება.

‘ალე იზნ ჯა’ფარის ღირჰემების ტიპები, რომელთა დახასიათება
ქვემოთ არის მოტანილი, წარმოდგენილია როგორც იშვიათი და უნი-
კალური, ისე მრავალრიცხოვანი ეგზემპლარებით.

I ტიპი

AR ჰიჭრის 386/996-97 წ. 28 მმ, 3,84 გ. საქართველოს სახელ-
მწიფო მუზეუმი, განძები № 5129 (ტაბ. 1).

მონეტა აღმოაჩინა და პირველად გამოაქვეყნა დ. კაპანაძემ⁹, რო-
მელმაც დიდი წვლილი შეიტანა ქართული ნუმიზმატიკის შესწავლასა
და განვითარებაში.

⁶ განძი გამოაქვეყნა მ. ანთაძემ: ქვახერელის განძი. საქართველოს სახელ-
მწიფო მუზეუმის მოამბე. ტ. XXXVIII—B. თბ., 1986, გვ. 121—125.

⁷ ამ მონეტებზე მიმოითვა უზბეკეთის მეცნ. აკადემიის არქეოლოგიის ინსტი-
ტუტის (ქ. სამარყანდი) უფროსმა მეცნიერ თანამშრომელმა არქეოლოგმა და ნუ-
მიზმატმა ბ. დ. კოჩნევმა, რისთვისაც მადლობას მოვასხენებ. მონეტების ფო-
ტოსურათები მოგვაწოდა მსსხმ-ს ნუმიზმატიკის განყოფილების თანამშრომელმა
ნ. ასაღიანამ (სმირნოვამ).

⁸ И. Д ж а л а г а н и я. დასახ. ნაშრ. გვ. 64.

⁹ დ. კაპანაძე. X ს. თბილური დრამა ალი ბენ ჯაფარისა. — საქართველოს
სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. ტ. XII-B, თბ., 1944, გვ. 183—189.

შუბლზე ცენტრში სამსტრიქონიანი ზედწერილია:

الا اله لا—არ არის ღვთაება, გარდა

الله وحده—ალლაჰისა, ერთისა

لا شريك له—არა ჰყავს მას მოზიარი

გარეშემო ბრტყელი ხაზოვანი რკალია, რომლის შიგნითაც ხსენებული ზედწერილის ოთხივე მხარეზე (ზემოთ, ქვემოთ და გვერდებზე) მოთავსებულია ოთხი პატარა რგოლი. რკალის გარეთ ორი გარშემოვლებული ზედწერილია: I (შიდა) — بِسْمِ اللَّهِ هَذَا الدَّرْهَمُ بِتَقْلِيصِ سَنَةِ — სანელითა ალლაჰისა, მოიკრა ეს ღირჰემი თბილისის (ბი-თიფლის) 386 წელს. და II (გარეთა)—ყურანის XXX სურის მე-3 აია— لا اله الا الله — ძალაუფლება ალლაჰისაა, ადრეც და მერეც. და იმ დღეს გაიხარებენ მორწმუნენი ალლაჰის შეწევნით.

კიდევ შემორჩენილია ხაზოვანი რკალის ფრაგმენტი.

ზურგი. ცენტრში ხუთსტრიქონიანი ზედწერილია:

محمد — მუჰამმადი

الله رسول — მოციქულია ალლაჰისა

الطابع لله — ატ-ტაბ'ი ლი-ლ-ლაჰი

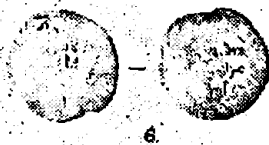
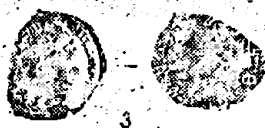
الامير المعظم — ამირა გამარჯვებული (ალ-მუზაფფარი)

علي بن جعفر — ალი იბნ ჯაფარი

ცენტრალური ზედწერილი შემოზღუდულია ხაზოვანი რკალით, რომლის გარშემო აღბეჭდილია ყურანის IX სურის 33-ე აია: محمد رسول الله أرسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون — მუჰამმადი მოციქულია ალლაჰისა, რომელმაც გამოგზავნა ის სწორი გზითა და რჯულით ჰეშმარიტით, რათა აღამაღლოს ყველა სარწმუნოებაზე თუნდაც სძულდეთ ეს ურწმუნოებს.

ე. პახომოვის თანახმად, 'ალი იბნ ჯაფარის 386 წლის კიდევ ერთი ღირჰემი დაცულია მსიმ-ში¹⁰. ვინაიდან მუზეუმში ამჟამად რემონტის გამო დაკეტილია, ამ მონეტის ნახვა ვერ მოვახერხებ. მაგრამ მისი ანაბეჭდი ქალაქში და მეტროლოგიური მონაცემები (დიაგ. 27—28 მმ, მასა — 4,62 გ) მოვიძიე ე. პახომოვის მდიდარ კარტოთეკაში, რომელიც დაცულია ლე-ს ნუმიზმატიკის განყოფილებაში. ანაბეჭდის მიხედვით თუ ეიმსჯელებთ, ეს მონეტა თავისი ტიპით არ განსხვავდება სსმ-ის ეგზემპლარისგან, თუმცა კი აშკარად სხვა სიქით არის მოჭრილი.

¹⁰ Е. Пахомов. Монетные клады Азербайджана и других республик и областей Кавказа. Выпуск VII. Баку, 1957, с. 23.

386/996-97 წლის დირჰემები გვაძლევენ 'ალ რიზ ჯა'ფარის მმართველობის ყველაზე ადრეულ, და შესაძლოა, საწყის თარიღსაც კი. ამ მონეტების მნიშვნელოვანი თავისებურება, რამაც უკვე მიიპყრო მკვლევართა (დ. კ ა პ ა ნ ა ძ ე, მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, დ. ლ ე ნ - გ ი) ყურადღება, არის ის, რომ მათზე იხსენიება აბასიანი ხალიფა ატ-ტა'ი' ლი-ლლჰი (974—991), ნაცვლად ალ-კადირ ბი-ლლჰისა (991—1031). ეს უკანასკნელი ხალიფა გახდა მას შემდეგ, რაც ბუვეიჰელმა ბაჰა' ად-დავლამ. ტახტიდან ჩამოაგდო ატ-ტა'ი' ლი-ლლჰი. ალ-კადირი ყველა მუსლიმ გამგებელს მაშინვე არ უცენია, მით უმეტეს, რომ დამხობილი ხალიფა ცოცხალი დარჩა. 'ალ რიზ ჯა'ფარის მსგავსად სამანიანები და ბუვეიჰელთა ზოგიერთი შტოს წარმომადგენლებიც კი განაგრძნობდნენ ატ-ტა'ი' ლი-ლლჰის მოხსენებას ხუტბაში და მონეტებზე¹¹ მუსლიმთა სულიერ მეთაურად. ხორასანში ალ-კადირი ხალიფად აღიარეს მხოლოდ 389/999 წ., სამანიანებზე მაჰმუდ ლაზნეველის გამარჯვების შემდეგ¹². დაახლ. 390/1000 წ. ალ-კადირის ძალაუფლება მნიშვნელოვნად განმტკიცდა¹³. ხოლო ატ-ტა'ი' ლი-ლლჰის სიკვდილის (393/1003 წ.) შემდეგ კი მისი ავტორიტეტი კიდევ უფრო გაიზარდა. ნიშანდობლივია, რომ 'ალ რიზ ჯა'ფარის სხვა დირჰემებზე ალ-კადირ ბი-ლლჰი ჩვეულებრივ იხსენიება ხოლმე.

II ტ ი პ ი

AR. ჰიჯრის xx4 წ. 23 მმ, 4,12 გ. ეს უნიკალური მონეტა დაცულია ამერიკის ნუმიზმატიკური საზოგადოების კოლექციაში. გამოაქვეყნა დ. ლ ე ნ გ მ ა¹⁴.

შუბლი. მონეტის ცენტრში ოთხსტრიქონიანი ზედწერილია, რომელიც (ფოტოს მიხედვით) შუაში გაყოფილია 9 პატარა რგოლით.

أ ل ه ي — არ არის ღვთაება, გარდა

الله — ალლაჰისა ერთისა

ooo ooo ooo ooo ooo ooo

لا شريك له — არა ჰყავს მას მოზიარე

القادر بالله — ალ-კადირ ბი-ლლჰი

¹¹ G. C. Miles. The Numismatic History of Rayy. New-York, 1938, pp. 173—176. H. W. Mitchell. A Heard of dirhams from Ardekan. „The Numismatic Chronicle“, 7th ser., vol. 5, 1965, p. 218. S. M. Stern. The Coins of Amul. „The Numismatic Chronicle“, 7th ser., vol. 7, 1967, pp. 265—266.

¹² C. E. Bosworth. The Ghaznavids. Edinburgh, 1983, p. 28.

¹³ D. Sourdel. al-Kādir Bi' Ilāh. The Encyclopaedia of Islam. N. E. vol. IV. p. 378.

¹⁴ D. M. Lang. Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia. New-York, 1955, p. 15.

გარშემო ორი ზედწერილია: I (შიდა) ... هذا الدرهم بفيلس سنة اربع —

... მოიჭრა ეს ღირებულება თბილისის XX4 წელს და

II (გარეთა) — ყურანი XXX₃.

კიდევ ხაზოვანი რკალია.

ზურგი. ცენტრში ხუთსტრიქონიანი ზედწერილია, რომლის მე-3 და მე-4 სტრიქონები გაყოფილია 9 პატარა რგოლით.

الله — ალლჰას

محمد — მუჰამადი

رسول الله الامير — მოციქულია ალლაჰისა, ამირა

ooo ooo ooo — ooo ooo ooo

... المعظم ابو — გამარჯვებული (ალ-მუზაფფარ) აბუ...

علي بن جعفر — 'ალი ბინ ჯა'ფარი

გარშემო, ხაზოვან რკალზე — ყურანი IX₃₃ (ფრაგმენტი).

განსხვავება პირველსა და მეორე ტიპებს შორის აშკარაა. ანს-ს უნიკუმზე ამირა პირველად ატარებს ქუნიას, რომლისგანაც შემორჩა მხოლოდ დასაწყისი — აბუ. ხალიფას სახელი მოთავსებულია მონეტის შუბლზე და სხვ. მოჭრის თარიღი, რომელიც ფრაგმენტულად არის შემორჩენილი, დ. ლენგის თანახმად — ალ-კადირის ზეობის წლებისა და 386 წ. ღირებულების მონეტებში გათვალისწინებით — შეიძლება იყოს 394/1003-04, 404/1013-14 ანდა 414/1023-24 წწ.¹⁵ მკვლევარს არც ერთი მათგანისთვის არ მიუნიჭებია უპირატესობა. მე მისაღებად მიმაჩნია მხოლოდ 394—404 წწ., რადგანაც უკვე 413 წლიდან (თუ უფრო ადრე არა), როგორც ქვემოთ ვნახავთ, 'ალი ბინ ჯა'ფარის ღირებულებები სხვა თავისებურებებით (შუბლზე აღარ არის მეორე გარშემოვლებული ზედწერილი, ამირა ატარებს ორმაგ ლაქაბს — ტიტულს და სხვ.) ჩასიათვლებიან. გარდა ამისა, ამ ტიპის მონეტები არ გვხვდება თბილისის განძში, რომლის დაგროვებაც დაიწყო სწორედ 413 წლიდან.

III ტიპი.

ჭიკრის 413/1022-23 წლის გამოუცემელი მოვერცხლილი მონეტები

ჩემთვის ცნობილია 7 მონეტა, რომელზედაც ეს თარიღი სრულად ან ნაწილობრივ იკითხება. ერთი მათგანი დაცულია მსსხმ-ში. 'ალი ბინ ჯა'ფარის სხვა 14 ღირებულებიან ერთად ეს მონეტა 1959 წ. გადაეცა მუზეუმს (იხ. ზემოთ).

№ 1. 24 მმ, 5,29 გ. მსსხმ № 19981 (ტაბ. 2).

¹⁵ D. Lang. დასახ. ნაშრ. გვ. 16.

შუბლი. ცენტრში ექვსსტრიქონიანი ზედწერილია:

عز	იზზ (ძლიერება)
لا اله الا	— არ არის ღვთაება, გარდა
الله وحده	— ალლაჰისა ერთისა
لا شريك له	— არა ჰყავს მას მოზიარე
القادر بالله	— ალ-კადირ ბი-ლლჰი
عز	ფგც.

გარეშემო, ორ ხაზოვან რკალს შორის, რომელთაგან ქვედა თხელია, ხოლო ზედა — მონეტის კიდის სიახლოვეს — სქელი, მოთავსებულია ზედწერილის ფრაგმენტი:... [سنة] ثلث عشرة و [ربعمائة] ... — ... [4]13 [წელს].

შურგი. ცენტრში ექვსსტრიქონიანი ზედწერილია:

عز	იზზ
محمد رسول الله	— მუჰამადი მოციქულია ალლაჰისა
الامير المظفر	— ამირა გამარჯვებული (ალ-მუზაფფარი)
المنصور ابو الحسن	— ძღვევამოსილი (ალ-მანსურ) აბუ ლ-ჰასან
علي بن جعفر	— ალი ბენ ჯაფარი
عز	ფგც.

გარშემოვლებული ზედწერილი ჩამოჭრილია.

დანარჩენი 6 მონეტა 413 წლისა დაცულია სსმ-ში (განძები, №№ 8283, 8318, 8321, 8327, 8350, 20809). ისინი აღმოჩნდა თბილისის განძში, მაგრამ განძის გამოცემის დროს მათი იდენტიფიკაცია არ მომხდარა. მონეტების ხარისხი არაღამაკმაყოფილებელია. სამონეტო ფირფიტებისა და სიქების ზომები არ ემთხვევა ერთმანეთს, წარწერები არეებზე ამ თუ იმ ზომით გადაშლილია, კიდეები ხშირად ჩამოჭრილია, რის გამოც გარშემოვლებული ზედწერილებიდან შემორჩენილია მხოლოდ ფრაგმენტები. ორ მონეტაზე არის ისეთი ზედწერილები, რომლებიც არ იკითხება მსსხმ-ის ეგზემპლარზე. მიუვითიებ მხოლოდ მათ.

№ 2. 25 მმ, 3, 4 გ. სსმ, განძები № 8331 (ტაბ. 3).

შურგი. გარშემოვლებული ზედწერილი: ყურანის IX სურის 33-ე აიას ფრაგმენტი:... [يا ايها الذين امنوا] —...სწორი გზით და რჯუ-ლით ქეშმარიტით...

№ 3. 22 მმ, 3,55 გ. სსმ, განძები № 20809 (ტაბ. 4).

შებლი. ორ ზაზოვან რკალს შორის, რომელთაგან ქვედა თხელია, ხოლო ზედა — მონეტის კიდის სიახლოვეს — სქელი, იკითხება გარშემოვლებული ზედწერილის ფრაგმენტი: مدينة تفلیس سنة ١٠٤٣ عشره —...ქალაქ თბილისის (..მადნა თიფლის) [41]3 წელს...

III ტიპის აღნიშნულ მონეტებზე, მართალია, ნომინალის სახელწოდება არ შემონახულა, მაგრამ უეჭველად ეს იყო ღირკემი. ამ სიტყვას მე ნაწილობრივ ვკითხულობ თბილისის განძის ერთ ეგზემპლარზე (სსმ, განძები' № 8352—28 მმ, 5,07 გ). თარიღი ამ მონეტაზე წაშლილია, მაგრამ თავისი თავისებურებებით აშკარად 413 წ. არის მოჭრილი.

ამგვარად, III ტიპის მონეტების გარშემოვლებული ზედწერილი შებლზე ასე აღდგება: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة تفلیس سنة ١٠٤٣ عشره — სახელითა ალლაჰისა, მოიჭრა ეს ღირკემი ქალაქ თბილისის (მადნა თიფლის) 413 წელს.

ზურგის გარშემოვლებული ზედწერილია — ყურანი IX₃₃.

413 წლის ღირკემებზე არ არის არავითარი ნიშანი შებლის მეორე გარშემოვლებული ზედწერილისა, რომელიც დამახასიათებელი იყო 'აღი იბნ ჯა'ფარის ადრეული მონეტებისთვის¹⁶. ზარაფხანად აღნიშნულია არა უბრალოდ თიფლისი (თბილისი), არამედ მადნა (ქალაქი) თიფლისი¹⁷. უფრო დიდებული ზდება ამირას ტიტულატურა. ახლა ის ატარებს ორმაგ ლაყაბს: აღ-მუზაფფარ აღ-მანსურ (გამარჯვებული ძლევამოსილი). სიტყვა 'იზ' (ძლიერება), რომელიც აღბეჭდილია III ტიპის მონეტების შებლის და ზურგის ცენტრალური ზედწერილის ოთხივე მხარეს, სიახლეა ჯაფარიანთა ნუმისმატიკაში. ყველა აღნიშნული ნიშნით 413 წლის ღირკემები ადვილად განსხვავდება 'აღი იბნ ჯა'ფარის წინამორბედი მონეტებისგან.

IV ტიპი

პიჯრის 418/1027—28 წლის მოვერცხლილი ღირკემები.

ეს მონეტები თბილისის განძიდან პირველად გამოაქვეყნა დ. კაპანაძემ. იმის გამო, რომ მონეტების ზედწერილები ცუდად შემოინახა, სრული სახით მათი აღდგენა მოხერხდა რამდენიმე ეგზემპლარის შეჯერება-შედარების გზით. მიუხედავად ამისა, IV ტიპის აღწერა მაინც საჭიროებს დაზუსტებასა და შევსებას. მისი რეკონსტრუქციისათვის მე გავითვალისწინე 16 დათარიღებული მონეტა მსსხმ-ისა (№ 199983—27 მმ, 4,96 გ. ტაბ. 5., № 199985—23 მმ, 3,94 გ. ტაბ. 6. №№ 199993

¹⁶ Е. Пахомов. Монеты Грузии, с. 38—48.

¹⁷ 413 წლამდე ამ მხრივ ერთდღერთი გამოჩაქისი, ალბათ, არის მანსურ იბნ ჯა'ფარი 364 წ. ღირკემი, რომელზედაც შესაძლოა ასევე იკითხება მადნა თიფლისი (Е. Пахомов. Монеты Грузии, с. 48).

და 199995) და სსმ-ის (განძები №№ 18787—24 მმ. 6,36 გ. ტაბ. 7—
ქვახერელის განძიდან, №№ 8282, 8285, 8326, 8336, 8345, 8353, 8359,
8362, 8403, 17030, 20808 — თბილისის განძიდან) კოლექციებიდან
და აგრეთვე 3 მონეტა წაშლილი თარიღით (სსმ, განძები №№ 8346,
8348, 22471), რომლებიც ყველა ნიშნით აშკარად 418 წ. არიან მო-
ქრილნი.

შუბლი. ცენტრში ისევია, როგორც 413 წ. მონეტებზე¹⁸. გარე-
შემო, ერთი სქელი ხაზოვანი რკალის ქვემოთ ზედწერილია: —

بسم الله ضرب هذا الدرهم²⁰ بمدينة¹⁹ تغلب سنة ثمان عشرة وأربعمائة
სახელითა ალლაჰისა მოქრა ეს ღირქემი ქალაქ თბილისს (მადნა
თიფლს) 418 წელს.

ზურგი. ცენტრში ზუთსტრიქონიანი ზედწერილია:

الله²¹

— ალლაჰს

محمد رسول الله — მუჰამადი მოციქულია ალლაჰისა

الامير المعظم — ამირა გამარჯვებული (ალ-მუზაფფარი)

المنصور ابو الحسن — ძლევამოსილი (ალ-მანსურ) აბუ ლ-ჰასან

علي بن جعفر — 'ალი იბნ ჯა'ფარი

გარშემო, სქელი ხაზოვანი რკალის ქვემოთ — ყურანი IX³³.

418/1027-28 წლის ღირქემებზე აღნიშნულია ყველაზე გვიანდე-
ლი თარიღი 'ალი იბნ ჯა'ფარის 30 წელზე მეტი ხნის მმართველობისა
და ამის შემდეგ მისი მოღვაწეობის შესახებ არავითარი ცნობა (წერი-
ლობითი თუ ნუმიზმატიკური) არ მოგვეპოვება. 'ალის მემკვიდრე იყო
ჯა'ფარი. მას პირველად იხსენიებს „მატიანე ქართლისაჲ“ ქართველ და
სომეხ მეფეებთან ერთად, როგორც მონაწილეს იმ დიდი ლაშქრობისა,
რომელიც მოეწყო განჯის ამირას ფადლ იბნ მუჰამადის²² (გარდ. XI.
1031 წ.) წინააღმდეგ. ამ ლაშქრობის სავარაუდო თარიღია 1030 წ.²³.

¹⁸ დ. კაპანაძის აღწერაში გამოტოვებულია სიტყვა عز ('იზ).

¹⁹ იკითხება მხოლოდ ერთ მონეტაზე (სსმ, განძები № 22471) წაშლილი თარი-
ღით.

²⁰ სიტყვა მადნა (ქალაქი) აღდგება თბილისის განძის ორ ეგზემპლარზე (სსმ,
განძები №№ 8346, 8348) წაშლილი თარიღით. პირველზე დ. კაპანაძემ წაიკითხა მხო-
ლოდ თიფლს. მის მიერ მითითებულ კიდევ ორ ღირქემზე (სსმ, განძები №№ 8352,
8354) ზარაფხანა საერთოდ არ იკითხება.

²¹ დ. კაპანაძის აღწერაში الله გამოტოვებულია. აღსანიშნავია, რომ ეს სიტყვა
დათარიღებულ ეგზემპლარებზე უმეტეს შემთხვევაში წაშლილია.

²² ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მი-
ხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. 1. თბ., 1955, გვ. 296.

²³ V. Minor sky. Tiflis, The Encyclopaedia of Islam, vol. IV, p. 816.
ბ. თოფური. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები XI—XII
საუკუნეებში. თბ., 1975, გვ. 193.

ამრიგად, თბილისის ამირას ტახტზე ცვლილება 1028—1030 წლებში უნდა მომხდარიყო.

418 წ. ღირქემები თავისი ზედწერილებით (შინაარსი, სტრიქონთა-განლაგება) ახლოს დგანან 413 წ. ღირქემებთან. შესაძლებელია, რომ სწორედ ამის გამო იქნენ ისინი მიჩნეულნი მკვლევართა მიერ ერთ-ტიობრივად. თბილისის განძის გამოცემის დროს დ. კაპანაძემ ჩათვა-ლა, რომ განძის ყველა მონეტა იყო ერთი და იგივე ტიპისა და ერთსა და იმავე წელს (418 წ.) მოჭრილი. ეს თვალსაზრისი მტკიცედ დამკვი-დრდა ლიტერატურაში²⁴. იგივე გამოვლინდა ქვახვრელის განძის გამოცე-მისას²⁵. სინამდვილეში კი, როგორც თბილისის, ისე ქვახვრელის გან-ძები შეიცავენ განსხვავებული ტიპის 413 და 418 წლების მონეტებს. მიუხედავად იმისა, რომ მონეტების უდიდეს ნაწილზე თარიღი წაშ-ლილია, ან ჩამოჭრილი, მათი იდენტიფიკაცია, მცირე გამონაკლისის გარდა, შესაძლებელია. ამის საფუძველს იძლევა თითოეული სამო-ნეტო ტიპისთვის დამახასიათებელი სპეციფიკური ნიშნები.

413 წლის ღირქემებისგან განსხვავებით 418 წლის ღირქემების შუბლზე მხოლოდ ერთი ხაზოვანი რკალია (გარშემოვლებული ზედწე-რილის თავზე). ზურგის ცენტრალურ ზედწერილში აღარ გვხვდება სიტყვა „რზ“, სამაგიეროდ ამ ზედწერილის პირველ სტრიქონად აღნიშნულია „ლწ-ლწჰ“ (ალლაჰს). განსხვავებული ხელით არის შე-სრულებული ამ მონეტების ზედწერილებიც. ეს განსაკუთრებით კარ-გად ჩანს შემდეგი სიტყვების მოხაზულობაში.

	413 წ. მონეტები	418 წ. მონეტები
وحدہ	وحدہ	وحدہ
شريك له	سك له	سك له
القادر	القادر	القادر
محمد	محمد	محمد
جعفر	جعفر	جعفر

²⁴ Д. Капанадзе. Клад монет начала XI в..., с. 74; Е. Пахомов-Монетные клады..., с. 39; И. Л. Джалагания. დასახ. ნაშრ., გვ. 16.

²⁵ მ. ანთაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 122, 125.

პალეოგრაფიული მონაცემები განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ისეთი მონეტების იდენტიფიკაციისათვის, რომლებიც ძალზე გაცვეთილია და რომლებზედაც რამდენიმე, ზოგჯერ კი მხოლოდ ერთი სიტყვაა შემონახული. პალეოგრაფიის საფუძველზე შეიძლება განისაზღვროს, აგრეთვე, ტიპი თბილისის განძის მრავალი მცირედიაპეტრიანი (7—14 მმ) მონეტისა, რომლებზედაც მოჭრის თარიღი საერთოდ არ არის აღნიშნული. ყველა ზემოდასაბელებული ნიშნის მიხედვით, თბილისის განძში, დათარიღებული ეგზემპლარების გარდა, შეიძლება გამოიყოს 413 წლის 190²⁶ და 418 წლის 206 მონეტა²⁷. ქვაბჯრელის განძ-

26 სსმ, განძების ფონდი: №№ 8261, 8273, 8276, 8277, 8279—81, 8284, 8286—87, 8289—90, 8295, 8303—04, 8308, 8317, 8320, 8323, 8325, 8338—39, 8343—44, 8349, 8352, 8354—55, 8360—61, 8363, 8365, 8367—68, 8375, 8380—81, 8390, 8393, 8397, 8405—06, 8408—13, 8415, 8417, 8420, 8423—28, 8432, 8435, 8437—38, 8440, 8445, 8449, 8451—58, 8463—66, 8468—69, 8474—77, 8480, 8482—85, 8487—93, 8496, 8498, 8500—01, 8503—06, 8508—09, 8511—14, 8516—18, 8523—24, 8527—28, 8530, 8533—34, 8539—40, 8543, 8547, 16928—33, 16935, 16939—40, 16945—47, 16951, 16953—56, 16958, 16962, 16965, 16969—70, 16973, 16976, 16979—80, 16983—84, 16987, 16989, 16991—96, 17000—1, 17003—9, 17011, 17013, 17015—18, 17020, 17022—25, 17027—29, 20807, 20816—17, 22470, 22472—73. სე №№ 16916—17. ამავე ტიპისაა, აგრეთვე, სსმ-ში პახომოვის კოლექციიდან შემოსული ორი მონეტა (ქართული ფულების ძირითადი ფონდი, №№ 5885—86).

27 სსმ, განძების ფონდი: №№ 8252—60, 8262—72, 8274—75, 8278, 8291—94, 8296—98, 8300—02, 8305—07, 8309—16, 8319, 8322, 8324, 8328—35, 8337, 8340—42, 8346—48, 8351, 8356—58, 8364, 8366, 8369—74, 8376—79, 8382—89, 8392, 8394—96, 8398—8402, 8407, 8414, 8416, 8429, 8433—34, 8436, 8439, 8441—44, 8446—48, 8459—62, 8467, 8470—73, 8478—79, 8481, 8486, 8494—95, 8497, 8499, 8502, 8507, 8510, 8515, 8519—22, 8525—6, 8529, 8531—32, 8535—37, 8541—42, 8544—46, 16937—38, 16942—44, 16948—50, 16952, 16957, 16959—61, 16963—64, 16966—68, 16971—72, 16974—75, 16977—78, 16981—82, 16985—86, 16988—90, 16997—99, 17002, 17010, 17012, 17014, 17019, 17021, 17026, 17031, 20810—15, 20818, 22471, 22474—78. მსსმ: №№ 190539, 190540. გათვალისწინებული არ არის მსიმი-ის 3 ეგზ. თბილისის განძიდან, რომელთა ნახვაც ვერ მოუახერხეთ. გარდა ამისა, არ მოხერხდა თბილისის განძის უაღრესად გაცვეთილი და მცირედიაპეტრიანი 12 მონეტის (№№ 8299, 8418—19, 8421—22, 8430—31, 8450, 8538, 16934, 16936, 16941) ტიპის დადგენა.

ში (სადაც მხოლოდ ერთ ღირებულებაზე შემოინახა თარიღი — 418 წ.) კი — შესაბამისად 6²⁸ და 3²⁹ მონეტა³⁰.

413 და 418 წწ. ღირებულების სამონეტო ლითონის შედგენილობა ერთგვაროვანია. ისინი დამზადებულია არიან ბრინჯაოსგან და ვერცხლის თხელი ფენით დაფარულნი. ეს გამოვლინდა ლაბორატორიული ანალიზით, რომელიც ჩაატარებინა დ. კაპანაძემ³¹ და ვფიქრობთ, რომ არ არსებობს საფუძველი ეკვი შეეიტანოთ მის სისწორეში³².

მონეტის გაფუჭება დამახასიათებელია 'ალზ იბნ ჯა'ფარის სამონეტო პოლიტიკისათვის. მისი ყველაზე ადრეული, 387/996—97 წწ. ღირებულება (560) სინჯისაა³³, რითაც მნიშვნელოვნად განსხვავდება აბასიანთა და ჯა'ფარიანთა მაღალხარისხიანი ღირებულებისგან, რომლებიც იჭრებოდა თბილისში IX—X სს-ში. მოგვიანებით, XI ს.

²⁸ სმ, განძების ფონდი №№ 18786, 18788—90, 18792—93.

²⁹ სმ. განძების ფონდი №№ 18791, 18794—95.

³⁰ ზემოთ დასახელებული იყო 'ალზ იბნ ჯა'ფარის 15 ღირებულება, რომლებიც 1959 წ. გადაეცა მსსხმ-ს. აღნიშნული დათარიღებული გვეზმულარების გარდა, 10 უთარიღო მონეტიდან 413 წ. სამონეტო ტიპს მიეკუთვნება №№ 199984, 199986 და 199994, ხოლო 418 წ. სამონეტო ტიპს კი — №№ 199982, 199987—92.

³¹ Д. Капанадзе. Клад монет начала XI в..., с. 72.

³² ი. ჯალღანია აღნიშნავს (დასახ. ნაშრ. გვ. 66), რომ 1974 წ. თბილისის განძის მონეტები შეამოწმეს სასინჯო პალატის სპეციალისტებმა, რომლებმაც გამოიტანეს დასკვნა, რომ ისინი შედარებით დაბალი სინჯის ვერცხლისგან არიან დამზადებული. სამწუხაროდ, ანალიზის აქტი სსმ-ის ნუმისმატიკის განყოფილებაში ვერ მოვიძიე და ჩემთვის უცნობი დარჩა, თუ როგორი იყო კონკრეტულად ეს დაბალი სინჯი. შავ სასინჯ ქვაზე განძის 10 მონეტის (413 წ. სამონეტო ტიპის №№ 8283, 8304, 8321, 20809 და 418 წ. სამონეტო ტიპის №№ 8285, 8304, 8321, 8362, 22471) ახალმა ანალიზმა მოგვცა მხოლოდ ვერცხლის კვალი (1986 წ. თებერვლის ანალიზის აქტი, რომელსაც ხელს აწერს სასინჯი ზედამხედველობის სახელმწიფო ინსპექციის უფროსი მ. ბეგიაშვილი, ინახება სსმ-ის ნუმისმატიკის განყოფილებაში). ასეთ შემთხვევაში მონეტა ან მოვერცხლილია, ანდა მისი სინჯი 500-ზე დაბალია. ეინაიდან შავ ქვაზე ანალიზით ლითონის შედგენილობა არ ირკვევა, დამატებითი კონსულტაციისათვის მივმართე სსმ-ის ქიმიური ლაბორატორიის გამგეს რ. ბახტაძეს. მის მიერ III და IV ტიპის მონეტების (№№ 8283, 8285) მიკროსკოპიულმა შესწავლამ შლიფზე უჩვენა, რომ ისინი დამზადებულია ბრინჯაოსგან და დაფარულნი 100 მიკრონზე ნაკლები სისქის ვერცხლის ფენით. აღსანიშნავია ისიც, რომ ზოგიერთ ღირებულებაზე (მაგ. № 16787) მოვერცხლილი ზედაპირი ხმარებისგან ისეა გაცვეთილი, რომ სპილენძის მოწითალო ფერი შეუიარაღებელი თვალითაც კი კარგად ჩანს.

³³ Д. Капанадзе. Клад монет начала XI в..., с. 75.

20-იანი წლების დასაწყისიდან, არსებული მასალის მიხედვით, აქ დაიწყო მოვერცხლილი ღირებულების გამოშვება. ამ მოვლენას დ. კაპანაძე ხსნიდა თბილისის მძიმე პოლიტიკური და ეკონომიკური მდგომარეობით³⁴. ამასთან, ერთად, სამონეტო კრიზისი თბილისის საამიროში შეიძლება აიხსნას ე. წ. ვერცხლის კრიზისით, იმ გლობალური მოვლენით, რომელიც დამახასიათებელი გახდა მუსლიმური სამყაროსათვის უზარმაზარ ტერიტორიაზე შუა აზიიდან ესპანეთამდე³⁵.

აღსანიშნავია, რომ ლევანტსა და მცირე აზიაში 970 წლისათვის ვერცხლის მონეტა იჭრებოდა 12-ზე პეტ ზარათხანაში. შემდეგ მისი ემისია იშვიათი გახდა და მთლიანად შეწყდა 1027-28 წწ. უფრო ადრე, 1019-20 წწ. ვერცხლის მონეტის ჭრა შეწყდა იმ ტერიტორიებზე, რომლებიც ბუვეიჰელთა კონტროლს ექვემდებარებოდნენ³⁶.

ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტი, რომ თბილისისა და ქვახვრელის განძები დაკომპლექტებულია მხოლოდ ჰიჯრის 413—418 წწ. მონეტებით³⁷. ის, რომ განძებში არ მოხვდა უფრო ადრეული ხანის სხვა ტი-

³⁴ იქვე. გვ. 76, 77.

³⁵ ვერცხლის კრიზისის შესახებ. იხ. E. A. Давидович. Из области денежного обращения в Средней Азии XI—XII вв.—Нумизматика и Эпиграфика, т. II, М., 1960, с. 92—117; Б. М. Сафьянов. Проблема „серебряного кризиса“ денежного обращения на Востоке в нумизматической литературе.—Вестник Московского университета (История). № 1, 1976, с. 53—65. R. Blake. The Circulation of Silver in the Moslem East down to the Mongol Epoch. Harvard Journal of Asiatic Studies, vol. II, 1937, pp. 291—328. A. M. Watson. Back to Gold and Silver. The Economic History Review, Second series, vol. XX, No. 1, pp. 1—34. საქართველოში ვერცხლის კრიზისის შესახებ იხ.: ნ. ქოივაძე. ფულის ტრიალი რუსთაველის ეპოქის საქართველოში.—ენიმეის მოამბე. III., ტფ., 1938, გვ. 99—110; მ. გაბაშვილი. საქართველოს ქალაქები XI—XII საუკუნეებში. თბ., 1981, გვ. 148—165.

³⁶ A. M. Watson. დასახ. ნაშრ., გვ. 2.

³⁷ ჰიჯრის 414—417 წწ. მონეტები ჯერჯერობით არა გვხვდება. ეს შეიძლება იმით აიხსნას, რომ ამ წლებში თბილისის ზარათხანა არ მოქმედებდა. როგორც ამერიკელი ნუმისმატი მ. ბეიტსი აღნიშნავს, ახლო აღმოსავლეთში შუა საუკუნეებში ზარათხანა ყოველთვის პასუხობდა მოთხოვნებს. როცა სახელმწიფოს ანდა კერძო პირებს ჰქონდათ სამონეტო ლითონი და სანაცვლოდ სურდათ მიეღოთ მონეტა, ზარათხანა ჰკრიდა მათთვის მონეტას. თუ გარკვეულ პერიოდებში ამით არც ერთი მხარე არ იყო დაინტერესებული, ზარათხანა არ მოქმედებდა. M. L. Bates. Islamic Numismatics. General Problems in Islamic Numismatics. Content and Form of Inscriptions on Islamic Coins. MESA Bulletin, 12/3, 1978, p. 10. მეორე მხრივ, არც ის არის გამორიცხული, რომ 414—417 წლებში გამოდიოდა 413 წ. დაკანონებული სამონეტო ტიპის სერიული მონეტები. ასეთი პრაქტიკის შესახებ შუა აზიაში იხ. E. A. Давидович. Материалы для характеристики чекана и

პის ღირებულებები, ვფიქრობთ, არ უნდა იყოს შემთხვევითი. XI ს. 20-იან წლების დასაწყისში ისინი, ალბათ, უკვე ამოღებული იყვნენ მიმოქცევიდან. ამ პერიოდის თბილისის საამიროს ფულის მიმოქცევაში გაბატონებული ადგილი ეკებოდა დაკანონებულ ფალსიფიკატებს — მოვერცხლილ ღირებულებებს, რომლებიც გადახდის საშუალებად გამოიყენებოდნენ საამიროს ფარგლებს გარეთაც. ამას კარგად მოწმობს ქვახვრელის განძი.

ზემომოტანილი ოთხი ტიპის ღირებულებების დათარიღება ზუსტია, ან მეტ-ნაკლებად ზუსტია (ანს-ს ეგზემპლარი). გვრჩება კიდევ ორი ტიპის ღირებულები, რომლებზედაც თარიღად შემორჩენილია მხოლოდ ასეულები. ჩემი აზრით, მათი გამოშვება წინ უსწრებდა III ტიპის ღირებულების მოჭრას, მაგრამ ტექნიკურად უფრო ადვილია, რომ ისინი ბოლოში განვიხილო.

V ტიპი

№ 1. /R. ჰიჯრის 4xx წ. 27 მმ, 4,752 გ. სოსმ № 13896 (№ 38988—125) ლ. მ. სანოიანის (ლენინაჯანი) ყოფილი კოლექციიდან. მონეტის პირველი მოკლე აღწერა (ფოტოსურათის გარეშე) ეკუთვნის ხ. მუშელიანს³⁸. სრულ აღწერას ვიძლევი მის მიერ გამოგზავნილი ფოტოსურათისა და თაბაშირის ანაბეჭდის მიხედვით.

შუბლი. ცენტრში ხუთსტრიქონიანი ზედწერილია:

عدل — 'ადლ (სამართლიანობა, მართლმსაჯულება)

لا اله الا — არ არის ღვთაება, გარდა

الله وحده — ალლაჰისა ერთისა,

لا شريك له — არა ჰყავს მას მოზიარე

..[ر]ا[ل]ا[د] — [ა]ლ-ადი[რ]

გარშემო, ბრტყელი ხაზოვანი რკალის ქვემოთ, ზედწერილის ფრაგმენტია: ربما في ... الله ضرب. [أ] — სახელითა ალლაჰისა მოიჭრა... 4xx წელს.

ზურგი. ცენტრში ექვსსტრიქონიანი ზედწერილია:

عدل — 'ადლ

محمد رسول — მუჰამადი მოციქულია

الله الامير — ალლაჰისა, ამირა

المظفر المنصور — გამარჯვებული ძლევამოსილი

علي بن جعفر — 'ალი ბენ ჯაფარი

منصوري — მანსურ

обращения среднеазиатских медных монет XV в.—Нумизматика и эпиграфика, т. V. М., 1965, с. 241.

³⁸ Х. А. Мушегян. Нумизматическая коллекция из Ширака.— Вест-

გარეშემო ჩამოჭრილია.

არსებობს ამ ტიპის კიდევ ერთი მონეტა.

1970 წ. თბილისელმა მოქალაქემ, მეზადურმა ი. გ. ბრატკომ სსმ-ს გადასცა მდ. მტკვრის კალაპოტში ნანახი 'ალრ იბნ ჯა'ფარის 5 მონეტა (განძები №№ 12728—32). მოგვიანებით ი. ჯალალნიამ ისინი მიაკუთვნა თბილისის განძს, იმ მოსაზრებით, რომ ყველა ეს მონეტა ტიპით, ფაქტურით და შენახვის თვალსაზრისით იდენტური იყო თბილისის განძის სხვა მონეტებისა³⁹, მაგრამ ამ მონეტების ხელახალმა შესწავლამ სხვა შედეგები მოგვცა. აღმოჩნდა, რომ 5-დან ორი ეგზემპლარი (№№ 12728, 12729) ახალი ტიპისაა, რომელთა მსგავსიც საერთოდ არა გვხვდება თბილისის განძში⁴⁰. ერთი მათგანი (№ 2) სოსმ-ის ეგზემპლარის იდენტურია (მეორის შესახებ იხ. ქვემოთ).

№ 2. *j* R. თარიღი ჩამოჭრილია. 18 მმ, 1,84 გ. სსმ, განძები № 12728 (ტაბ. 9)

შუბლი და ზურგი. ცენტრალური ზედწერილები V ტიპის № 1-ის მსგავსია, მაგრამ მათი ბოლო სტრიქონები ჩამოჭრილია და თვით წარწერებიც ძალზე დაზიანებული. შუბლზე შემორჩენილია გარშემოვლებული ზედწერილის ფრაგმენტი: ...ا. ضرب...—...მოიჭრა ეს... ზურგის გარშემოვლებული ზედწერილი ჩამოჭრილია.

ამრიგად, სახეზეა ახალი საინტერესო სამონეტო ტიპი. ამ ტიპის მონეტებზე ამირა ატარებს ორმაგ ლაკაბს, მაგრამ მას არა აქვს ქუთია. სიაზლეს წარმოადგენენ სიტყვები: 'ადლ (სამართლიანობა, მართლმსაჯულება) — შუბლისა და ზურგის ცენტრალური ზედწერილის პირველი სტრიქონი და მანსურ (მანსურიული, ძლევაშოსილი) — ზურგის ცენტრალური ზედწერილის ბოლო სტრიქონი. ეს უკანასკნელი მოტანილია მიმართებითი სახელის (ისმ ალ-მანსურ) ფორმით. მისი მსგავსი სიტყვები (მაგ., იამინი, ნსინი და სხვ.) პირველად ჩნდება

ник общественных наук АН Армянской ССР, № 7, 1979, с. 93, № 197 (на армянском яз.).

³⁹ И. Л. Джалагания. დასახ. ნაშრ. გვ. 65.

⁴⁰ დანარჩენი სამიდან ერთი — № 12730, 418 წ. სამონეტო ტიპისაა. ორი ეგზემპლარის — №№ 12731—32 — ტიპის განსაზღვრა, მათი მცირე დიამეტრის გამო არ მოხერხდა. გარდა ამისა, აღენიშნათ 413 წ. სამონეტო ტიპის კიდევ ერთ ღირებულს — № 9563, რომელიც ი. გ. ბრატკომ 1956 წ. გადასცა სსმ-ს.

ლაზნევიანთა მონეტებზე. გვხვდება ისინი სხვა დინასტიების, მაგ., კარახანიანთა მონეტებზეც. ამ სიტყვების მნიშვნელობების შესახებ ნუმიზმატებს განსხვავებული მოსაზრებები აქვთ გამოთქმული⁴¹. პირადად ჩემთვის 'ალ' იბნ ჯა'ფარის მონეტებზე მანსურ-ს გაჩენის მიზეზი ჯერჯერობით უცნობი რჩება.

როდის არის გამოშვებული V ტიპის მონეტები?

სოსმ-ის ეგზემპლარზე შემორჩენილი თარიღის ფრაგმენტი და ხალიფას სახელი (ალ-კადირი) მიუთითებენ, რომ ეს შეიძლებოდა მომხდარიყო როგორც ჰიჯრის 400/1009-10 წ., ისე მოგვიანებითაც, XI ს. 20-იანი წლების მიწურულამდე. მაგრამ, ვინაიდან აღნიშნული მონეტები ჯერ კიდევ ვერცხლისაა (სსმ-ის ეგზემპლარის სინჯი 700-ა) და ისინი არ შევიდნენ თბილისის განქმით, მათი მოჭრის თარიღად ჰიჯრის 400—412/1009-10—1021-22 წლები უნდა ვიგულისხმოთ. შეიძლებოდა თუ არა, რომ ეს მონეტები მოჭრილიყო უფრო გვიან, 1028—1030 წლებში? ვფიქრობ, რომ არა. საამიროს მძიმე ეკონომიკურ პირობებში და ვერცხლის კრიზისის აღმავლობის ხანაში ნაკლებად სარწმუნოა, რომ თბილისის ამირას შეეწყვიტა სპილენძის მოვერცხლილი ღირებულების გამოშვება და განეახლებინა ვერცხლის მონეტის ემისია.

VI ტიპი

№ 1. AR. ჰიჯრის 4xx წ. 17.5 მმ, 3,82 გ. ლე № 6597 (ტაბ. 10).

ეს მონეტა პირველად გამოსცა ა. მარკოვმა და შეცდომით მიაკუთვნა შადადიანებს⁴². მისი კუთვნილება სწორად განსაზღვრა დ. კაპანადე⁴³.

შუბლი. ცენტრალური ზედწერილი ისეთივეა, როგორც 413 და 418 წწ. მონეტებზე, მაგრამ სიტყვა ع-ის გარეშე. გარშემო, ზაზოვანი რკალის თავზე შემორჩენილია ზედწერილის ფრაგმენტი: ..مسل[ر]... —...4xx [წელს]...

ზურგი. ცენტრალური ზედწერილი ისეთივეა, როგორც 413 წ. მონეტებზე, მაგრამ ع-ის გარეშე. გარშემოვლებულ ზედწერილში

⁴¹ Е. А. Давидович. Нумизматические материалы для хронологии и генеалогии среднеазиатских Караханидов. — Нумизматический сборник. М., 1957, с. 94—96. მისეი. Денежное хозяйство Средней Азии в XIII веке. М., 1972, с. 23—28; К. А. L u t h e r. Notes on 'Alā' al-Dīn Muhammad's coinage of Transoxiana.—The American Numismatic Society, Museum Notes. vol. X, New-York, 1962, pp. 126—135.

⁴² А. К. Марков. Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Эрмитажа. СПб., 1896, с. 309, № 1.

⁴³ Д. Капанадзе. Клад монет начала XI в., с. 74.

იკითხება ყურანის IX სურის 33-ე აიას ფრაგმენტი:... **على الدين...**
ყველა რელიგიაზე...

დ კაპანაძემ ლე-ს ეგზემპლარი მიაკუთვნა 418 წ. სამონეტო ტიპს⁴⁴. მსგავსება მათ შორის (ისევე, როგორც 413 წ. სამონეტო ტიპთან), რა თქმა უნდა, არის. მაგარმ ამავე დროს არის განსხვავებაც. ამ მონეტაზე სრულიად არ არის აღნიშნული სიტყვა **جز**, რაც უფლებას გვაძლევს გამოვყოთ ის ცალკე ტიპად.

არსებობს ამ ტიპის ვარიანტი (№ 2). ის იყო იმ მონეტების რიცხვში, რომლებიც 1970 წ. მუზეუმს გადასცა ი. გ. ბრატკომ (იხ. ზემოთ).

№ 2. **AR**. შოჭრის თარიღი წაშლილია. 11 მმ, 0,98 გ. სსმ, განძები № 12729 (ტაბ. 11).

შუბლი და ზურგი. ცენტრალური ზედწერილები ისეთივეა, როგორც VI ტიპის პირველ მონეტაზე. ზურგის ცენტრალური ზედწერილის თავზე მოთავსებულია მსხვილი ამოხეჩილი წერტილი. გარშემოვლებული ზედწერილები ორივე მხარეზე წაშლილია.

VI ტიპის მონეტების ანალიზმა შავ სასინჯ ქვაზე მოგვცა შესაბამისად 500 და 700 სინჯი. მოჭრის თარიღის ფრაგმენტი ლე-ს ეგზემპლარზე მოწმობს, რომ ისინი მოიჭრა ჰიჯრის 400/1009-10 წ. ანდა მის შემდეგ. იმავე მიზეზების გამო, რომლებიც დასახელებული იყო V ტიპის მონეტების დათარიღების დროს, მე ვთვლი, რომ მათი მოჭრა არ შეიძლებოდა მომხდარიყო ჰიჯრის 412 წელზე გვიან.

ზემოგანხილული მონეტები წარმოადგენენ 'ალნ იბნ ჯა'ფარის მმართველობის ხანის ერთადერთ ნივთიერ ძეგლებს, რომლებმაც ჩვენამდე მოაღწია. 'ალნ იბნ ჯა'ფარის მემკვიდრეები კიდევ ნახევარი საუკუნის მანძილზე ფლობდნენ თბილისს, მაგარმ მათი მონეტები უცნობია. ისინი დღემდე არ არის აღმოჩენილი. არ არის გამორიცხული, რომ უკანასკნელი ჯა'ფარიანები იძულებულნი იყვნენ უარი ეთქვათ საკუთარი მონეტის ჭრაზე. მომავალი კვლევა-ძიება, იმედია, ნათელს მოფენს ამ საკითხს.

Г. И. ДЖАПАРИДЗЕ

МОНЕТЫ ТБИЛИССКОГО ЭМИРА 'АЛИ ИБН ДЖА'ФАРА

Резюме

В статье рассмотрены монеты Тбилисского эмира 'Али ибн Джа'фара (конец X — 20-е годы XI вв.), одного из представителей арабской династии Джа'фаридов. Описаны 6 типов его

⁴⁴ Д. Капанадзе. Клад монет начала XI века..., с. 74.

серебряных и медных посеребренных дирхемов, которые чеканились в Тбилиси в 386/996-97—418/1027-28 гг., и выделены их характерные особенности. Дается публикация посеребренных дирхемов 413/1022-23 гг., неизвестных до настоящего времени, а также новое определение состава двух монетных кладов 'Али ибн Джа'фара, найденных в Тбилиси, в 1953 г. и сел. Квахвтели в 1978 г.

გრიგოლ ბაკურიანისძის ტიპიკონის გაგებისათვის

XI ს. იმ უმნიშვნელოვანეს ძეგლთა შორის, რომლებიც საზღვარგარეთის ქართული კულტურისა და მწერლობის ცენტრებში შეიქმნა, პეტრიწონის მონასტრის წესდება ანუ ტიპიკონი განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს. ეს მონასტერი, როგორც ცნობილია, დაარსებულია ბულგარეთში, სოფელ პეტრიწონში (დღევანდელი ს. ბაჩკოვო) ბიზანტიის ცნობილი სამხედრო და სახელმწიფო მოღვაწის გრიგოლ ბაკურიანისძის მიერ 1083 წელს. მანვე მეორე წელს პეტრიწონის მონასტერს შეუდგინა წესდება, რომელიც, ამის გამო, მისი ტიპიკონის სახელითაც არის ცნობილი. ჩვენამდე მოაღწია ამ ტიპიკონის ბერძნულმა და ქართულმა რედაქციებმა, თუმცა მისი ტექსტი, თუ ბერძნული რედაქციის ნუსხებს ვერწმუნებით, თავის დროზე სომხურადაც შეუდგენიათ.

უკვე დიდი ხანია, რაც ამ ძეგლის შესახებ ყოვლად უმართებულო აზრები გავრცელდა. მართალია, მათი უარყოფელი შეხედულებებიც არაერთი გამოითქვა ჩვენში, მაგრამ არანაკლები დაიწერა მათ დასაცავად და განსამტკიცებლად სხვაგან. ასე რომ, ორივე მხარის არგუმენტები ცნობილია და, შეიძლება ითქვას, ამოწურულიცაა. მაგრამ გრიგოლ ბაკურიანისძის ტიპიკონის ხასიათისა და მიზანდასახულობის შესახებ შეიძლება სხვა გაგება და თვალსაზრისიც იქნეს წამოყენებული, რომელიც, მართალია, დიდი ხნის წინ შევიმუშავეთ, მაგრამ აქამდე ვერ გამოვაქვეყნეთ¹, ვინაიდან ამ კუთხით აღნიშნული ძეგლი არ ყოფილა სამეცნიერო ლიტერატურაში განხილული, ვფიქრობთ, რომ მისი გაცნობა არც ღელს იქნება ზედმეტი და ინტერესმოკლებული.

1905 წ. „ვიზანტიისკი ვრემენიკის“ XII ტომში დაიბეჭდა ნ. მარის სტატია „არქაუნი ანუ მონღოლთა სახელწოდება ქრისტიანებისა სომეხ-ქალკედონიტების საკითხთან დაკავშირებით“. ეს ნარკვევი თა-

¹ წინამდებარე წერილი უნდა დაბეჭდილიყო „საქართველოს ფოლკლორისა და ისტორიის საკითხების“ მესამე წიგნში, 1972 წელს აიწყო კიდეცა, მაგრამ მკითხველისათვის გასაგები, იმ დროს შექმნილი სიტუაციის გამო აღარ დაბეჭდილა. ახლა ეპიკვეყნებთ გადამუშავებული სახით.

ვიდან ბოლომდე შთაგონებული იყო ცოტა ხნის წინათ იმავე ორგანო-ში ლუი პტის მიერ გამოქვეყნებული პეტრიწონის ტიპიკონის ბუქარესტის ბერძნული რედაქციის ტექსტით. ნ. მარი, რომლის ფიქრი და გონება აღნიშნულ სტატიაში სომეხი ქალკედონიტების ისტორიულ სეე-ბედს დასტრიალებდა, გზადაგზა შუა საუკუნეების ტაო-კლარჯეთის ეთნიკურსა და კულტურულ-ისტორიულ საკითხებსაც აშუქებდა თავისებურად.

ნ. მარის კონცეფციით, სომხეთის ანტიქალკედონიტური ეკლესიის ნაციონალიზაციას IX საუკუნიდან სომეხი ქალკედონიტების დენაციონალიზაცია მოჰყვა, რამაც სომეხ ხალხს, როგორც რიცხობრივად, ისე მორალურად, დიდი ზიანი მოუტანა. სომეხი ქალკედონიტები გავლენის სფეროების მიხედვით ერწყმოდნენ ერთმორწმუნე ქართველებს, ბერძნებს და სირიელებსო. ამ დენაციონალიზაციის პროცესის წყალობით იყო, რომ საქართველო გამდიდრდა ტაოსა და კლარჯეთის უაღრესად მწარმოებლური, პირდაპირ ბრწყინვალე კულტურული შემოქმედებითი უნარით დაჯილდოებული ოლქებით².

ამრიგად, ნ. მარის თვალსაზრისიდან გამომდინარე, ტაო-კლარჯეთის ქართული სამეფო-სამთავროები, არც მეტი და არც ნაკლები, იყო სომეხი ქალკედონიტების დენაციონალიზაციის პროცესის წარმონაქმნი. მართალია, ნ. მარის ამ მტკიცებას არაფერი ჰქონდა საერთო ისტორიულ სინამდვილესთან, მაგრამ თვითონ მას ამაში ეპვი არ ეპარებოდა, რადგან, როგორც ამბობდა, საამისოდ მას უკვე ხელთ ჰქონდა მცირე, მაგრამ ნიშანდობლივი მონაცემები პეტრიწონის ტიპიკონისა. ენახოთ, რა საბუთებია ეს და როგორ ინტერპრეტაციას აძლევდა მათ ნ. მარი.

პეტრიწონის ტიპიკონის ბერძნულ რედაქციაში (ქართული მაშინ არ იყო მოპოვებული) აღნიშნულია: „წინამდებარე ტიპიკონი... დაიწერა ბერძნულად, ქართულად და სომხურად... და ხელმოწერილია თვითონ ჩემ მიერ, ესე იგი, გრიგოლ სევასტოსის და დასავლეთის დიდი დომესტიკოსის ბაკურიანის-ძის³ მიერ სომხური ასოებით... დაი-

² Н. Я. Марр. Аркаун или монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, Спб., 1905, с. 18.

³ ასე უნდა ითარგმნოს და არა გრიგოლ ბაკურიანისა. მართალია, მოტანილი ტექსტში გრიგოლის სახელი დაშორებულია მამასის საკუთარ სახელს, მათ შორის გრიგოლის თანამდებობის აღნიშვნელი სიტყვების ჩართვის გამო, მაგრამ აქაჲ ჟმმ Πατριάρχου — ბაკურიანისა — ბაკურიანის — ძის³ აზრით სიზარება, როგორც, მაგალითად, ტიპიკონის ბერძნული რედაქციის დასაწყისში, სადაც გრიგოლის სახელს უშუალოდ მოსდევს მამამისის სახელი: ჟმმ Πατριάρχου გრიგოლ ბაკურიანის-ძის... ზემოაღნიშნული დატეხვა ამ სახელებისა კი გამოწვეულია იმით, რომ ბერძნულ ტექსტში დატულია ქართული რედაქციის შესაბამისი კონსტრუქცია:

წერა ბერძნულად, ქართულად და სომხურად იმიტომ, რომ ამ მონასტრის მონაზონები ქართველები არიან და არ იციან ბერძნული კითხვა; ამიტომ საჭიროა ეს ტიპიკონი შესრულებული იყოს ქართულადაც და სომხურადაც⁴.

ნ. მარმა ამ ცნობების მიხედვით შემდეგი დასკვნა გააკეთა: ქართველებისათვის, რომლებმაც ბერძნული წერა-კითხვა არ იცოდნენ, საკმარისი იყო ტიპოკონის ქართული ტექსტიც. სომხური ტექსტი კი, რა თქმა უნდა, მხოლოდ სომხებისათვის იყო გათვალისწინებული. ჩანს, რომ გრიგოლ ბაკურიანის პეტრიწონის ქართულ მონასტერში საკმარისად იყვნენ სომხებიც, ცხადია, სომეხი ქალკედონიტები, რომლებიც ამ ნიშნით ქართველებად არიან წოდებულნი, მაგრამ საჭიროებდნენ წესდების სომხურ ტექსტს. მართალია, ეს მართლმადიდებელი სომხები აკმაყოფილებდნენ ტიპიკონის მოთხოვნას „ქართული წერა-კითხვისა და ენის ცოდნაზე“, მაგრამ უფრო ძლიერნი იყვნენ სომხურ მწიგნობრობაში. ერთი ასეთი სომეხთაგანი, რომელიც სომხურს უკეთ ფლობდა ან, ყოველ შემთხვევაში, იმით უკეთ სარგებლობდაო, ყოფილა თვითონ მონასტრის დამაარსებელი გრიგოლ ბაკურიანი, რომელმაც ბერძნულ ოფიციალურ ტექსტს ხელი სომხურად მოაწერა. ნ. მარი გაკვირვებას ვერ მალავდა, თუ რა საბუთით თვლიდა ამის მერე ლუი პტი გრიგოლ ბაკურიანს ქართველად. მართალია, ტიპიკონში ეს კაცი წარმოდგენილი იყო ქართველთა უბრწყინვალეს გვარს მიაკუთვნებს, მაგრამ ჩვენ ზომ ვიციტ უკვე, თუ რა ფართო, წმიდა კულტურული მნიშვნელობა ჰქონდა ბაკურიანის ენაზე სიტყვა ქართველსო: ყველა სომეხი ქალკედონიტი, თუნდაც სომხურ მწიგნობრობაში უფრო ძლიერი, მისი წარმოდგენით, არის ქართველი წმინდა სისხლის ქართველის თანასწორადო⁵.

ნ. მარი თავის ამ დასკვნებში ღრმად იყო გულდაჭერებული და ზედმეტად მიაჩნდა იმის მითითებას, რომ გრიგოლის გვარის ფორმა „იან“-ი (ბაკურ-იან-ი) სომხურია და რომ მისი ნათესავები ატარებენ

„... გრიგოლ სევასტოსისა და დიდისა დემესტრიკოსისა ყოვლისა დასავლეთისა მიდამოჲსა, ძისა ბაკურიანისაჲთა...“ რაც შეეხება თვით მაშენებლის ხელმოწერაში გრიგოლ ბაკურიანისძის ნაცვლად „გრიგოლ ბაკურიანის“ არსებობას („გრეგორიოს პაკურიანოს“), ის ზომ ძველ ბერძნულ რედაქციებს არ ახლავს და XVIII საუკუნის ახალბერძნული თარგმანიდან არის ამოღებული. ამდენად, საფიქრებელია, ამ გვიანდელ თარგმანში გვარი „ბაკურიანი“ სახელად იყოს გააზრებული, მით უფრო, თუ ახალბერძნული თარგმანი გრიგოლ ბაკურიანისძის ხელმოწერისა არაბერძნული ენიდან იყო გაკეთებული (ყარგი იყო, ქიოსურ ხელნაწერს 298 გვერდის არშიაზე ექვთიმე პატრიარქის ხელმოწერა ბოლომდე შემორჩენილიყო).

⁴ გეორგიკა. 5. 1963, გვ. 255.

⁵ ნ. მ. ა. რ. დასახ. გამოკვლევა. გვ. 235.

სომხურ, ან სომხურ გარემოში უფრო მიღებულ სახელებს, როგორც მაგალითად, აბასი, ვარდან⁶.

ნ. მარის ეს არგუმენტაცია თავიდან ბოლომდე გაუგებრობაზეა შექმნილი და, ჩანს, რომ იგი არათუ პეტრიწონის ტიპიკონის ბერძნულ რედაქციას იცნობდა ჭეოვნად, არამედ არც საამისო ქართულ-სომხურ მასალებს ითვალისწინებდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში, მას ეცოდინებოდა, რომ ბაკურიანი ამ ტექსტში საგვარეულო სახელი კი არ არის, არამედ პირის აღმნიშვნელია და, კერძოდ, გრიგოლის მამის საკუთარი სახელია. შორს რომ არ წავიდეთ, ამის მაჩვენებლად ტიპიკონის შემდეგი ადგილიც კმარა: „ერთ დღეს უნდა მოიხსენებოდეს ნეტარი მამა ჩვენი ბაკურიანი წმინდა ჟამის წირვაში, ხოლო მეორე დღეს — მისი ღვიძლი ძმა ხუასროვანი, მესამე დღეს კი ამისი შვილი და ჩემი ბიძაშვილი ბაკურიანი“⁷.

აღამიანის ეს საკუთარი სახელი ქართლის წარჩინებულთა სახელებში, საერთოდ, უცხო არც მანამდე ყოფილა. მაგალითად, ქართლის მოქცევის მატთანესათვის დართულ ე. წ. დიდ ერისთავთა სიაში VIII საუკუნისათვის მოიხსენიება ვინმე „ბაკურიანი, ძეა ბალდადისი“. მაგრამ ბაკურიანი რომ მართლა გვარსახელი ყოფილიყო, იმ ნიშნით, რომ ის იან სუფიქსით არის ნაწარმოები, ამიტომ სომხურად უნდა ჩაითვალოს? ან როდის აქეთ იყო, რომ აღამიანის საკუთარი სახელის წარმომავლობის მიხედვით მისი ეროვნული წარმოშობა ირკვეოდა? ამასთან, ეს სახელები (აბასი, ახსართანი, ვარდანი) ქართულ-სომხურისათვის საერთოა და ორივე ენაში შემოსულად ითვლება. საერთოდ, სახელი ვარდანი ან კი რა მოსატანი იყო. მარს ეს პირი გრიგოლის ახლო ნათესავებში შეჰყავდა, როცა ტიპიკონის ბერძნულ რედაქციაში გრიგოლის ეს მოურავი მის კაცად (ბერძნულში „ანთროპოსია“, ქართულში „ყმა“) არის მოხსენებული.

საეპო საბუთიანობის მიუხედავად, ნ. მარის ამ შეხედულებას ბევრი მიმდევარი და დამცველი გამოუჩნდა, ხოლო სომეხ მეცნიერთა შრომებში ეს აზრი ერთთავად გაბატონდა. ამ გარემოებამ ნ. ბერძენიშვილს თავის დროზე გულისტკივილით ათქმევინა: „გრიგოლ ბაკურიანისძის ვინაობის შესახებ ჩვენს ხელთ არსებულ სამეცნიერო ლიტერატურაში უპირატესად ნ. მარის აზრია გაბატონებული, რომლის მიხედვითაც ამ უბედურ კაცს, მიუხედავად იმისა (და შეიძლება სწორედ ამიტომაც), რომ დაჟინებით ამტკიცებს თავის ქართველობას, სომხად ან, უკეთეს შემთხვევაში, გაქართველებულ სომხად სთვლიან... მხოლოდ ისინი, ვისაც გრიგოლ ბაკურიანისძის განცხადებისა სჯერათ, თანაც ტიპიკონის შინაარსს მართებულად ითვალისწინებენ, ხოლო

6 ნ. მარის. დასახ. გამოკლევა, გვ. 21.

7 გეორგიკა. 5. 235.

ცნებების გაგებაში ისტორიზმს არ ღალატობენ, — ასეთები, სამწუხაროდ, მცირეა, — ამ კაცს სამართლიანად ქართველს უწოდებენ⁸.

გრიგოლ ბაკურიანისძის ვინაობისათვის, რა თქმა უნდა, პირველ ყოვლისა, მისი ტიპიკონია ანგარიშგასაწევი. „წარმოშობით ვარ აღმოსავლეთი მხარეებიდან, იბერთა უბრწყინვალესი გვარიდან“, — ტიპიკონის პირველსავე გვერდზე სიამაყით აცხადებს იგი. კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია ქართული რედაქციის ცნობა, რომელშიაც გრიგოლი თავის თავზე და მონასტრის ბერ-მონაზონთა შესახებ ამბობს: „ქართველნი ვართ ნათესავით“ (ბერძნულში მარტივადღა ამის შესატყვისად ნათქვამი: „ქართველნი ვართ“).

ნ. ბერძენიშვილმა თავის დროზე ნათლად უჩვენა, რომ შუა საუკუნეების ქართველ მწერალ-მოაზროვნეთა თვალსაზრისით, „ქართველთა ნათესავის“ ინდივიდუალობის არსებითი ნიშნები იყო: ქ ა რ თ უ ლ ი წ ა რ მ ო შ ო ბ ა, ქ ა რ თ უ ლ ი ბ უ ნ ე ბ ა (ხასიათი). უკანასკნელი ნიშანი, რომლის ისტორიულ-ფილოსოფიური განზოგადება XII ს. მოღვაწე ნიკოლოზ კათალიკოსს ეკუთვნის, ამა თუ იმ ნათესავის თანდაყოლილი თვისებაა და არა ისტორიული თანაცხოვრების პროდუქტი⁹. ბუნებრივია ამის შემდეგ, რომ ამ მწერალთა წარმოდგენით ს ა რ წ მ უ ნ ო ე ბ ა ს ხ ვ ა დ ა ს ხ ვ ა ნ ა თ ე ს ა ვ ე ბ ს ა რ ა ი გ ი ე ვ ბ ს¹⁰.

ამავე შეხედულებას მკაფიოდ მოწმობს თვით ტიპიკონის 24-ე თავი (შესახებ იმისა, რომ არ იქნეს თანამდებობაზე დაყენებული ბერძენი ზუცესი ან მონაზონი ამ ჩვენს მონასტერში და რა მიზეზით), სადაც გრიგოლ ბაკურიანისძის მიერ ქართველთა „ნათესავი“ ერთმორწმუნე ბერძნებს დაპირისპირებული არიან სწორედ ბუნებით (ხასიათით). თუ ბერძნები, მისი სიტყვით, არიან „მოძალადენი, უპირონი და ანგარნი“ (ქართულ რედაქციაში: „არიან ბუნებით მძლავრნი და ანგაპარნი და ხელოვანნი“), მათგან განსხვავებით „ჩვენი ტომი“ („ჩვენი ნათესავი“) არის „გულუბრყვილო და გულმართალი“. ამის გამო, დაამარსებელი მკაცრად კრძალავდა თავის მონასტერში ბერძნების შემოშვებას, რომ მათი აღნიშნული ბუნებითი თვისებების გამო მონასტერს რაიმე ვნება არ შემთხვეოდა მომავალში — „რაც ჩვენ ხშირად გვინახავს მათგან“—ო¹¹.

⁸ ნ. ბერძენიშვილი. ძლევაჲ, რუმინეთ-ბულგარეთში მოგზაურობიდან, 1949, გვ. 48.

⁹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები. II. 1965, გვ. 18.

¹⁰ იქვე, გვ. 17.

¹¹ გრიგოლ ბაკურიანისძეს უთუოდ მხედველობაში ჰქონდა ათონის ქართველთა მონასტრის მაგალითი, რომლის ერთ-ერთი შემწირველთაგანი (და ალბათ მფარველიც) ის ძმასთან ერთად ყოფილა საერთოდ, გრიგოლ ბაკურიანისძე ქართველთა და ბერძენთა „ნათესავის“ დახასიათებაში გამონაკლისი რომ არ იყო და ის ამ შემ-

ბუნებრივია, რომ ზემოაღნიშნული შეხედულებით მართლმადიდებელი სომეხი „ქართველთა ნათესავის“ თანდაყოლილ, მის სხვა „ნათესავისაგან“ გამოჩეულ-განსხვავებულ ბუნებით ნიშნებს ვერასგზით ვერ შეიძენდა, ანუ „ნათესავით ქართველი“ ვერ გახდებოდა¹². მით უფრო, როცა თვით გრიგოლ ბაკურიანისძე აცხადებს, რომ ის იყო „იბერიელი ტომით“ და „იბერთა უბრწყინვალესი გვარიდან“, რომლის ბუნებრივი შესატყვისია ქართულ რედაქციაში „ნათესავით ქართველი“, ხოლო მისი მონასტრის ბერ-მონაზვნები ამავე წარმოშობის არიან, რა საფუძველი გაგვაჩნია, რომ ამაში ექვი შევიტანოთ.

ამრიგად, გრიგოლ ბაკურიანისძე და პეტრიწონის მონასტრის ბერები შეუძლებელია მართლმადიდებელი სომეხები ყოფილიყვნენ. ამდენად, ნ. მარის შეხედულება, რომ „ქართველი“, ჩვენს მაგალითზე „ნათესავით ქართველი“, იყო ფართო, წმინდა კულტურულ-სარწმუნოებრივი ცნება და ამიტომ თავისუფლად ითვისებდა მართლმადიდებელ სომეხებსაც, სრულიად მოკლებულია საფუძველს.

საყურადღებოა, რომ თვით მარისავე მაგალითები უარყოფენ მართლმადიდებელი ბერების „ბერძნობას“ („ტომით ბერძნობაზე“ აღარაფერს ვამბობთ) ბერძნულ ეკლესიებში: ისინი ბერძნებთან თანაბარი უფლებებით ჩნდებიან ბერძნულ ეკლესიებში, რაზეც მათი საფლავის ქვებიც ღაღადებენ: „Ἀρχιεπίσκοπος πρεσβύτερος“, „Ἰακώβος μισαχὲς Ἀρχιεπίσκοπος“ და სხვ.¹³ ბერძნულ ეკლესიაში, ბერძნულ ენაზე მლოცველი და მწირველ-მაგლობელი მართლმადიდებელი სომეხები, თუ ნ. მარის თვალსაზრისზე დავდგებით, საკითხავია, ბერძნებად ანუ რომაელებად რატომ არ იწოდებიან? პირიქით, როგორც ვხედავთ, საკიროდ დაუნახავთ, რომ ამ მონაზვნების არმენიელობა მათი საფლავის ქვებზეც აღენიშნათ, რაც აშკარა მოწმობაა იმისა, რომ მართლ-სარწმუნოება ვერ წაშლის ეროვნებას. საერთოდ, თუ აღამიანი მშობლიურ გარემოს ენით, ზნე-ჩვეულებებით და ბოლოს ეროვნული შეგნებითაც არ არის მოწყვეტილი, რაც უცხო ეროვნულ კოლექტივთან უკვე მისი წინაპრების სანგრძლივი თანაცხოვრების შედეგია, მართლ-ერთმორწმუნეობა მას ამა თუ იმ „ნათესავში“ ვერ შეიყვანს, ხოლო,

თხვევაში მაშინდელი საზღვარგარეთელი ქართველი მოღვაწეების საერთო აზრს გამოხატავდა, ამის მაგალითები სხვაც მოიპოვება.

¹² როცა ასევე ტაოს დიდი არისტოკრატიული სახლის შვილი ექვთიმე მთაწმინდელი „სომეხთა ნათესავის“, მისი შეხედულებით, შემდეგ მანკიერ ბუნებით თვისებებს მიუთითებდა: „არს ნათესავი სომეხთაჲ არა წრფელ, არამედ მზაკუვარი და გულარძნილი და ბოროტი“, — ეს სიტყვები, რა თქმა უნდა, ექვთიმეს კონფესიურ შეუწყნარებლობას გამოხატავდა, მაგრამ მაინც არა მართლმადიდებელი სომხისას, რომელიც „ნათესავით“, ცხადია, სომხადვე რჩებოდა.

¹³ ნ. მ. ა. რ. დ. დასახ. გამოკვლევა. გვ. 29.

როცა, შეიყვანს, ის არც თვით მისი და არც სხვების გაგებით აღარ შეიძლება იყოს სხვა ტომის.

უეჭველია, „ნათესავის“ (სომხურად მისი შესატყვისია „აზგ“ — ნათესავი, ტომი, თესლი) ზემოაღნიშნული გაგება არსებობდა ძველ სომხურ მწერლობაშიაც. მაგალითად, XII ს. პირველი ნახევრის ისტორიკოსი მათე ურჰაეცი (ედესელი), ანისის დაცვის ერთ-ერთ ხელმძღვანელად 1064 წელს გრიგოლ ბაკურიანისძესაც ასახელებს, როგორც „ტომით“ და „ნათესავით“ ქართველს („*ქართველთა*“), რაც, როგორც ვხედავთ, სრულ შესატყვისობაშია, თვით გრიგოლ ბაკურიანისძის ცნობასთან. ნ. მარი მათე ურჰაეცის ამ ცნობას, ჩანს, არ იცნობდა, მაგრამ, ალბათ, ვერც ის შეაცვლევინებდა შეხედულებას, რადგან გამოტანილი ჰქონდა უკვე აზრი, რომ „ქართველი“ იყო მაშინ გაქართველების გზაზე შემდგარი ყველა სომეხი, ხოლო მის მიმდევართა დაკვირვებით, ესეც არ იყო საჭირო ამ ფორმალური „ქართველობისათვის“.

საკვირველია, რომ ყველაფერ ამას თვითონვე ივიწყებენ და გრიგოლ ბაკურიანისძის ვინაობისათვის ერთხმად ანა კომენენს „აღექსიდას“ მიუთითებენ, სადაც წერია, რომ ბაკურიანი წარჩინებული სომხური გვარის იყო წარმოშობით (ანუ სომეხი „ნათესავით“ და „ტომით“). ობიექტური და დაკვირვებული მეცლევარი ანას ამ ცნობაზე უნდა შემფოთებულიყო და თავს შეკითხოდა: როგორ მოხდა, რომ წინააღმდეგ მათი შეხედულებისა, ბიზანტიის გამოჩენილ მოღვაწეს, სარწმუნოებით ქალკედონიტს, ანამ „სომხობა“ არ დაუქარგა? ჩანს, რომ სომეხი შეიძლება მართლმადიდებელი იყო ფილიყო და სარწმუნოება აქ არაფერ შუაშია.

ნ. მარისა და მის მიმდევართა თანახმად, როცა გრიგოლ ბაკურიანისძე თავს არაერთხელ ქართველს უწოდებს (მათ შორის „ნათესავით ქართველს“ და „ტომით ქართველს“), როცა სომეხი ისტორიკოსის მიხედვით, ის „ტომთა ქართველია“ ასევე, აქ ყველგან სარწმუნოებრივი მომენტია მხედველობაში მიღებული, ხოლო, როცა ანა კომენენე ამბობს, სომეხიაო წარმოშობით, მაშინ უკვე მისი ეროვნება მხედველობაში მიღებული. ერთი სიტყვით, როგორც გვიჩობდესო. ისიც ხომ ცხადია, ანას რომ ეთქვა, გრიგოლი იბერიელი იყო, ამ გარემოებას მათთვის იოტისოდენა ფასიც არ ექნებოდა. ნ. მარი, მაგალითად, ასე კი აღარ იტყოდა: უნაკლოა ამ თვალსაზრისით ანა კომენენე მოწმობაო, არამედ, როგორც უთქვამს ასეთ შემთხვევაში, — ჩვენ ახლა ხომ ვიცით, როგორი ფართო, წმინდა კულტურული მნიშვნელობა ჰქონდა სიტყვა ქართველსო.

ანა ცდება, როცა გრიგოლ ბაკურიანისძე სომხად მიაჩნია. იმპერატორ ალექსის ეს ქალიშვილი სულ სამი წლის იყო, როცა გრიგოლი დაიღუპა, ხოლო „ალექსიადა“ სიბერეში დაუწერია. ანამ ის კი იცოდა, რომ ეს კაცი „აღმოსავლელი“ იყო და სომხეთში დიდხანს ნამსახური და, რა გასაკვირია ამის მერე, თუ სომხადვე ჩათვალა. ანას ის რომ სცოდნოდა, გრიგოლ ბაკურიანისძეს თავის ბრწყინვალე ქართული წარმოშობით თავი მოჰქონდა, რომ ქართულ საქმეს ის ბიზანტიამაც არ ივიწყებდა (ათონის ქართველთა მონასტერზე მზრუნველობა, პეტრიწონის ქართული მონასტრის დაარსება), რომ „ტომით ქართველად“ მიაჩნდა ეს კაცი თვით ანას თანამედროვე სომეხ ისტორიკოსსაც, განა ორიოდ სიტყვით იტყოდა, სომეხი იყო და ამის მიზეზს სათანადოდ არ განმარტავდა? ანას ის მაინც რომ სცოდნოდა, რომ გრიგოლი ტაოს ერისთავთერისთავის ბაკურიანის შვილი იყო, იმ ტაოსი, რომელსაც ბიზანტიის სამეფო კარი ანამდე სამი საუკუნით ადრე უცილობლად იბერიად სცნობდა და მის მოსახლეობას იბერიელებად მიიჩნევდა (მარტო კონსტანტინე პორფიროგენეტის თხზულება რად ღირს), ასე ერთი კალმის მოსმით გრიგოლ ბაკურიანისძეს სომხად გამოაცხადებდა? რასაკვირველია, არა.

საერთოდ, ბერძნები ბიზანტიაში მოღვაწე ქართველებისა და სომხების ეროვნული კუთვნილების საკითხში არაიშვიათად სხვა შემთხვევაშიც ცდებოდნენ ხოლმე. მაგალითად, IV ს. მეორე ნახევარში ბიზანტიაში მოღვაწე ბაკურ იბერიელი იმპერატორ ანასტასი I-ის დროს (491—518) ბიზანტიელ ისტორიკოს ზოსიმეს გვარტომობით სომეხად ჰყავს წარმოდგენილი¹⁴, როცა არაერთი ცნობა მოიპოვება ბერძულ-რომაულ მწერლობაში, მათ შორის ბაკურის თანამედროვეთა თხზულებებში, მისი ქართველობის შესახებ. ბაკური რომ სომეხ-ქართველთა საეკლესიო განხეთქილების შემდეგდროინდელი მოღვაწე ყოფილიყო, ღლეს, ალბათ, მისი ქართველობის მტკიცებაც მოგვიხდებოდა.

განსაკუთრებით გვინდა მეორე ასეთ მაგალითზე შევჩერდეთ. XI ს. ბიზანტიელ ისტორიკოს ატალიატს ვინმე ფარესმანე, ვესტი აპოკაბისა, მოხსენიებული ჰყავს, როგორც „ტომით სომეხი“ (ἐξ Ἀρμενίας ἔξ ὧν ἐλάσθη — სომეხთაგან გვარტომობით მომდინარე), ხოლო იმავე საუკუნის ბიზანტიელ ისტორიკოსებს სკილიცე-კედრენეს ზუსტად ისეთივე მითითებით — „ტომით ქართველად“ (ἐξ Ἰβήρων ἔξ ὧν ἐλάσθη). ძნელი მისახვედრი არაა, რომ ამ ფარესმანეს ეროვნების საკითხში ან ერთი ისტორიკოსი ცდება და ან მეორე. მაგრამ საინტერესოა, როგორ მოიქცა ამ შემთხვევაში ვ. არუთინოვა-ფიდანიანი. მან ატალიატის ცნობა სრულად მოიტანა, ხოლო

¹⁴ გეორგიკა, I. 1961, გვ. 270.

სკილიცე-კედრენეს ქრონოგრაფიდან მხოლოდ ის მიუთითა, რომ ფარესმანე იყო „იბერთაგან“. ამ ხერხით (უფრო კი ხრიკით) მან მოიპოვა იმის „უტყუარი“ საბუთი, თუ „ტომით სომეხი“ როგორ შეიძლება და სარწმუნოებრივი ნიშნით ბიზანტიელ მწერლებს „ქართველად“ მოეხსენებიათ. ამავე საბუთით მან „იბერიის თემის“ მოსახლეობა მთლიანად სომხებად გამოაცხადა: თუ ამ მხარის მკვიდრი „ქართველი“ ფარესმანე სინამდვილეში „ტომით სომეხი“ იყო, ბუნებრივია, რომ მისი თანამემამულე „ქართველებიც“ ასევე „ტომით სომხება“ იქნებოდნენ¹⁵.

ვ. არუთინოვა-ფიდანია ზემოხსენებული ცნობა მისი სრული სახით, ჩანს, მკითხველს იმიტომ დაუმალა, რომ შინაგანად თვითონაც არ იყო დარწმუნებული, თუ მართლმადიდებლობის გამო რატომ უნდა ეთქვათ სომეხზე, რომ ის ქართველი იყო ტომით. ამიტომ, რადგან ფარესმანეს ტომით სომხობის ცნობა არსებობდა, მისი ტომით ქართველობის ცნობას სახე შეუცვალა. მაგრამ გრიგოლ ბაკურიანისძის „ტომით“ და „ნათესავით“ ქართველობის ცნობებს ის. ბუნებრივია, ვერ დამალავდა, ამიტომ უპირატესობა პირდაპირ ანა კომენეს ცნობას მიანიჭა. ცხადია, მას სხვა მომენტებიც ჰქონდა მხედველობაში, მაგრამ ამათ შესახებ ისევ ნ. მარის ზემოაღნიშნულ სტატიას მივუბრუნდეთ.

როგორც ითქვა, ნ. მარი გრიგოლ ბაკურიანისძის სომხობის დამამტკიცებელ ნიშნებს, პირველ ყოვლისა, თვით პეტრიწონის ტიპიკონში ხედავდა: „წინამდებარე ტიპიკონი... დაიწერა ბერძნულად. ქართულად და სომხურად... და ხელმოწერილია თვითონ ჩემ მიერ... სომხური ასოებით“. რატომ დაიწერა ეს ტიპიკონი სომხურადაც, განა მართლა იმიტომ, რომ მონასტერში იყვნენ ქალკედონიტი სომხებიც. რომლებიც საჭიროებდნენ წესდების სომხურ ტექსტს? ტიპიკონის პირველსავე გვერდზე ხომ საგანგებოდ აღნიშნულია, რომ აქ შეკრებილი მონაზვნები „ქართული წერა-კითხვისა და ენის მცოდნენი არიან“. ნ. მარი ამ ცნობას ასეთი კომენტარს უკეთებდა:

„ამ მოთხოვნის დასაკმაყოფილებლად საეკლესიო საკმარისი იყო სამღვდელმსახურო წიგნების ცოდნა ქართულ ენაზე, მაგრამ პეტრიწონის ძმობის სომხები, რომლებიც აკმაყოფილებდნენ ამ მოთხოვნას, უფრო მეტიც, როგორც ჩანს, ცოცხალი სასაუბრო ქართული ენაც იცოდნენ, უფრო ძლიერი იყვნენ სომხურ მწიგნობრობაში“.

ნ. მარის მსჯელობა, შეიძლება ითქვას, რომ დამაჯერებლობას არის მოკლებული. თუ ბერების ერთი ჯგუფისათვის სომხური უფრო ხელმისაწვდომი იყო, იმდენად, რომ მათთვის სომხური ტექსტის შედგე-

¹⁵ В. А. Арутюнова-Фидания. «Ивер» в византийских источниках XI в. — *Բանբեր Մատենադարանի*, Ереван, 1973, № 11, с. 55.

ნაც კი საჭიროდ დაუნახავთ, მაშინ, უნდა დავასკვნათ, რომ ყველა ერთნაირად ვერ აკმაყოფილებდა წესდების მოთხოვნას ქართული წერა-კითხვისა და ენის ცოდნაზე, რადგან იმ მიზეზით, რომ ზოგიერთებს სომხური უფრო ემარჯვებოდათ (ან ეს „უფრო“ (ნოჲე) ცოდნის რა ზომაა და რას უპირისპირდება, კაცმა არ იცის), ამისთვის წესდების სომხური ტექსტის შედგენისთვის თავს არ შეიწუხებდნენ. მაგრამ ამ შესაძლებლობის დაშვება ტიპიკონის უცილობელი პირობისა და ცნობის აშკარა დარღვევა იქნებოდა, რომლის უეჭველობა სხვაგვარადაც მტკიცდება.

როგორც ვიცით, გრიგოლ ბაკურიანისძემ პეტრიწონის მონასტერს საკუთარი ხარჯებით ბიბლიოთეკაც შეუქმნა. წესდების ორივე რედაქციაში ჩაწერილია მონასტრისათვის მისგან შეწირული მხოლოდ ქართული და ბერძნული წიგნების საკმაოდ გრძელი სია. თუ მონასტერში საკმარისად იყო ისეთი ხალხი, რომელსაც სომხური უფრო ეადვილებოდა და, ამის გამო, წესდების სომხური ტექსტიც შეუდგინეს, რატომ სომხურ წიგნებზე ეთქვათ მათ უარი? ისე გამოდის, რომ სამღვდელმსახურო საჭიროებისათვის უხმარი ბერძნული წიგნები მონასტრის ბიბლიოთეკაში მიზანშეწონილად დაუნახავთ ჰქონებოდათ, ხოლო სომხური წიგნები, რომლებსაც ზოგიერთები მაინც საჭიროებდნენ, არა. თუ იტყვიან, — ეს იმიტომ, რომ ქართული წიგნებით სარგებლობა ყველას შეეძლო, მაშინ ისიც ვთქვათ, რალა მაინცდამაინც წესდების სომხური ტექსტი იყო მათთვის ასე აუცილებელი, როცა დღენიადგ საჭირო სომხური წიგნების გარეშეც იოლად უნდა გასულიყვნენ? ან შეიძლებოდა გასულიყვნენ, თუ ცოცხალ სასაუბრო ქართულს ფლობდნენ მხოლოდ და მწიგნობრობაში მოიკოჭლებდნენ? რა თქმა უნდა, არა. თუ იმასაც გავიხსენებთ, რომ თვითონ გრიგოლ ბაკურიანისძეს თავისი ცხოვრების დღენი ამ მონასტერში უნდა გაეღია, ხოლო მას, ნ. მარის თვალსაზრისიდან გამომდინარე, ქართული წერა-კითხვა უპირდა, რადგან მისი მშობლიური ენა სომხური იყო, ამიტომ ამ ენაზე დაწერილი წიგნები პირადად ხომ მაინც დასჭირდებოდა. მაგრამ, როგორც ვხედავთ, გრიგოლს მათ შეძენაზე თავი არ შეუწუხებია. ამავე დროს ტიპიკონის ორივე რედაქციაში აღნიშნულია, თუ რა „დიდი ხარჯების გაღებით“ შეამკო მან მონასტრისათვის შეწირული ბერძნული და ქართული წიგნები.

მოკლედ რომ ვთქვათ, სომხური წიგნების მომხმარებელი პეტრიწონში არავინ ყოფილა. აქედან გამომდინარე, ამ მონასტერში წირვალოცვის სომხურ ენაზე შესრულების შესაძლებლობაზე ფიქრიც უნდა

გამოირიცხოს¹⁶. ამიტომ დაგვრჩენია შემდეგი დავასკვნათ: თუ ბერძნული რედაქციის ცნობა ტიპიკონის სომხური ტექსტის შედგენის შესახებ სიმართლეა, ის, როგორც ბერძნული ტექსტი, თვით პეტრიწონელები სათვალის არ უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი.

უთუოდ ამასთან კავშირშია გრიგოლ ბაკურიანისძის სომხური ხელმოწერის საკითხიც. თავისთავად ეს ფაქტი არ შეიძლება იყოს გრიგოლის სომხობის მაჩვენებელი. თუნდაც, რომ დავიჯეროთ, სომხურს უკეთ ფლობდაო, მერედა ეს საბუთი განა უეჭველად მის სომხურ წარმოშობას მოწმობს?¹⁷ ვიცით, რომ ეს კაცი ქართველად თვლის თავს „ნათესავით“, „ტომითა“ და „გვარით“, სხვა კიდევ რა ეთქვა, რა ცნობა მოეტანა, მაგრამ ტიპიკონს თუ ხელი სომხურად ჩაუერთო, საკმარისია, სომეხია „გაქართველებულიო“, ეამტკიცოთ? აშკარაა, რომ გრიგოლის გარშემო მყოფთათვის ეს ფაქტი მაშინ მისი სომხური წარმოშობის მაჩვენებელი არ შეიძლებოდა ყოფილიყო და ვერც თვითონ წარმოიდგენდა, თუ მისი სომხური ხელრთულობით თავის ქართველობას შემდგომში ექვის ქვეშ დააყენებდა.

საერთოდ, არავინ უარყოფს, რომ გრიგოლ ბაკურიანისძემ ქართული იცოდა, მაგრამ, ვითარცა სომეხი, სომხურს ამჯობინებდაო. ასეც რომ იყოს, ქართული მონასტრის წესდების ბერძნული ოფიციალური ტექსტი სომხურად მაინც რატომ დაამტკიცა, განა იმდენი ქართული არ იცოდა (არც ბერძნული?), რომ ქართულად ორიოდ სიტყვა გამოეყვანა? ვითომ სარწმუნოა, რომ ამდენი ნათქვამი თავის ქართველობაზე მანვე კალმის ერთი მოსმით გააცუდა, რომ თავი გაემჟღავნებია? სომეხი ვარ, მაგრამ ქართველი საწმუნოებითაო, თითქოს ქართული საწმუნოება ქართულივე ენის გარეშე წარმოიდგინებოდა. მაგრამ ხომ არის ხალხი, რომელიც გულდამშვიდებული ერთმანეთს უთავსებს ამ შეუთავსებელს, ჩვენ კი ჭერჯერობით შემდეგი დასკვნით დავამთავროთ: თუ ბერძნული რედაქციის ცნობა, გრიგოლ ბაკურიანისძის სომხური ხელმოწერის შესახებ სწორია, ეს კაცი მას უთუოდ რაღაც განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა.

¹⁶ ამის შესახებ საკვებით სამართლიანად მიუთითა ა. შანიძემ (იხ. მისი, Великий домашний Запад Григорий Бакурцидзе и грузинский монастырь основанный им в Болгарии, Тбилиси, 1970, с. 28—29).

¹⁷ ნ. ლომოურმა თავის საკირო და კარგ გამოკვლევაში (К истории грузинского Петрицидского монастыря) ცოტა არ იყოს, უცნაურად დააყენა ეს საკითხი: დარწმუნებული რომ ვიყოთ გრიგოლ ბაკურიანისძემ ტიპიკონს ნამდვილად სომხურად მოაწერა ხელი, ეს იქნებოდა მისი სომხობის საფუძვლიანი არგუმენტი (იხ. აღნიშნული ნაშრომი, გვ. 34).

პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონის განხილვა მოწმობს, რომ ის მართო დისციპლინარული დოკუმენტი როდია, არამედ უაღრესად საყურადღებო იურიდიული ძეგლიცაა. მართონის რადღირს, რომ მასში ჩართულია გრიგოლის ძმის აბაზის ანდერძის ნაწილი, ხოლო წესდება, მთლიანად აღებული, შეიძლება ითქვას, რომ გრიგოლის ანდერძნამაგს წარმოადგენს. ამიტომ, როცა ამ ძეგლის სომხურ რედაქციაზე და სომხურ ხელმოწერაზე ვმსჯელობთ, ტიპიკონის ეს ხასიათი უსათუოდ მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული.

გრიგოლ ბაკურიანისძე, დომესტიკოსი ჯერ აღმოსავლეთისა და მერე დასავლეთისა, სევასტოსი და დიდი ფეოდალი-მიწათმფლობელი, განსაკუთრებით დაწინაურდა ბიზანტიის იმპერატორების — მიხაილ VII დუკა პარაპინაქისა (1071—1078) და ნიკიფორე III ბოტანიატეს (1078—1081) — მმართველობაში, როცა ბიზანტიის დედოფალი საქართველოს მეფის ბაგრატ IV-ის ასული მარიამი (მართა ყოფილი) იყო. საფიქრებელია, რომ თანამემამულის აღზევებას საიმპერატორო კარზე ამ კვიანმა და გავლენიანმა ქალმა ხელი შეუწყო. ყოველ შემთხვევაში, გრიგოლ ბაკურიანისძისაგან 1072—1073 წლებში კარის ციხე-ქალაქისა და მისი მიმდგომი ქვეყნის მარიამ დედოფლის ძმისათვის — საქართველოს მეფის გიორგი II-სათვის — გადაცემა, დამაფიქრებელია და ანგარიშგასაწევი. ცნობილია, რომ 1081 წელს მარიამ დედოფლისა და გრიგოლ ბაკურიანისძის ხელშეწყობით ბიზანტიის საიმპერატორო კარზე მოხდა გადატრიალება, რის შედეგად ნიკიფორე III ბოტანიატე დაემხო და ტახტზე ალექსი კომნენი (1081—1118) ავიდა. ძმები ალექსი და ისაკ კომნენები მკიდრო კავშირში იყვნენ დედოფალთან, რომელიც მოწადინებული იყო მისი მეორე ქმრის ნაცვლად ტახტი უფლისწულ კონსტანტინე დუკას დაეჭირა, რომელიც მას პირველი ქმრისაგან ჰყავდა. კომნენები მარიამს ჰპირდებოდნენ, რომ კონსტანტინე ერთ-ერთი ძმის გამეფების შემთხვევაში ჯერ თანამმართველად გამოცხადდებოდა, ხოლო იმპერატორის გარდაცვალების შემდეგ ტახტს უკვე საკუთრად დაეუფლებოდა. ასე რომ, კომნენების გამარჯვებას საბოლოოდ ბიზანტიის ქართველი დედოფლის ვაჟიშვილის გამეფება უნდა მოჰყოლოდა. ამ გარემოებას, ალბათ, გრიგოლ ბაკურიანისძეც კარგად ითვალისწინებდა, როცა ალექსი კომნენს ერთგულების ფიცი მისცა. ალექსი I-მა უხვად დაასაჩუქრა თავისი ერთგული თანამზრახველი და თანამებრძოლი, რომელიც, როგორც ითქვა, არც წინა იმპერატორების წყალობას იყო მოკლებული. გრიგოლი დაინიშნა დასავლეთის დიდ დომესტიკოსად და მიენიჭა სევასტოსის ტიტული.

გრიგოლ ბაკურიანისძის მფლობელობის წარმოსადგენად მნიშვნელოვანია ბიზანტიის იმპერატორების ის ოქრობეჭდები, რომლებიც ტიპიკონში არიან მოხსენებული. მას მამულები ჰქონდა ანისის მხარეში, ჩორმაირში, ტაოში, არმენიაკთა თემში, ვოლერონისა, სერეს და ფილიპოპოლის თემებში, მისინოპოლსა და ახრიდონში.

ერთი ოქრობეჭედი გრიგოლ ბაკურიანისძეს შეუვალობას (ექსკუსიას) ანიჭებდა ფილიპოპოლსა და მისინოპოლში არსებული მისი მამულებისათვის. მეორე ოქრობეჭედით მას ნება ეძლეოდა თავის მამულებში წარმოებულ შეკეთებათა, ციხეების აგებისა, სოფლებისა და მონასტრების აშენებაზე. სხვა ოქრობეჭედი უფლებას აძლევდა მისი მამულების შემოსავლის გაზრდის შემთავვეაშიაც, ის თავისთვის მოეხმარებია, რათა როგორც თვითონ ამბობს, მასა და მის შემდეგ ყველას „უზრუნველობა ჰქონებოდა“. ბოლოს ერთი ოქრობეჭედ, ჩანს, უკანასკნელი ამ რიგისა, გრიგოლ ბაკურიანისძის ყველა მამულს ამორიცხავდა საგადასახადო სიიდან, ანუ ანიჭებდა სრულ საგადასახადო იმუნიტეტს.

ყველა ეს ოქრობეჭედი გრიგოლ ბაკურიანისძეს სამხედრო სამსახურის წყალობით ჰქონდა მინიჭებული. სანიმუშო გულახდილობით ის თვითონ აღნიშნავს, რომ, მაგალითად, სოფელი პეტრიწონი „წმიდათა და თვთმპყრობელთა მეფეთა ჩუენთა თჳსითა წმიდითა სარწმუნოათა და თაყუანის-საცემელთა ოქრობეჭდებითა მოუნიჭებიეს ჩემდა ნაცვლად ჩემთა მათ მრავლითა სისხლითა სარწმუნოებით მსახურებათა, რომელი-ესე პასაკითჳან სიყრმისა ჩემისაჲთ და ვიდრე სიბერედ ჩემადმდე არაოდეს უღებ ვიქმენ დათხევად სისხლთა ჩემთა და თჳსთა ჩემთასა და მრავლისა მის ერისა ჩემისასა სათნო-ყოფისათჳს მეფობისა მათისა“¹⁸.

ნაწყალობევი მიწების გარდა, გრიგოლ ბაკურიანისძეს, როგორც ირკვევა, საკმარისად ჰქონია საკუთარი განძით ნაყიდიც. მამულების ერთი ნაწილი, კერძოდ, სოფლები პრილონგიონი და ზრაიკი, კესაროპოლითურთ გრიგოლს მისი გარდაცვლილი ძმის აბაზ მაგისტროსისაგან ჰქონდა ანდერძით მიღებული. ამის შესახებ ტიპიკონში ნათქვამია: „ხოლო ნეტარსა და ღვიძლ ძმას ჩვენსას, განსვენებულ აბაზ მაგისტროსს თავის წერილობითს ანდერძში ასე დაეწერა, რომ „სადაც ინებოს ჩემმა ძმამ გრიგოლმა თავისი ეკლესიისა და მონასტრის აშენება, აგრეთვე საფლავისა, სადაც დაიმარბოს, იქ დაიმარბოს ჩემი გვამიც“. ამას გარდა, სხვა ბევრი რამეც დაეწერა, თავისი სულის ნაწილად დაეწესა თავისი სოფელი, რომელსაც პრილონგიონი ჰქვია... რომელიც მას ბოძებული ჰქონდა პატიოსანი ოქრობეჭდით, ნაცვლად მისი

მამულებისა, რომლებიც დაუტოვებია დიდ ანტიოქიაში... გარდა ამისა ესეც დაემატა თავის ანდერძში სანატრელ ჩემ ძმას და მოეცა ჩემთვის ლელატის სახით მისთვის პატიოსანი ოქრობეკდით ბოძებული ადგილებიდან სოფელი, რომელსაც ზრავიცი ეწოდება, კესაროპოლითურთ: და მე გამომაცხადა მემკვიდრე პატრონად და ამ ციხის და სოფლის მუდმივ მთავარად...¹⁹.

აბაზ მაგისტროსის ხსენებული სოფლები და განძი, განსვენებულის სურვილის თანახმად, გრიგოლმა მის მიერ დაარსებულ პეტრიწონის ქართველთა მონასტერს შესწირა. ამას გარდა, ეს მონასტერი მან საკუთარი დიდძალი უძრავ-მოძრავი და თვითძრავი ქონებით უზრუნველყო. ტიპიკონში დაწვრილებითაა აღნუსხული, როგორც მონასტრისათვის გადაცემული მამულები, „ყოვლითავე შემოწერილითა ზღვრითა და სამართალითა მათითა“, გაფანტული იმპერიის სხვადასხვა თემებში, ისე შეწირული ფული, განძი, წიგნები, ქურქელი, შესამოსელი და სხვა ყოველგვარი სახმარი.

შემწირველმა ამასთანავე განსაზღვრა, რომ „მონასტრისათვის ბოძებული უძრავი, მოძრავი და თვითძრავი ქონება თავისუფალი და დაუმონებელი მასთან (ე. ი. მონასტერთან) ერთად, რომელიც არის თვითმფლობელი, თავის თავად მქონებელი თავის თავზე პატრონობისა, რომელიც არ ექვემდებარება არავითარი სახის გადასახადს, არც სამეფოს, არც საპატრიარქოს, არც რომელიმე ღვთისმოყვარე მიტროპოლიტისას, ან ეპისკოპოსისას, ან სხვა რომელიმე საეკლესიო ან სამთავრო პირისას, ან სხვა რომელიმე ჩვენი შინაური ნათესავისას... თავისუფალი არის აგრეთვე ყოველგვარ მთავართაგან და მეთაურთაგან, დიდიდან ვიდრე პატარამდე“²⁰.

მაგრამ გრიგოლ ბაკურიანისძეს ამ მონასტრისათვისა მთელი თავისი უძრავ-მოძრავი ქონება კი არ შეუწირავს, არამედ უშუალოდ მისი საბატონო დომენი. დანარჩენი ქონება მან თავის მრავალრიცხოვან ნათესაუებს და ყმებს „ლეღატად“ (legatum — ნაანდერძევი ქონება) მისცა და მკვეთრად გამოიჭნა მათი მამულები მონასტრის მიწა-ადგილებისაგან.

საკუთარი ვასალების კეთილდღეობაზე ზრუნვა და მათი ქონებით უზრუნველყოფა ყველა სენიორის ერთი უპირველესი მოვალეობა იყო. გრიგოლ ბაკურიანისძე ამ მხრივ გამონაკლისი არ ყოფილა:

¹⁹ გეორგიკა. 5, გვ. 125—127.

²⁰ იქვე.

„ყველა ჩემი ნათესავეები და ყმები ჩემი გარჯით და მსახურებით და ჩვენი ღვთისნიერი მეფეების ჩემდამი კეთილი განწყობილების და ღიადების მიკუთვნების წყალობით განდიდებულ არიან და კეთილად მოვილინი“, — ამაყად აცხადებს იგი. რა თქმა უნდა, ვალში არც მის სამსახურში მრავლად მყოფი ახლობლები და ყმები რჩებოდნენ და რამდენადაც შეეძლოთ ემსახურებოდნენ თავიანთ პატრონს. ასე რომ, საიმპერატორო ოქრობეკდებით ნაწყალობევი ქონება მას მარტო პირადი სამსახურის გამო კი არ ჰქონდა მინიჭებული, არამედ მისი ნათესავეებისა და მრავალრიცხოვანი ყმების დამსახურების სანაცვლოდაც. გრიგოლი კიდევ აღნიშნავს, რომ, მაგალითად, სოფელი პეტრიწონი მომენიჭაო ნაცვლად იმისა, რომ „არასოდეს არ დამიზოგავს სისხლი ჩემი, არც ჩემთან მყოფ ნათესავეებისა, აგრეთვე არც ჩემი ხელქვეითი მრავალი ერისა, რომ კარგად ყოფილიყო მათი მეფობის ძალაუფლება... ისე რომ, საშინელ ტყვეობაშიც ჩავყარდნილვარ არა მცირედი ნათესავეებითურთ და ერთგული მახლობლებითურთ; ყველა ესენი ჩემთან ერთად წარმართა ხელში მოხვედრილან, თუ ვიტყვი იმასაც, რომ იშვიათად თუ ვინმე ჩვენი ნათესავეთაგანი²¹ და ღვთივ ჩაგონებული სიყვარულით მსახურთაგანი საკუთარ სარეცელზე ბუნებრივი სიკვდილით მომკვდარა, — არ ვიტყუებ: ყველამ თავისი სისხლი დაღვარა ღვთიური ჭვარისა და საბერძნეთის მტერთა მახვილით და ხელით“²².

ამრიგად, შეიძლება ითქვას, რომ გრიგოლ ბაკურიანისძის მამულების ერთი ნაწილი მანამდეც ფაქტიურად მის ნათესავეებს და ყმებს ეჭირათ იერარქიული მფლობელობის წესის მიხედვით. მას. ცხადია, შეეძლო ყველა ეს მამული მათი მფლობელებითურთ პეტრიწონის მონასტრისათვის გადაეცა, რის შემდეგ მისი ნათესავემოკიდებულები მონასტრის ყმებად გადაიქცეოდნენ, მაგრამ ამჟომინა მონასტრისათვის უშუალოდ მისი საბატონო დომენი შეეწირა იქ მოსახლე გლეხებითურთ. შემწირველი უთუოდ ითვალისწინებდა იმ გარემოებას, რომ ამ პირობებში მონასტერი თავის ქონებას და უფლებებს გაცილებით უკეთ დაიცავდა მისი ნათესავეებისა და ყმების მხრივ მომავალში რაიმე ხელყოფისაგან. მაგრამ, ჩანს, სულ დამშვიდებული ის ამ ღონისძიების მერეც არ ყოფილა, რადგან ტიპიკონს მკვეთრად გასდევს იმის შიში, რომ მისიანებმა და სხვა გარეშე პირებმაც მისი სიკვდილის მერე

21 *ὅτι σπανίως τις τῶν υἱῶν* — ამ კონტექსტში უმჯობესია ითარგმნოს: „იშვიათად თუ ვინმე ჩვენი ნათესავეთაგანი“, რადგან აქ უნდა იგულისხმებოდნენ არა გრიგოლის თანამეტომეები საერთოდ, არამედ კეისრის სამსახურში მყოფი მისი ნათესავეები (ქართულში: „თუ მცირედნილა ვინ ჩუენგანნი“).

22 გეორგიკა. 5. გვ. 119.

მონასტრის ქონებასა და თავისუფლებას რაიმე განსაცდელი არ შეამთხვიონ:

„მსურს, რომ ჩვენი... მონასტერი თავისუფალი იყოს ყველა იმათგან, რომელნიც მოინდომებენ თავიანთი მავნე ხელი შეახონ მას, აგრეთვე ყველა როგორც უცხო, ისე ჩვენი ნათესავი პირებისაგან, ამჟამად რომ არსებობენ და ჩვენ შემდეგაც რომ იქნებიან... ნურავის ნუ უქნება ნება, კერძოდ ან საერთოდ, რამენაირად მას (ე. ი. მონასტერს) შეწუხება მიაყენოს, არც წმინდა ჩვენ მიერ განსაზღვრული ქონებიდან რაიმე მიითვისოს ან მათში მცხოვრებლები დააზარალოს რამენაირად“²³.

სხვაგან გრიგოლი უკვე სახელდებით ჩამოთვლის და კიცხავს მონასტრისათვის საზიანო საქმიანობას, რომელიც მისი ფიქრით, საგულებელი იყო მისი ნათესავებისა და ყმებისაგან.

თუ რამდენად უწევდა ანგარიშს გრიგოლი ამ ხალხის, ასე ვთქვათ, კანონიერ უფლებას, გარკვევით ჩანს მისივე განცხადებით: „თუ რომელიმე ჩვენი ნათესავთაგანი დარჩენილი იქნება უღელატოდ დავიწყების გამო, ან სხვა ასეთი საბაბით და მოითხოვს ნაწილის აღებას, ასეთ კაცს ჩვენ ყოველნაირად შევაკავებთ ასეთი ბოროტი ზრახვისაგან და განვუსაზღვრავთ მიიღოს მხოლოდ თორმეტი ფოლი ლელატობისათვის ჩვენი ეპიტროპოსებისაგან და თავი გაანებოს ამ უსირცხვილო დავას, ვინაიდან მოცილდე და შემცვლელ მემკვიდრედ მყავს მეესეკლესია“²⁴.

გრიგოლ ბაქურიანისძის ფიქრით, ყველა მის მახლობელთაგანს, რომელთა „კეთილისმყოფელიც“ ის იყო, „აღუზრდია და ზომამდე მიუყვანია“, ნათესაური კავშირისა გამო, მასთან საჩივარი და სადავო არაფერი ჰქონდათ. მაგრამ აქ მას, თითქოს, მოაგონდა, თუ საიდან შეიძლება კიდევ მოსდგომოდნენ მისიანები მონასტრის მფლობელობას და ამის გამო მამულ-დედული ქონების შესახებაც საგანგებოდ ჩამოაგდო საუბარი: „ვინაიდან ჩვენი ნეტარი მამა საკმაოდ ადრე მიიცვალა, ჩვენ ძალიან პატარები დაგვტოვა და უასაკონი და მთელი მისი ქონება დედა ჩვენმა ქალური ჩვეულებისდა მიხედვით თავისი ბავშვების სარჩენად და ჩვენი დების მზითვად გამოიყენა, ჩვენ კი ტიტვლები დაგვტოვა და ცარიელი ხელებით მამა-ჩვენის ყოველგვარ ქონებას მოკლებულნი, აგრეთვე თავისი, ე. ი. ჩვენი დედულის ქონებასაც მოკლებულნი („ჩუენ შიშუელნი დაგვტევნა ყოვლისაგან მამულისა და დედულისაგანცა სავმრისა“, — ქართული რედაქცია); ხოლო როდესაც მე დავდიოდი სომხეთში, იბერიასა და სირიაში, და აგრეთვე რომანიაში (ე. ი. საბერძნეთში), და ვცდილობდი ცხოვრების კეთილ-

²³ გეორგიკა. 5. გვ. 196—197.

²⁴ იქვე. გვ. 197.

მოწყობას, დიდი დრო გავიდა ამასობაში, და მთელი ეს ქონება და სახსრები, ისე როგორც სახელისუფლო პატივნი, მოვიპოვე ღვთის შეწყვენით, ჩემი მშობლების წმინდა ლოცვების შეშევებით და თვით ჩემი მრავალი ტანჯვითა და გაჭირვებით, რომლებიც მე დავღვარე, და არა ზხევა ვისიმე დახმარებითა და მეშევებით²⁵.

გრიგოლ ბაკურიანისძის ეს ცნობა, ცხადია, გაზვიადებულია და ნაწილობრივ სიმართლესაც მოკლებული არის²⁶. როგორც ჩანს, იგი მიზნად ისახავს შინაური თუ უცხო დაარწმუნოს იმაში, რომ მის ქონებაში მამულ-ღედული არაფერი ურევია და, საერთოდ, რაც მას აქვს ყველაფერი „თვით მისი მრავალი ტანჯვითა და გაჭირვებითა“ შეძენილი და „არა სხვა ვისიმე დახმარებითა და მეშევებით“. ერთი რომ, ძნელი დასაჯერებელია ერისთავთერისთავ ბაკურიანის მთელი უძრავ-მოდრავი ქონება და აგრეთვე თუ რამ გააჩნდა ცოლეული, მისი სიკვდილის შემდეგ ქალიშვილებს წაეღოთ მზითვეში და ვაჟიშვილები შიშველ-ტიტვლები დარჩენილიყვნენ. უეჭველია, რომ გრიგოლის ცნობა, — მე და ჩემს ძმას არავითარი მეშვეიდრეობა არ მიგვიღიაო, გადაჭარბებულიცაა და რაღაც მიზანს ემსახურება. ზომ არ ფიქრობდა ამით ის, მაგალითად, მის დისწულებს (საკუთარი შვილები და ძმისწულები არ ჰყოლია) პაპისეული ქონება დედისეულში მოეძიათ და წილისათვის მონასტერს არ გამოდავებოდნენ? აბა, თუ არა ბაკურიანის შვილებსა (ქალები) და შვილიშვილებს, სხვებს რა ხელი ჰქონდათ გრიგოლისა და აბაზის მამულ-ღედულ ქონებასთან. ამასთან, გრიგოლი რომ ამბობს, ყველაფერი, რაც გამაჩნია, მხოლოდ ჩემი მრავალი ტანჯვითა და გაჭირვებით მაქვს შეძენილიო, განა სარწმუნოა? აკი თვითონ არ გაიძაბოდა, ესა თუ ის ქონება იმიტომ მომენიჭა, რომ არა-ზოდეს არ დამიზოგავს ჩემთან მყოფი ნათესავებისა და მსახურების სისხლი, რომ კარგად ყოფილიყო მათი მეფობის ძალაუფლება და არ ვიცრუებ, თუ ვიტყვი, რომ ყველამ თავისი გაიღო ღვთიური ჯვარისა და საბერძნეთის მტრებთან ბრძოლაშიო?

როცა აბაზ მაგისტროსის ანდერძით მიცემულ შეწირულებაზე ლაპარაკობს, გრიგოლს არ ავიწყდება იმის აღნიშვნა, რომ, მართალია, აბაზი „მდიდარ იყო და აქუნდა ყოველივე საჭმარი უკლებად“, „ჩემიცა არა მცირედი აქუნდა საფასე მის თანა ნამარხევად დადებული, რომელიმე ჯელითა ჩემითა მიცემული მისდა და სხუად რომელიმე, შემდგომად აღმოსავლეთს განმგებლად წარსვლისა ჩემისა თეოდოსიოპოლისის, ჩემთა პრასტინთა ყოველსავე შემოსავალსა ამათ წელთასა

²⁵ გეორგიკა. 5. გვ. 201—203.

²⁶ მაგრამ მთლად უსაფუძვლო რომ არ ყოფილა გრიგოლის საყვედურები ღვთის მიმართ, იქიდანაც ჩანს, რომ მან ღვთაების მოსახსენებელი თავის მონასტერში არ დაუწესა (ბიძა და ბიძაშვილი კი არ დაივიწყა).

ბრძანებითავე ჩემითა აიღებდა და დაჰმარხვიდა, რამეთუ არაჲინ შესუა მე სხუაჲ ვინ უფროჲს მისსა მისანდობელი სულისათჳს ჩემისა, ვითარ-იგი არცა მას ვინ ესუა უფროჲს ჩემსა მისთჳს მისანდობელი... აღმოსავლეთით რაჲ მოვიქცე შემდგომად ძმისა ჩემისა დალევნისა, არცა ერთი რაჲ ვპოვე გინა თუ ჩემისაგან, გინა თუ მისისაგან საფასისა, რომელიცა მას სულისა თჳსისათჳს დაეწესა მიცემად²⁷.

ზემორე ტექსტის მთელი მიზანია დაინტერესებული პირი დაარწმუნოს იმაში, რომ აბაჲ მაგისტროსს გრიგოლზე უფრო ახლობელი არაჲინ ჰყოლია და ამასთან, მას თუ რაიმე გააჩნდა, ყველაფერი მისი სიკვდილის შემდეგ ისე განიკვეთებულა, რომ გრიგოლს თავისი ქონებიდანაც ველარაფერი უპოვნია, რომელიც ძმისათჳს ჰქონია მიბარებული (მაჰულების მთელი შემოსავალი და „საფასე მის თანა ნამარხევად დადებული“). ასე რომ, გრიგოლს პეტრიწონის მონასტრისათჳს თუ რაიმე შეუწირავს, ცხადია, ის მარტო მისია, მისი ნაშოვნნი პირადად (ამავე დროს ტიპიკონში ისიცაა აღნიშნული, როგორც ითქვა, თუ ძმის ანდერძის თანახმად, მისი კუთვნილი რომელი სოფლები შეწირა მან პეტრიწონის მონასტერს). სხვაგან მას ეს აზრი მთელი დაბეჭითებითა და ხაზგასმით კიდევ აღუნიშნავს: „რომელი მე მაქუს და რომელი ეკლესიისა ჩემისადა მიმიცემია და რომელი სხუაჲ მიცემად მეგულების, ჩემი არს ყოველი და ჩემთა სისწლთა ფასი... და ამის ყოველისათჳს ვინებე მე რაჲთა მონასტერი ჩემი აზნაურად ეგოს ყოველთაგან თჳსთა ჩემთა და უცხოთა და სამეუფოჲსაგან კერძისა...“²⁸.

ასევე „არა სხჳსა ვისისაცა ნაწილისა გინა ზუედრებულისაგან მკონებია“-ო, ამბობს იგი, ის ქონებაც, რომელიც მას თავისი ნათესავებისა და ყმებისათჳს ჰქონდა მიცემული. ამიტომ იყო, რომ ამ ქონებაზე უმაღლესი მესაკუთრის უფლებას ის პეტრიწონის მონასტერს გადასცემდა, როგორც მის უშუალო მემკვიდრეს (თუ მონასტრის მფლობელობას გრიგოლ ბაკურიანისძის ნათესავები და ყმები რაიმე ზიანს მიაყენებდნენ, მონასტერს უფლება ჰქონდა მათთვის გრიგოლის მიერ მიცემული ყოველგვარი ქონება ჩამოერთმია).

რატომ უსვამს გრიგოლი ხაზს იმ გარემოებას, რომ პეტრიწონის მონასტრისათჳს შეწირული ქონება მის სრულ და მიუღდეარ საკუთრებას წარმოადგენდა და მასში არც ერთი მისი მახლობლის სამემკვიდრეო წილი არ იყო შესული. საერთოდ, უშვილძირო აბაზის და მისი მშობლების მემკვიდრეობაზე გრიგოლის გარდა უფლება სხვას კიდევ ვის უნდა ჰქონოდა? თუ გავიხსენებთ, რომ მათ ჰყავდათ დები,

²⁷ ა. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში, გვ. 72—73.

²⁸ იქვე, გვ. 101—102.

გათხოვილნი სხვადასხვა ქვეყანაში, ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ აბაზის შეწირულების დარღვევა (მისი ძმისაც, რა თქმა უნდა) ისევ და ისევ ამათგან და მათი მემკვიდრეებისაგან იყო მოსალოდნელი. კრიგოლ ბაკურიანისძე ყველა ამ გარემოებას კარგად ითვალისწინებდა და, რომ მისი შეწირულება „ურყევად და უზრუნველად განმტკიცებული და სარწმუნოდ დაცული ყოფილიყო“, მან „მზურვალე და გაბედული თხოვნით“ მიმართა მისგან დიდად დავალებულ იმპერატორ ალექსი I კომნენს საამისო ოქრობეჭედის ბოძებისათვის და კრდეც მიიღო.

როგორც დავინახეთ, პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონს შემდგენლისაგან უაღრესად იურიდიული ხასიათი და ძალა აქვს მინიჭებული. უფრო მეტი, თუ ვინმე რაიმე მიზეზით მონასტერს დავას აუტეხდა, პეტრიწონელები სასამართლოში სწორედ ტიპიკონის ტექსტით უნდა წარმდგარიყვნენ. მხოლოდ ის პირველდენი არ უნდა ყოფილიყო (იგულისხმება ბერძნული ოფიციალური რედაქცია), არამედ მისი პირი, წინამძღვრისაგან და ძმათაგან შემოწმებული და დამტკიცებული. მაგრამ ის თუ საკმარისი არ იქნებოდა, მაშინ, ბუნებრივია, პირველდენი ადგილზევე უნდა გასინჯულიყო, ვითარცა ყველა ეს „ოქრობეჭედი და სასამართლო წიგნები“, რომელთაც „მომავალსა შინა ეამსა, ოდესცა სავმარ იყოს, გამოიღებდენ და უჩუენებდენ“.

აქ თავისი სიტყვა უნდა ეთქვა, რა თქმა უნდა, თვით დიდი დომესტიკოსის ხელმოწერას, რომელიც ბერძნულ რედაქციაში დაცული ცნობით შესრულებული ყოფილა „სომხური ასოებით“ (ძე: ἀρμενικῶν ὀρθογράφων). ქართულ რედაქციაში ეს არ წერია. გარდა ამისა, რედაქციებს შორის განსხვავებაა იმაშიც, თუ რომელ ენებზე დაიწერა ეს ტიპიკონი. ქართული ტექსტის თანახმად „დაიწერა წერილითა ბერძულითა და ქართულითა“, ხოლო ბერძნულ ტექსტში აღნიშნულია: „დაიწერა ბერძნულად, ქართულად და სომხურად“. ცხადია. აქ ან ერთია მართალი, ან მეორე, მაგრამ რომელი?

ყველაზე მარტივი და პირდაპირი გზა ამ წინააღმდეგობათა გადაჭრისა, ბერძნული რედაქციის ზემორე ცნობის ნაყალბევად მიჩნევა იქნებოდა, მაგრამ საკითხის ასე დასმაც კი უსაფუძვლო ჩანს, როცა ტექსტში არაერთგზის აღნიშნულია გრიგოლის ქართველობა (ტომითაც) და პეტრიწონის მონასტრის ქართულობა, რას მისცემდა ყალიბისმქნელს ცნობა ამ კაცის სომხური ხელმოწერისა და წესდების სომხური ტექსტის შედგენის შესახებ? — არაფერს. თუ ის ამ ქართველი კაცის წარმოშობაში და მისი მონასტრის ეროვნულ კუთვნილებაში ვინმეს დაეჭვებით რაღაც სარგებლობას გამოელოდა, ყველაფერს პირდაპირ იტყოდა და საუკუნეები აღარ დასკირდებოდა ამ შეფარვით მინიშნებულის ამოცნობას. ამასთან, თუ ტექსტის განზრახ დამახინ-

ჯებაზე მიდგებოდა საქმე, ბერძნები, მაგალითად, პირველ ყოვლისა, წესდების ოცდამეოთხე თავს („შესახებ იმისა, რომ ბერძენი მონაზონი ან ხუცესი არ იქნეს დაყენებული ამ მონასტერში და რა მიზეზით“) წარყვნიდნენ, ურომლისოდაც სხვა ყოველგვარი მანიპულაციები ტექსტში მათთვის უაზრო იქნებოდა. ამას გარდა, ის გარემოებაც გასათვალისწინებელია, რომ, როცა ბერძნული ტექსტის ქიოსური ნუსხა გადაწერეს პეტრიწონში, ეს მონასტერი ქართველების ხელში იყო და პირველდღანი, უეჭველია, ადგილზევე ინახებოდა. ასე რომ, არც პირობები იყო ყალბისმქნელობისა მაშინ.

ვერც გადამწერის შეცდომით ავხსნით ბერძნული რედაქციის ცნობას. როგორც ამას ქართველი მეცნიერები ფიქრობენ. ვითომ დასაჩერებელია, რომ გადამწერს გრიგოლ ბაკურიანისძის ქართული ხელმოწერა სომხური დამწერლობით შესრულებულად მოეჩვენა და ამ ნიადაგზე გაჩნდა ზემოაღნიშნული ცნობა? ჯერ ერთი, ტექსტში არაერთგზის აღნიშნულია, რომ მონასტერი ქართულია და მისი დამაარსებელი და მონაზვნები ქართველები არიან და ქართული წერა-კითხვის მცოდნენი. მეორეც, ქიოსური პირის გადაწერის დროს მონასტერი ქართული იყო და ქართველი ბერ-მონაზვნებით სავსე. როგორ შეეძლო გადამწერს ამ ვითარებაში ასეთი თვითნებობა ჩაედინა და მათ დაუკითხავად მისთვის უცნობ ენაზე შესრულებული წარწერა სომხურად გამოეცხადებია.

ერთი სიტყვით, როგორ ვირწმუნოთ, რომ დედანში იყო ხელს ქართულად ვაწერო, მაგრამ, რადგან გადამწერს თვით ხელმოწერა სომხური მოეჩვენა, გრიგოლ ბაკურიანისძის ნათქვამი ამის შესაფერი-სად შეცვალა. ან დასაჩერებელია, რომ თუ ტიპიკონის სომხური ტექსტი არ დაწერილა, მის შესახებ ცნობის შეტანა ბერძნულ რედაქციაში ასევე გადამწერს მიეწეროს? არარსებული ტექსტი მას სომხურ ენაზე შესრულებულად როგორ მოეჩვენა, როცა ქართულის არსებობა არ დაუმალავს და ამიტომ ისინი ერთმანეთში არ შეიძლება არე-ოდა.

მაგრამ არც ბერძნული ტექსტის აზრია მთლად გამართული. იქ, სადაც ბერძნულ ტექსტში ნათქვამია ტიპიკონის სამ ენაზე დაწერის შესახებ, აუხსნელია სომხური ტექსტის შედგენის მიზეზი: ბერძნული იმიტომ, რომ სიმტკიცეს ვანიჭებთო („სიმტკიცესა ქონებად უბრძანებთ“); „ქართული და სომხური იმიტომ, რომ მონასტრის მონაზვნები ქართველები არიან და არ იციან ბერძნული კითხვა; ამიტომ საჭიროა ეს ტიპიკონი შესრულებული იყოს ქართულადაც და სომხურადაც“.

როგორც ს. ყაუხჩიშვილი შენიშნავდა, ამ მთლიანი წინადადების შუაში არ ჩანს დასაბუთება იმისა, თუ რატომ იყო საჭირო ეს ტიპი-

კონი შესრულებულიყო სომხურადაც. მაგრამ სიტყვებს „სომხურად“ და „სომხურადაც“ ჩვენ ტექსტში ჩამატებულად ვერ მივიჩნევთ, გამოწვეულს ვითომდა ამ მონასტერში, ასე 20—30 წლის შემდეგ, ტაო-კლარჯეთის მართლმადიდებელი სომხების შემოსვლით, რის შემდეგ საჭიროდ უცვნიათ წესდების დაწერა სომხურადაც²⁹ (ხელმოწერა?).

ერთი რომ, სომხური ტექსტის შედგენა იქნებოდა გრიგოლ ბაკურიანისძის „განწესებულის“ დარღვევა („შეცლა“), რასაც ეს წესდების ოცდამეცამეტე თავში კატეგორიულად კრძალავდა. მეორე ის, რომ ამ მიზეზით სომხური წესდების საჭიროებას დასაბუთება მაინც არ ეძლეოდა, რადგან ტექსტში უცვლელად რჩებოდა ამ გაუგებრობის წყარო: „ამ მონასტრის მონაზონები ქართველები არიან“ და „ქართული წერა-კითხვისა და ენის მცოდნენი“ (ამ ვითარებაში სომხური წესდება ვისთვის და რატომ იყო საჭირო?).

გრიგოლ ბაკურიანისძის ტიპიკონის სომხური ხელჩართულობისა და სომხური ტექსტის შედგენის საკითხი, რასაკვირველია, ერთმანეთთან არის დაკავშირებული და ასეც უნდა იქნეს განხილული. საამისოდ მიემართოთ ტიპიკონის ბერძნული და ქართული რედაქციების ტექსტებს.

ბერძნულშია: „წინამდებარა ტიპიკონი... დაიწერა ბერძნულად, ქართულად და სომხურად... და ხელმოწერილია თვითონ ჩემ მიერ, ესე იგი, სევასტოსის გრიგოლის და დასავლეთის დიდი დომესტიკოსის ბაკურიანის ძის მიერ, სომხური ასოებით... დაიწერა ბერძნულად, ქართულად და სომხურად იმიტომ, რომ ამ მონასტრის მონაზვნები ქართველები არიან და არ იციან ბერძნული კითხვა: ამიტომ საჭიროა ეს ტიპიკონი შესრულებული იყოს ქართულადაც და სომხურადაც. ზოლო სიმტკიცე, ვაწესებთ ჩვენ, უნდა ჰქონდეს ამ შემთხვევაში საყოველთაო ბერძნულ დაწერილობას, ისე რომ, მისი ნაქსოვის ბოლოში მას ეკუთვნის ხელმოწერა... მისი პირიც აგრეთვე დაიწერა და დიდვა პანაგიის ყოვლად პატიოსან მონასტერში“³⁰.

ქართულშია: „დაიწერა უკვე და დაემტკიცა წესი ეს განგებისაჲ ამის პატიოსნისა მონასტრისა ჩუენისა... ბრძანებითა ჩემ გრიგოლ სევასტოსისა და დიდისა დემესტიკოსისა ყოვლისა დასავლეთისა მიდამოჲსა, ძისა ბაკურიანისაჲთა... წერილითა ბერძნულითა და ქართულითა... და ქუემოჲთ წარიწერნენ კელითა ჩემითა ზემო კსენებულისა გრიგოლისითა ყოველნივე ესე ტიპიკონნი, ზოლო ბერძნულნი ორნივე წარიწერნეს შემდგომად ჩემისა დაწერილისა... და ამისთჳს დაიწერა ბერძნულად და ქართულად, რამეთუ მონაზონნი მონასტრისა ჩემისანი გუარად ქართველნი არიან და არა იციან ბერძნული წაკითხვაჲ, და

²⁹ გეორგიკა. 5. გვ. 274.

³⁰ იქვე, გვ. 253—254.

ჯერ-არს, რაჟთა ქართულსა წერილსა აღმოიკითხვიდენ... ხოლო სიმ-ტკიცისა ქონებად უბრძანებთ ბერძულსა წერილსა, რამეთუ დასასრულსა საქმისასა ქუემო წარწერილი მას უპყრიეს. და შეიქმნა სწორი ამისი და დაიწერა ეგრევე სახედ და დაიდვა პატიოსანსა მონასტერსა პანაგიისასა...³¹.

საკმარისია ამ ცნობებს გულდასმით ჩაუყვირდეთ, რომ უფრო დასაბუთებული და გასაგები ბერძნული რედაქციის ტექსტი გვეჩვენოს. პირველი და უმთავრესი საბუთი ამისა არის ქართული რედაქციის ის ღრმადმნიშვნელოვანი დუმილი, თუ რა ენაზეა ხელჩართული ოფიციალური ბერძნული ტექსტი. ამის აღნიშვნა ქართულ ტექსტში ისევე აუცილებელი იყო, როგორც ეს არის აღნიშნული ბერძნულ რედაქციაში. მით უფრო, თუ გრიგოლმა ოფიციალურ ბერძნულ ტექსტს მართლა ქართულად მოაწერა ხელი, როგორც ა. შანიძე ფიქრობდა³². ეს ტიპიკონი რომ საქართველოში დაწერილიყო ადგილობრივი ხმარებისათვის, ცხადია, მაშინ გასაგები იქნებოდა ამის უთქმელობა. მაგრამ ბიზანტიის პოლიტიკურ სამყაროში შედგენილი უაღრესად იურიდიული ხასიათის ბერძნული ოფიციალური ტექსტი თუ რა ენაზე იყო დამტკიცებული, ამის აღნიშვნა, ფიქრობთ, აუცილებელი იყო. ამიტომ ეკვი ჩნდება, რომ ქართულ ტექსტს აქ ცვლილება უნდა გაგანეცადოს, არა იმიტომ, რომ იქ გრიგოლ ბაკურიანისძის ხელმოწერის მაინცდამაინც სომხურობის შესახებ რატომ არ წერია, არამედ იმის გამო, რომ საერთოდ არაფერია ნათქვამი, თუ ეს ხელმოწერა. არსებითი ნიშანი ამ დოკუმენტის კანონიერებისა (ამა თუ იმ საბუთის „სიმტკიცე“ მისი „ხელჩართულობის“ გარეშე არ წარმოიდგინებოდა³³), რა ენაზე შესრულდა. შეიძლება გრგოლ ბაკურიანისძემ ქართულ ტექსტს მართლა ქართულად მოაწერა ხელი, როგორც ა. შანიძე ფიქრობდა, მაგრამ ქართული ტექსტი, ბერძნული და ქართული რედაქციების ცნობით, ხომ, ასე ვთქვათ, საშინაო ხმარებისათვის იყო განკუთვნილი.

რა თქმა უნდა, გრიგოლ ბაკურიანისძის ტიპიკონის ხელრთულობის ერთი უმთავრესი დანიშნულება მისი ანდერძ-შეწირულების ექვემიუტანლობა-მიუდევრობის უზრუნველყოფა იყო. ვისგან? ყველასაგან, მაგრამ როგორც ზემოთ დავინახეთ, თავისი „დაწერილის“ სიმტკიცის შესაძლო მტეხელნი მას ნათესავეებში და ყმებში ეგულებოდა. რადგან ასეა, ახლა ისიც ვიკითხოთ: ამ კაცს ნათესავმოკიდებულებში სომხები ხომ არ ჰყოლია მხედველობაში, როცა საკუთარი ხელ-

31 ა. შანიძე. ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში. გვ. 125—126.

32 იქვე, გვ. 39.

33 გ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. III. გვ. 183.

ჩართულობით მისი ტიპიკონის კანონიერებას უზრუნველყოფდა? ეს ფაქტი ამ ხელრთულობის სომხურობაში დარწმუნებაც იქნებოდა და მისი მიზეზის ახსნაც. ჩვენდა საყურადღებოდ საამისო ცნობა თვით ტიპიკონის ორსავე რედაქციას დაუცავს, რასაც მკვლევრებმა კარგა ხანია ყურადღება მიაქციეს. იქ, სადაც საუბარია პეტრიწონის მონასტერში დაცული ოქრობეჭდების შესახებ, ერთ-ერთი გრიგოლ ბაკურიანისძეს ასე აღუნიშნავს: „ოქრობეჭდი შესახებ იმისა, რომ მე მაქვს უფლება გადავცე ჩემი მამულები („რაათა კელმწიფება მაქუნდეს პრასტინთა ჩემთა“), სადაც კი მსურს, ჩემს ნათესავენსა და ყმებს, თუნდაც ისინი სომხური სარწმუნოებისა იყვნენ („დადალაცათუ სომეხნი იყვნენ სარწმუნოებითა“).

ჩვეულებრივად წყალობის ოქრობეჭდი, რომელიც ფეოდალს უნიჭებოდა, მისგანვე იყო გამოთხოვილი და ამდენად, მისსავე სურვილებს გამოხატავდა. ეს კი იმის მოწმობაა, რომ გრიგოლ ბაკურიანისძეს ნათესავეები და ყმები სომხებიც ყოლია, თუ კეისრისაგან ნაწყალობევი მამულების მათზე გადაცემის უფლებას ის საგანგებოდ გამოითხოვდა. როგორც ვხედავთ, გრიგოლ ბაკურიანისძისათვის ამ ოქრობეჭდით ხელისუფლებას გამონაკლისი დაუშვია.

სწორედ ამ ვითარების გამომხატველია ტიპიკონის 25-ე თავი, სადაც დადგენილია, „თუ ვითარ ჯერ-არს შეწყნარებაჲ“ მონასტერში აღკვეცის მსურველი მისი ნათესავეებისა და ყმებისა. აქ ხაზგასმულია, რომ ეს ეხება მხოლოდ მის ქართველ ნათესავენს და ყმებს, რომელთა შემდეგ აქ დამკვიდრების უფლება, თუ იყო ამის საშუალება, სხვა ქართველებს ეძლეოდათ. მართა ამის მიხედვითაც შეიძლებოდა დაგვესკვნა, რომ გრიგოლ ბაკურიანისძეს არაქართველი ნათესავეები და ყმებიც ჰყოლია. წინააღმდეგ შემთხვევაში ის საგანგებოდ არ განმარტავდა, რომ პეტრიწონის ქართულ მონასტერში შემონაზვნების უფლება მხოლოდ მის ქართველ ნათესავენს და ყმებს ეძლეოდათ.

საერთოდ, რა შეიძლება ითქვას გრიგოლ ბაკურიანისძის ნათესავ-მემკვიდრეების შესახებ? შეილი მას არ ჰყოლია და არც ცოლი უჩანს. უშვილოდ გადავიდა, ჩანს, მისი ძმა აბაზ მაგისტროსიცი („არცა მას ვინ ესუა უფროჲს ჩემსა მისთჳს მისანდობელი“ — ამბობს გრიგოლი). სხვა ძმა არ ჰყოლია, მაგრამ ჰყავდა დები, რომლებიც „თავიანთი მზითვებით წავიდნენ ქმრებთან სხვადასხვა ქვეყანაში“. ამათში მაინცდამაინც ქართული ქვეყნები, თითქოს, არ უნდა იგულისხმებოდეს: იმიერ ტაო იმ დროს უფრო მჭიდროდ გარემომცველ სომხურ ქვეყნებთან იყო დაკავშირებული და მათთან ერთად იბერიის საკატეპანოში გაერთიანებული. ასეა თუ ისე, გრიგოლ ბაკურიანისძეს „სომეხნი სარწმუნოებითა“ მხოლოდ დედის მხრიდან ენათესაებოდნენ.

რადგან მამის ხაზით (დედის ნათესავეებზე ვერაფერს ვიტყვით), სომხური სარწმუნოების არავინ უჩანს. ბიზანტიური ანალებითა და ოქრობეჭდებით კარგად ცნობილი ბაკურიანისძეები — ნიკოლოზ, სუმბატ და სერგი³⁴, შესაძლებელია გრიგოლის ბიძაშვილები იყვნენ, იმ ბაკურიან ხოსრევანის-ძის შვილები, რომელსაც გრიგოლმა ტიპიკონში აღაპი გაუჩინა, ანდა იმ ერისთავთერისთავ ბაკურიანის შთამომავლები, რომელიც, ასოლიკის ცნობით, ტაოელებს სარდლობდა 997 წ. ხლათის ალყის დროს (ჩვენი ვარაუდით, ის გრიგოლის კი არა, მისი მამის — ბაკურიანის — პაპა უნდა ყოფილიყო, რადგან შვილიშვილებს ჩვეულებრივ პაპის სახელს აძლევდნენ და არა მამის).

შემონახულია სუმბატ ბაკურიანისძის ცოლის მარიამ ნიკიფორე ბასილაკის ასულის ანდერძ-შეწირულება ათონის ქართველთა მონასტრის სასარგებლოდ³⁵. ასე რომ, გრიგოლ და აბაზ ბაკურიანისძეები გამონაკლისი არ ყოფილან, თუ ბიზანტიის სამსახურში მყოფ მათ ნათესავეებს ქართული შეგნება და ეროვნული გრძნობები შენარჩუნებული ჰქონდათ.

ახლა გრიგოლ ბაკურიანისძის ყმებზედაც ითქვას ორიოდ სიტყვით. იმპერიის სამსახური მან სომხეთში მოღვაწეობით დაიწყო („დავდიოდი სომხეთში, იბერიასა და სირიაში, და აგრეთვე რომანიაში და ეცდილობდი ცხოვრების კეთილმოწყობას“). სხვადასხვა დროს იყო ყარსისა და თეოდოსიოპოლის მმართველი (დუკა). შემდეგ აღმოსავლეთის დომესტიკოსი („ზორავარი აღმოსავალისა“). ამ თანამდებობაზე და ამ სახელწოდებით მოხსენებულია ის დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებაში.

ბუნებრივია, თუ სომხურ პროვინციებში სამსახურის დროს იმპერიის ამ დიდ მოხელეს იქ ყმებიც გაეჩინა (ერთი ნაწილი ამ ხალხისა მან, ალბათ, მემკვიდრეობითაც მიიღო „საპატრონოდ“). ექვს გარეშეა, მასთან იმიერტაოელი წვრილი აზნაურები და მოლაშქრენიც საკმარისად იყვნენ თორთომის ხეობიდან (ერისთავთერისთავის ბაკურიანის სამოხელეო-სამამულო ქვეყანა ჩანს). ესენი არიან მისი ქარ-

³⁴ Г. Г. Листаврин. Болгария и Византия в XI—XII вв. М., 1960, с. 101—102, შენიშვნებითურთ. რ. სირაძე, ბულგარულ-ქართულ-ბიზანტიურ ურთიერთობათა ისტორიიდან. — ცისკარი, № 10, 1974, გვ. 107—120.

³⁵ ათონის ქართველთა მონასტრის № 160 აღაპში ამ შეწირულების შესახებ საკმაოდ მოზრდილი ცნობაა დაცული. სუმბატი (მისი ბერობის სახელია საბა) იქ მოხსენიებულია კურაპალატის ტიტულით. მარიამს (ის ბერძენი ქალია), ჩანს, ქმრის პატივისცემით „დიდი სასოებაჲ აქუნდა წმიდისა ამის უდაბნოჲსა მომართ, და მრავალი შესაწირავი შესწირა შემდგომად სუმბატის მიცვალებისა“. ცნაღია, რომ ბიზანტიის ამ ქართველ დიდმოხელეების ათონისადმი მზრუნველობაში ეროვნული გრძნობა გამოსკვევის პირველ ყოვლისა და არა რაღაც განყენებული აღმსარებლობითი მომენტი.

თველი ყმები. ბოლოს, მის სამსახურში იყვნენ „არა მცირედი ნათესაეები“, ასევე, როგორც გამოირკვა, ქართველები და სომხები.

ეს ხალხი, განურჩევლად ეროვნებისა და სარწმუნოებისა, როგორც ზემოთ ითქვა, მას თავდადებით ემსახურებოდა, იქამდის, რომ ბევრ მათგანს სარეცელზე ბუნებრივი სიკვდილი არ ღირსებია. არც გრიგოლი ყოფილა მათ მიმართ უმაღლური. მისივე სიტყვები რომ მოვიმარჯვოთ, ყველა ესენი კეისრებისაგან მისთვის მინიჭებული სიკეთესა და დიდებას აზიარა: თითოეულს არგუნა „ლედატი“ და მომავალშიაც აღუთქვამდა, თუკი ამის მერეც რაიმეს შეიძენდა. დავიწყებულებს და გამორჩენილებს გადაუყვება „თორმეტი ფოლი ლედატობისათვის“ მონასტრის ქონებიდან, ოღონდაც უსირცხვილო დავას მორიდებოდნენ მონასტერთან. თითქოს უკლებლივ ყველას ერთნაირად ასაჩუქრებდა, ყველას კმაყოფილს ტოვებდა, მაგრამ ძნელი მისახვედრი არაა, რომ უშუალოდ პეტრიწონისადმი შეწირულ მის სამემკვიდრეო ქონებაზე უზრუნველი ცხოვრების უფლება მხოლოდ მონასტერში აღკვეცილ მის ქართველ ნათესაეებს და ყმებს რჩებოდათ, როგორც მონასტრის საქონელთა კოლეგიალურ მმართველებსა და კოლექტიურ მფლობელებს³⁶.

მხედველობაში უნდა მივიღოთ ის გარემოებაც, რომ პეტრიწონის მონასტრის ბერ-მონაზვნების პირველი კონტინგენტი (კრებულის რიცხვი გრიგოლ ბაკურიანისძის სურვილის თანახმად ერთხელ და სამუდამოდ 51 კაცით განისაზღვრა) დომესტიკოსის ყოფილმა თანამებრძოლებმა, მისმა ქართველმა ნათესაეებმა და ყმებმა შეადგინეს, რომლებიც მოლაშქრეებად, ჩანს, აღარ ვარგოდნენ (მათ შორის იყვნენ ალბათ კულტის ის ქართველი მსახურებიც, რომლებიც გრიგოლ ბაკურიანიძეს და მის ქართველებს თან ახლდნენ ხოლმე). გრიგოლი ამ ხალხს, ამის გამო, პანაგიის მონასტრის ბერებს უპირისპირებს. „რომელნი ბუნებით მოქალაქენი ყოფილ არიან ოდესმე და ჩუეულნი კეთილად ცხოვრებასა და აღზრდილნი ფუფუნებით“, ბოლო ჩვენ მათგან განსხვავებით, „პოი მამანო და ძმანო, რომელნი-ესე მკვდრ ვართ მონასტერსა ამას შინა, ვინაჲთგან ქართველნი ვართ ნათესავით. მკნენი და მკედრობით აღზრდილნი და მარადის კირვეულსა ცხორებასა

³⁶ გრიგოლი ასეთი ენაწლიანობით ხატავს პეტრიწონელების ცხოვრების სიკეთეს: „არს ყოფაჲ ჩუენი, შორს სოფელთაგან და მსოფლიოთა, ესეკითარსა ამას შეუენიერსა უდაბნოსა, რომელი აღსაესე არს ყოვლითა კეთილითა, ესე იგი არს მრავლითა და ტბილითა წყლითა და წყაროებითა და მათ შინა მრავლითა და გულისსათქუმელითა თევზითა და თითო-სახითა ნაყოფითა, ხილითა და კენაკებითა და მსლითა გუარად-გუარადითა და სხუთა ყოვლითავე, რომელიცა უკმს მონაზონთა“. ამ სიტყვების დაწერიდან ასი წლის შემდეგაც მონასტერი განთქმული იყო თავისი სიმდიდრით. ამის შესახებ იხ. *Г. Г. Литаврин, Болгария и Византия в X—XI вв.*, с. 100.

ჩუენი ვიდრეა-იგი სოფელსა შინა ვიყენით, და მოსრულ ვართ აწ სამონაზუნოსა ამას წესსა...“. გრიგოლის სიტყვები მოწმობენ, რომ მასაც, თითქმის, მონასტრის კრებულში შეურაცხავს თავი, რადგან ოხპანი მისი ცხოვრებისა საბოლოოდ პეტრიწონს ეგულებოდა.

როგორც ვხედავთ, გრიგოლ ბაკურიანისძის ქართველი ნათესაები და ყმები, გრიგოლის სამეგვიდრეო ქონების პეტრიწონისათვის გადაცემით, სარგებლობას ნახულობენ, როცა სომხებისათვის ის მთლიანად დაკარგულია. „აღრაცხილებისა წესითა“ უფრო მახლობელნი კი მას, ჩანს, სწორედ სომხები ჰყავდა სარწმუნოებითა (დები, დისწულები, სიძეები). გრიგოლი გრძნობდა ამ უხერხულობას, ერთგვარ დანაშაულსაც მათ წინაშე და თავს იმართლებდა: „ყველა იმათი კეთილისმყოფელი ვიყავი, აღმიზრდია და ზომამდე ამიყვანია, არა იმიტომ, რომ ვინმეს მათგანს საჭიროებისამებრ ან რაიმე საფუძვლით ჩემთან საჩივარი ჰქონოდა („არა თუ ამისთვის, ვითარცა სამართალი რაამე ვისმე ჰქონებოდა ჩემ თანა მამულისა სამკვდრებელისა ძლით“). არამედ მხოლოდ ღვთის მცნების გამო და იმის გამო, რომ მე მათთან ბუნებითი კავშირი მაქვს“³⁷.

გრიგოლ ბაკურიანისძემ სწორედ ეს ბუნებით-ნათესაური კავშირი უგულებელყო, როცა თავის მემკვიდრედ პეტრიწონის ქართული მონასტერი გამოაცხადა. ამ ხალხის „უმაღურობისა“ და ჩივილის საფუძველიც, ალბათ, უმთავრესად ამ ნიადაგზე უნდა გაჩენილიყო³⁸.

გრიგოლი, ჩანს, კარგად ითვისაწინებდა ამ გარემოებას შედეგებითურთ და, რამდენადაც შეეძლო, ამ ხალხს გზას ყოველი მხრიდან უჭრიდა მამულ-დედულ ქონებაზე, აბაზისეულ მემკვიდრეობაზე და საკუთარ მონაგებზე (ე. ი. მათ როგორც პაპისეულ, ისე ორივე ბიძის მემკვიდრეობას აკარგვინებდა)³⁹. უკმაყოფილო იქნებოდნენ, ცხადია, გრიგოლ ბაკურიანისძის სომეხი ძმებიც, რადგან კეისრისაგან მინიქებულ უფლებას მათზე მამულების გადაცემისა, მათ მხოლოდ ნაწილობრივ ახმარადა.

37 გეორგიკა. 5. გვ. 201.

38 უშვილო გიორგი ჩორჩანელმა ხომ „ყოველივე, რაცა აქუნდა, და მამული და მონაგები მისი დასა მისსა შეჰვედრა და შეილთა მისთა საკუთრებით განუთესა“, მაგრამ ამ ანდერძის ძალითაც თავის მემკვიდრეებს „შფოთნი და განსაცდელნი“ ვერ ააცილა თავიდან, ვინაიდან მისმა დისწულმა ქალმა (ჩანს, მისი უფლება ანდერძში არ ყოფილა გათვალისწინებული) ქმრის პირით ძმებს ნაწილი მოსთხოვა ამ ქონებიდან. ამის გამო, როგორც ცნობილია, სისხლიც ბევრი დაიღვარა და რბევამოხრებაც მოხდა სამცხეში. აგიოგრაფი ირწმუნება: „ხოლო ადგილი იგი, ზარზმად წოდებული, ეგო უძრავად ყოლადვე შეწევნითა ღმრთისათა“. მაგრამ ასე იოლად გადარჩებოდა ზარზმის მფლობელობა გიორგი ჩორჩანელს, გრიგოლ ბაკურიანისძის მსგავსად, რომ თავისი უძრავ-მოძრავი ქონების დიდი ნაწილი დისა და დისწულების ნაცულად ამ მონასტრისათვის შეეწირა?

ერთი სიტყვით, ტყუილად არ შიშობდა დომესტიკოსი, რომ შესაძლებელია ვინმე გამოჩნდეს ჩემი ღვიძლი ნათესავთაგანი, ან ასეთად რომ უწოდებს თავის თავს, ან ჩემი ყმათაგანი და ჩემს ეკლესიას ან მონასტერს, ან მის ქვემდებარე სოფლებში, ციხეებსა და აგარაკებში რამენაირად წინააღმდეგობის გაწევას მოისურვებსო, ან რამენაირი ზრიალებით ამ ადგილების შემოსავალი მიითვისოს ან ანგარებით დიდი ან მცირე რამე მოიხვეჭოს. ან მარტო ლიტონი სიტყვით და ამეების გააზრებით თავი შეიკრცხვინოსო.

მართალია, გრიგოლი იმასაც ითვალისწინებდა, ნუ გავაკეთებთ ზოგიერთებით ისეთნაირად, რომ ნათესავეებს ერთმანეთთან დავის საბაზი მივცეთ და მტრობა გავაჩინოთ და სასამართლოში ჩივილი იწყონო³⁹. მაგრამ მისი ანდერძ-შეწირულება, როგორც დავინახეთ, სწორედ დაპირისპირებისა და უკმაყოფილების საფუძველს ქმნიდა ეროვნულ-სარწმუნოებრივად განსხვავებულ მის ნათესავეებსა და ყმებს შორის.

მოკლედ, მთელი ამ წიაღსვლების აზრი, ვფიქრობთ, ნათელია: გრიგოლ ბაქურიანისძეს მიაჩნდა, რომ სომხური ხელმოწერით თავის

39 მაშინდელი სამართლის ძალით, ცხადია, დები და დისწულები უნდა ყოფილიყვნენ, პირველ ყოვლისა, უშვილო აბაზისა და გრიგოლის კანონიერი მემკვიდრეები, ჯერ მარტო, როგორც ბაქურიანის შვილები და შვილიშვილები (ბიზანტიური კანონებით ქალი სრულუფლებიანი მემკვიდრე იყო მშობლებისა). ამის გამოა, რომ ასე ხაზგასმით აღნიშნავს დომესტიკოსი — მამულ-დედული ქონებიდან მე და აბაზი „შეშველილ დავრიით“, რადგან ყველაფერი ჩვენმა დებმა წილეს შვითვემო. პეტრიწონისადმი შეწირული ქონება კი, ამბობს გრიგოლი, — „ჩემი არს და თანა სისხლთა ფასი“. მაგრამ ესა თუ ის წყალობის ოქრობეჭედი მას მის სამსახურში მყოფი ნათესავეებისა და ყმების სისხლის სანაცვლოდაც ხომ ეძლეოდა, როგორც აღნიშნავს კიდევ. ამ ხალხს არაფერი აბრკოლებდა წილი მიეღო უშუალოდ გრიგოლისათვის მინიჭებული ქონებიდანაც იმ ოქრობეჭედის ძალით, რომელიც შეწყალებულს უფლებას აძლევდა მამულები მიეცა, სადაც კი სურდა, ნათესავეებისა და ყმებისათვის, თუნდაც ისინი სომხური სარწმუნოებისა ყოფილიყვნენ. მოუხდევად ამისა, „მე მკვიდრად ჩემი ეკლესია მაქუს“-ო. გასაგებია, თუ ამ პირობებში გრიგოლის მემკვიდრეების მხრიდან ყველაფერი იყო მოსალოდნელი, რისი შიშიც, როგორც ითქვა, გასდევს ამ წესდებას.

40 უაღრესად საყურადღებოა ის გარემოება, რომ გრიგოლ ბაქურიანისძე იმდენად ყოფილა თავიდანვე დიანტერესებული მისი მომავალი მონასტრის „თავისუფლებისა და თვითმფლობელობის“ უზრუნველყოფის საშუალებათა გამონახვაში, რომ სასამართლოშიც ხშირად უვლია („მრავალ გზის სამსაჩაყროთა შინა ვიხილ გე თუალითა ჩემითა...“) და საბოლოოდ დარწმუნებულა, რომ ბიზანტიაში მოქმედი პრაქტიკა — მონასტრის ნათესავეების განმგებლობაში მიცემისა, დამაარსებლის გარდაცვალების შემდეგ, მონაცემების წესით („ხარისტიკა“), ვერ დაიცავდა მის მონასტერს ამ ხალხის მხრით ხელყოფისაგან („თითოეული თავის თავს უფალს და ბატონს უწოდებს იმისას, რაც მონასტერშია“) და, ამის გამო, თავის ტიპიკონში საგანგებოდ ჩაწერს: „ამიტომ მე არ მსურს, რომ ღმერთისადმი შეწირული ეს ადგილი ჩემს ნათესავეებს ან სხვა ვინმეს მიეცეს საჩუქრად“.

ანდერძ-შეწირულების კანონიერება-ექვემოტანლობას უკეთ უზრუნველყოფდა მისი სომეხი ნათესავებისა და ყმებისაგან. ყველა ამათგანს ჰქონდა მისგან საბუთი „ლედატობისათვის“, ალბათ, გრიგოლის სომეხურივე ხელმოწერით, რომლის ფაქსიმილედ უნდა მიჩნეულიყო, საკიროების შემთხვევაში, ტიპიკონის სომეხური ხელჩართულობა.

თითქოს, ბერძნულ ოფიციალურ ტექსტზე უპრიანი იყო, რომ გრიგოლ ბაკურიანისძეს ბერძნულადვე მოეწერა ხელი, მაგრამ, როგორც დავრწმუნდით, ეს ტიპიკონი ანდერძნამაგია ამასთანავე, რომელსაც, ამის გამო, ისეთი ხელმოწერა შეეფერებოდა, რომელიც მემკვიდრე-მომჩივანთა მხრივ ამ კაცის გადაწყვეტილების სიმტკიცეს უკეთ უზრუნველყოფდა⁴¹, თორემ ხელისუფლებისაგან ამ აქტის დარღვევას არაფერი არ ემუქრებოდა იმპერატორ ალექსი I კომნენის იმ სპეციალური სიგელის წყალობით, რომელიც ტიპიკონში გრიგოლის მიერ განსაზღვრულია, როგორც „ოქრობეჭედი ჩვენი პეტრიწონის მონასტრის შესახებ, ამ მონასტრის უფლებობისა და თვითმფლობელობის და ყოველგვარი თავისუფლებისა, და შესახებ ჩემი მამულების დამტკიცებისა მისთვის“.

ახლა სომეხური რედაქციის საკიროებაზეც ითქვას. ჩვენი აზრით, რადგან ტიპიკონში გრიგოლის მიერ განსაზღვრულია მონასტრისა და მისიანების ურთიერთდამოკიდებულების საკითხები, ბუნებრივია, რომ გრიგოლ ბაკურიანისძის სომეხი ნათესავები და ყმები საქმის ვითარებას, პირველ ყოვლისა, ტიპიკონის სომეხური ტექსტის მეშვეობით უნდა გაცნობოდნენ. აბა, როგორ დავიჯეროთ, რომ სომეხური ტექსტი ქართული წერა-კითხვის მცოდნე მონაზვნებისათვის შეედგინათ და არა გრიგოლის სომეხი ნათესავებისა და ყმებისათვის, რომლებიც პეტრიწონის ქართულ მონასტერთან ურთიერთობის თვალსაზრისით ტიპიკონის ტექსტს უ ც ი ლ ო ბ ლ ა დ ს ა კ ი რ ო ბ ე დ ნ ე ნ¹.

ამ დასკვნის კონკრეტული მაგალითით ნათელსაყოფად. ერთ ასეთ ადგილს მივუთითებთ: „თ უ ვ ი ნ მ ე გ ა მ ო ჩ ნ დ ე ბ ა ა ნ ჩ ე მ ღ ე ო ღ ნ ა თ ე ს ა ვ თ ა გ ა ნ ა ნ ა ს ე თ ა დ რ ო მ უ წ ო დ ე ბ ს თ ა ვ ი ს თ ა ვ ს, ა ნ ჩ ე მ ყ მ ა თ ა გ ა ნ და ჩემს ეკლესიას და მონასტერს, ან მის ქვემდებარე სოფლებში, ციხეებსა და აგარაკებში რამენაირად წინააღმდეგობის გაწევას მოისურვებს, ან სახლს აიშენებს, ან ეგრეთწოდებულ „სტალიონად“ ანუ სახიზნავად გაიხადოს ცი-

⁴¹ ცხადია, გულუბრყვილობა იქნებოდა, ეს უმნიშვნელოვანესი იურიდიული მომენტი უბრალოდ რომ გრიგოლის სომეხური წარმოშობის გამოვლინებად მიგვეჩინა („სომეხური უფრო ემარჯვებოდაო“) და არა მის წინასწარ და შორის გამიზნულ განზრახვად. ბიზანტიური კანონებითა და სასამართლო წარმოებით დაინტერესებულ დომესტიკოსს, თავისი ტიპიკონის ხელრთულობის თაობაზე, ალბათ, რჩევა-დარიგებაც ექნებოდა მიღებული მაშინდელი ცნობილი იურისტებისაგან.

ხეებში და მათში დასახლდეს, ან რამენაირი ხრიკებით ამ ადგილების შემოსავალი მიითვისოს ან ანგარებით დიდი ან მცირე რაიმე მოიხვეჭოს, ან მარტო ლიტონი სიტყვით ან გააზრებით ამეებით თავი შეიკრცხინოს..., რაც ექნება მას მიცემული ჩემგან, უძრავი თუ მოძრავი ან თვითძრავი, ამ ჩემს წმინდა ეკლესიას და მასთან არსებულ მონასტერს უფლება მიეცეს ჩამოართვას ეს იმ ადამიანს და თავის მფლობელობაში ჩააყენოს“⁴².

ახლა, როცა ჩვენ აღარ ვეჭვობთ და ვიცით, რომ გრიგოლ ბაკურიანისძეს ნათესავეები და ყმები სომხებიც ჰყოლია, მის ზემოაღნიშნულ აკრძალვებს მონასტრის მფლობელობის უზრუნველსაყოფად მომავალში, ეს ხალხი, საკითხავია, თვითონაც უნდა გაცნობოდა თუ არა, მაგალითად, სომხები მშობლიურ სომხურ ენაზე? თავის მხრივ, თვით მისი ნათესავეები და ყმები უნდა ყოფილიყვნენ დაინტერესებული გრიგოლის გადაწყვეტილების გაცნობით, რადგან მისი ნებით მონასტერს უფლება ჰქონდა, ზემოაღნიშნული დანაშაულის შემთხვევაში, მათთვის გრიგოლისაგან მიცემული ყოველგვარი უძრავ-მოძრავი ქონება ჩამოერთმია და თავის მფლობელობაში ჩაეყენებია.

მოკლედ რომ ვთქვათ, პერტიწონის ტიპიკონის მეშვეობით განსაზღვრულია არა მარტო ამ მონასტერში დამკვიდრებული ქართველი ბერების უფლება-მოვალეობანი, არამედ გრიგოლ ბაკურიანისძის ქართველი და სომეხი ნათესავეებისა და ყმებისაც. თუ მისი ქართველი ნათესავეებისა და ყმებისათვის ამ მიზნით საკმარისი იყო ტიპიკონის ქართული ტექსტი, სომხებისათვის უნდა ყოფილიყო შედგენილი ტიპიკონის სომხური რედაქცია. ასე რომ, ბერძნული რედაქციის ცნობა ტიპიკონის სომხური ტექსტის შედგენის შესახებ არ შეიძლება ეჭვს იწვევდეს. ეს უკანასკნელი თუ არ შემოინახა, ამის მიზეზი ის იყო, რომ დროთა განმავლობაში მან დაკარგა პრაქტიკული დანიშნულება. მაგრამ თავის დროზე, რადგან ამ ძეგლით განსაზღვრულია მონასტერსა და გრიგოლის ყველა ნათესავე-მოკიდებულებს შორის ყოველგვარი დამოკიდებულების ბასიათი, ტიპიკონის სხვადასხვა ენოვანი ტექსტების საჭიროება, მათ შორის სომხური რედაქციისა, თავისთავად გასაგებია.

⁴² მართალია, სომხური ტექსტის დანიშნულება ბერძნულ რედაქციაში, თითქოს, ისეა ახსნილი, რომ თვით ქართველები საჭიროებდნენ მას, მაგრამ ეს გაუგებრობა გამოწვეულია იმით, რომ იქ, სადაც ნათქვამია: „საჭიროა. ეს ტიპიკონი შესრულებული იყოს სომხურადაც“, მას არ მოსდევს იმის საჩოთირო განმარტება, თუ ვისთვის და რისთვის იყო ის გამიზნული. არც იყო მოსაზრებელი ამ რედაქციის შედგენის მიზეზი ოფიციალური ბერძნული ტექსტის ბოლოში სახელდახელოდ ახსნილი ყოფილიყო.

აღნიშნული ტიპიკონი ამასთანავე წარმოადგენს გრიგოლ ბაკურიანისძის ნება-სურვილისა და ანდერძის გამოხატულებას. გრიგოლ ბაკურიანისძემ ტიპიკონის მეშვეობით გამოაცხადა პეტრიწონის მონასტერი თავის მემკვიდრედ, რითაც თავის უახლოეს ნათესავებს — მის დებსა და დისწულებს — დაუკარგა ორივე ძმისა და ბიძის და მამა-პაპის ქონებაზე (რომელიც ვითომ სრულიად განიკლებულა იმის გამო, რომ გრიგოლის დებს წაუღიათ მზითევში) მემკვიდრეობის უფლება. ბერძნული რედაქციის ცნობა გრიგოლის სომხური ხელმოწერის შესახებ, ჩანს, ამ მიზეზით იყო გამოწვეული — მან თავის უახლოეს მემკვიდრეებსა და თვისებს, რომლებიც „სომხები იყვნენ სარწმუნოებითა“, მაგრამ არაფერი აბრკოლებდათ მართლმადიდებელი ქართველი ბიძის მემკვიდრეობა მიედოთ ზემოხსენებული ოქრობეკდის ძალით, თავისი სურვილი და გადაწყვეტილება ტიპიკონის სომხურ ტექსტითა და ოფიციალურ ბერძნულ რედაქციაზე სომხური ხელჩართულობით ამცნო (სომხური რომ კარგად უნდა სცოდნოდა, ვფიქრობთ, ეს საეჭვო არ უნდა იყოს — იმპერიის სამსახური მან სომხეთში მოღვაწეობით დაიწყო: სხვადასხვა დროს იყო კარისა და კარნუ-ქალაქის მმართველი, ხოლო ბოლოს აღმოსავლეთის დომესტიკოსი). ეტყობა, გრიგოლ ბაკურიანისძე ფიქრობდა, და ამის საფუძველიც ექნებოდა, რომ ამ გზით მისი ზემოხსენებული გადაწყვეტილების სიმტკიცე უკეთ იქნებოდა უზრუნველყოფილი მის პირდაპირ და უშუალო სომეხ მემკვიდრეთა მხრიდან ამის საწინააღმდეგო რაიმე მცდელობისაგან მომავალში.

ასე გვესმის გრიგოლ ბაკურიანისძის სომხური ხელმოწერის და სომხური ტექსტის მიზანდასახულობა ბერძნული რედაქციის⁴³ ცნობიდან გამომდინარე.

43 ვინ იყო ბერძნული რედაქციის შემდგენელი? თითქმის ის ბერძენი არ უნდა ყოფილიყო, რადგან ამ ტექსტში გრიგოლ ბაკურიანისძის „უცხოური სტილით გამოწვეული მრავალრიცხოვანი ჩავარდნა“ (ლუი პტი), რა თქმა უნდა, მნიშვნელოვანწილად უშუალოდ მისი გამოუდგელობისა და უცხოელობის შედეგია. ამასთან, ბერძნულ რედაქციაში არის ერთი ადგილი, რომელიც ჩვენი ღრმა რწმენით ამ კაცის სომხობას და ერისკაცობას (სომეხი სამღვდლო პირის დროებითი ყოფნა კი ქართულ მართლმადიდებლურ მონასტერში, ცხადია, ისედაც გამორიცხულია) უნდა მოწმობდეს: „ხოლო სხვა კიდევ იყოს კელარად, რომელსაც იბერნი ტანუტერს ეძახიან“ (ქართული რედაქცია: „და ერთი იყოს კელარად, რომელ არს ოსტიგანი“). რა მოხდა, როგორ აღმოჩნდა ბერძნულ ტექსტში ქართული „ოსტიგანი“ შესატყვისად „ტანუტერი“-? უეჭველია, ეს შეცდომა მხოლოდ სომეხს შეიძლებოდა მოსვლოდა. მას ქართული რედაქციის „ოსტიგანი“ მისდა უნებურად გაუაზრებია სომხური მნიშვნელობით (სომხურში იხმარებოდა „ოსტიგანის“ ფორმით და ზოგადად იშვანედა „არხონს“ — საერო ხელისუფალს, იხ. ამის შესახებ — ა. შანიძე. ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში. გვ. 31), რადგან, ჩანს, არც ქართული ტერმინის მნიშვნე-

გრიგოლ ბაქურიანისძის ვინაობის საკითხი, საბოლოო ჯამში, მისი სამშობლო ქვეყნის — ტაოს — კულტურულ-ეთნიკური სურათის გარეშე უთუოდ ნაქვლი დაგვრჩებოდა, რადგან ნ. მარი, თავისი ზემოაღნიშნული შეხედულების შემუშავებისას, იმ გარემოებასაც ითვალისწინებდა, რომ ტაო VIII—XI საუკუნეებამდე სომხური ქვეყანა იყო, ყოველ შემთხვევაში, სახე სომხური ჰქონდა¹⁴. მისი აზრით, პეტრიწონის ტიპიკონის ის მცირე, მაგრამ ნიშანდობლივი მონაცემ-

ლობა ესმოდა და მაინცდამაინც, არც ბერძნულისა (ბერძნული ტექსტის დისკიპლინარული ნაწილი მას, ალბათ, სიტყვასიტყვით აქვს გადმოწერილი პანაგის მონასტრის ტიპიკონიდან, რომელიც გრიგოლ ბაქურიანისძემ საფუძვლად დაუდო თავის წესდებას), და შემდეგ უკვე ეს სომხური მნიშვნელობა მოგვცა მისი შესატყვისი ქართული „ტანუტერი“ სიტყვით (ასევე „არხოზი“), რომელიც, მართალია, წარმოშობით სომხურია, მაგრამ დიდი ხნის დაძვირებული იყო ტაოში (აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ ამ სომეხმა ტაოს ქართული ენა იცოდა პრაქტიკულად, რაც ან ტაოში აქვს შესწავლილი, ან გრიგოლთან და მის ქართველებთან ურთიერთობაში).

უფრო კონკრეტულად, აი, როგორ შეიძლებოდა ეს მომხდარიყო. რადგან ბერძნული ტექსტი ამ ადგილას, უეჭველია, ქართულ ტექსტზეა დამოკიდებული (ბერძნული ტექსტის შემდგენელს, ცხადია, არ შეეძლო ქართული ტექსტის გარეშე ბერძნული ტერმინის ქართული შესატყვისი მოეცა), სანამ ავტორი ქართულ განმარტებას (ალბათ, ზეპირად მიწოდებულს) ბერძნულზე გამართავდა, „ოსტიგანი“ მის განებაში ამოტივტივდა სომხური მნიშვნელობით და უკვე ამის პერე მას შესატყვისი ქართული მნიშვნელობა მისცა (მთელი ეს პროცესი მან გეჰანიკურად გაიაზრა), რადგან ბერძნული ტერმინის ქართული განმარტება უნდა მოეცა. სინამდვილეში კი მივიღეთ, რომ ქართული „ტანუტერი“ განმარტავდა არა ბერძნულ „ჰელარს“, არამედ ქართული რედაქციის „ოსტიგანს“ სომხურად გააზრებულს.

ამ გარემოებით გამოწვეული შეუსაბამობა ბერძნულ ტექსტში, ჩანს, რომ იმთავითვე შეუმჩნეველი დარჩენილა (ბერძნები ამას ვერ შეინიშნავდნენ, ქართველები კი ქართულ ტექსტში იყურებოდნენ).

ა. შანიძემ დამაჯერებლად აჩვენა, რომ „ტანუტერი“ არ არის „ოსტიგანის“ შესატყვისი, მაგრამ ამის მიზეზია ბერძნულ ტექსტში შემდეგდროინდელი შესწორებით ახსნა (ა. შანიძე. ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში. გვ. 27—28). მისგან განსხვავებით, პ. მურადიანს მიიჩნია, რომ ქართულ ტექსტში შეცვალეს შემდეგ „ოსტიგანი“ „ტანუტერის“ ნაცულად, რაც პეტრიწონის მონასტერში სომხურობის ქვალის ამოსაღლები ღონისძიება ჰგონია. ვიმეორებთ, ბერძნულ რედაქციაში „ოსტიგანის“ ნაცულად „ტანუტერის“ შეტანა მხოლოდ მისი შემდგენელის უნებლოე შეიძლოდ შეიძლება აიხსნას და არა წინასწარ განზრახულ ღონისძიებად ჩაითვალოს.

მაგრამ ჩვენი დაკვირვებიდან არა გვგონია გრიგოლ ბაქურიანისძის სომხური ხელმოწერისა და ტიპიკონის სომხური ტექსტის შესახებ ბერძნულ რედაქციაში არსებული ცნობის გაჩენა აქედან გამომდინარე მიზეზით აიხსნას. ბერძნული რედაქციის შემდგენელი უთუოდ გრიგოლის სანდო და ერთგული კაცი იყო. ხომ არ იყო ის ტიპიკონის ორსავე რედაქციაში ორგან მოხსენიებული მისი ყმა ვარდან პრონოიტისი (προνόιτης — აქ მამულების მორაგე-განმგებელი), რომელიც გრიგოლ ბაქურიანისძის სახელით მიწების ყიდვას აწარმოებდა და ამის შესაბამისად ნასყიდობის ქაღალდებს ადგენდა (ჩანს, ბერძნული სტოდნია).

¹⁴ ნ. მ. მ. რ. ი. დასახ. გამოკვლევა, გვ. 23.

ბი (გრიგოლ ბაკურიანისძის სომხური ხელმოწერა და წესდების სომხური ტექსტი) მკაფიოდ უჩვენებდნენ ტაოს მკვიდრი მოსახლეობის, მართლმადიდებელი სომხების, დენაციონალიზაციის პროცესის ერთ ეტაპს XI ს. მიწურულისათვის: ამ მხარის მართლმადიდებელი სომხები თავს უკვე თანდაყოლილ ქართველებად თვლიდნენ, მაგრამ ჯერ კიდევ ინარჩუნებდნენ სომხურ მწიგნობრობას⁴⁵. კაცმა რომ თქვას, ნ. მარის საბუთიანობა, ერთი შეხედვით, შეიძლება საფუძვლიანიც მოგვეჩვენოს: თუ ეს მხარე VIII—IX საუკუნეებამდე სომხური იყო, ბუნებრივია, რომ გაქართველების პროცესი სწრაფად და უკვალოდ ვერ ჩაივლიდა. ასეც იყო, ნ. მარის აზრით: ტაოელმა დიდებულმა გრიგოლ ბაკურიანისძემ მისი ტიპიკონის ოფიციალური ბერძნული რედაქცია სომხურად დაამტკიცა 1084 წელს და ბერად აღკვეცილი ტაოელებისათვის წესდების სომხური ტექსტიც შეადგინა.

თავშივე უნდა ითქვას, რომ ნ. მარმა „Архайд“-ში და შემდეგ სხვა შრომებშიაც, მცდარ საფუძველზე გააშუქა აღნიშნული საუკუნეების ტაო-კლარჯეთის ეროვნულ-კულტურული სახე: ქართული ტაო-კლარჯეთი სომეხი ქალკედონიტების დენაციონალიზაციის პროცესის წარმონაქმნიაო. საამისოდ იგი ემყარებოდა პეტრიწონის ტიპიკონის მონაცემებს და შემდეგ უკვე იმ ფაქტს, რომ ეს მხარე მანამდე სომხეთში შედიოდა, სადაც სომხური მართლმადიდებლობა ჰყვავოდაო.

საკითხავია, როგორ ხსნიდა ნ. მარი ქართული თუ უცხოური წყაროების იმ მართალე ნიშანდობლივ ცნობებს, რომლებიც მისთვისაც კარგად იყო ცნობილი? ორიოდე ყალბად განმარტებული ცნობის გარდა, საამისოდ მას თავი არ შეუწუხებია და კიდევაც მიიღო იმიტომ ურთიერთგამომრიცხველი დასკვნების მთელი წყება.

მისი პირველი და უმთავრესი დასკვნა IX—X სს-ბის ტაო-კლარჯეთის „უღარესად მწარმოებლური, პირდაპირ ბრწყინვალე კულტურული შემოქმედებითი უნარით დაჯილდოებული ოლქების“ საფუძვლის „ამოცნობაშია“: ქართველები უნდა უმაღლოდნენო აქ მიმდინარე სომეხი მართლმადიდებლების ეთნიკური გადაგვარების პროცესსო. ნუთუ, IX—XI საუკუნეების ტაო-კლარჯეთის მართლაც ბრწყინვალე კულტურა, რომლის დომინანტი მაღალგანვითარებული ქართული ენა და ქართული მწერლობა, გაქართველების გრძელსა და ძნელ გზაზე შემდგარი სომეხი მართლმადიდებლების შემოქმედებაა, იმ სომხებისა, ნ. მარისავე სიტყვით, რომ ვთქვათ, ჯერ კიდევ XI ს. გასულს მშობლიური სომხური უფრო ემარჯვებოდათ? მაშინ ისიც ვკითხოთ, რა კულტურული მიღწევებით გამოირჩეოდა ტაო V—VIII საუკუნეებში სომხეთის სხვა პროვინციებთან შედარებით, შემდეგ რომ

45 ნ. მარის დასახ. გამოკვლევა. გვ. 23.

ასე გულუხვად აზიარა ქართველობა თავის მაღალ შემოქმედებით პოეტენციას?

იქნებ ნ. მარი ფიქრობდა, რომ რაც შეეხება მწიგნობრობას და მწერლობას, ის უმთავრესად აქაური ქართველი ბერების ნამოღვაწე-ვია: ისინიო IX საუკუნეში და X საუკუნეშიც კი გარშემორტყმული არიან, მართალია, ერთმორწმუნე, მაგრამ ტომურ-ნათესაურად მაინც განსხვავებული სომხური მოსახლეობით და ქართველების პოლიტიკური ბატონობის მიუხედავად, ამ ქვეყანას ქართლად განიხილავდნენ იმ უფლებით, რომ ეკლესიაში წირვა-ლოცვა ქართულ ენაზე სრულდებოდა⁴⁶.

ნ. მარის მთელი ეს არგუმენტაცია, რომელიც გიორგი მერჩულეს თხზულების ცნობილი ადგილის არასწორ ინტერპრეტაციას ემყარება, მართლა რომ გაოცების ღირსია. ჭერ ერთი, საკითხავია, თუ ტაო-კლარჯეთის სამეფო-სამთავროებში, ძირითადი კომპაქტური მოსახლეობა, მმართველი ზედაფენისა და გაბატონებული საზოგადოების ჩათვლით, სომხურ-მართლმადიდებლური იყო, „ქართველების პოლიტიკურ ბატონობას“⁴⁷ მოსახლეობის რომელი ფენა ანხორციელებდა? ნ. მარის მიხედვით ქართველთაგან (ცხადია, „ნათესავით ქართველები“ ჰყავდა მხედველობაში) იქ მხოლოდ სომხური მოსახლეობით გარშემორტყმული ქართველი ბერ-მონაზვნები ყოფილან. აი, თურმე „ქართველთა პოლიტიკური ბატონობა“ რა ძალას და იარაღს ემყარებოდა. საამისოდ ნ. მარი ერთი ამ ბერთაგანის, განათლებული და მაღალნიჭიერი მწერლის ნათქვამს ითვალისწინებდა:

„ქართლად ფრიადი ქვეყანაა აღირიცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა. ეამი შეიწირვის და ლოცვაა ყოველი აღესრულების, ზოლო კერძოლად ბერძულად ითქუმიან“⁴⁸.

ნ. მარმა ეს ადგილი ასე გაიგო: ქართლია ყველა ის ქვეყანა, სადაც კი ეკლესიებში ქართულ ენაზე სრულდებოდა ღვთისმსახურება.

⁴⁶ ნ. მ. ა. რ. დ. სახ. ნაშრომი. გვ. 23.

⁴⁷ ნ. მარის კვალს მიჰყვება ამ საკითხში ა. მნაცაძე-ნიანი. საყოველთაოდ ცნობილია, ამბობს იგი, რომ ტაოს სომხური მოსახლეობა ქალკედონიზმში გადასვლის შემდეგ ქართული ეკლესიის სამწყსოს შეერია და ქართველებად ითვლებოდნენ ამის გამო; იხე კი ენა, წიგნები და მწერლობა, რაღა თქმა უნდაო, მათ სომხური რჩებოდათ. თუ ამ ხალხის ასიმილაცია მაინც მოხდა, იმიტომ, რომ ქართველებისაგან ძლიერ იჩივრებოდნენ. ამასთან, თურმე დავით კურაპალატი მისი წარჩინებულებით სომხები ყოფილან წარმოშობით (საბუთი? სომხურად ნათარგმნ რომანებს ეტანებოდნენ და სომხებისავე ცხოვრების წესს მისდევდნენ). ამის მეტე მოდი და გაიგე ვისგან იჩივრებოდნენ დამოუკიდებელი ქვეყნის სომხები, ვინ შლიდა მათ კულტურულ-ენიკურ ინდივიდუალბას, — გარესამყაროს ქართველობა? (იხ. A. III. M II დ. ა. კ. ა. ნ. O. ლიტერატურე კავკაზსკოი აღბანი, ერევანი, 1969, ს. 173).

⁴⁸ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. 1. გვ. 290.

აქედან გამომდინარე, გიორგი მერჩულეს ცნობაში მან დაინახა ეპოქის ვითარების კვალად შემუშავებული ფორმულა: „ქართლი“ ქართული ეკლესიის მოქმედების არეალია და ტაო-კლარჯეთიც ამდენადვე „ქართლში“ შემავალი ერთ-ერთი ქვეყანაა.

ნ. მარს ამ შეხედულებამ ქართულ ისტორიოგრაფიაში იმდენად მოიკიდა ფეხი, რომ დღეს უკვე ძალზე ძნელია გიორგი მერჩულეს ზემოხსენებული ცნობის ამგვარ ინტერპრეტაციაზე ხელის აღება. მით უფრო, რომ ჩვენი ისტორიკოსების მიერ იგი განიხილება საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების შემამზადებელ იდეოლოგიურ ფორმულად.

მაგრამ განა ამას ამბობს ჩვენი მწერალი? ჩავუყვირდეთ მთელ კონტექსტს: „არამედ დიდ ეფრემ მრავლისა კეთილისა მომატყუებელ ექმნა ქუეყანასა ჩუენსა, რამეთუ პირველად აღმოსავალისა კათალიკოსთა მიპრონი იერუსალჴმით მოჰყვანდა. ხოლო ეფრემ ქრისტესმირითა ბრძანებითა მიპრონისა კურთხევაჲ ქართლს განაწესა იერუსალჴმისა პატრიარქისა განწესებითა და წამებათა სიხარულით. არამედ ქართლად ფრიადი ქუეყანაჲ აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვაჲ ყოველი აღესრულების. ხოლო კვრიელჴსონი ბერძულად ითქუმის“⁴⁹.

ესე იგი რაო? ამ „ქართლადო“, სადაც ეფრემ მაწყვერელის თაოსნობით მირონის კურთხევა განეწესა, გვიხსნის მწერალი, ბევრი ქვეყანა ითვლება (მხედველობაშია აქვს ისტორიული ქართლი, „ყოველი ქართლი“), სადაც ეკლესიებში წირვა-ლოცვა ქართულადგეაო. ბერძნულად ერთი „კვირიელეისონი“ ითქმისო. ის ბაზს უსვამს ქართლის ეკლესიის იერარქიულ-კულტურული დამოუკიდებლობის ნიშნებს (მირონის ადგილზევე კურთხევა და ღვთისმსახურების აღსრულება ქართულად). მას იმის თქმა რომ სდომოდა, როგორც ნ. მარს ესმოდა, ასე იტყოდა: „ქართლად ყოველი იგი ფრიადი ქუეყანაჲ აღირაცხების...“ და ა. შ. საერთოდ, „ქართლი“, როგორც ცნება, ეკლესიის ენას დაემყარა თუ ტრადიციულ პოლიტიკურ-ეთნიკურ საფუძველს, რომელიც საუკუნეებით უწინარეს შემუშავდა, ვიდრე ეკლესიებში წირვა-ლოცვა ქართულ ენაზე აღსრულდებოდა. ამდენად, X ს. პირველი ნახევრის ქართველ საეკლესიო მოღვაწეებს არავითარი საფუძველი არ ჰქონდათ, მაგალითად, „ქართლად“ განეხილათ „აფხაზთა სამეფო“ იმ ნიშნით, რომ იქ ქართული ენა გაბატონდა მღვდელმსახურების ენად. და განა ამასვე არ მოწმობს თვითონ გიორგი მერჩულეს მიერ მოყვანილი მისი თხზულების დასრულების დამთარილებელი შემდეგი მონაცემები:

⁴⁹ ძველი ქართული აგიორგაფიული ლიტერატურის ძეგლები. I. გვ. 290.

„დაიწერა ცხორებამ ესე.. ქართველთა ზედა, მთავრობასა აშოტ; კურაპალატისასა, ძისა ადარნერსე ქართველთა მეფისასა, აფხაზთა ზედა მეფობასა გიორგისსა, ძისა კოსტანტი მეფისასა, ერისთავთ-ერისთვობასა სუმბატისსა, ძისა ადარნერსე მეფისასა, მაგისტროსობასა ადარნერსესსა, ძისა ბაგრატ მაგისტროსისასა, ერისთვობასა სუმბატისსა, ძისა დავით მამფლისასა“⁵⁰.

„აფხაზთა სამეფოს“ გარდა, ყველა დანარჩენი მფლობელის ქვეყნები შედის გიორგი მერჩულეს ნაგულისხმებ „ქართლში“, რომელსაც უნდა დაემატოს საკუთრივ ქართლიც, რომელზედაც, მართალია, ამ დროს ზემოხსენებული გიორგი აფხაზთა მეფის პოლიტიკური ხელისუფლება ვრცელდებოდა, მაგრამ ქართველი მოღვაწეების თვალსაზრისით, ის „აფხაზეთი“ მაინც არ იყო (ვერაფერს ვიტყვი, „ქართლად“ განიხილებოდა თუ არა ამათი თვალსაზრისით ქვემო ქართლიც, რომლის აღსანიშნავად ამ დროს შემოდის „სომხითი“ — პოლიტიკურად ტაშირ-ძორაყერტის სამეფოში მისი შესვლის გამო).

როგორც ვხედავთ, ნ. მარს არ ჰქონდა საიმისო საფუძველი, რომ გიორგი მერჩულეს ზემოთე ცნობაში ტაო-კლარჯეთის „ქართლად“ გადაქცევისა და შესაბამისად, სომეხი მართლმადიდებლების „გაქართველების“ პროცესის მანიშნებელი იდეოლოგიური ფორმულა დაენახა. საერთოდ, საამისოდ რამე ხელჩასაჭიდი და შესაფერისი მოწმობანი მას სხვაეც არაფერი ჰქონია. მაგრამ ნ. მარის ყველაზე დიდი საბუთი მაინც ტაო-კლარჯეთის ეთნიკურ-პოლიტიკური წარსული იყო უეჭველად, თუმცა ამ საკითხშიაც მისთვის ბევრი რამ დარჩა ბოლომდე გაუგებარი.

აი, როგორ გვესმის ჩვენ მოკლედ ტაოს, შუა საუკუნეების საქართველოს ამ უმნიშვნელოვანესი ქვეყნის, ისტორიისა და ეთნიკურ-პოლიტიკური განვითარების ზოგიერთი საკითხი.

ამთავითვე უნდა ითქვას, რომ კლარჯეთის დაკავშირება ტაოსთან იმ ძველ ხანაში (VIII ს-მდე) გაუმართლებელი ჩანს, რადგან ჩვენს ხელთ არსებული სარწმუნო ცნობებით, კლარჯეთი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულად ჩვეულებრივ ქართლში შედიოდა⁵¹. გამონაკლისია ამ თვალსაზრისით ერთადერთი ცნობა VII ს. სომხური უსახელო გეოგრაფიისა, რომ კლარჯეთი, რომელიც ახლა ქართველებს უჭირავთ,

⁵⁰ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. I, გვ. 316.

⁵¹ მაგრამ არც ისაა გამორიცხული, რომ კლარჯეთი მცირე ხნით შესაძლოა სომხეთისაგან დაპყრობილიც ყოფილიყო, მით უფრო, რომ იბერიის მიერ ტაოს დაკარგვის შემდეგ ის რჩებოდა მისი თავდაცვისა თუ შეტევის უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ ავანპოსტად. მაგრამ ამ ვითარებას არ შეეძლო წაეშალა კლერჯეთის ეთნიკური ინდივიდუალობა და ტომობრივი შეგნება.

ადრე, როგორც გუგარქის ერთ-ერთი პროვინცია, სომხეთში შედიოდა.

კლარჯეთი რომ საქართველოში შემავალი ქვეყანა იყო ე. წ. „დიდი სომხეთის“ დაშლამდე (IV ს. ბოლო), ამაზე პირდაპირ მიუთითებს V ს. სომეხი ისტორიკოსი მოსე ხორენაცი, როცა კლარჯეთს იმ ოლქებში ასახელებს, რომელიც ქართლში მოსული ნინოს სამოციქულო მოღვაწეობის ასპარეზი გახდა.

უფრო ადრინდელი ბერძნულ-რომაული წყაროებით (ფლავიუს არიანეს „პერიპლუსი“ II ს. 30-იანი წლებისა) ირკვევა, რომ დაახლოებით ზოფა-გონიოს სექტორი ფარსმან IV-ის დროს (II ს. 30—50-იან წწ.) ქართლის სამეფოში შედიოდა („ძიდრიტები ფარსმანი ქვეშევრდომნი არიან“ — აღნიშნავდა არიანე). ესაა ქართული წყაროთი (ჯუანშერი) კარგად ცნობილი „საზღვარი ქართლისა“ — „ბოლო კლარჯეთისა, ზღვს პირი“*. არიანეს ამ ცნობის მიხედვით საკუთრივ კლარჯეთი, ცხადია, თავისთავად იბერიაშია. პლინიუს სეკუნდო (I ს.), აგვიწარს რა შავი ზღვის სანაპიროს ვიღრე აპსარის (ჭოროხის) შესართავამდე და ციხემდე (გონიო), აღნიშნავს, რომ ამ ადგილებში მთებს იქეთ (აღმ. პონტოს ქედის უკიდურესი ჩრდილოეთის იმერ) ძეგს იბერიაო. პლინიუსის ამ ცნობით, ჭოროხის ქვემო წელი ანუ კლარჯეთი პონტოს ქედამდე იბერიას სჭერია. ასევე ანგარიში უნდა გაეწიოს ქართულ საისტორიო წყაროებსაც, რომლებიც კლარჯეთს იმ ძველ დროს ჯერ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულად და შემდეგ ეკლესიურადაც ყოველთვის ქართლში უჩვენებენ.

რაც შეეხება სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ მოხსენიებულ „ხორძენეს“, სომხეთს იბერიისაგან რომ დაუპყრია (II ს. ძვ. წ.) და, რომელიც, ზოგიერთი მკვლევრის აზრით, ეითომც არისო კლარჯეთი, ამას ვერ გავიზიარებთ. ჯერ კიდევ ს. ჯანაშიამ მართებულად მიუთითა, რომ ამ ძველი ხორძენეს უექველი მემკვიდრეა ადრეფეოდალური სომხეთის ერთი დასავლური თემი — ხორძიანა². პ. ინგოროყვას ლოკალიზაციით, ხორძენეს პროვინცია მდებარეობდა მდ. ეფრატის ხეობაში, მისი შენაკადის გაილის სათავეებში, ქ. კოლობერდის სექტორში³ (ს. ჯანაშიას აზრით, ხორძიანა ზემო ეფრატის აუზში, ვიუმუშხანეს თემის აღმოსავლეთით, ბაიბურდთან მდებარეობდა და აიგივებდა „მითრიდატეს ომების ისტორიაში“ მოხსენიებულ ხოტენესთან). ი. მანანდიანი და შემდეგ ს. ერემიანი ხორზენე-ხოტენეს ოლთისსა და არ-

* ამ გაგებას ეთანხმება ლეონტი მროველიც, რომელიც კლინჯეთს „არსიანთგან ზღვამდე“ უჩვენებს.

52 ს. ჯანაშია. შრომები. II. გვ. 93.

53 პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე. 1954, გვ. 433.

დაგანს შორის ტერიტორიაზე ვარაუდობენ. დ. მუსხელიშვილი აპიანესთან მოხსენიებულ ხოტენეს სტრაბონის ხორზენესთან აიგივებს⁵⁴. ხოლო, რადგან ხოტენე, მისი აზრით, არის დაახლოებით ეფფრატის სათავესა და კოროხს შორის მდებარე ქვეყანა, ის ტაოდ უნდა მივიჩნიოთ. რასაც აქ დამოწმებული ტოპონიმი „ხორზიანის ველიც“ (რუსულ სამხედრო რუკებზე აღნიშნულია ქ. არტაანის სამხრეთით, არტაან-ოლთისის გზატკეცილიდან აღმოსავლეთით) ადასტურებს⁵⁵.

საკუთრივ ხორძენე თუ ხოტენე, ჩვენი აზრით, ტაოს არ მოიცავდა, რადგან ის უფრო სამხრეთით, ზემო ეფფრატის ხეობაში, მდ. გაილის ზემო და შუა წელზე მდებარეობდა. ამის მერე იბერიას ანუ ქართლის სამეფოს სომხეთისაგან ერთხანს არაქსი გამოჰყოფდა (აპოლოლორი, ძვ. წ. II ს.). სტრაბონის დროს კი ე. წ. „დიდი სომხეთის“ საზღვარი „მოსხურ მთებზეა“ მოსული⁵⁶, რაც ნიშნავს, რომ იბერიას ტაოსა და სპერის პროვინციებიც დაუკარგავს. სტრაბონის მიერ ნახსენები ხორძენე სომხეთის ახალი ექსპანსიის შემდეგ გაცილებით ფართო გეოგრაფიული ცნება უნდა გამხდარიყო და, ჩანს, ამ სახელით გაერთიანებული ტერიტორია ჩრდილოეთისაკენ უკვე კარგა შორს ვრცელდებოდა. ამას გვაფიქრებინებს სტრაბონის ნათქვამი, რომ ხორძენე სომხეთის უკიდურესი ჩრდილოეთის პროვინცია იყო. სადღაც კოლხეთის საზღვრების მახლობლად. მხოლოდ, ჩანს, კოლხეთი მის დროს (თუ მისი წყაროს მიხედვით) უფრო სამხრეთით ვრცელდებოდა (ზღვის სანაპირო ხაზით და მოსხური მთებისაკენ), რადგან პენიონების მიწა-წყალს იგი უშუალოდ მოსდევდა.

ცალკე უნდა ითქვას კლავდიოს პტოლემეის „გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში“ მოხსენიებული სომხეთის ოლქის „კატარძენეს“ შესახებ, რომელიც იქ დასახელებულია ეფფრატს, კოროხს და არაქსს შორის მდებარე სომხეთის ოლქებს შორის მოსხურ მთებთან და ე. წ. ზოხების ზევით.

3. კიპერტმა „კატარძენე“ ქართულ კლარჯეთად მიიჩნია, რაც შემდეგ გაიზიარეს პ. ჰიუბშმანმა, ი. მარკვარტმა, ნ. მარმა. მაგრამ ამ ლო-

54 დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. I, 1977, გვ. 55.

55 იქვე, გვ. 56.

56 ჩვენი დაკვირვებით „მოსხურ მთებზე“ სტრაბონის ხანაში და მის უწინარესი წოდებოდა როგორც არსიანის ქედი, ისე მის სამხრეთით მდებარე დღ. კოროხის ქედი (არზრუმისა და ირიკლუ-შიფაქლუს მთებითურთ), რომელიც ჩამის ქედთან (სკიდიხე) ერთად ჩრდილო ტავრის სხვადასხვა ნაწილებს ქმნიდნენ. ორივე ეს ქედი, ერთი სამხრეთიდან, ხოლო მეორე ჩრდილოეთიდან, ერთმანეთს ადგება კოროხთან—ოლთისისა და თორთუმის წყლების შეერთების ადგილას. ისტორიული მესხეთის შუაგულზე გამავალი ეს ქედები ანტიკურ ხანაში მოსხების მთების საერთო სახელწოდებით დამკვიდრებულია.

კალიზაციამი ეპკი შეიტანა ჯერ ნ. აღონცმა და მერე გ. ლაფანციანმა. უკანასკნელის სიტყვით, ეს ბერძნული გეოგრაფიული სახელწოდება არის უთუოდ სომხური „გორეძეკანი“⁵⁷ და უნდა მდებარეობდეს აღმ. ევფრატის სათავეებში. ბ. პიოტროვსკის აზრით, „კატარძა“ სომხეთის ჩრდილო ნახევარში არის საძიებელი⁵⁸. როგორც პ. ინგოროყვამ შენიშნა, კლავდიუს პტოლემეაიოსის ცნობაში ყველა დასახელებული მხარე, კატარძენეს გარდა, კიროსის (მტკვრის) და არაქსის გასწვრივ არის ნაჩვენები, რაც, ბუნებრივია, კატარძენეს ევფრატისკენ გვაფიქრებინებს⁵⁹. ამ ვარაუდს აძლიერებს ის ცნობა, რომ კატარძენე ე. წ. ბოხების ზევით იყო. პ. ინგოროყვამ, ვფიქრობთ, მართებულად მიუთითა, რომ ბოხა არის იგივე ბუხა სომხური უსახელო გეოგრაფიისა (ტაოს უკიდურესი სამხრეთი კანტონი მდ. ოლთისის წყლის სათავეებში) და ბულათა-ყური („ბუხათა-ყური“) ჩვენი მატრიანეებისა⁶⁰.

კატარძენე, რომელიც ბოხას ზემოთ იყო, უნდა ვეძებოთ მის სამხრეთით, ევფრატის (მდ. ყარა-სუს) სათავეებში. ძნელია ითქვას რამე გარკვეული, თუ სომხეთის რომელი ოლქია ეს კატარძენე, რომელსაც პ. ინგოროყვა ბინგელის მთების ზონაში (აღმ. ევფრატის ხეობაში) დასდებს და პროკოპი კესარიელთან მოხსენებულ „კითარიძის“ (სომხ. „კთრიკ“) ციხე-სიმაგრის სახელწოდებას უკავშირებს. უფრო რეალური ჩანს იმის ვარაუდი, რომ კატარძენე დაეუკავშიროთ ურარტულ წყაროებში მოხსენიებულ კატარძას, თუმცა ეს უკანასკნელი თვითსაქიროებს ლოკალიზაციას⁶¹. ერთი სიტყვით, კატარძენეს შესახებ ის ვიცით მხოლოდ, რომ ის მოსხურ მთებთან მდებარეობდა ეგრეთწოდებულ ბოხას ზემოთ⁶² და დამატებით კიდევ, თითქოს, ევფრატთან. რადგან ამ საორიენტაციო მაჩვენებლებს შორის, ჩვენი აზრით, ყველაზე ნათელი ობიექტი არის ბოხა — ტაოს ერთ-ერთი სამხრეთი კან-

57 Г. Капанцян. Историко-лингвистическое значение древней Армении. Ереван, 1940, с. 19.

58 Б. Пиотровский. История и культура Урарту. 1944, с. 66.

59 პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე. გვ. 429.

60 იქვე.

61 Г. Меликишвили. К истории древней Грузии, с. 210—212.

62 „ბოხა“-ს ევროპელი არმენისტები, ჩვეულებრივ, მდ. ჭოროხის სომხ. სახელს „ვოხ-ს უკავშირებენ, მაგრამ ამის გაზიარება, ვფიქრობთ, გაკირდება. ერთი რომ, პტოლემეაიოსი, ჩვეულებრივ, ყველა მდინარეს, საყოველთაოდ ცნობილსაც კი, სახელზე მდინარის (ბერძნ. ποταμός) დართვის გარეშე არ იხსენიებს და რატომ ჭოროხის სომხური სახელწოდების (უნდა მომდინარეობდეს ქართული „ჭორ-ოხ“-იდან—ოხ—ვორხ. ზღრ. მტ-კუარი—კურ//კირ) მიმართ უნდა დაეშვა გამოწვევისი. გასათვალისწინებელია ამასთან, რომ ჭოროხის როგორც შესართავი, ისე სათავე „გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში“ „აფსაროსის“ სახელწოდებით არის მოცემული.

ტონი ოლთისის წყლის სათავეებში, მის ზემოთ უკვე იქნება ევფ-რატი⁶³. აქედან დასავლეთით უკვე ახლოსაა მოსხური მთები ანუ მისი სამხრეთი მონაკვეთი — კოროხის ქედი არზრუმ-ირიჯუმ-შიფაქლუს მთებითურთ. ამრიგად, არც „კატარძენე“ უნდა იყოს კლარჯეთი.

სხვაგვარად წარმართა ტაოს პოლიტიკურ-ეთნიკური ბედი. ჩანს, რომ ძველი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეში (ტიგრან II-ის დროს?) იბერიას ტაო სპერიტურთ დაუქარგავს. ყოველ შემთხვევაში არტაქსეს მიერ წაღებულად დიდი გეოგრაფი მხოლოდ ხორძენეს ასახელებს. თუ მასვე ვერწმუნებით, სომხეთის მიერ მეზობლებისაგან წართმეულ ყველა ოლქში იმთავითვე დაწყებულია არმენიზაციის პროცესი; „ახლა ყველა ისინი ლაპარაკობენ ერთ ენაზე“-ო. მაგრამ ეს ერთი სომხური ენა ეთნიკურ-კულტურულად განსხვავებულ ამ ტომებში, რა თქმა უნდა, მათი საკუთარი და აწ უკვე „საშინაო“ (patua) ენის ადგილს ასე ერთბაშად ვერ დაიკერდა. სტრაბონის ცნობაში უთუოდ ყველა ამ დაპყრობილ ოლქში სომხურის სახელმწიფოებრივ ენად გადაქცევა და ამის შესაბამისად, მისი არისტოკრატიული ზედაფენის სომხურენოვანობა იგულისხმება⁶⁴.

საერთოდ, სომხეთში ქრისტიანობის მიღებამდე და განსაკუთრებით სომხური საერო და საეკლესიო მწიგნობრობის გაჩენამდე, რაც ამასთანავე სახელმწიფო-ადმინისტრაციული საკმისწარმოების ენად სომხურის შემოღებას ნიშნავს, სომხური ენა კომპაქტურად მცხოვრები არასომხური მოსახლეობის ფართო ფენებში მკვიდრად ფეხს ვერ მოიკიდებდა. ეს კი უთუოდ სომხეთის ამ განაპირა ოლქებში არმენიზაციის პროცესის შემაფერხებელი გარემოება იქნებოდა. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საყურადღებოა გოგარენეს („გუგარქის“) საპიტიახშოს მაგალითი. ჯერ კიდევ ძვ. წ. II ს. დაპყრობილი ქართლის ეს მხარე V საუკუნეში ქართული ქრისტიანული მწერლობისა და აღმშენებლობის ერთ ყველაზე დაწინაურებულ ქვეყნად გამოიყურება. სომხურენოვანი აქ მხოლოდ ერთი საეკლესიო თემია V—VI საუკუნეებში, ისიც, ალბათ, უმთავრესად მაინც სომხებისგანვე შემდგარი. დღეისათვის ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის შედეგად დადგენილია, რომ ადრეულ შუა საუკუნეებში მოსახლეობა

⁶³ ნ. ხაზარაძე „კატარძენეს“ ადგილმდებარეობის შესახებ იზიარებს პ. ინგოროყვას თვალსაზრისს, რომ ეს ქალაქი ეფრატთან ახლოს მდებარეობდა (იხ. მისი მონოგრაფია — „საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები“, გვ. 55). „კატარძენეს“ პ. ინგოროყვასეულ ლოკალიზაციას იზიარებს დ. მუსხელიშვილიც (იხ. მისი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. I. გვ. 59—60).

⁶⁴ Г. М е л и к и ш в и л и. К истории древней Грузии, с. 137.

აქ ქართულია, საფიქრებელია, სომხური ელემენტის მცირე შენარე-
ვით⁶⁵.

რა შეიძლება ითქვას იბერებისაგან წართმეული ხორძენესა და
მისი მოსაზღვრე ოლქების (ტაო, სპერი) მოსაზღვრობის ეთნიკური კუ-
თვნილების შესახებ? ნ. მარს, მაგალითად, მიაჩნდა, რომ იმ ძველ
დროს ტაო მეგრულ-ქანური ტომებით იყო დასახლებული. გ. მელი-
ქიშვილი ფიქრობს, რომ ტაოხები აღმოსავლურ-ქართულ ტომებს მიე-
კუთვნებოდნენ. ყოველ შემთხვევაში, სტრაბონი ამ ტერიტორიებს
იბერების მიწა-წყლად სთვლიდა და დასავლურ-ქართული ტომებისაგან
(ხალიბები, მოსინიკები) წაღებულად ის კარენიტიდასა (კარინი, კარნუ-
ქალაქი, არზრუმი) და ქსერქსენას (დერჯანი, ერიზინჯანი) მიუთითებდა.
სარწმუნოა აზრი, რომ ტაოხები იბერიის სახელმწიფოებრივ გაერთი-
ანებაში შესული მესხური ტომი უნდა იყოს. ამას გვაფიქრებინებს იმა-
ვე სტრაბონის ცნობა, რომ მოსხების ქვეყნის ერთი ნაწილი იბერიე-
ლებს ეკირათ, მეორე — კოლხებს და მესამე — სომხებს. ჩანს, რომ
სომხეთის მესხეთი ადრე იბერიისა იყო და სწორედ ეს მხარე დაკარ-
გა იბერიამ ძველი წელთაღრიცხვის II—I საუკუნეების სიგრძეზე
(პარიადრის მთის კალთები, ხორძენე...).

თუ რა ბედი ეწიათ ტაოელებს დიდი სომხეთის სახელმწიფოში,
ეს ჯერ კიდევ ნათელი არაა. ნ. მარიც კი, რომელსაც ეჭვი არ ეპარე-
ბოდა ტაოს მკვიდრი მოსაზღვრობის სრულ გასომხებაში, იძულებული
იყო ეთქვა, რომ ამის შესახებ იმდენად მწირი მასალები მოგვეპოვება,
რომ შეგვიძლია ჯერ მხოლოდ თვით ეს ფაქტი ვამტკიცოთ, ხოლო ამ
პროცესის წარმოდგენა კი არ ძალგვიძის⁶⁶. და მაინც სომხური საის-
ტორიო წყაროების გათვალისწინებით უნდა ითქვას, რომ ტაო VIII ს.
ბოლომდე პოლიტიკურად სომხეთის ნაწილი იყო. მაგრამ ჰქონდა კი
აქაურებს წარხოცილი ტომობრივი შეგნება, ენა, ჩვევები? აი, ეს კი-
დევ საკითხავია. ყოველ შემთხვევაში, ნუ დავივიწყებთ, რომ გეოგრა-
ფიულად ტაო ბერძნულ⁶⁷ (დასავლეთის მხრივ) და ქართულ (ჩრდი-
ლოეთის მხრივ) გარემოცვაში იყო მოქცეული.

65 ლ. მუ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. ბოლნისი. — ენიმკის მოამბე. III, 1938, გვ. 374;
დ. მუ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის
საველე სამუშაოთა (1956—1958 წწ.) შედეგები. — საქართველოს ისტორიული
გეოგრაფიის კრებული. I. 1960, გვ. 29.

66 Георгий Мерчул. Жизнь Григория Хандзтийского. Петерб., 1911,
с. III—IV.

67 ბერძნული გარემოცვა უმთავრესად პოლიტიკურ-კულტურული ნიშნებით
გვაქვს ნაგულისხმევი, თორემ ეთნიკური მომენტის თვალსაზრისით ეს მოსაზღვრე
სამყარო, ამასთანავე, ხომ მეგრულ-ქანურიც იყო, რაც სამაგალითო მოწმობაა ამ
მხარეში ელინიზაციის ათასწლოვანი პროცესის საბოლოო ანგარიშით წარუმატე-
ბლობისა.

ამისდა მიუხედავად, უნდა ითქვას, რომ პოლიტიკურად ტაოელე-
ბი VI—VIII საუკუნეებში სომხეთის ქვეშევრდომები იყვნენ, მაგრამ
„შუა ქვეყნისა“ და „ეოსტანიის“ მკვიდრთათვის ისინი, ჩანს, „პაი-
ქები“ არ ყოფილან და ტაოელებად (სპერელები კიდეც სპერელებად)
რჩებოდნენ⁶⁸. მათი სომხური, რომელიც, უეჭველია, იბერიზმებით
იყო დატვირთული, ცხადია, განსხვავდებოდა, ერთი მხრივ, სივნიეთი-
სა და არწახის (ყოფილი ალბანური ქვეყნები) სომხური კილოებისაგან,
ანდა კორჭაიქის სომხურისაგან (აქ ძველთაგანვე ქურთული მოსა-
ხლეობა ცხოვრობდა) და, მეორე მხრივ, ცენტრის ენისაგან, რომელთა
შორის ლექსთწყობისა და თხრობისათვის, ე. ი. ლიტერატურული ენი-
სათვის ეს ერთადერთი გამოდგებოდა⁶⁹.

ნ. აღონცი აღიარებდა, რომ სომხეთის განაპირა ოლქებს პოლი-
ტიკურ-ადმინისტრაციული წარმოშობა ჰქონდათ, რომელიც გამარ-
თლებული იყო ეთნიკურადაც⁷⁰. უდავოა, ამ ერთეულების არსებო-
ბის ამოსავალი პრინციპი სწორედ ტომურ-ეთნიკური მომენტი იყო,
რაც, ჩვენს ხელთ არსებული წყაროებით, ყველაზე უკეთ ჩანს სივ-
ნიეთის მაგალითზე. VI ს-ის სირიელი მწერლების ზაქარია რიტორის
ცნობით, სივნიეთი სომხეთში შემავალი ქვეყანაა, მაგრამ თავისი ენი-
თა და ხალხით. სომხებსა და სივნიელებს შორის განსხვავებას პრო-
კოფი კესარიელიც ხედავდა და განა, ამისავე გამოვლინება არ არის
სივნიეთისათვის დამახასიათებელი სეპარტისტული მიდრეკილება,
რომელიც თავს საეკლესიო-პოლიტიკური ორიენტაციის საკითხში
იჩენდა ხოლმე უმთავრესად?

რა შეიძლება ითქვას ამ თვალსაზრისით ტაოს შესახებ⁷¹? შემ-
თხვევითი არ უნდა იყოს ის გარემოება, რომ VII ს. დამდეგიდან, ე. ი.

⁶⁸ ისე არ გავიგონ, რომ ტაოელები (და სპერელებიც) ადრეულ შუასაუკუ-
ნეებში ძველ ტომურ-ნათესაური სიწმინდით იყვნენ მოღწეულნი და მოსულ სომ-
ხურ ელემენტთან მათი შერწყმა-შევრთების ფაქტორს გამოვირიცხავდეთ. მაგრამ ამ
პრობლემს, არაფრით არ ჩანს, რომ იმდენად ფართო ხასიათი მიეღო, — აქაურ აბო-
რიგენებს თავიანთი ეთნოგრაფიული სახე დაცარავთ და თავანჯარა სომხებად გარ-
დაქმნილიყვნენ. ისე კი ვიცი, რომ აქაურებს იმ ძველ დროს ეულტურულ-პოლი-
ტიკური ერთობა ჰქონდათ სომხებთან (საამისო კვალი ამ ქვეყანაში არც შემდეგშია
მთლად წარბოცილი). ამისავე მოწმობად დარჩა ერთი რიგის სახელები ტაოს შემ-
დეგდროინდელ ტოპონიმუკასა და სხვა მატერიალურ თუ ენობრივ მონაცემებშიც.
მაგრამ ამასთანავე უწინარესი ხანის ისტორიულ-გეოგრაფიული სახელებიც (ქართუ-
ლი) შემორჩენილი რომაა?

⁶⁹ Н. Адонц. Дионисий Фраккийский и армянские толкователи. П., 1915, с. 187.

⁷⁰ Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана. 1908, Спб., с. 187.

⁷¹ საყურადღებოა, რომ მოგვიანებით ნ. შარი საკითხს აყენებდა ტაოელების ანუ
მისი ტერმინოლოგიით თუბალ-კაინური ტომების დამწერლობის შესახებ. მარ-
თლად, ვინ არიან ის „ტაი“ მეხუთე საუკუნის სირიული თხზულება („წიგნი ერთა

სომეხ-ქართველთა სარწმუნოებრივი განხეთქილების დროიდან, ტაო-ელეზმა ქალკედონიტური აღმსარებლობისადმი მიმხრობა ირჩიეს. უფრო მეტიც, ტაო გახდა ერთ-ერთი თავშესაფარი სომხეთის სხვა ოლქებიდან დევნილი მართლმადიდებელი სამღვდელოებისათვის⁷². შემთხვევითი არც ისაა, რომ სომხეთის ცნობილი მართლმადიდებელი კათალიკოსი ნერსეს III ტომით ტაოელი იყო. მართალია, საამისოდ ტაოს პოლიტიკური პირობებიც ხელს უწყობდა (ეს ქვეყანა ბიზანტიის სომხეთში იყო), მაგრამ სომხეთის ნაციონალური ეკლესიის სამწყსოდან მისი გამოსვლა მართო ამ მიზეზით არ უნდა აიხსნებოდეს⁷³. თითქოს ისე ჩანს, რომ მართლმადიდებლობისათვის (ქართული ორიენტაცია?) ნიადაგს აქ ეთნიკური ფაქტორიც ქმნის. ყოველ შემთხვევაში, ტაოს ქართლში შემოსვლის მომენტისათვის საამისო უმთავრესი პირობა (სარწმუნოებრივი ერთიანობა) კარგა ხნის შემზადებული იყო.

VIII ს. სივრცეზე ტაოს დიდი კატასტროფა დაატყდა თავს. ბიზანტია-არაბეთის ბოლომოუღებელმა ომებმა ეს სასახლვრო ქვეყანა საბოლოოდ ნაოხარ-ნასადგომეად აქცია. მოსახლეობა ამოწყდა მეზობელ შავშეთ-კლარჯეთშიც. ამის მიზეზი ქოლერობაც ყოფილა („სრეაჲ სატლობისაჲ“), რომელმაც სულ მუსრი გაავლო ცეცხლსა და მახვილს გადარჩენილებს. შემდეგ აქ შიდა ქართლიდან არაბებისაგან გამოდევნილი მხნე და ენერგიული აშოტ I ბაგრატიონი აღმშენებლობს თავისი ხალხით⁷⁴. მანამდე მოახალშენე ბერების პატარ-პატარა ჯგუფებიც მოსულიყვნენ ქართლიდან. ყველა ამათ წილად

და ქუეყანათათვის“) „წიგნის მცოდნე“ 15 ხალხთა შორის რომ ასახელებს სომხებსა და ქართველებს შუა? კ. კეკელიძე, მაგალითად, მიაჩნდა, რომ აქ „ტაონი“ იგულისხმებიან, ხოლო ნ. მარი უშეებდა შესაძლებლობას, თუ სირიული ცნობა მართლა ტაოელებს გულისხმობდა, აქ დაგეანახა მითითება ჭანურ ანუ მეგრულ ლიტერატურაზე (იხ. მისი, *Грузинские приписки греческого Евангелия из Кориини*. — *Изв. Акад. ННУК*, 1911. с. 218.).

შეიძლება ზემორე ცნობაში ტაოელების მაინცდამაინც საკუთარი „წიგნი“ არც იგულისხმებოდეს, მაგრამ მათი ეთნიკური ინდივიდუალობა კი უეჭველად მინიშნებულია.

⁷² თ. ეო რ დ ა ნ ი ა. ქრონიკები. I, გვ. 329.

⁷³ განა ბიზანტიის სომხეთის ეპისკოპოსები არ იყვნენ სხვებთან ერთად ხელწერილით რომ მიმართეს აბრამ სომეხთა კათალიკოსს: „ვედრებით მოგვმართეს, რომ შევეუერთოთ ისინიც ქრისტეს ჭეშმარიტ სამწყესსოჲ“.

⁷⁴ ქართული საისტორიო წყაროს ცნობით, შავშეთ-კლარჯეთისა და ქვემო ტაოს მფლობელი ჯერ კიდევ აშოტის მამა ერისთავი ადარნასე ბაგრატიონი ყოფილა. ისე რომ, აშოტი შემთხვევით არ გაქცეულა ამ მხარეში, მაგრამ ახლა პოლიტიკური ვითარება ისეთი იყო, რომ მან თავისი ქვეყანა და ხალხი ბიზანტიის კეისარს შეავედრა და სამხრეთ-დასავლეთი პროვინციებიდან ზურგმოცემულმა სიკვდილამდე მხნე ბრძოლა აწარმოვა არაბებთან დანარჩენი ქართლის დასაბრუნებლად.

ხედათ ტაო-კლარჯეთის „ახლად შენების“ დიდი ეროვნული მისია.

საამისო ცნობები ჩვენ არ გვაქვია, მაგრამ ამ მხრივ ფასდაუდებელია მაინც გიორგი მერჩულეს პირდაპირი ცნობა: „მას ქამსა (IX ს. დამდეგს) სხუაჲ მონასტერი არა შენ იყო მათ ქუეყანათა თვნიერობისისა, და არცა მსოფლიონი ერისკაცნი ახლვიდეს ახლად შენებისთჳს მათ ქუეყანათაჲსა, რამეთუ კლარჯეთს და ტაოთა შინა, და შავშეთს და ყოველთა მათ მახლობელთა ქუეყანათა მცირედნი იპოვებოდეს დაშენებულ ტყეთა შინა ადგილ-ადგილ“⁷⁵. სუმბატ დავითის ძეც მიუთითებს, რომ აშოტის მისვლის მომენტისათვის ამ მხარეში „მცირედლა დაშთეს კაცნი ადგილ-ადგილი“. IX ს. 20-იან წლებში ქვემო ტაოს (resp. ამიერ ტაო) ერთ დროს უმნიშვნელოვანესი საეკლესიო ადმინისტრაციული ცენტრი დაბა იშხანი ჯერ კიდევ უკაცრიელი იყო და მიუვალი⁷⁶.

მაგრამ უკვე მოედინებოდნენ მოახალშენეთა ახალ-ახალი ტალღები ქართლიდან. მოდიოდა ბერი და ერი, ყველა, ვისაც არაბთა ბატონობის ატანა აღარ შეეძლო და გასაძლის პირობებს მოწყურებული ნაოხარი ქვეყნის განახლება-აღდგენის სიძნელე გულს ვერ გაუტეხდა. ინიციატივა ამ საშვილიშვილო საქმეში ქართლის აზნაურობისაა ერისმთავრის მოთავეობით. ვითარება ისეთი შექმნილიყო, რომ ქართლის სახელმწიფოს პოლიტიკურ-კულტურული ცენტრი დროებით ისტორიული ქართლის ამ შედარებით დაცულ სამხრეთ-დასავლეთ ქვეყნებში უნდა გადმოსულიყო. ამიტომ იყო, რომ აქ თავი მოიყარა და ფრთები გაშალა ქართველი ხალხის აღმშენებლობითმა ძალამ და კულტურული შემოქმედების უნარმა. წერილობით წყაროებს საკმაოდ შემოუნახავთ ამ აღმშენებლობის ფაქტები. აშენდა ნაოხარი სოფლები, განახლდა არტანუჯის ციხე და მის ქვეშ გაშენდა ამავე სახელწოდების დიდი ქალაქი. ხანძთა, შატბერდი, იშხანი „მეორედ აღშენებული“, ბანა, ოშკი და ხახული, პარხალი და მრავალი სხვა ქართული დიდი კულტურული აღმშენებლობითი ენერგიის გამოვლინება იყო.

ნიშანდობლივია, რომ მთელი ეს დიდი აღმშენებლობა IX—X საუკუნეების სიგრძეზე მიმდინარეობს, ე. ი. სანამ ტაო-კლარჯეთი არის ქართლის სამეფოს პოლიტიკური ცენტრი, რომელიც შეწყდა გაერთიანებული სამეფო კარის ლიხთიქით საქართველოში გადასვლისთანავე (ე. თაყაიშვილი). ასე რომ, საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი პროვინციების კულტურული მეწინაეობა მათი პოლიტიკური პირველობითაა განპირობებული და არა იქაურებზე ოდითგანვე გადმოსული რაღაც ზეგარდმო მადლის წყალობით.

⁷⁵ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. I. გვ. 257.

⁷⁶ იქვე. გვ. 265.

ზედმეტია იმის თქმაც, რომ ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობა IX—X საუკუნეებში, მის ძველ მოსახლეობასთან შედარებით, მნიშვნელოვან-წილად შეიცვალა. XI ს. ტაოში, მაგალითად, მცირე ვინმე თუ იქნებოდა ტომობრივ-ნათესაურად ძველი ტაოხებისა ან მით უფრო მათთან შერწყმული თუ შეურწყმელი სომხების პირდაპირი ჩამომავალი. შეიძლება ითქვას, რომ ეს მხარე ძირითადად IX—X საუკუნეებში აღდგა და მოშენდა ქართლის სხვადასხვა თემებიდან, პირველ რიგში, მესხეთიდან მასობრივად მოსული მოახალშენების წყალობით. ამის გამოა, რომ ტაოელები და კლარჯები და, საერთოდ, ამ მხარის სხვა პროვინციების მკვიდრნი, შუა საუკუნეების (მოგვიანებითაც) ქართულ საისტორიო წყაროებში ტომობრივად მესხებად განიხილებოდნენ⁷⁷. იყო უთუოდ ისტორიული სამართლიანობა იმაში, რომ სწორედ მესხები დაეუფლნენ უპირატესად თავიანთ უძველეს პირველსაცხოვრისს, გადაახალისეს ჟამთა სვლის უკუღმართობით მოწყვეტილი თანამოძმეები და სხვა ქართველ ტომებთან შერწყმა-შერევით ახალი მოსახლეობა წარმოქმნეს ტაოში.

საუფძველს მოკლებულია ამის მერე ის ცდები, რომ ტაოელები IX—XI სს. მართლმდიდებელ სომხებად წარმოგვიდგინონ. ეს „აღმოჩენა“ მთლიანად ნ. მარისა და მისი მიმდევრების „დამსახურებაა“, თორემ ძველი საისტორიო ძეგლები რომ ერთიანად გადაიხსრიკოს, კაცი საიმისოს იქ ვერაფერს იპოვნის. განა, რომელიმე ძველ სომეხ მწერალ-მემატიანეს სადმე უწერია, რომ ტაოელები ამ პერიოდში სომხები იყვნენ — ტომით, ენით, კულტურითა და ჩვევებით? იქნებ ქართულ წყაროებში იპოვნეს ამის შესახებ პირდაპირი ცნობა თუ არა, რაიმე დაფარული კვალი მაინც? ბერძნული წყაროები? კეისარმა კონსტანტინე პორფიროგენეტმა დიდი თხზულება დაწერა X ს-ის ნახევარში (*De administrando imperio* ანუ *Περὶ βίῃς*), რომლითაც უფლისწულ რომანოზს აცნობდა იმ ხალხებსა და სახელმწიფოებს, რომლებიც გარს ერტყა იმპერიას. იცოდეთ, მიმართავდა შეილს იმპერატორი, რომელი ტომი რაში შეიძლება გამოადგეს როა მაელებს (ე. ი. ბიზანტიელებს), ან რა ზიანი შეიძლება მოიტანოსო... შემდეგ მოგითხრობს თითოეული ტომის წარმოშობის, ყოფაცხოვრე-

⁷⁷ წყაროს პირდაპირი მითითებით, მაგალითად, მესხები იყვნენ XI ს. ნახევარში კალმახისა და არტანუჯის ერისთავები და მათზე დაქვემდებარებული ის მრავალრიცხოვანი აზნაურები, ლიპარიტის პატრონობა რომ მოეწყინათ და მის წინააღმდეგ აღმართეს მახვილი (იხ. ქართლის ცხოვრება. I. გვ. 301, 304). მესხია ამ დროს თუხარისის ერისთავი ბეშქენ ჯაყელი (იხ. იქვე, გვ. 298). გავისენოო გიორგი მთაწმინდელი, ტომით მესხი, რომლის მამა-ბიძანი და შემდეგ ერთხანს თვითონაც ტაოში ცხოვრობდნენ. უფროსი ბიძა გიორგი მწერალი, — „იყო მწერალთა ზედა მთავრად კურაპალატისათა“ (დიდი დაეითი იგულისხმება). რამდენი ასეთი მაგალითის მოტანა შეიძლებოდა კიდევ.

ბისა და ღირსებათა შესახებო⁷⁸. სხვა ხალხებს შორის კეთილსაღი საგანგებოდ აღწერს კურაპალატის იბერებს, რომლებიც მას მიაჩნია იბერთა მთელი „დიდი ეთნოსის“ ორგანულ ნაწილად; არ იფიქრებს მათი წარმოშობა-გენეალოგიის ლეგენდასაც, ამ ქართველებისავე წრეში აღმოცენებულს. ვის, თუ არა მეზობელი ხალხების ვითარებაში კარგად ჩახედულსა და გამჭრიახ პოლიტიკოსს უნდა დაენახა, რომ კურაპალატის იბერები სინამდვილეში მართლმადიდებელი სომხები იყვნენ, რომელთა ტომობრივი გაქართველების პროცესი, ნ. მარის ქრონოლოგიით, იმ დროს ჯერ კიდევ შორს იყო დასასრულისაგან. რა მაცდურ-მომხიბლავი უნდა ყოფილიყო საიმპერიო პოლიტიკისათვის მისთვის მიუწვდომელი მთელი დიდი პროვინციის სომხობის იბერთა ტომად გარდაქმნის სანუკვარი სურათი. მხოლოდ საკვირველია, ბიზანტიის საიმპერატორო კარზე და სხვაგანაც ამ გარემოებას რომ ვერ ამჩნევდნენ, რაც ათასი წლის შემდეგაც ასე იოლად დაინახეს⁷⁹.

ეს კიდევ ცოტაა. ს. ერემიანი, მაგალითად, VII ს-ის სომხური ისტორიული გეოგრაფიის შესახებ დაწერილ გამოკვლევაში ყოველგვარი საბუთიანობის გარეშე აცხადებს: ტაიქის მოსახლეობა მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე სომხური რჩებოდა, მიუხედავად იმისა, რომ ჩრდილოეთის რაიონებმა XII ს. (!) მართლმადიდებლობაც მიიღესო. XV—XVI სს. ტაიქის ქართული სარწმუნოების მოსახლეობამ მუსულმანობაც მიიღო და თურქებს შეერიო (ალბათ, მამაპაპურ რჯულზე ერთხელ ხელადებულებს მეორედ რა მორალური ფაქტორი შეაქავებდათ). თავის ეთნიკურ სახეს აქ მხოლოდ სომხურ სარწმუნოებაზე მტკიცედ მდგარი სომხური მოსახლეობა ინარჩუნებდა 1921 წლის უკანასკნელ გადასახლებამდეო⁸⁰.

ს. ერემიანის ამ მტკიცებას ისტორიულ კეშმარიტებასთან არაფერი აქვს საერთო. არქიტექტურის დოქტორი ს. მნაცაკანიც, რომელმაც ტაოს ისტორიის ს. ერემიანისეული ცნობარი ამ მხარის ნაციონალური კუთვნილების გადასაწყვეტად დაიმოწმა. იძულებულია ტაოს ძირითადი მოსახლეობის გამართლმადიდებლობის თარიღი რალაც

⁷⁸ გეორგიკა, ტ. IV. ნაკვეთი. II. 1952, გვ. 255—259.

⁷⁹ საყურადღებოა, რომ ბიზანტიის პოლიტიკური მესვეურების თვალში პოლიტიკურად განცალკევებული ტაო განაპირა იბერიაა, აღმ. საქართველოს ცენტრალური პროვინციებისაგან ანუ „უშინაგანისი იბერიისაგან“ განსხვავებით (იხ. გ. კედრე ნე. გეორგიკა. V. გვ. 46). ნუთუ დასაჯერებელია, რომ ამათი ერთობა (იბერიისა-საქართველობა) სარწმუნოებრივი ნიშანია მხოლოდ და არა უფრო არსებითი ფაქტორების (ტომობრიობა, ენა, მწიგნობრობა, წეს-ჩვევები...) წარმონაქმნი?

⁸⁰ *მ. ს. სერსიან. ჯაყასთან ჩათ „მკლარაფიკი“-ქ. სერსიან, 1963, № 84.*

ორიოდე საუკუნით წინ გადაიტანოს⁸¹. ამ დროს კი ორივე ამ თვალსაზრისის საწინააღმდეგო ჩვენებანი ჩვენ არც ძველ სომხურ საისტორიო მწერლობაში არ გვაკლია.

იოანე სომეხთა კათალიკოსმა (დრასხანაკერტელი) 910 წლისათვის ტაოში აღარნასე II „ქართველთა მეფესთან“ შეაფარა თავი: „ქართველთა შორის ვიმყოფებოდით“, — ამბობს იგი.

წარმოუდგენელია, რომ ეს „ქართველები“ სინამდვილეში მართლმადიდებელი სომხები ყოფილიყვნენ და სომხეთის მონოფიზიტური ეკლესიის მეთაურს ამის შესახებ არაფერი ეთქვა.

რ. ბარტიციანმა აღმოსავლეთმცოდნეების XXV კონგრესზე მოსკოვში 1960 წ. მოხსენება წაითხა: „О значении завещания“ Евстафия Войлы (1059)“, სადაც ის აზრი გაატარა, რომ ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობა XI ს. შუა წლებში ჯერ კიდევ მთლიანად ქალკედონიტურიც არ იყო, რადგან ბიზანტიელი ფეოდალი ვოილა კლარჯეთში სომეხ მონოფიზიტებსაც ასახელებსო. ავტორი სერიოზული მეცნიერული კვლევის ნაცვლად ამ სტატიაში მთლიანად მოჰყარებული ფანტაზიების და ირეალური ხილვების ტყვეობაშია.

რ. ბარტიციანის მტკიცებით, სომეხი ერეტიკოსებიც კი (პავლიკიანელები, ტონდრაკელები) მოსახლეობდნენ თურმე ოპიზისა და ანჩის მახლობლად. საამისო ჩვენებები(?) თურმე „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ მოხსენებული ის „მკალნი ურიცხვნი“ ანჩის საზღვრებს რომ შესევიათ და შემდეგ „ორნი საშინელი ვეშაპნი“ ზაქარია ანჩელმა სასწაულით რომ „მოსრა“ თუ „მოაკვდინა“, არც მეტი და არც ნაკლები, ამ მხარეში მწვალებელთა არსებობაზე მიუთითებსო. ამ მეთოდით ავტორმა ჯერ ვოილას ანდერძზე წაიმუშავა. ახლა ვოილას მოვუსმინოთ: „ჩემი უცხოეთში გადასახლების შემდეგ, მე დავიცავე ეს მყარლი და უხმარი ადგილი, სადაც გველები, მორიელები და გარეული მხეცები იმალებოდნენ, რომელიც ამის გამო ადგილობრივ მცხოვრებლებსაც უვარგისი ეჩვენებოდათ და რომელსაც ძლივსღა იტანდნენ მახლობლად მცხოვრები სომხები. მე, როგორც ამბობს ფსალმუნი, გავწმინდე ის ცეცხლითა და ცულით, ავაგე მასში სახლი, ღვთის ტაძარი...“, ავტორის კომენტარი: არასწორი იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ვოილას ბრძოლა ჰქონდა ხსენებული მხეცებისა და ქვეწარმავლების წინააღმდეგ. უფრო სწორი იქნებოდა, რომ მან ცეცხლითა და მახვილით გაანადგურა მის მიწებზე მცხოვრები ერეტიკოს-ტონდრაკელები, ცეცხლს მისცა რა მათი სადგომებით.

ეს ბიზანტიელი ფეოდალი, საკითხავია, კლარჯეთთან მაინც რა კავშირშია? რ. ბარტიციანმა „ანდერძში“ ჩამოთვლილი ათზე მეტი

⁸¹ С. М я а ц а к а н я н. Ишханский храм-памятник армянского зодчества VII века. — Литературная Армения. Ереван, 1969, № 3, с. 65.

ტოპონიმიდან რამდენიმე ხუთვერსიანი რუკის საშუალებით კლარჯეთის თანამედროვე გეოგრაფიულ ნომენკლატურას მიუსადაგა და ამ აღმოჩენის წყალობით ვოილას არტანუჯის სანახებში მიუჩინა მამული. მკვლევარს კი უთუოდ, სანამ რუკაზე ვოილას კუთვნილი სოფლების ძებნაში კლარჯეთისაკენ გაექცეოდა თვალი, ჯერ უნდა გაეგო, ეს მხარე იბერიის საკატაპანოში შედიოდა თუ არა. თორემ, მაგალითად, „კალმუხი“ — კალმახიო, „ოფიდოვუნი“ — ოფისქალაო, ეს საქმეს ვერ უშველის. ერთი რომ, კალმახი საერისთავო ციხეა ამიერთაოში და მეორეც. სწორედ ამ დროს მისი პატრონია ცნობილი სულა კალმახელი, დიდი ლიპარიტ ბაღვაშის შემპყრობი.

ასე რომ, მართო ტოპონიმ ტანძუთის მიხედვით (სხვათა შორის, ეს გეოგრაფიული სახელი ფართოდ იყო გავრცელებული მთელს ამიერკავკასიაში) საკითხი იმის შესახებ, თუ სად იყო პროტოსფათარ ვოილას მამულები, ვერ გაირკვევა. რ. ბარტიკიანი იმაში კი უთუოდ მართალია, რომ ამ კაცის მამულები იბერიის საკატაპანოშია, მაგრამ არც ჩვენ ვიქნებით შემეძლარი, თუ ვიტყვით, რომ ეს მფლობელობა სადღაც საკატაპნოს სომხურ ოლქებშია საძიებელი.

IX ს. ბოლოდან ტაო ბაგრატი აშოტის ძის შთამომავლებს ეკუთვნოდათ. განსაკუთრებით გაძლიერდა ტაო ადარნასე II დავითის ძის მმართველობაში, რომელმაც „ქართველთა მეფის“ ტიტულიც მიიღო. X ს. პირველ ნახევარში ტაოს მფლობელები სათავისოდ უკვე ბასიანის მთელ მხარეს ეჭიდებიან. ამის თაობაზე კონსტანტინე პორფიროგენეტი წერს: „იყვეს თანახმად მისი (კურაპალატის) მოთხოვნისა ფასიანის საზღვრად მდინარე ერაქსი ანუ ფასისი, და მარცხენა მხარე, იბერიისაკენ მიმართული, ეპყრათ იბერებს, ხოლო მარჯვენა, რაც თეოდოსიუპოლისაკენ არის... იყვეს ჩვენი მეუფების ქვეშ... ისინიც უნდა დაკმაყოფილდნენ ამ მფლობელობით და მეტი აღარ მოითხოვონ“⁸².

X ს. 60-იან წლებში ბიზანტიის ხელისუფლებამ იმიერ ტაოს მთავრის დავით ადარნასეს ძე მაგისტროსის (შემდგომში კურაპალატის) მფლობელობაში de jure-დ ცნო ის მიწა-წყალი, რომელსაც კონსტანტინე პორფიროგენეტი de facto-დ აღიარებდა. ამის შემდეგ დიდი მიწები მიიღო დავით კურაპალატმა ბიზანტიის ხელისუფალთაგან ბარდა სკლიაროსზე მოპოვებული გამარჯვებისათვის. მართალია, სომხეთის ეს ყოფილი ოლქები, რომელიც იმ დროს როგორც „ზემონი ქუეყანანი საბერძნეთისანი“ განიხილებოდა (ეს ის მიწა-წყალია ძირითადად, რომელსაც X ს. პირველ ნახევარში ტაოს კურაპალატები სათავისოდ ეჭიდებოდნენ, მაგრამ ბიზანტიის ხელისუფლება მათ პრეტენზიებს არ ცნობდა), მას დროებით („რამათა თავისა სიცოცხლესა ჰქონდინ“) ეძლეოდა და ამასთან არაბთა მფლობელებისაგან ბრძოლით უნდა

⁸² გეორგიკა. ტ. IV. ნაკვეთი II. გვ. 271, 273.

გამოეხსნა, მაგრამ საბოლოოდ კეისრების ეს წყალობა-დანაპირები იბერიის კურაპალატმა რეალობად აქცია.

შედარებით პატარა იმიერ ტაო ამ შემოერთებული ოლქების წყალობით ვრცელი ქვეყანა შეიქნა. დავითი დიდად ზრუნავდა თურმე მაჰმადიანთა უღლისაგან გამომხსნილი სომხური მიწების მოსაწყობად და სომხური მოსახლეობაზე. ამასთან, განთავისუფლებული დაბა-ქალაქებიდან მაჰმადიანურ მოსახლეობას, ისე ჩანს, ერეკებოდა და მათ ნაცვლად ქართველებსა და სომხებს ასახლებდნენ⁸³.

გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ტაოელი წარჩინებულები ამ ოლქებში რამდენადმე მაინც მაჰმადიანი მფლობელების ადგილს იჭერენ. საამისო არაპირდაპირ მოწმობად, მაგალითად, ჩანს გრიგოლ ბაკურიანისძის შემამულებომა ჩორმაირის თემში (მდ. ჭოროხის სათავეებთან), ფერის ჯოჯიკის-ძისა — ტვარაწათაფში (ტარუბერანის მხარეა, ზემო არაქსსა და მურად-სუს შორის), ჩორდვანელის ძეებისა — თორნიკესი და ვარაზაფხისი ბასიან-კარნის (=კარინი) ქვეყანაში. ეს თემები დაპყრობილია ამათი მამების ერისთავობაში და გასაგებია, თუ პირველ შემამულებელად ამ მხარეებში (და ალბათ, სხვაგანაც) ესენივე იყვნენ შეწყალებული; ბასილ კეისარმა დავით კურაპალატის მემკვიდრეობის წაღების შემდეგ ტაოელ აზნაურებს ხომ, პირველ ყოვლისა, დაუმტკიცა თავიანთი მფლობელობითი უფლებები⁸⁴. საერთოდ, საამისო მოწმობაც რომ არ იყოს, ჩვენთვის ნათელია, რომ ტაოელი აზნაურები ახლად შემოერთებულ პროვინციებს ფეოდალურ არისტოკრატიად მოეველინენ, რადგან ეს იყო ამ მიწა-წყლის იბერიაში პოლიტიკური შესვლის ერთი უმთავრესი გამოსატულება და ნიშანი.

⁸³ ამ დროიდან ჩნდება ქართული მოსახლეობა, ჩანს, მაგალითად, ვალაშეერთში, რასაც მოწმობს არისტაკეს ლასტივერტის ცნობა, რომ ვინმე ზაქარია ეპისკოპოსს, ტომით ქართველს, რომელიც გიორგი I-ს მოციქულობდა ბასილ კეისართან, ტახტი ვალაშეერთში ჰქონდაო. ერთი სიტყვით, სომხურ-ქართული მოსახლეობის სიმბოლო X ს. მეორე ნახევრიდან „ზემო ქვეყნებში“, რომლის ერთი ნაწილიც სომხეთმა ქართლის სამეფოს მოსწყვიტა ოდესღაც და სადაც შემდეგ მკვიდრი მოსახლეობის ეთნიკური გადაგვარება მოხდა, საქვეო არ უნდა იყოს.

რაც შეეხება თურქთა მფლობელობის დროს ტაოს სომხურ მოსახლეობას, რომელიც გამაჰმადიანებული იყო და ქრისტიანი ქართველების გვერდით აქა-იქ კომპაქტურად ცხოვრობდა, ის თურქეთის სომხეთის პროვინციებიდანაა სხვადასხვა დროს გადმოსახლებული (საერთოდ კი, სომხები მათთვის მოსახლერე ამ მხარეში ყოველთვის ცხოვრობდნენ) და არა ადრეშუასაუკუნეების ტაოელებისაგან (ვითომბა ერთიანად სომხებისაგან) მომდინარეობს.

⁸⁴ Повествование вардапета Аристакеса Ластивертци, перевод с древнеармянского К. Н. Юзбашьяна. М., 1968, с. 56.

ქართული აზნაურული სახლების გონებრივ-სულიერი ინტერესების გასათვალისწინებლად, სომხურ გარემოცვაში რომ არიან, საყურადღებო ჩვენება გვაქვს ფერის ჯოჯიკის ძის დიდი ფეოდალური სახლის შესახებ.

როგორც ცნობილია, გიორგი მთაწმინდელმა ყრმობისა და ქაბუკობის წლები ამ დიდად პატრიოტულ ქართულ ოჯახში გაატარა, რომლის ბელშეწყობით საფუძელიანი აღზრდა-განათლებაც მიიღო. გიორგის უფროსი ბიძა, გიორგი მწერალი („ყოფილ იყო მწერალთა ზედა მთავრად დავით კურაპალატისათა“), ფერისისა და მისი მეუღლის განზრახვით (და იყო გამოჩენილი ქართველი საეკლესიო მოღვაწის ბასილ ბაგრატიის ძისა) ხახულის მონასტრიდან დიდი ვედრებით ტვარაწათაფს გაიწვიეს და „ყოველი საქმე მათი სულიერი და ხორციელი მას დაამორჩილეს“. გიორგი მწერალმა თავისი პატარა ძმისწულიც თან წაიყვანა, „რამეთუ ფრიად ეკმარებოდა ზეპირით კანანახობასა და წიგნის კითხვასა და მისსა მსახურებასა“⁸⁵.

ამრიგად, ქართული ენა, ქართული სარწმუნოება და ქართულ-აზნაურული წესი ამ ტვარაწათაფელი დიდფეოდალის სახლში განსაკუთრებული ზრუნვის საგანია⁸⁶. სათქმელად ის კმარა, რომ ამ ოჯახმა საქართველოს გიორგი მთაწმინდელი გამოუზარდა. შემთხვევით არ ამბობს მისი ბიოგრაფია: „ფერის ჯოჯიკის ძემან დაგვუნჯა საფასე ესე მოუკლებელი“-ო. ნიშანდობლივია, რომ ბიზანტიის პოლიტიკურსა და სომხურ კულტურულ-ეთნიკურ გარემოცვაში მოქცეულ ამ ტაოელებს ეროვნულ-კულტურული ღირსებისა და შეგნების გრძნობა უყიდურესად აქვთ გამძაფრებული. თვით ფერის ჯოჯიკის ძე ფაქტიურად მსხვერპლი შეიქნა საქართველოს მეფის სასარგებლო და ბასილ კეისარის საწინააღმდეგო განდგომისა. არისტაკეს ლასტივერტის ცნობით, მას თავი მოკვეთეს კარინის საზღვარზე ზალტოიარიქის ციხეში, რადგან ამ ადგილამდე გიორგი მეფეს აღუთქვამდაო მიწა-წყლის მიცემას⁸⁷.

⁸⁵ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. წ. II. 1967, გვ. 117.

⁸⁶ უეჭველია, ასევე იყო ერისთავთერისთავის ბაქურიანის სახლშიაც, სადაც გრიგოლი აღიზარდა. მართალია, მამის გარდაცვალების შემდეგ პატარა დავრიჩო და შიშველ-ტიტველიც დედაჩემის კირვეულობის გამო, ამბობს გრიგოლი, მაგრამ არა გვეგონია ის წერა-კითხვის უსწავლელი დაეტოვებინათ, რომელიც ტაოში მანამდე თითქმის სამი საუკუნე მხოლოდ ქართული შეიძლებადა ყოფილიყო. ბაქურიანისძეთა არისტოკრატიული გვარი წარმოშობით სომხურიც რომ ყოფილიყო, გამორიცხულია, XI ს. მეორე ნახევარში მისი შთამომავალი სომხურ მწიგნობრობაზე ყოფილიყო აღზრდილი, როცა ეკლესიისა და სახელმწიფოს ენა აქ დიდი ზანია ქართული იყო.

⁸⁷ Повествование вардапета Аристакеса Ластивертци, с. 65.

როგორი თავგადადებული პატრიოტი იყო იოანე მთაწმინდელი საქართველოსი⁸⁸. შვილი ხომ კიდევ უკეთესი გაზარდა. ამ სახელგანთქმულმა წარჩინებულმა ტაოელმა, დავით კურაპალატის მახლობელმა კაცმა, როცა უგულვებელყო ყველაფერი ამქვეყნიური, ამის სამაგიეროდ რა ძეგლი აუგო საბერძნეთში ქართველობას: „ჩვენ ქართველთათვის აღშენებულ იყო და აღმართებულ“. — ამბობს გიორგი მთაწმინდელი. ერთხანს რომ იქაც ვერ მოისვენა, თორნიკეს მიცვალების შემდეგ მოკიდა ხელი თავის საყვარელ ექვთიმეს და რამდენიმე მოწაფით ახლა „ისპანიაღ“ წასვლა განიზრახა: „რამეთუ ასმიოდა, ვითარმედ ქართველნი არამცირედნი ნათესავნი და ერნი მკვდრ არიან მუნ“. საკითხავია, ამ კაცს პირენეის იბერებთან (მისი წარმოდგენით, ტომით ქართველებთან, რადგან საბერძნეთში სმენოდა, რომ „იბერები“ იქაც მოსახლეობდნენ) შეხვედრისა და მათ ქვეყანაში მოღვაწეობის დაუოკებელი სურვილი გაუჩნდა, თუ ერთმორწმუნეების ნახვისა? მაშინ რალა ასე შორს, ან ეს ხალხი იბერიელებად სარწმუნოებას ხომ არ უქცევია.

საქართველოს დიდი პატრიოტი იყო თორნიკე ერისთავიც, რომლის საფასითაც აშენდა ათონის ქართველთა მონასტერი. პირველი მონაზვნებიც მან თვითონ მოიყვანა აღმოსავლეთიდან: „ენება. რაათა ქართველნი ოდენ იყვნენ მონასტრისა ამის მკვდრნი ყოველნი“⁸⁹. რა

⁸⁸ იოანე რომ სისხლბორცთაგანი იყო ტაოს მთელი მკვიდრი მოსახლეობისა და არა, ვთქვათ, იქაური ქართველობისა, როგორც შეიძლება ვისმეს მოეჩვენოს, ამაზე პირდაპირ მიგვანიშნებს XI ს. ქართველი საეკლესიო მოღვაწის ეზრას საგალობელი იოანესი: „იქადის ტაოჲ, ქუეყანაჲ იგი თქუენი, თანა მკვდრითურთ თქუენთვის, ყოვლად ქებულნი, რამეთუ მიერ აღმოსცენდით, წმიდანო, იოანე და ეფთჳი სანატრელნი, და განანათლეთ ნათესავი ქართველთაჲ“ (ათონის ივერიის მონასტერის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებით, 1901, გვ. 191).

რომელი ქვეყნის „მკვიდრნი იამაყებდნენ „ქართველთა ნათესავის“ „განმანათლებელი“ მოღვაწეების“ „მიერ აღმოცენების“ გამო, თუ ისინი ამ ღირსეულ თანამემამულეებთან ერთად ორგანულ ნაწილს არ ქმნიდნენ „ქართველთა ნათესავისას“. ხოლო სომხები, თუნდაც მართლმადიდებლები, ამ „ნათესავში“ როგორ უნდა შესულიყვნენ, როცა ნ. მარსი თანახმად წერა-კითხვა და მწიგნობრობა ამ დროს მათ ჯერ კიდევ მშობლიური სომხური რჩებოდათ.

⁸⁹ საუბედუროდ, ეს სურვილი ქართველებმა, ცხოვრების მოთხოვნით, იმთავითვე ვერ განახორციელეს (ბერძნების გარეშე „ესევითარისა ერცელისა ლავრისა დამკირვჲა უღონო არს“-ო) და ჭირი და განსაცდელიც ბევრი შეხვდათ ამის გამო. გაივლის ათეული წლები და ათონელების მწარე გამოცდილებით გაფრთხილებული გრიგოლ ბაკურიანისძე თავის ტიპიკონში საგანგებოდ ჩაწერს: „არაოდეს იყოს მონასტერსა შინა ჩემსა მკვდრობით ბერძენი ხუცესი ანუ მონაზონი, თენიერ ერთისა... ამას ამისთვის განეწესებ ესრეთ დამტკიცებით, რომელ ვითა არიან ბუნებით მძლავრნი და ანგაპარნი და ხელოვანნი, მეშინის, თუ ნუთუ სავნებელი და დასაკლებელი რაამე შეამთხოვნ მონასტერსა... რომელი-ესე მრავალ გზის გუხილავს მათგან ქმნილად“. ყველაფერი გასაგებია და ნათელი. ნ. მარსი კი ეს გარემოება

საფუძველია ამის მერე ითქვას — თორნიკე მართლმადიდებელი სო-
მეხი იყო. საამისოდ იხილეთ იოანე-თორნიკეს და იოანე-ვარაზეაჩეს
სომხური ეპიგრაფიკული ძეგლები (ქვაჯვარები, თორნიკესად საგუ-
ლებელი), შეიძლება ვარაზეაჩესიც (არწინიდან და ვარაზეაჩესი და-
ცული ანისის ღვთისმშობლის მცირე ეკლესიაში):

„სახელითა ღვთისათა მე იოანემ... ჩორტვანიკის ძემან აღმარ-
თე ჯვარი ესე ჟამსა ბასილისა [და] კონსტანტინესა“⁹⁰.

„სახელითა ღვთისათა მე იოანე ვაროზეაჩემ ჩორტვანიკის ძემან
აღმართე ჯვარი ესე“⁹¹.

ნ. მარის კვალად ტაოელების ქართველობა-სომხობის საკითხს
ვერც ნ. ადონცმა გაართვა თავი, რადგან მისთვისაც უტყუარი ნიშანი
ამა თუ იმ წარჩინებული ტაოელის სომხობისა (ამათ მიხედვით კი
მთელი დანარჩენი მოსახლეობისაც) არის ეთიომდა მათი სომხურენო-
ვნობა. მაგრამ ეს „ბალბი ქართულ ენასაც რომ მშვენიერად ფლობს?“
რატომ მაინცდამაინც სომხური ენის ცოდნით უნდა განვსაზღვროთ
მათი ეროვნული წარმომავლობა? განა საამისოდ პირდაპირი ცნობე-
ბი გვაქვია. მკვლევარს X ს. მეორე ნახევრიდან (თუ უფრო ადრე
არა) სამხრეთისაკენ გაფართოებულ ტაოში ქართულ-სომხური მოსა-
ხლეობის სიმბიოზი წინ ჰქონდეს და ტაოელი დიდზნაურების ორე-
ნოვნობას ცალმხრივ ახსნას უნდა აძლევდეს? მაინც რა მიმზიდველი
აღმოჩნდა ზოგიერთებისათვის ნ. მარის სახელდახელოდ შემუშავებული
თვალსაზრისი ტაოელების სომხობის შესახებ. ნ. ადონცს ოდნავაც არ
აფიქრებს თორნიკეს უმცროსი თანამედროვე სომეხი ისტორიკოსის
ასოლიკის მითითება, რომ თორნიკე ბერი ქართველი იყო ტომით⁹².

ფრიად დამაფიქრებელი მოეჩვენა და შორს მიმავალი ეკვიპ მაშინვე გამოთქვა:
რით უნდა აიხსნებოდეს გრიგოლის ასეთი უფლება მონასტერში ბერძნების შემო-
უშვებლობაზე? ხომ არ მოელოდა საიმპერიო პოლიტიკა ამ ქართული მონასტრისა-
გან, ძმობაში შემავალი სომეხი მართლმადიდებელი ბერებით, შეწევნას სომეხ პა-
ლიკიანელებთან ბრძოლაში? ეკვი იყო, მაგრამ ხომ ითქვა და სხვებსაც, რასა-
კვირველია, კტუში დაუჯდათ: პეტრიწონის „ქართული“ (ქართულ-სომხურ-მართლ-
მადიდებლური) მონასტერი საგანგებოდ იქნა დაარსებული (გრიგოლის სისხლით
მონაგები ქონებით არა?!). სომეხი პალიკიანელებისა და ბოგომილების წინააღმდეგო
ბულგარეთში.

⁹⁰ N. Adontz. Tornik le Moine.—Byzantion, XIII, 1938. გვ. 155.

⁹¹ იქვე. გვ. 156; მაქ. ბერძნული. იოანე-ვარაზეაჩესათვის. — ანალები.
I. 1947, გვ. 240.

⁹² ეს ტაოელები, როგორც ითქვა, ხომ სომხური მიწებისა და სომხური მო-
სახლეობის მეპატრონეი არიან. ამის გამო, მათთვის სომხური ენის ცოდნა, უთუოდ,
პრაქტიკული საჭიროებისათვის, აუცილებელიცაა. პოდა, რაა საკვირველი იმაში,
რომ, მაგალითად, ტვარაწათველი ფეოდალის ფერის კოჭიკის ძის სახელს (ან ტაოს
სომხური ოლქების მფლობელი სხვა ტაოელი დიდზნაურებისას) კარგელი გემამუ-
ლეების ჩორდვანელი ძეგბის მსგავსად, სომხური ეპიგრაფიკული ძეგლები უკა-
შირდებოდეს? პირიქით, მოსალოდნელიც კი არის.

„იოანესა და უფთვიმეს ცხოვრების“ ერთი ცნობის მიხედვით („დიდი თორნიკ თესსა ქუეყანასა მონაზონ იქმნა“-ო) ნ. ადონცმა დაასკვნა, რომ აქ მისი სამშობლო ქვეყანა იგულისხმებაო. ხოლო, რადგან თორნიკე კარინთეოდოსიუპოლის სომხურ მხარესთან ჩანს დაკავშირებული, აქედანვე ყოფილა წარმოშობით, რაც კიდევ ერთი მოწმობაა მისი სომხობისაო. მაგრამ ამის საწინააღმდეგოდ შეიძლება მივეუთითოთ ერთ არაპირდაპირ, მაგრამ საყურადღებო ცნობაზე. 950 წლის ახლო ხანებში კონსტანტინოპოლში ჩავიდა იბერიის კურაპალატის (აშოტ II კურაპალატია) წარგზავნილი „პროტოსპათარი ზურვანელი“ (კონსტანტინე პორფიროგენეტის თხზულების ხელნაწერის არშიაზე მიწერილი იმავე ხელით „მამა აშბა თორნიკისა“, ე. ი. ჩორდვანელი). მან კონსტანტინეს წარუდგინა განსვენებული რომანოზ I ლეკაპენისა და მისი მეუღლების ოქრობეკდების პირები მთელი ბასიანის მოთხოვნის მიზნით. ამასთან დაკავშირებით კეისარი შენიშნავს: ჩვენ ეს ოქრობეკდები ზედმიწევნით გავზომეთ და დავრწმუნდით, რომ ეს მას ვერაფერს უშველის, რადგან ჩემი სიმამრის ოქრობეკდები შეიცავს მოთხოვნას, რომ ჩვენ არ დავძრათ ის მისი მიწაწყლის ძველი საზღვრებიდან. ხოლო ჩვენი მეუღლების ოქრობეკედი შეიცავს დაპირებას, რომ აგარიანთა რომელი ადგილების დამორჩილებაც შეძლო ან დღეის შემდეგ დაიმორჩილებს, ის ჰქონდეს თავისი ძალაუფლების ქვეშო. ამასთან, კეისარი დასძენს, რომ, რადგან კურაპალატი თავისი ძალით არ გაუნადგურებია თეოდოსიუპოლი, არც შეუძლია ის ეპყრას, როგორც ერაქსის აქეთ მდებარე. საერთოდ, იბერებს ფასიანში ადგილები არასდროს სკერიათო (აშკარაა, რომ კონსტანტინე კეისარს „იბერები“ ეთნიკურ-პოლიტიკურ ნიშნით ჰყავს ნაგულისხმევი და არა სარწმუნოებრივი თვალსაზრისით). კურაპალატის სიყვარულის გულისათვის მოვისურვე, რომ ერაქსი ანუ ფასისი იყოს ორივეს საზღვრადო. ამის მერე გამოირიცხულია, რომ იბერიის კურაპალატის აზატი (დიდებული) ჩორდვანელი სწორედ არაქსის სამხრეთით მდებარე ქვეყნის (-კარნის ქვეყანას), საერთოდ, ბასიანის მკვიდრი ყოფილიყო. ის და მისი პატრონი კურაპალატი კეისრისაგან ხომ სწორედ ამ მხარეს ითხოვდნენ. ჩორდვანელის ძმა აბუჰარბიც, ჩანს, იბერიის დიპლომატიურ სარბიელზე მოღვაწეობდა (ბერძენთა „მეფენი მეცნიერ იყვნეს აბუჰარბისა“ — გიორგი მთაწმინდელი).

საკუთარი სახელი „ჩორდვანელი“ უთუოდ გეოგრაფიული პუნქტის „ჩორდვანის“ სახელიდან („ელ“ მაწარმოებელი სუფიქსით, რაც ამ კაცს ქართულ სამყაროს უკავშირებს) მომდინარეობს, რომელსაც ჩვენთვის უცნობი მასალით ს. ერემიანი თავის რუკაზე არტაანის ზემოთ უჩვენებს. თუ ასეა, ეს კიდევ ერთი საბუთია ნ. ადონცის საწინააღმდეგოდ.

დიდი პატრიოტი იყო საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანებისათვის მოღვაწე ტაოელი დავით კურაპალატი. რა მშენიერად ჩამოაყალიბა არსი ამ პოლიტიკოსის საქმიანობისა ნ. ბერძენიშვილმა: „დავით კურაპალატი ბიზანტიის კულტურულსა და პოლიტიკურ სამყაროში ქართული ეროვნული შეგნების მესაქე და მოღვაწეაო“ და სხვა⁹³. დავითის ხელმწიფობაში იმიერ ტაოს საზღვრები შორსაა სამხრეთისაკენ გადაწეული (ვანის ტბამდე და ერზინკამდე) და ამ მიზეზით მთელი ეს დიდი სამყარო ეროვნულ-პოლიტიკურად სომხურიცაა მნიშვნელოვანწილად. პოლიტიკურად კი ის ტაოა (იბერიაა), რადგან იმიერ ტაოელების პოლიტიკური ბატონობის შინაარსს გამოხატავდა. მართალია, ამ ვითარების დროებითობა იმთავითვე იყო ბერძენ-ქართველთა შორის შეთანხმებული, მაგრამ თვით ტაოელებს ამ ქვეყანაში საკეისრო არაფერი ეგულებოდათ და თვალი გაერთიანებულ დანარჩენი საქართველოსაკენ ეკირათ, რაც იყო მიზეზი ტაოს მერმინდელი ტრაგედიისა.

დავითი, ჩანს, ცდას არ აკლებდა მისი ქვეშევრდომი სომხური მოსახლეობისა და მეზობელ სომეხ მეფე-მთავართა კეთილგანწყობილების მოსაპოვებლად. ამიერიდან უკვე აღმოსავლეთის დიდი კურაპალატის შორს მიმავალ პოლიტიკურ გეგმებში ამ გარემოებას არამცირედი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ამასთან, დავითი ფხიზლად აღევნებდა თვალს იმპერიაში ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ მომქმედ ძალებს და მათთან ფარულ თუ აშკარა კავშირში შესვლით მისი პოლიტიკური მემკვიდრე-კეისრის წაქცევას ლამობდა.

ჩვენთვის საყვარელი ბუნებრივი ჩანს ის გარემოება, რომ დავით კურაპალატი მფარველობა-შეწევნას უწევდა ქვეშევრდომი სომხების ლიტერატურულ ძალებს არაბული თუ სხვა კულტურული ენიდან ნათარგმნი ძეგლების შექმნაში⁹⁴. ოღონდ არა მარტო ამ ფაქტების წარმოჩენაა სასურველი, არამედ მისი მეცნიერული ახსნაცაა საჭირო, თორემ ზოგიერთებს ისე გამოუდით, რომ იბერიის კურაპალატი ამ თხზულებების მეტს ვერაფერს კითხულობდა. მაგრამ ჩვენ ისიც კარგად ვიცით, რომ დავით კურაპალატი, პირველ ყოვლისა, მაინც მშობლიური ქართული ლიტერატურის ქომაგი იყო. მაგალითად, ათონზე ექვთიმე მთაწმინდელის ხელიდან არც ერთი თარგმნილი თხზულება არ გამოვიდოდა თურმე, რომ დავით კურაპალატისათვის არ გაეგზავნათ წასაკითხად, და ისიც, თავის მხრივ, იტყოდანო: „მადლი ღმერთსა,

93 ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. II. გვ. 23—

24.

94 П. М. Мурадян. Армяно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII веке. Ереван, 1966, с. 43—44.

რომელმან ჩუენთა ამათ ჟამთა ახალი ოქროპირი გამოაჩინა“. და ზე-
დადსზედა მოუწერნ, რაითა თარგმნიდეს და წარსცემდეს“-ო.

მაგრამ განა ამ და სხვა ასეთ ფაქტებს ტაოს ისტორიის ზემოაღ-
ნიშნული გამშუქებელნი ჟეროვან მნიშვნელობას აძლევენ, როცა თა-
ვიანთ მტკიცებაში იქამდეც მიდიან, რომ დავით დიდი კურაპალატი,
შვილიშვილის შვილი აღარნასე „ქართველთა მეფისა“, არაქართველ
პოლიტიკურ მოღვაწედაც კი (წარმოშობით, მოღვაწეობით) სურთ
წარმოგვიდგინონ? მაგრამ, საკითხავია, ამ ისტორიკოსებს როგორ უნ-
დათ თავიანთი სურვილები ამ ფაქტებს შეუთანხმონ: „დავითის ფული
ქართული ზედწერილით, დავითის მშენებლობა (ქართული წარწერა-
ნი), დავითის დროშაჟვარი ქართული წარწერით, დავითის ქვეყანაში
ქართული სავანეები... დავითის დაუცხრომელი ზრუნვა ქართული
ქრისტიანული ლიტერატურის გამდიდრება-გავრცელებისათვის“⁹⁵, და-
ვითის ინიციატივა საქართველოს გაერთიანების დიდ ეროვნულ-პრო-
გრესულ საქმეში და სხვა არაერთი.

რას წარმოადგენდა გრიგოლ ბაკურიანისძე, რომ არსებითად
მისი ტიპიკონი შეიქმნებოდა მთავარი წყარო მთელი ამ გაუგებრობი-
სა. პოლიტიკურად ბიზანტიის საქართველოს ნაწილში დაბადებულსა
და გაზრდილს, შემდეგ სხვა იმიერ ტაოელი დიდაზნაურების გვარად
სომხეთში, სირიასა და საბერძნეთში დიდბანს ნამსახურს, მას არასო-
დეს დავიწყებია თავისი გვარტომობა და ეროვნული შეგნება. ჟერ
იყო და ძმასთან ერთად დიდი ამაგი დასდო ათონის ქართველთა მო-
ნასტერს. სიცოცხლის მიმწუხრზე ხომ დიდიხნის ნატვრაც აისრულა
და თავისი სულიერი წინაპრების კვალად მონასტერი ააგო ქართველ-
თათვის საბერძნეთში — ნავსაყუდელი მისი ქართველი ნათესავებისა
და ყმებისა და მერე ხომ სხვა ქართველებისაც. გრიგოლის ამ დამსა-
ხურების გამო იყო, რომ მადლიერი შთამომავლობის ხსოვნაში ის
დარჩა, როგორც „ყოველთა ჩუენთა ნათესავთა მასპინძელი საბერ-
ძნეთში“⁹⁶.

ასეთია ჩვენი მოსაზრებები და შეხედულებები გრიგოლ ბაკურიან-
ისძის ტიპიკონთან და მისი სამშობლო ქვეყნის ისტორიის საკითხე-
ბთან დაკავშირებით.

⁹⁵ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. II. გვ. 23—24.

⁹⁶ სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV—XVI სს.), ტექსტების პუ-
ბლიკაცია, გამოკვლევები და სძიებულები ქრ. შარაშიძისა, 1961, გვ. 18, 21.

А. А. БОГВЕРАДЗЕ

К ИСТОЛКОВАНИЮ ТИПИКА ГРИГОРИЯ БАКУРИАНИСДЗЕ

Резюме

Изучение вопросов армянской редакции и армянской подписи типика Петрицонского монастыря приводит автора к выводу, что в сущности это не только дисциплинарный памятник, но и завещание бездетного вельможи, грузина по национальности, Григория сына Бакуриани в пользу грузинского Петрицонского монастыря, — объявленного им своим прямым наследником.

Наряду с этим выясняется наличие косвенных наследников Григория — сестер, зятей и их детей «армянского вероисповедания». Чтобы обеспечить неоспоримость своего завещания от своих родичей и вассалов армян, автор полагает, что Григорий сын Бакуриани официальную греческую редакцию действительно подписал «армянскими письменами» и составил наряду с греческой и грузинской редакциями и армянскую редакцию типика.

В данной статье автор исследует также вопрос этно-культурной принадлежности таойцев в IX—XI веках и аргументирует органическую принадлежность Тао к Грузии.

Р. О. ШМЕРЛИНГ

К ВОПРОСУ О ХАРАКТЕРИСТИКЕ ГЛАВНОГО ХРАМА АХТАЛЫ КАК ПАМЯТНИКА ПОГРАНИЧНОГО РАЙОНА ГРУЗИИ И АРМЕНИИ

Архитектурным особенностям Ахтальского храма четыре десятка лет назад Р. О. Шмерлинг посвятила специальную работу. Она была представлена в виде доклада на XI сессии Отделения общественных наук Академии наук Грузинской ССР в апреле 1943 года*. В то время были опубликованы лишь только короткие тезисы доклада. Указанная работа тогда ждала предмет всеобщего внимания. Этому, помимо своеобразного характера самого храма, и следовательно, особенного места, занимаемого им в ряду образцов христианской архитектуры Кавказа, в значительной мере способствовали поставленная в работе проблема и избранный автором подход к ее решению.

К сожалению, полный текст доклада, несмотря на столь высокую его ценность, в течение нескольких десятиков лет оставался недоступным для широкой общественности. За эти годы были опубликованы работы, в которых, наряду с другими памятниками зодчества средневековой Грузии, рассмотрены и архитектурные особенности главного храма Ахтальского монастыря**. Тем не менее, данный очерк Р. О. Шмер-

* Р. О. Шмерлинг. К вопросу о характеристике главного храма Ахталы, как памятника пограничного района Грузии и Армении. — XI научная сессия Отделения общественных наук АН Грузинской ССР, 26, 27 и 28 апреля 1943 года. План работы и тезисы докладов. Тбилиси, 1943, с. 10—11 и 18, на груз. и русск. яз.

** Н. П. Северов. Памятники грузинского зодчества. М., 1947, с. 13, 183, рис. 57 — 50; ქართული არქიტექტურული ორნამენტი. ტექსტი, მასალის შერჩევა და ნახატები რ. შმერლინგისა, ტაბულები შეადგინა ა. კრავეცკომ, თბ., 1954, с. 76—79; შ. ა მ ი რ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი. ქართული ხელოვნების ისტორია. თბ. 1971, с. 243; ვ. ბ ე რ ი ძ ე. ძველი ქართული ხელოვნების ძეგლები. თბ., 1974, с. 155; таб. 162, 163; В. В. Беридзе. Некоторые аспекты грузинской купольной архитектуры со второй половины X в. до конца XIII в., Тбилиси, 1976;

линг имеет большую ценность и сегодня, при исследовании сложного и емкого аспекта архитектуры не только Грузии, но и, в целом, всего Кавказа — проблемы взаимоотношения художественных традиций разных регионов Христианского Востока.

Рукопись этой работы Р. О. Шмерлинг, вместе с другими архивными материалами исследователя, хранится в Институте истории грузинского искусства им. Г. Н. Чубинашвили АН Грузии. Она содержит всего 15 страниц машинописного текста. Как уже было сказано, работа предназначалась для доклада и поэтому не была снабжена примечаниями. В архиве не оказалось и соответствующего иллюстративного материала.

Примечания, так же как и фотоматериал, которыми мы снабдили текст доклада при его подготовке к печати***, фактически предназначены для полного, по возможности, иллюстрирования текста исследования и среди них, вполне естественно, не только предшествующие докладу Р. О. Шмерлинг публикации, но и обширная литература, появившаяся за последующие четыре десятилетия по разным вопросам средневековой грузинской, армянской и исламской архитектуры.

3. СХИРТЛАДЗЕ

Монастырь Ахтала стоит на маленьком притоке реки Дебеда-чай, впадающей в Куру, — в лесистом ущельи, по которому в настоящее время пролегает узкоколейная железная до-

3. ზ ა ქ ა რ ა ი ა. ქართული ცენტრალურ-გუმბათოვანი არქიტექტურა, ტომი 2. თბ., 1978, ს. 193 — 224; ი. გ ო მ ე ლ ა უ რ ი. ერთაწმინდას ტაძრის არქიტექტურა, თბ., 1976; იე. ჯე. მღვიმევი, XIII საუკუნის ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი. თბ., 1982; ბ. ანდრეაძე. თორის მონასტრის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი. თბ., 1976; Т. Е. С а н и к и д з е. Некоторые особенности грузинской купольной архитектуры второй половины XII—начала XIII веков.—II Международный симпозиум по грузинскому искусству. Тбилиси, 1977; R. M e p i s a s c h w i l l und W. Z i n z a d z e. Die Kunst des alten Georgien. Leipzig, 1977, S. 196; A. P a g o - N o v e l l o, V. B e r i d z e, J. L a f o n t a i n e - D o s o g n e, E. H y b s c h, G. I e n i, N. K a u c h t s c h i s c h w i l l. Art and Architecture in Medieval Georgia, Lcuvain-la-Neuve, 1980, p. 270, pl. 311; W. B e r i d z e, E. N e u b a u e r. Die Baukunst des Mittelalters in Georgien, vom 4. bis zum 18. Jahrhundert, Berlin, 1980, SS. 130—131; R. M e p i s a s c h w i l l, W. Z i n z a d z e. Georgien. Wehrbauten und Kirchen. Leipzig, 1987.

*** Приносим искреннюю благодарность профессору П. П. Закарая, который любезно представил нам часть необходимого для публикации работы фотоматериала.

трога, соединяющая ж. д. станцию Ахтала с Шамлугскими медными копьями. Эта местность, принадлежащая к провинции Лори¹, входит в настоящее время в состав ССР Армении. Храм поставлен на возвышении, в окружении крепостной ограды, высокие стены которой отвесно обрываются к дороге, выходящей по склону горы, и представляются путнику в том ошутительном ракурсе, который обостряет впечатление мощности стен и массивных круглых контрфорсов и башен. Удачно выбранное зодчим место в пейзаже, грандиозность высоких стен с выступами контрфорсов, пять, которых утопают в зеленой гуще деревьев и кустарников, — высокий храм, силуэт которого вздымается на фоне лесистых гор, — создают, в целом, живописную и романтическую картину, лишняя раз дающую повод оценить умение мастеров, прошедших столетий ставить пейзаж и архитектуру в такое взаимоотношение, которое повышает и обостряет художественную ценность обоих. Правда, в настоящее время цельность зрительного восприятия этого ансамбля ошутительно и досадно снижена отсутствием венчающего храм барабана, замененного неуклюжим, низким, деревянным сооружением². В самом деле, барабан и его конусообразное перекрытие так органически завершает архитектурный объем грузинского и армянского храма и так прекрасно сочетается с пейзажем, что выключение его из организма здания всегда нарушает цельность и собранность оставляемого им впечатления. Обилие сохранившихся фрагментов рухнувшего барабана позволяет, однако, реконструировать хотя бы в чертеже его облик и воссоздать, таким образом, первоначальный вид храма.

Вход в крепостную ограду лежит через ворота, прорезанные в стене рядом с интересной по характеру своей архитектуры башней.

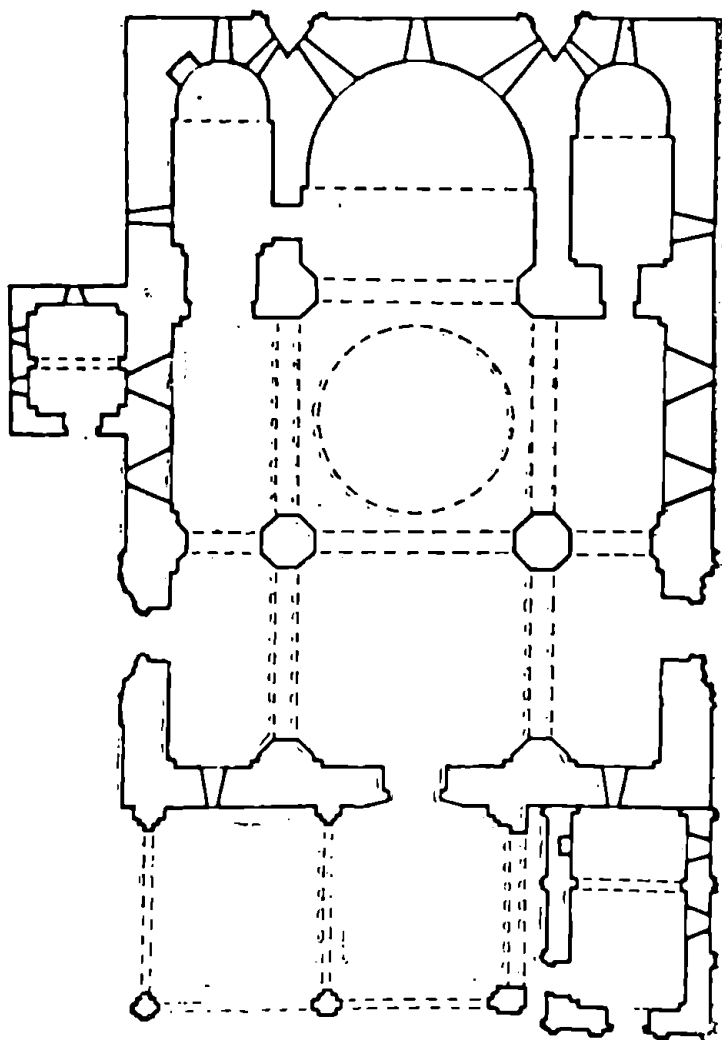
На просторной площади монастыря, замкнутой в кольцо крепостных стен, стоят и поныне не только купольный храм с пристроенной к нему небольшой некупольной церковью и портиком, открытым широкими арками, но также и полуразрушенная трапезная; кроме того, обрывки фундаментов свидетельствуют о существовании здесь в прошлом еще и других, теперь сравненных с землей, построек. Храм сдвинут к краю обрыва и его восточный фасад открыт к ущелью. Стены, облицованные светлым серым камнем, местами разрисованы, словно мраморированы. Свойства строительного материала в сочетании с местными климатическими условиями лишили поверхность стен того разнообразия оттенков, которыми патина времени наделяет создание рук человека и повышает живописность оставляемого им впечатления. Система декора фасадов построена без участия в ней декоративной аркатуры, на сопоставлении и взаимном подчеркивании двух элементов, просторной поверхности гладкой стены, играющей роль фона

или основы, — и отдельных крупных декоративных акцентов, какими являются — на восточном фасаде — декоративная цепь, состоящая из креста и алтарного окна с ромбами под ним, ниш и окон жертвенника и дьяконника с их надсводными помещениями (рис. 1), а на трех остальных — богато разработанных двойных окон, сопровождающих изображение креста (рис. 2, 3), и сложной профилированных и покрытых резьбой порталов каждого из входов. Эти последние даны на каждом из фасадов храма, являясь, вместе с указанным мотивом двойного окна, основным элементом, привлекающим восхищенное внимание посетителя. Западный вход, включенный в архитектурную систему портика, выделившего его из композиции фасада, несколько обеднен заменой богатой игры света на его обрамлении ровным освещением закрытого помещения, стирающим четкость рисунка и формы в резьбе орнамента.

Интерьер храма создает впечатление грандиозности. Не будучи темным, храм несколько сумрачен. В настоящее время это впечатление поддерживается еще и тем, что роспись, покрывающая его стены, уцелела лишь частично, обнажив большие площади стен, выложенных из нетесаного серого камня. Роспись обладает высокими художественными качествами, — монументальностью и глубиной, звучной красочностью, обогащающей архитектуру храма.

В плане храма, коротком по пропорциям, хотя и не столь близким к очертанию квадрата, как план Питаретского храма³, резко подчеркнут крест. Помещения жертвенника и дьяконника выключены из внутреннего пространства храма; об их существовании напоминают только небольшие прямоугольные пролеты входов, совершенно не обращающие на себя внимания. Части, расположенные к западу от северного и южного рукавов основного креста, сильно понижены по отношению к этим последним и погружены в глубокую тень. Подкупольная часть, поднятая на небольшую высоту относительно прочих частей интерьера, выделена, таким образом, как световой центр. Идейное средоточие храма, — высокая алтарная абсида — представляется освещенной светло и мягко. Восьмигранные устои, несущие купол, очень массивны.

Храм не имеет ни одной надписи⁴. Дата его поэтому не известна. Определению ее может служить только стилистический анализ памятника, базирующийся на подробном исследовании всех его особенностей, — как технических, так и художественных. Ввиду недостаточной исследованности памятника, мы вряд ли можем претендовать на ту полноту выводов, которая могла бы явиться результатом его углубленного изучения. Наша задача заключается только в том, чтобы подвести некоторый, предварительный итог данным, содержащимся в концепции архитектуры и декора памятника. Композиция фасадов

храма оказывается чрезвычайно красноречивой в этом направлении. Ее отличительной особенностью является отмеченное уже отсутствие в нем аркатуры, столь характерной для декора фасадов культового храма XI и XII вв. В названную пору наблюдается склонность к восприятию всего массива храма как одного объема, охватываемого системой декоративных арок, переходящих с фасада на фасад⁵. В период, отвечающий времени между 1172 г. (годом возведения храма в Икорте) и — условно, — серединой XIII века, наблюдается осязательный пересмотр указанных установок. Если система разработки фасада посредством декоративной аркатуры и не оставлена окончательно, то, во всяком случае, очевидны признаки изживания ею себя. Подтверждением кризиса, переживаемой этой формой фасадного декора, может служить, с одной стороны, изменение подхода к ней: применение арки, которая из полуциркульной или стрельчатой становится ступенчатой, П-образной и т. д.⁶ С другой стороны, одновременно рождается новая композиция фасада, окончательно освобожденного от уз аркатуры, охватывающей его и объединяющей его отдельные элементы⁷. Сила эмоционального восприятия прежней композиции была основана на динамике, выраженной нарастающим ритмом арок. Теперь эффект заключен в контрасте между гладким полем стены и собранным плотным акцентом, образуемым сгруппированным вместе или декоративно развитыми элементами декора фасада. Фасады Ахталы в полной мере отображают эту установку. При рассмотрении их приходится принять во внимание то, что в декоре восточного фасада храма этого времени наблюдается тенденция к использованию определенной композиции, становящейся как бы традиционной (рис. 1). Вне зависимости от того, использована или нет в декоре фасада ложная аркатура, его основная разбивка оперирует одними и теми же декоративными элементами. Центральная ось намечается во всю высоту фасада, от шипца стены до ее основания. Это — большой крест с прямоугольными рукавами, связанный промежуточным звеном, — орнаментированным диском, — с окном алтаря и далее — с парными ромбами, образованными изломами все тех же то сходящихся, то расходящихся массивных жгутов, которые получают начало в обрамлении креста и рисуют всю эту богатую звеньями цепь. Конечный момент ее — встреча этих жгутов, опускающихся затем к цоколю здания, где они и заканчиваются базой в виде квадратного орнаментированного камня.

Алтарная абсида подчеркнута на фасаде двумя нишами, выделяющими ее от помещенный жертвенника и дяконника, — прием, позволяющий не только разгрузить плоскость стены, облегчив ее бесполезную толщу, но и осветить алтарную часть двумя дополнительными окнами, помещенными на боковых гранях, в глубине треугольных ниш (рис. 4); боковые, пони-

женные выступы отмечены на фасаде окнами в помещениях жертвенника и дьяконника и комнатах над ними. Такова композиция декора фасада. Она не представляет собой оригинального, т. е. созданного данной эпохой, явления, поскольку впервые была применена в 30-х годах XI века в Самтависском соборе⁸, а затем в 70-х годах XII века в Икорте, с присущими требованиям эпохи изменениями⁹. Организованные посредством декоративной аркатуры, связывающей все главные элементы композиции в одно неразрывное целое, и сообщающей фасаду характер динамичности, фасады этих двух памятников существенно отличны от фасадов группы купольных и некупольных храмов конца XII — первой половины XIII в. — Кватахеви, Метехи в Картли, Гударехи, Бетанин, Цугругашени, Питарети¹⁰. Сопоставление одной и той же композиции, в одном случае использующей аркатуру, а в другом — исключаящую ее, являет показательный для эпохи факт распадающегося некогда единого, крепко связанного, целого на отдельные звенья. Протянутая во всю высоту фасада цепь, состоящая из креста, окна и ромбов под ним, и сопровождающаяся, как и прежде, более короткими вертикальными осями-нишами и окнами жертвенника и дьяконника, получает характер обособленности от этих последних и связывается с ними только зрительно, через симметричное построение всей композиции в целом (рис. 1). В разработке отдельных звеньев единой некогда композиции, в свою очередь, наблюдаются изменения, свидетельствующие о наличии того творческого процесса, который постепенно ищет новых возможностей в уже найденных сочетаниях отдельных форм. Эти изменения отразились, прежде всего, на пропорциональном соотношении креста с остальными элементами цепи, в которую он включен. Исключение из фасада храма декоративной аркатуры имеет следствием расширение той поверхности стены, на которой помещен крест. Его размеры и значение, приобретаемые им в композиции фасада, в значительной мере объясняются этим обстоятельством. В сравнении с местом, отведенным кресту в Самтависе и Икорте, пропорциональное соотношение креста с остальными звеньями цепи, к которой он принадлежит, развивается в сторону его перевеса над ними. Достигая ощутительного преобладания в композиции восточного фасада Кватахеви, Гударехи и Ахталы, крест получает окончательный перевес в композиции восточного фасада Метехи в Картли¹¹: громадный, высокий, он раскинут на всю ширину стены, доминируя во впечатлении и оттеснив вниз алтарное окно — правда, не сопровождающееся ромбами. Подчеркивая крест в качестве основной темы восточного фасада, зодчество первой половины XIII века повторяет его и в декоре трех остальных фасадов, настойчиво внедряя его, таким образом, в память посетителя храма.

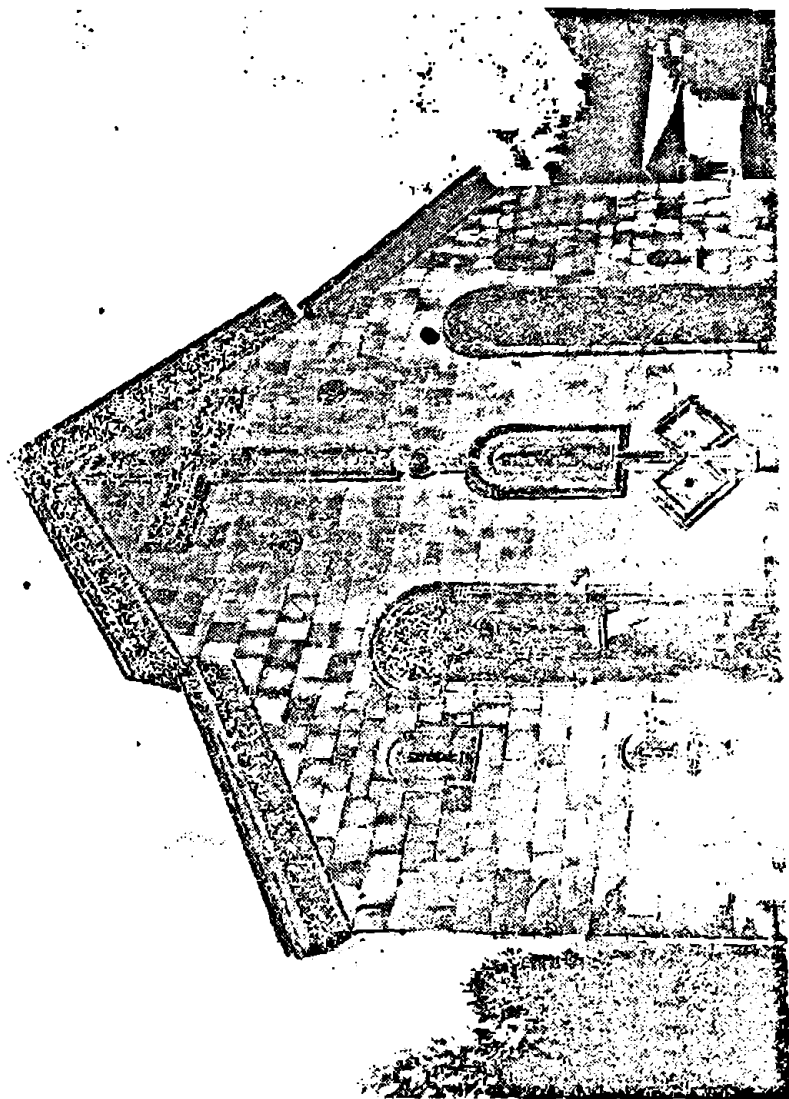

FIG. 1

Завершенная в себе вертикаль, отвечающая средней оси фасада, уравновешена на этом восточном фасаде нишами, прорезанными по обеим ее сторонам (рис. 1). Неся в фасаде роль чисто декоративного элемента, ниша, естественно, подчиняется его композиционному построению и ограничивается в этом направлении только ее связанностью с планом здания. Однако, и последняя, т. е. связь ниши с площадью стены между алтарной апсидой и дополнительными помещениями по ее сторонам, трактуется с максимальной гибкостью, и ниша, насколько возможно, сдвигается к одному или другому краю уготованной для нее площади, если этого требует композиционный замысел фасада. В Самтавиш, как и в Икорте, распределение на фасаде глубоких и высоких ниш неотделимо от проникающей всю композицию фасада идеи строителя: слитного и цельного восприятия всего фасада в целом¹². В дальнейшем, когда декор фасада высвобождается из оков организующей его аркатуры, ниши обнаруживают тенденцию к постепенному сдвигу в направлении к его центральной оси, т. е. переходят с границы между боковыми крыльями фасада и его центральным выступом на площадь последнего. Этот путь прослеживается от Бетанин, Кватахеви, Питарети к Ахталэ и, далее, — к Цугругашени и Метехи¹³. Обрамление ниши парными полуколонками, несущими арочку, создает впечатление последнего отголоска той арочной системы декора фасада, от которой, как мы видели, зодчество XIII века склонно отказываться. Оно имеет свои границы распространения и свои специфические особенности. К последним относится прием введения трехчетвертной колонки на плоскость стены самой ниши; унаследованный от памятников предшествующего этапа — Самтавиш и Икорты, в других храмах того же времени он опускается¹⁴. Во второй половине XIII века прием введения в нишу полуколонки окончательно оставлен и с этого времени более никогда не возвращается в декор фасадов грузинского храма. Такой же особенностью, имеющей ценность хронологического признака, следует признать украшение фестоном наружного края колонн ниши (рис. 4), а также известную специфику разработки последней¹⁵. С периодом первой половины XIII века восточный фасад Ахталского храма связан также и призмами разработки оконных обрамлений и орнаментацией. Действительно, прием обрамления орнаментированного наличника парными полуколонками, в упрощенной редакции повторенный и в нижней горизонтали окна, сам по себе определяет связь памятника с определенным периодом времени. Получая окончательное оформление одновременно с широким его распространением на грани XII и XIII веков, оконшное обрамление этого типа продолжает применяться и далее¹⁶. Первая половина XIII века остается, однако, временем его наиболее частого использо-

вания¹⁷. С этим же временем связана и профилировка обрамления, заглубленного по отношению к плоскости стены (рис. 5). На этом этапе развития архитектурного творчества стена предлагается зрителю в виде определенной основы. Лепка декоративных частей в композиции на ее поверхности остается в определенных границах, не дающих основания усматривать в

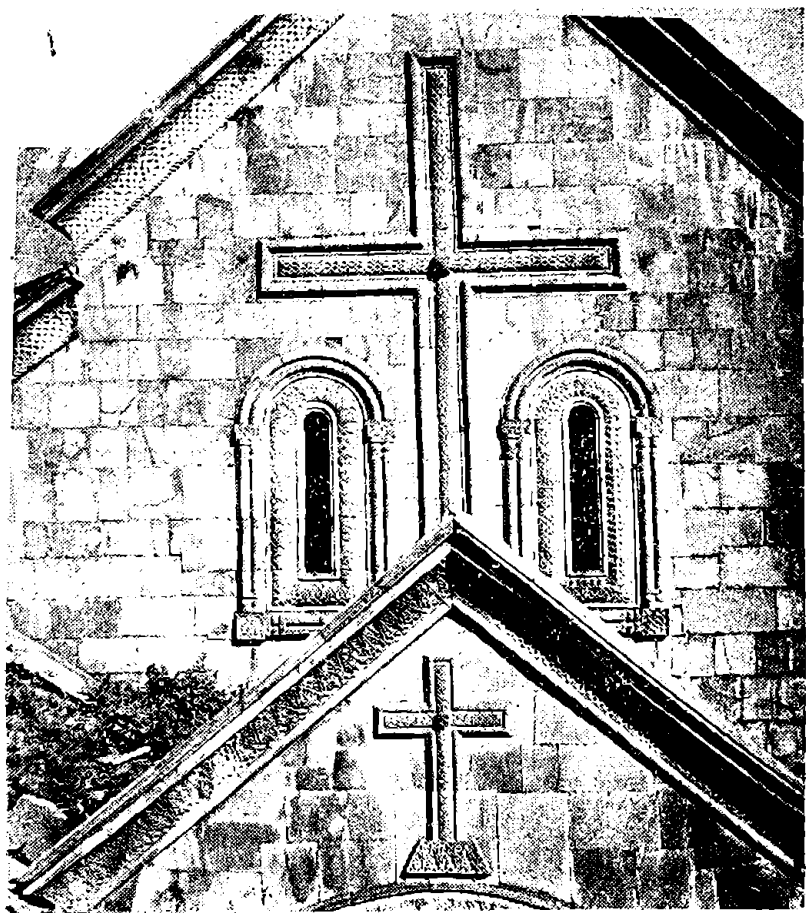

Рис. 2

них стремление к созданию высокого, обособляющегося от стены рельефа. С большим правом можно говорить о создании в фасаде элементов другого плана по отношению к частям, энергично заглубленным в плоскость стены: нишам, световым отверстиям окон и входам. Заглубленные в стену обрамления окон, использованные зодчим Ахтальского храма, могут быть указаны так-

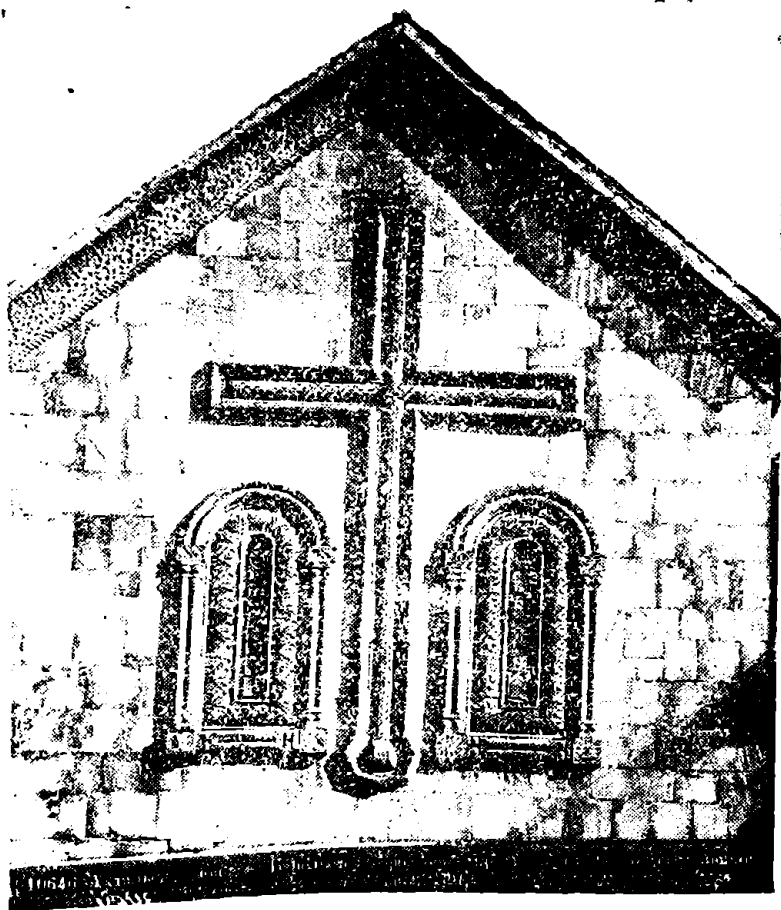

Рис. 3

же в Кабени Коджорском¹⁸ и Метехи Карталинском¹⁹. Отдельные разновидности как бы превосходят ту структуру обрамления окна, которая разрабатывается в конце XIII и XIV

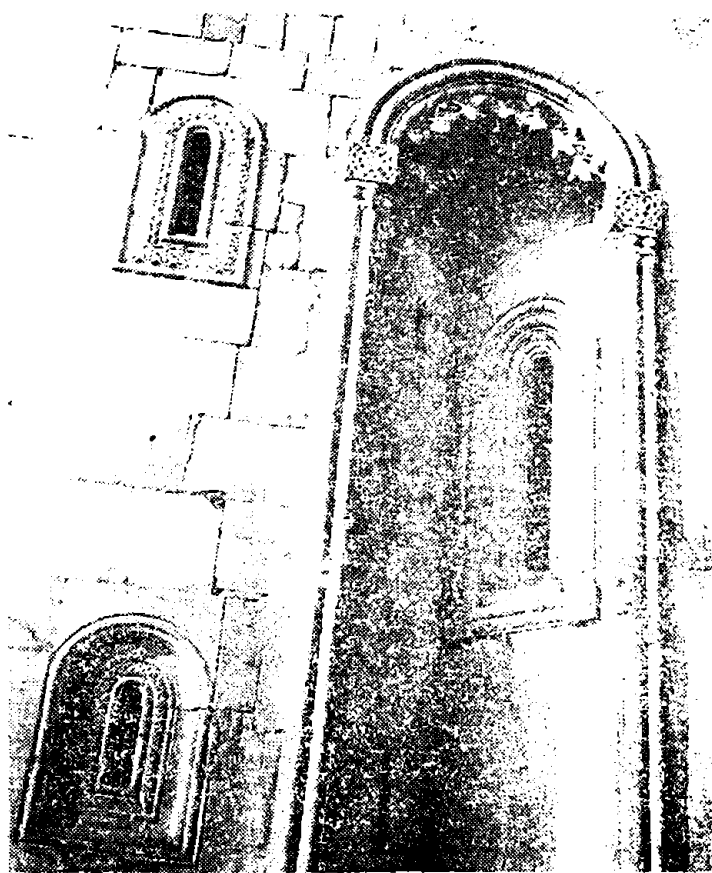

Рис. 4

веках в храмах Сафары, Зарзмы, Даба и Чулз²⁰. Характер профиля этого обрамления, однако, существенно изменяется; другая фаза стиля влечет за собой соответственное изменение

подхода даже к деталям. Ряд мелких подробностей дополнительно характеризует восточный фасад Ахталы, как обычный, типовой, для памятника грузинской архитектуры конца XII и первой половины XIII века. Варьируя в его композиции тему, повторяемую в нескольких других храмах того же времени, строитель не вкладывает в него той творческой оригинальности, которая заметно выделила бы этот фасад от других ему подобных.

Три прочих фасада храма оперируют одними и теми же композиционными приемами, которые закреплены за тем же временем, т. е. последними годами XII и первой половиной XIII века, не менее прочно, чем рассмотренная редакция композиции восточного фасада храма. В верхней части фасада обширной площади гладкой стены противопоставляется декоративный акцент в виде двух достаточно сложно профилированных и украшенных резьбой окон, помещенных по сторонам высокого декоративного креста (рис. 2,3). В нижней части фасада роль такого акцента играет вход; помещенный на северном и южном фасадах к западу от их центральной оси, а на западном фасаде — в центре стены, вход получает то сложное, насыщенное резьбой, обрамление, которое здесь, в храме Ахталы, составляет одну из наиболее ярких и запоминающихся особенностей его архитектуры. Дополнительные элементы интерьера, требующие своего выражения в композиции фасада, — маленькие, большей частью круглые, окна надсводных помещений или межкулавыных компартиментов в западной части храма, предлагаются зрителю в виде небольших декоративных пятен, ни в какой мере не отвлекающих внимания от главных акцентов в декоре фасада (рис. 6). Вся композиция в целом та самая, которая дана в Бегани и Кватахви, в Цугруаши и Метехи Карталинском. В отдельные детали ее и внесены, разумеется, те небольшие изменения, которыми неминуемо сопровождается всякая новая вариация одной и той же темы. Всего более это сказывается в системе сочетания креста с окнами, плотная сдвинутость их друг к другу смещается ощутительной обособленностью, как бы наделением каждого из трех составных элементов известной самостоятельностью. Остальное, т. е. тип обрамления обоих окон, рисунок креста (рис. 7,8), характер карниза, имеющего профиль широко распространенной в XII—XIII веках выкружки²¹ (рис. 9-12), не включает в себе отклонений от той суммы данных, из которых складывается наше представление об архитектуре конца XII и середины XIII вв. Декор северного, южного и западного фасадов Ахталы, — особенно северного, — сконцентрирован в трактовке и декоре его входов. Если силуэт обрамления южного входа, прямоугольная рама которого вписана в арочное обрамление, обнаруживает свое происхождение по прямой линии от системы декорирования входа в прошедших веках²²,

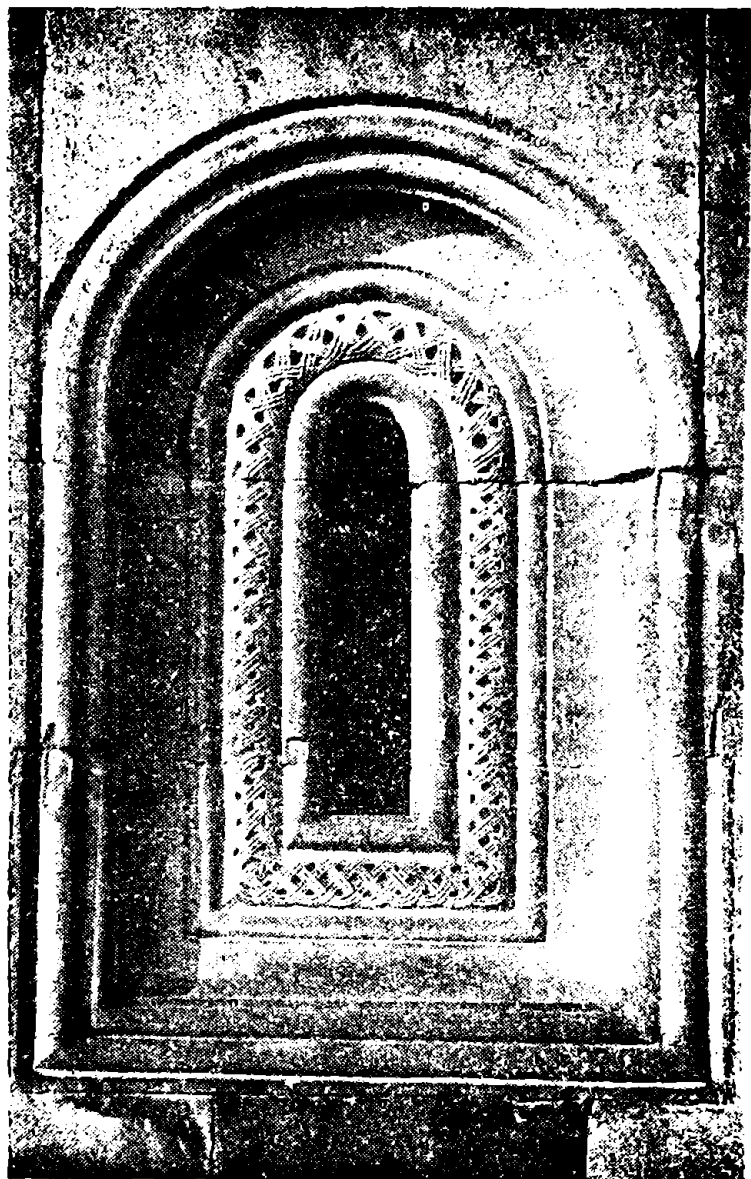

Рис. 5

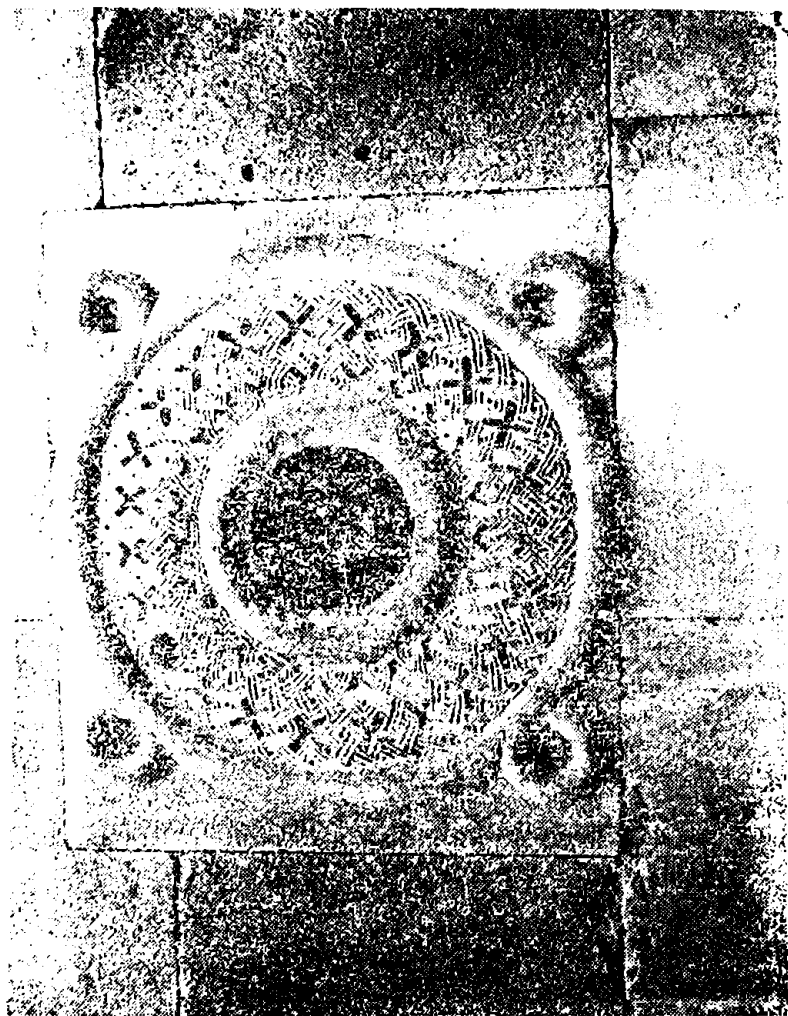

Рис. 6

то, что при этом не теряется и при этом не теряется и при этом не теряется
 сущности, а при этом не теряется и при этом не теряется и при этом не теряется
 неким здесь добавлен еще один та широкий прямоугольник

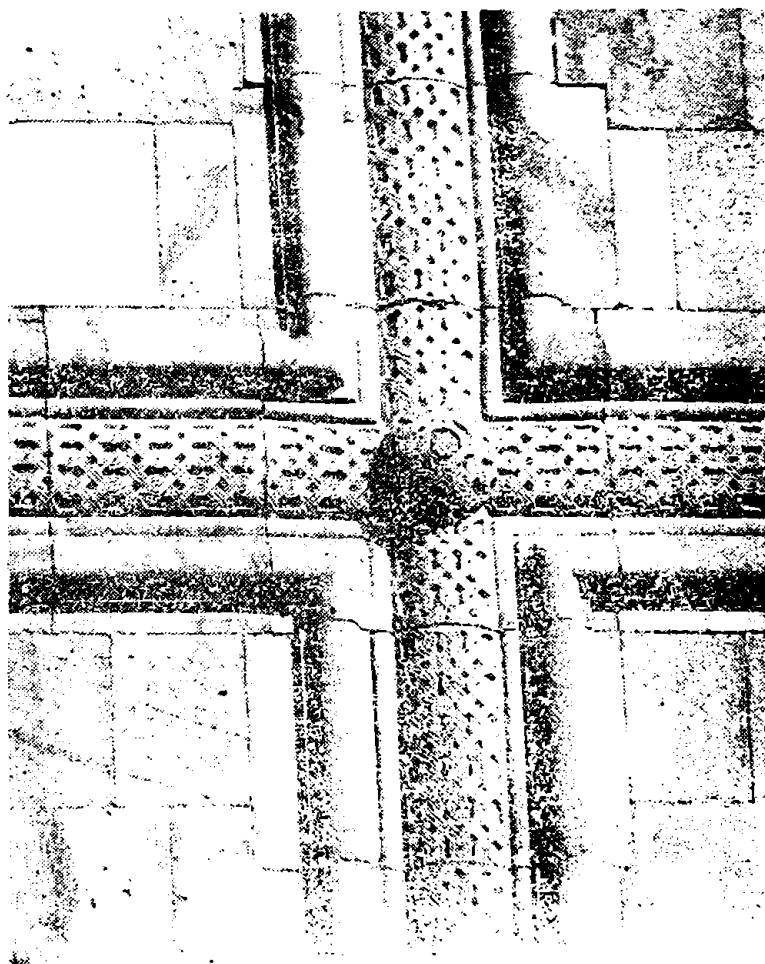

Рис. 7

рама, которой плотно охвачено арочное обрамление с включенным в него прямоугольным входом. Подобная декоративная система оформления входа напоминает порталы армянских и сельджукских памятников XII и XIII веков. Правда, грандиозный портал сельджукской архитектуры, разросшийся далеко за пределы понятия обрамления входа и получивший

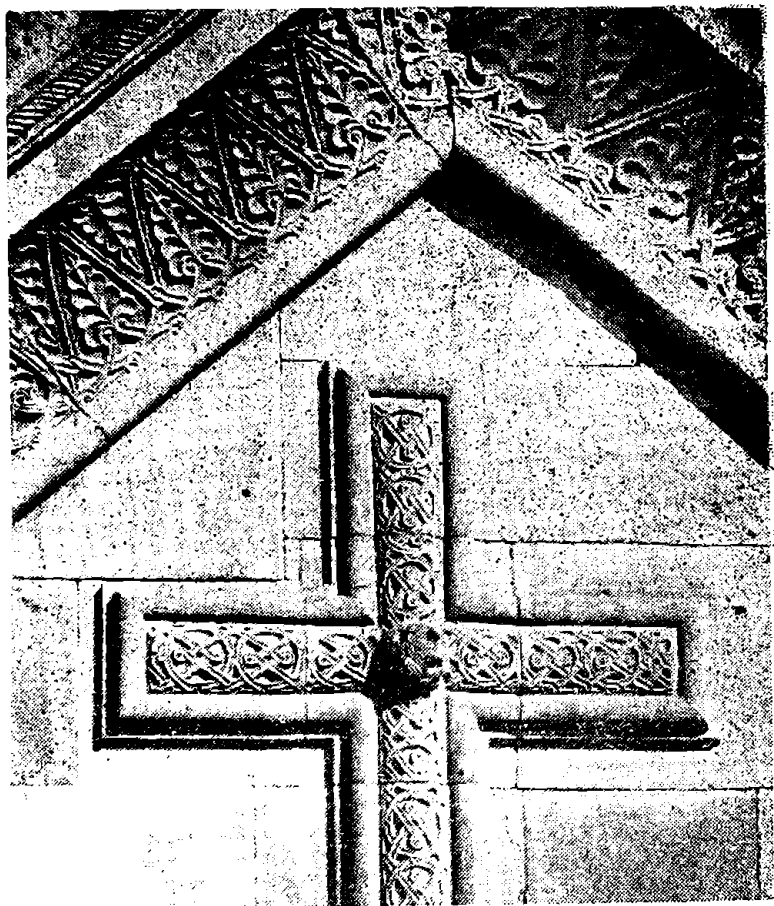

Рис. 8

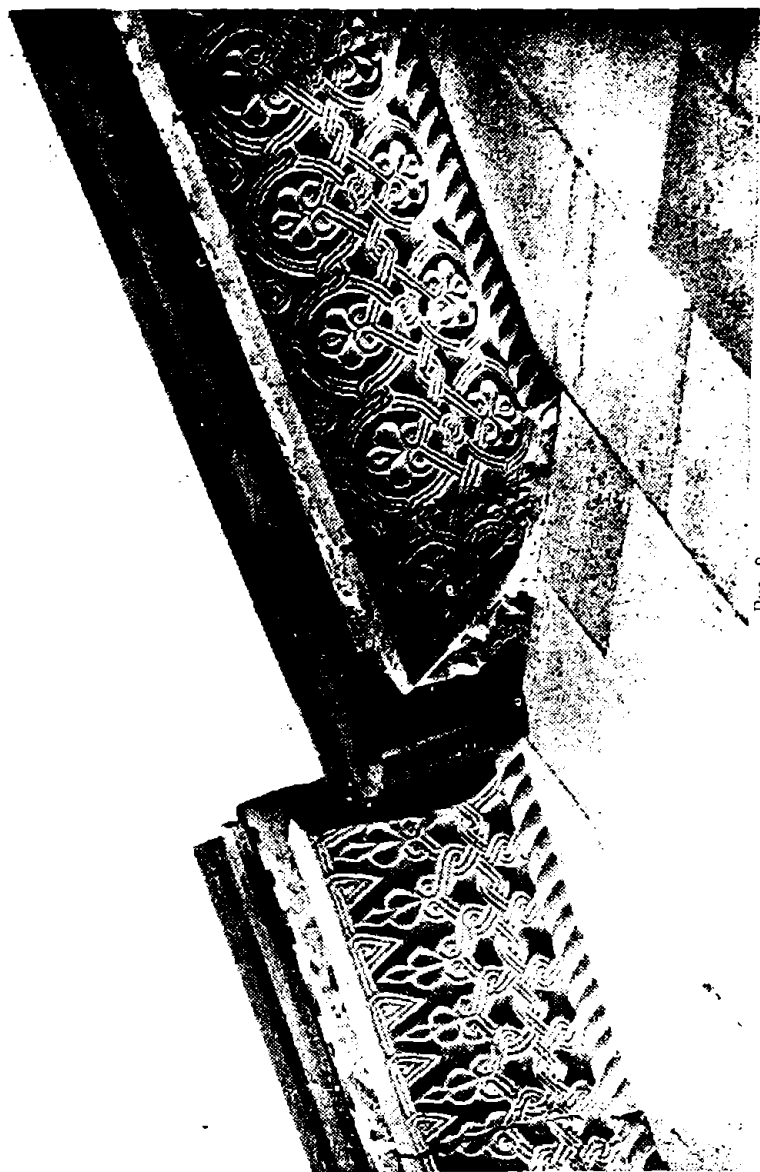

Рис. 9

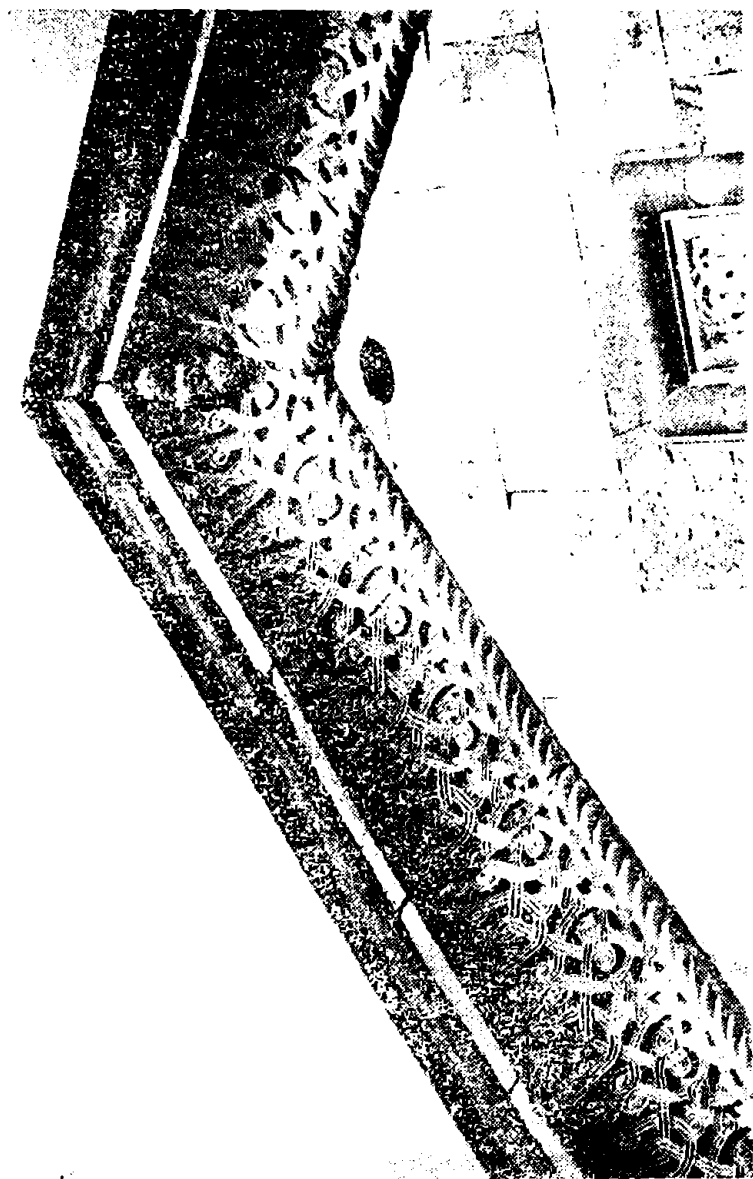

Рис. 10

Рис. 11

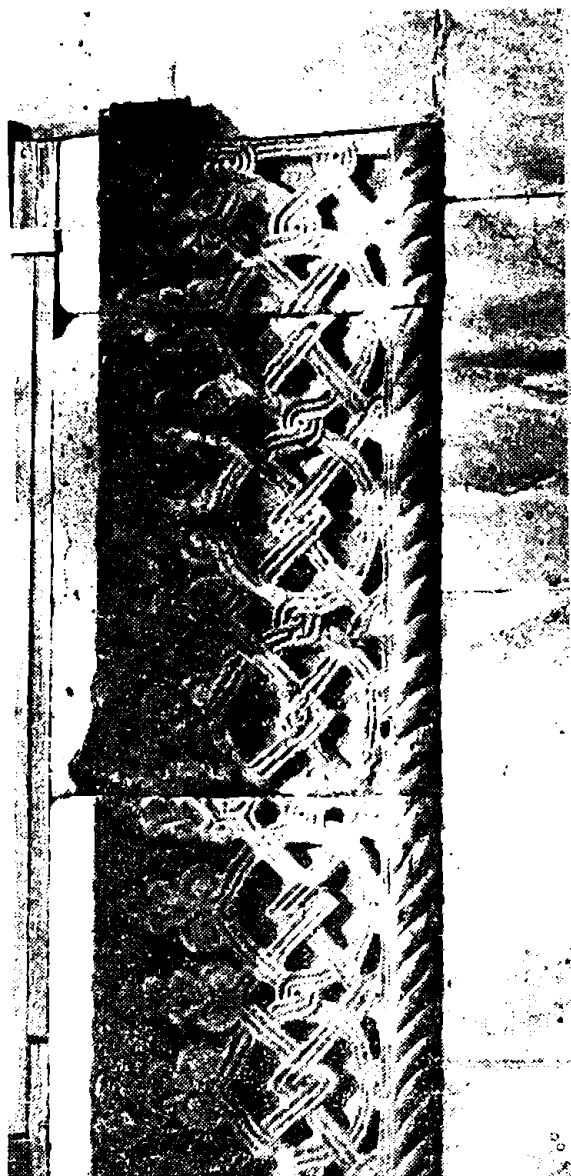

Рис. 12

значение богатой и насыщенной декорации фасада, плоскость стены которого он втянул в себя почти без остатка, оставляет далеко за собой не только скромные по своему соотношению с плоскостью всей стены фасада в целом порталы Ахталы, но и развитые порталы архитектурных памятников Армении. Увидевшись, тем не менее, источником вдохновения для архитектуры сопредельной Армении, портал названного типа находит отклик и в грузинской архитектуре. В этом отношении чрезвычайно характерно первое появление в памятнике, возведенном на территории, хотя и входившей в пору его создания в состав грузинского царства, но до этого длительно закрепленной за Арменией и в преобладающем большинстве населенной армянами²³. Не вполне отвечая национальным художественным установкам, тема сельджукского портала, полученная, как на то указывает ряд признаков, через посредство Армении, немедленно поступило в переработку под углом зрения иного вкуса, что отчетливо сказалось на получившейся в результате новой редакции ее.

Несмотря на систему сложной профилировки, имеющей целью создать впечатление многоплановости построения обрамления, порталы Ахталы сравнительно мало заглублены относительно плоскости стены. Впечатление их не достигает и в малой степени той живописности и скульптурной выразительности, которой наделены порталы сельджукских²⁴ и отчасти армянских памятников²⁵, — их эффект значительно мягче. В построении порталов только намечаются те элементы, которые получают отчетливое выражение в порталах сельджукских и армянских построек и около середины XIV века фигурируют также и в портале одного грузинского памятника — в церкви сел. Даба, Боржомского ущелья. Это те угловые колонки, которые осуществляют переход от одного плана декоративного обрамления портала к следующему²⁶. Разработка портала южного входа, наоборот, осуществлена строителем храма на основании дальнейшего развития тех приемов, которые уже использовались в грузинском зодчестве. Репертуаром последнего ограничены как структура обрамления портала, так и выбор декоративных и орнаментальных мотивов. В качестве единственного исключения может быть указан только прием срезаания профиля формы, заимствованной, по-видимому, извне²⁷. Наоборот, в северном и западном порталах, структура которых, как указано, идет от таковой сельджукского и армянского портала, преобладают мотивы, либо целиком заимствованные из искусства ислама, либо перефразирующие эти последние, как бы приближенные к их стилистическому характеру (рис. 13). Национальность строителя и здесь проявляет себя в отдельных деталях: в заполнении треугольных пространств по сторонам выпуклой шишки в тимпане арки северного входа, — в склонности к смягчению остроты строгого геометриче-

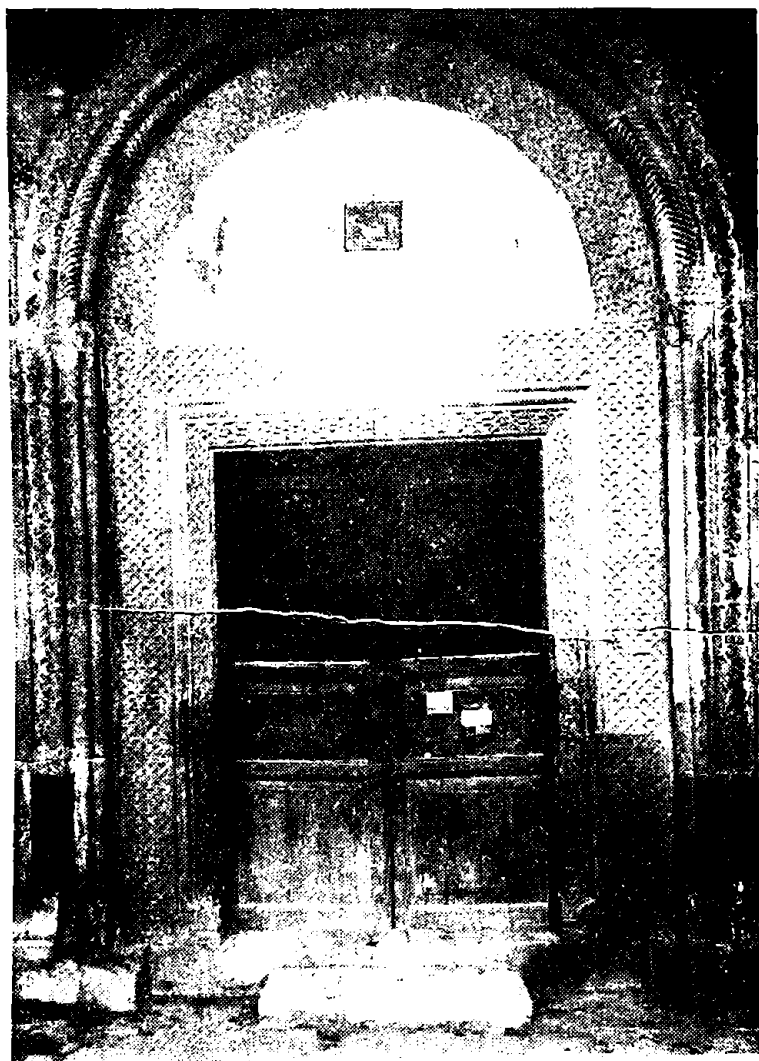
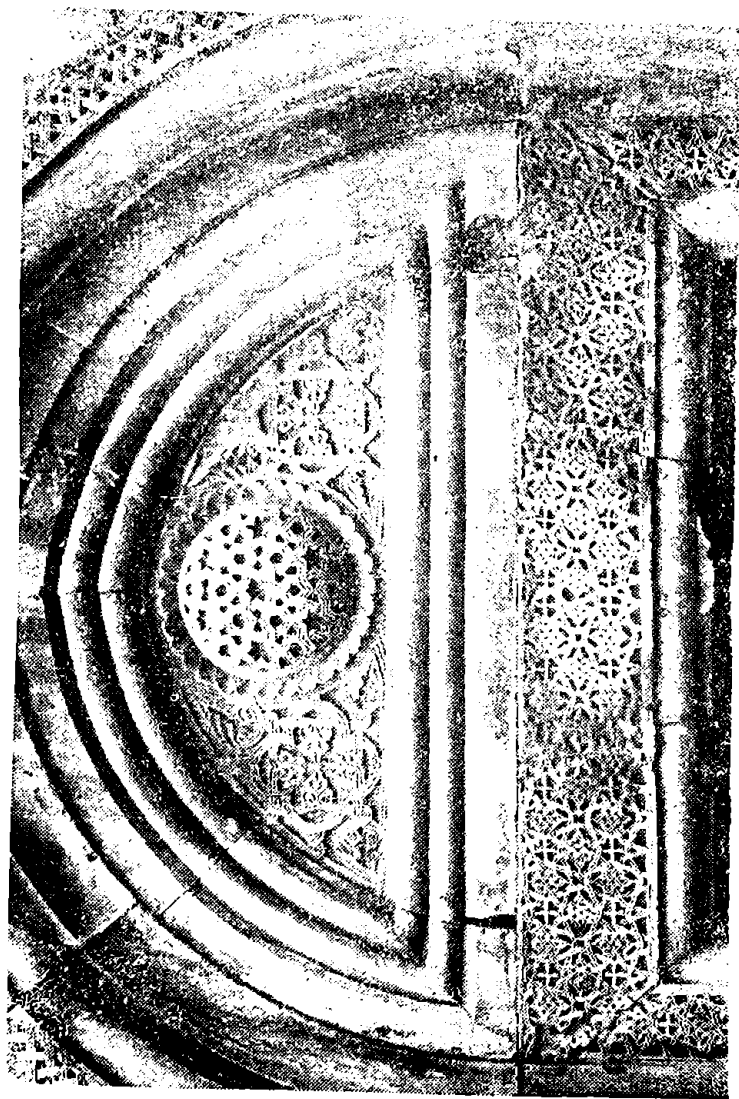

Рис. 13

ского угловатого рисунка узора (введение в узор плотных, круглых узелков) (рис. 14).

Набор орнаментальных мотивов других частей декоративной системы фасадов основан на повторении и интерпретации образцов, выработанных грузинской архитектурной орнаментикой к концу XII в. Преобладающую роль играет орнамент геометрического построения и орнамент, рисунок которого строится на сочетании геометрической основы и растительных добавлений (рис. 15). Преобладание элемента плетения над растительной частью узора сказалось вполне отчетливо не только в рисунке орнаментов, выработанных современной памятнику эпохой, но и в существенном изменении рисунка тех орнаментов, которые получены преимущественно от предшествующих веков. Для орнаментации Ахталы характерно типичное для времени тяготение к измельченности рисунка, чему, кроме подбора рисунков соответствующего построения, служат также отдельные приемы композиции; напр., охотное удвоение орнаментальной схемы на неширокой поверхности обрамления. Орнамент покрывает выпукло профильтрованную поверхность обрамления плотной и мелкой сеткой. Заглубления фона не воспринимаются в качестве самооплевающего, хотя и подчиненного фактора, но служат созданию тех темных пятен, контраст которых с выпукло резанными частями рисунка придает орнаменту характер живописной дробности, рисует его не столько линиями, сколько противопоставлением темного освещенному. Орнамент рассчитан на общее впечатление и не претендует на внимательное рассматривание его в частности. Интерес к созданию из орнаментированных обрамлений композиции, красиво и продуманно разрешенных в арочных частях и углах, уступает место вполне корректным, но скучноватым и формальным решениям. Мелкость отдельных элементов в орнаменте, простом по существу своей схеме, плотность узора в нешироких каймах обрамлений, действительно подавляют склонность понять структуру орнамента и рассмотреть его рисунок. В этом направлении Ахтала известным образом опережает памятники, с которыми она неразрывно связана. Сопоставление ее орнаментации, характерной для первой половины XIII века, с таковой памятников XI века является лучшим ключом к уяснению различия в установках этих двух, совершенно отличных друг от друга эпох.

Таким образом, все данные, как то: характер плана в целом и в подробностях, оформление интерьера, система декоративного украшения фасадов храма и детали исполнения отдельных ее элементов, равно как орнаментация памятника и стилистический характер резьбы ставят храм Ахталы в неразрывную связь с произведениями грузинской архитектуры конца XII и первой половины XIII века. Наличие в нем декоративных приемов и орнаментальных мотивов, привнесенных извне,

Plc. 14

т. е. из произведений сельджукской и армянской архитектуры, естественно вытекает из географического местоположения памятника в районе, пограничном между Грузией и Арменией.

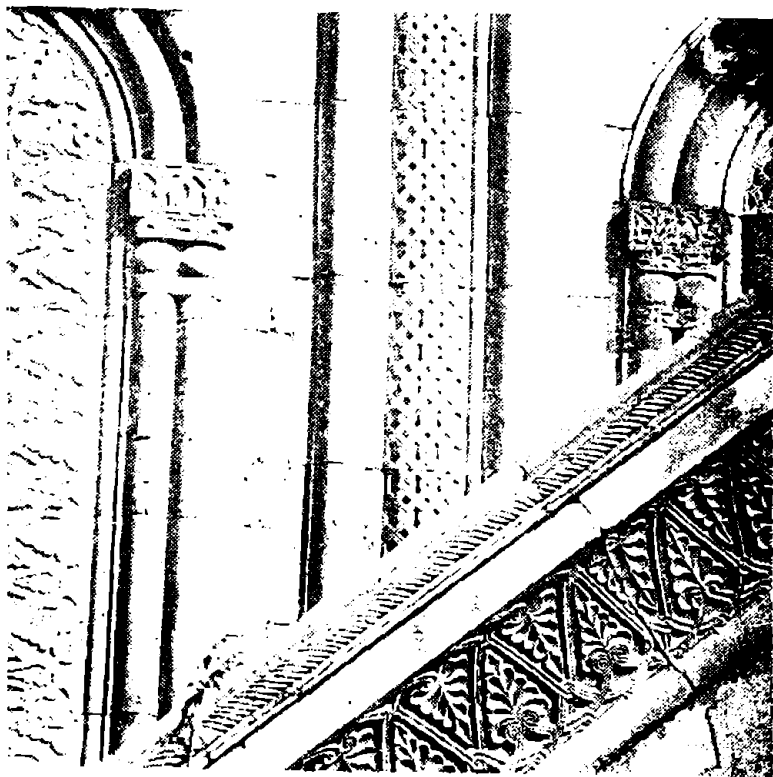

Рис. 15

Намечаемая, таким образом, датировка памятника заставляет вспомнить те сообщения армянских историков, Степаноса Орбеллиана и Вардана Великого, в которых упоминается о построении атабагом Иване из рода Мхаргрдзели храма в месте, взятом у армян и посящим название Пидзаханк²⁸. По сведениям тех же историков, этот храм послужил усыпальницей как его строителю, Иване, так и сыну последнего, Авагу, —

оба они были похоронены у дверей храма²⁹. Название места, обозначающее в переводе «медные рудники», легко может быть согласовано с Ахталой, расположенной недалеко от месторождений медной руды. С другой стороны, выбор именно данного места, т. е. места, находящегося в пределах района Лори, для возведения здесь храма, имевшего назначением служить усыпальницей роду Мхаргрдзели, согласуется со сведениями грузинских летописей о даровании царицей Тамарой данного района в надел амирспасалару и выдающемуся полководцу Саргису Мхаргрдзели, отцу упомянутого Иване³⁰. Монофизит Саргис Мхаргрдзели вряд ли имел надобность строить усыпальницу для своего рода на полученной им во владение территории, тогда как для его сына Иване, переименовавшего религию и тем положившего начало диофизитской (ортодоксальной) ветви рода Мхаргрдзели, забота о создании храма, как усыпальницы для себя и своих потомков является естественной. Связь именно этой ветви рода Мхаргрдзели с нынешней Ахталой и утверждение последней как очага диофизитского вероисповедания, находит выражение в опубликованных и комментированных Е. Такайшвили надписях крестного камня и одной из маленьких церквей, расположенных недалеко от большого храма³¹. В обеих надписях упоминается сын Иване Аваг, а в одной из них, — той, которая сообщает о воздвижении крестного камня, — названы два настоятеля, титулатура которых ясно выделяет монофизита Амазаспа, настоятеля Ахпатского монастыря³², от православного Петра, который был, по-видимому, настоятелем монастыря Ахталы³³. Опубликованные доцентом Ильей Абуладзе сведения о переводе с грузинского трудов Прокла Диодоха и комментариев Иоанна Петрици, сделанном в 1248 г. монахом Симеоном Пгндзаханкским в монастыре Пгндзаханк³⁴, еще один раз утверждает этот же факт, а сообщенное И. Абуладзе сведение о том, что одна из армянских рукописей, переписанная упомянутым Симеоном в 1227 г., была исполнена во время правления атабага Иване и его сына «под сенью Богоматери» в Сплэндзаханке «что близ Лори»³⁵, как бы замыкает все, приведенные выше сообщения в пользу того, что Пгндзаханк, где атабаг Иване Мхаргрдзели выстроил храм, в котором был впоследствии похоронен и он сам, и сын его Аваг, и есть нынешняя Ахтала. Построение храма Ахталы должно быть отнесено ко времени последних десятилетий его жизни, — в промежутке между годом смерти его отца и годом собственной его кончины, — т. е. 1187 и 1227—29, суживая данный период времени с тем, чтобы уточнить эту дату, естественно взять ее границей вместо 1187 года 1212—1214 гг., т. е. условно устанавливаемый по данным «Истории и восхваления венценосцев» год дарования Иване Мхаргрдзели титула атабага, т. е. полновластного пра-

вителя той области, в которой он, естественно, приступил к созданию родового гнезда. Таким образом, время возведения храма в Пгндзаханке, т. е. современной Ахтале, получает частичное уточнение, определяясь в основном 20-ми годами XIII века.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Этот пограничный район Грузии и Армении в разное время назывался по-разному. Подробнее об этом см. в монографии Д. Бердзенишвили — ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან (კვემო ქართლი), кн. I, Тбилиси, 1979, с. 16 и сл.; здесь же рассмотрены вопросы политической истории, этнической, церковной и социальной географии исторической Квемо-Картли и в частности Лорэ.

2. В настоящее время армянские специалисты ведут реставрацию главного храма монастыря. Снято неприглядное покрытие (XIX века) купола.

В отличие от архитектурно-восстановительных работ, реставрация фресок, к сожалению, оставляет желать много лучшего.

3. Art and Architecture in Medieval Georgia, Milan—Louvain-la-Neuve—Tbilisi, 1980, p. 420.

4. На территории монастыря на сегодняшний день установлено 15 грузинских лапидарных надписей. Среди них в самом храме только эпитафии позднего периода, в частности, первой половины XIX в. О грузиноязычной эпиграфике Ахталского монастыря см.: Е. С. Такашвили, Грузинские надписи Ахталы. — Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XXIX, 1901, с. 138—145; ლ. მელიქსეთ-ბეგო. ლორე-ტაშირის ქართული ეპიგრაფიკა. — თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. 108. 1964, с. 310 — 316; ჟ. ო. შილაღიას. ჯაქაშითაჲს ქრახერხს არქანაჲრი ქონსნი. ტრკან, 1977, էջ 199—222 (в связи с этой публикацией см.: ვ. სილოგაძე. სომხეთის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების გამოცემის შესახებ. — მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1980, № 2, с. 171—172); ზ. სხირტლაძე. ფილა ქართული წარწერით ახტალის მონასტრიდან. — მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1983, № 2, с. 129—132.

5. Подробно об этом см.: Р. О. Шмерлинг. Самтавро — памятник XI века, Ars Georgica, I, 1942, с. 57 — 59; ი. გომელაური. მღვიმეთუ XIII საუკუნის ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი. თბ., 1982, с. 28—30.

6. Ступенчатые арки на северном фасаде церкви в Квацахени (პ. ზაქარაია. ქართული ცენტრალურ-გუმბათოვანი არქიტექტურა. II. თბ., 1978, таб. 30), в верхней части восточного и северного фасадов в Эрташминда (ი. გომელაური. ერთაშმინდის ტაძრის არქიტექტურა. თბ., 1976, таб. 3, 8), в верхней же части северного и западного фасадов Метехского храма в Тбилиси (ვ. ბერიძე, რ. მეფისაშვილი, ლ. რჩეულიშვილი. თბილისის მეტეხის ტაძარი. თბ., 1969, рис. 13, 14), двойной „узор“ на западном фасаде в Хоби (там же, рис. 16).

7. Таковы купольные храмы — Бетанна, Питарети, Цугругашени, Акори, Худжари, Метехи в Картли (პ. ზაქარაია. Указ. соч., II, таб. 5—7,

86, 87, 97; R. Mepiaschwili, W. Zinzadze. Georgien. Wehrbauten und Kirchen. Leipzig. 1987, Abb. 458, 459, 473); среди больших залых церквей—Ламазн сакдари, Казретн, Гударехи, Кобаи, Тирн, Цкордза (ვ. დოლიძე, კახეთის ზეოთმოდერული კომპლექსი, Ars Georgica, IX—A, 1987, рис. 7-10, таб. 11, 14. Н. Чубинашвили. Гударехи, Ars Georgica. IX—A, рис. 2, 3, таб. 17; 6. ანდელაძე. თირის მონასტრის ზეოთმოდერული ანსამბლი. თბ., 1976, Таб. V, VII, XII; ვ. ბერიძე. სამცხის ზეოთმოდერება (XIII—XVI სს.). თბ., 1955, с. 178—180, рис. 50, 51, таб. 85, 87).

Правда, в эту эпоху аркатура иногда еще привлекается для украшения одного-двух фасадов (Магалаант Эклесиа, церковь Иоанна Крестителя в Рконн, Мгвимевн), но процесс изживания ее из декоративной системы фасадов грузинского храма был необратим.

Позднее, в XVII в., наблюдается оживление традиции украшения фасадов декоративными арками (но не аркатурой, т. к. единой системы здесь уже не создается), хотя они утратили функцию организации фасада, а также утонченность, присущую памятникам XI—XII вв. К примеру ср. Ананური, церковь Богоматери. პ. ზაქარაიძე. Указ. соч., III, 1978, с. 246—247, таб. 123 и сл.

8. პ. ზაქარაიძე. Указ. соч., I, 1975, таб. 8, 13, 31.

9. Там же, табл. 81, 85—87; Установлено, что тема креста на восточном фасаде грузинского храма получает наиболее широкое распространение с начала XI в. (Самтависси). Являясь в основном элементом композиции типа Самтависси, она в течение времени претерпевает определенные закономерные изменения. Об этом см.: ვ. ბერიძე. სამცხის ზეოთმოდერება, с. 102.

10. პ. ზაქარაიძე. Указ. соч., III, таб. 5, 22, 56, 85; Н. Чубинашвили. Указ. соч., таб. 17.

11. При этом, на восточном фасаде Метехского храма, в соответствии с требованиями времени — в этом отношении названный памятник близко стоит к Ахтале — нижнее ядро креста более узкое, значительно удлиненное, даже настолько, что оно превосходит высоту окна. Примечательно, что по указанию В. В. Беридзе, такая эволюция креста, будучи не прямолинейной, в течение XII—XIII вв., вполне бесспорна и своего полного развития она достигает на фасадах Ахталы и Метехи.

12. Ср.: პ. ზაქარაიძე. Указ. соч., I, таб. 8, 85.

13. Г. В. Марсагншвили. Главная церковь Агарского монастыря. — IV Международный симпозиум по грузинскому искусству. Тбилиси, 1983, с. № 1.

14. Хотя помимо Ахталы к XIII в. наличие трехчетвертичной колонки по внутреннему вертикальному контуру ниш можно указать также в Кватахеви и Бослеби, а чуть позднее — в Эртацминда (об этом приеме в связи с Бослеви см.: Н. Чубинашвили. Церовани. Тб., 1976, с. 64).

15. Прием этот, идущий от более ранних образцов (Самтависси), становится наиболее распространенным, излюбленным в памятниках рубежа XII—XIII и первой половины XIII в. (Бетанна, Кватахеви, Питарети, Кабени, Метехи в Картли, Цугругашени, Худжаби, Акори, Бослеби, Дманиси, Гударехи и др.). Среди них особо пышно фестономы оформлены ниши в Икорта и Эртацминда. см.: ი. გომელაური. ეროვნული ტაძრის არქიტექტურა, с. 42.

16. ბ. ანდლულაძე. Указ. соч., таб. VI, VIII, XIX (Тири); Н. П. Северов. Памятники грузинского зодчества, М., 1947, табл. 123 (Хоби); რ. მეფისაშვილი. ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი.—Ars Georgica. IV, 1955, с. 120, рис. 14, таб. 33, 35 (Эредви); ე. ბერიძე. სამცხის ხუროთმოძღვრება, с. 75—75, таб. 13 (Сафара), 40₂, 41₁, 48₁, 49 (Зарзма), 79₂ (Биети), 92 (Гавети) и др.

17. ე. ბერიძე. ლერჯი ძინასტერი, Ars Georgica. II. 1948, с. 102. Примеры: Лурджи Монастери, Бетанна, Кватахеви, Магалаант Эклесна, Казрепи, Бослеби, Цугругашени, Схалта и др. (3). ზაქარაია. Указ. соч., II, таб. 5—9, 12—14, 16, 22—25, 30, 56, 67, 60; 66—68, 81, 88, 89); ე. ბერიძე. მაღალანთ ველსია, Ars Georgica. V. 1959, рис. 6, таб. 112₂; ე. დოლოძე. Указ. соч., рис. 7—10, 16, таб. 11, 14—16; Никო Чубинашвили. Церовани, таб. 36₁; რ. მეფისაშვილი, სხალთის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლები აპარაში. თბ., 1955, рис. 6, 7, таб. 1, 4.

18. Р. О. Шмерлинг, В. О. Долндзе, Т. В. Барнавели. Окрестности Гбилиси, Тб., 1960, табл. 22. Один из наиболее значительных памятников грузинской купольной архитектуры начала XIII в., Кабенский храм Успения Богородицы был снесен обосновавшимся здесь русскими монахами в начале XX столетия; см. Л. Меликсет-Беков. Надписи Кабена.—Известия Кавказского историко-археологического института. III. 1925, с. 32.

19. R. Mepisaschwili, W. Zinzadze. Georgien, таб. 473.

20. ე. ბერიძე. სამცხის ხუროთმოძღვრება. таб. 8₁, 13₁, 25, 40₁, 43₁, 48₂, 50₂, 71, 72₂; церкви в Даба Р. О. Шмерлинг позднее посвятила специальное исследование—Постройка моларет-ухуцеса царя Георгия Блистательного в сел. Даба Боржомского района, Ars Georgica. II. 1948, с. 111—122.

21. რ. შვერელინგი, ა. კრავჩენკო. ქართული ხუროთმოძღვრული ორნამენტი. თბ., 1954, с. 69 и сл.; часть орнаментальных мотивов храма рассмотрена в вышеуказанной работе П. П. Закарая, III, с. 215—218.

22. ი. გაბაშვილი. პორტალები ქართულ არქიტექტურაში. თბ., 1955, с. 53, рис. 4—н.

23. Число армянского населения на территории исторической Квемо-Картли увеличивается в позднем средневековье. Что же касается интересующей нас эпохи, то, со времени Давида Строителя вплоть до нашествия монголов, в указанном регионе наблюдается тенденция увеличения численности грузинского населения (დ. ბერიძეშვილი. Указ. соч., с. 106, 113, схема № 6).

24. D. Hill and O. Grabar. Islamic Architecture and its Decoration. A. D. 800—1500. London, 1967, fig. 3—3, 112, 178, 228, 469, 478, 480, 483, 484, 489, 490, 512, 527; T. D. Hoag. Islamic Architecture. New-York, 1977, fig. 198, 254, 274, 280, 287—290, 317; D. Brandenburg, K. Brüschenhoff. Die Seldschuken, Graz, 1980, S. 48—50, 52—54, Taf. 50, 57.

25. Ср. порталы в Кечарис (церковь св. Григория 1003 года, а также Сурб Ишан—XI в.), Хоракерт (конец XII—начало XIII вв.), Макараванк (1204 г.), Сагмосаванк (1215 г.), Ованаванк (1216—1221 гг.), Гегард (глав-

ная церковь — начало XIII в.), Арич (притвор церкви Богородицы — до 1224 г.), Нор-Гетик (церковь Григория просветителя — 1237—1241 гг.), Агарцин (церковь Богородицы — 1281 г.), Нораваик (1339 г.) и др. *Monuments d'Arménie de la préhistoire au XVIIe siècle* A. D., Beirut, 1975, p. 177, 184, 190—191, 203, 221, 223; О. Х. Халпахчян. Архитектурные ансамбли Армении (VIII в. до н. э. — XIX в. н. э.). М., 1980 (нумерация таблиц дана по главам об отдельных памятниках).

26. Օ. Յ ա ձ ա Յ Յ ռ լ ո. Указ. соч., рис. 4-з, Таб. 53.

27. В связи с архитектурными особенностями церкви в Даба об этом приеме см.: Р. О. Шмерлинг. Постройка моларет-ухуцеса Георгия Блистательного, с. 119—120.

28. Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգի Սիսական, Թիփլիս. 1910, էջ 353; Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վինետիկ, 1862, էջ 148. Заслуживающее внимание сведение об этом находим и у Киракоса Гандзакеци: կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի. Երևան, 1961, էջ 222, 238. Литературу об Ахтальском монастыре и в частности главном храме приводит П. М. Мурадян. Պ. Մ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրութիւնները, էջ 199—213. К сожалению, в данной работе существенные вопросы истории монастыря освещены в искаженном виде.

29. Կիրակոս Գանձակեցի. Указ. соч., с. 222, 238, 321; Վարդան. Указ. соч., с. 148.

30. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედნანი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბ., 1959, с. 33.

31. Е. С. Таканшвили. Грузинские надписи Ахталы, с. 148; ср.: Պ. Մ. Մուրադյան. Указ. соч., с. 204, 219—220. Одна из вышеуказанных писей (более обширная) грузинская, другая же — армянская.

32. О нем см. Կ. Հախադարյան, Հաղթատ. Ճարտարապետական կառուցվածքները եվ վիմական արձանագրութիւնները. Երևան. 1963, էջ 52, 54, 55, 275—276 (указаны надписи с упоминанием этого предводителя монастыря).

33. Предводителем Петре назван в вышеупомянутой армянской надписи крестного камня (хачкара), а также в армяноязычной же эпитафике Матосаванка. Պ. Մ. Մուրադյան, Указ. соч., с. 204, 206.

34. օ. ա ձ ա Յ Յ ռ լ ո. Բუსթաველის ხანის ქართულიდან ნათარგმნი ძველდ მომხურო მწერლობის ძეგლები, — ენციკის მოამბე. III. 1938, с. 123—134.

35. օ. ա ձ ա Յ Յ ռ լ ո. Указ. соч., с. 130—131; впоследствии опубликовано и Н. Акиняном; см. его Սիմէոն Պղնձաբանեցի եվ իր Թարգմանութիւնները վրացերենէ, Վինետա, 1951, էջ 22—24.

Подобное сведение имеется и в памятной записи (ништатакаране) рукописи № 1013 Ереванского Матенадарана; указанный текст был издан не-

•სკოლყო რაზ; ზ. *Ակինახ*, *Указ* соч., с. 7—8; *Լ. Մելիքսեթ—Բեկ*, *Վրաց
աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին*, *Հատ. Բ. Երեվան*, 1936, էջ
67. *ლ. მელიქსეთ-ბეგო*. *ლორე-ტაშორის ქართული ეპიგრაფიკა*, с. 315.

36. *ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი*, с. 110; *ნ. ბერძენიშვილი*.
საეპიგრაფო ფეოდალურ საქართველოში.—*საქართველოს ისტორიის საკითხები*, III, თბ.,
1966, с. 110. *Иване Мхаргрძელი стал атабагом в царствовании Тамар*; в
научной литературе же последних лет наиболее достоверной датой ее кон-
чины считается 1207 г. (подробно об этом см.: *გ. ოთხმეურის*. XII—
XIII საუკუნეების მიწის ლაბიდარელა წარწერები, როგორც საისტორიო წყარო, თბ.,
1981, с. 21—24, 62). Следовательно, *Иване* должен был стать атабагом не
позднее указанного года.

Т. Г. ТИВАДЗЕ

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ АРМЯНСКИХ КУПЦОВ НА ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ СЛУЖБЕ ГРУЗИНСКИМИ ЦАРЯМИ

Посредническая роль армянских купцов давно привлекает внимание исследователей. Этим и объясняется обстоятельное изучение данного вопроса. Тем не менее, считаем нужным еще раз коснуться той роли, которую играли армяне, выполнявшие дипломатические поручения грузинских государей с конца XV века до XVII столетия.

Как установлено в советской историографии с указанного времени купцы-армяне, возглавляемые джульфинцами, занимали «решающее положение в торговле не только в Закавказье (Шемаха-Грузия), но и во всем Иране»¹. Постепенно армянский торговый городок Джульфа превратилась в складчатое место и крупную биржу европейско-азиатской торговли шелком. Крупные армянские купцы торговали с Шемахой, Гиляном, Тебризом, с Алеппо, Венецией, Марселем, Амстердамом и естественно становились почти единственными посредниками между указанными городами².

И. П. Петрушевский справедливо отмечал: «...Джульфинские крупные купцы были контрагентами шахского правительства во внешней торговле и нередко играли роль дипломатических агентов шаха в европейских странах. Вообще Сефевиды, нуждавшиеся в поддержке ряда европейских государств для борьбы с Турцией, охотно пользовались для этой цели дипломатическими агентами из христиан — армянских купцов и духовных лиц»³.

То же самое можно сказать и о грузинских царях, которые для активной борьбы с Турцией временами шли на сближение с иранскими правителями и нередко прибегали к услугам тех же армян, которых посылали Сефевиды в Европу.

¹ С. В. Тер-Аветисян. Город Джуга, материалы по истории торговых отношений джульфинских купцов XV—XVII вв., Тбилиси, 1937, с. 22.

² И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949, с. 181.

³ И. П. Петрушевский. Очерки, с. 182.

Выбор армянских купцов на роли дипломатических курьеров и посредников был не случайным. «Купцы-армяне были достаточно выносливы для длинных и утомительных путешествий, они были умерены в путевых расходах, в пище и других потребностях, и к тому же, будучи христианами, легче могли вести торговые операции в западно-европейских христианских государствах»⁴.

Кроме того, армянский купец «...как представитель «аполитичной» социальной группы, даже во время войны мог спокойно вести свои торговые дела, не боясь конфискации товаров»⁵. Во все времена армянские купцы пользовались значительными льготами и покровительством правительств разных государств, которые были кровно заинтересованы в их услугах⁶.

«Армянский торговый капитал, который использовался Сефевидами и турецкими султанами в их дипломатических и торговых отношениях с западными странами, пользовался покровительством этих государей. С западными странами армянские купцы вели торговлю главным образом через Венецию. Со своей стороны, и венецианские купцы и даже дипломаты в странах Переднего Востока всегда находили поддержку у армянских и персидских купцов»⁷.

Посвятив специальную работу изучению истории армянской колонии Новой Джульфы, исследователь В. Байбуртян пришла к справедливому выводу о том, что «Армянские купцы играли роль дипломатических агентов Сефевидского государства еще при предшественниках Аббаса I. Следует отметить особую роль староджульфинских купцов, которые во многом способствовали установлению государственных контактов между Ираном и Европой, в частности Венецианской республикой. Со своей стороны и Венецианская республика в сношениях с Сефевидами нередко прибегала к услугам армянских купцов»⁸.

С усилением турецкой агрессии, в начале 60-х годов XV века, замечается стремление европейских государств к созданию антитурецкой коалиции, в связи с чем и возросла потребность в налаживании контактов с восточными странами, на-

⁴ С. В. Тер-Аветисян. Город Джуга, с. 86.

⁵ Там же, с. 39.

⁶ В. А. Байбуртян. Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке. Ереван, 1939, с. 64.

⁷ Э. Шахмалиев. К вопросу о времени начала упадка Венеции. «Ученые записки» Аз. госунта им. С. Кирова, 1955, № 9, с. 124. В свое время Пьетро делла Вале писал. «...армяне были так нужны шаху персидскому, как генуезцы королю испанскому...» (С. В. Тер-Аветисян. Город Джуга, с. 86).

⁸ В. А. Байбуртян. Армянская колония, с. 29.

строенными против султанской империи. На протяжении нескольких десятилетий европейские правительства неоднократно старались объединиться и привлечь на свою сторону Иран, Россию и Грузию, справедливо считая их противниками Турции. Уже с середины XV века в Европе считали, что настало время для объединения всего мира против султана. «В этом отношении, — писал епископ т. Сиена, — мы можем вместе с Венгрией, Россией и Германией надеяться на Папу, Венецию, Геную, императора Трапизона и грузинского царя...»⁹.

Начавшая в 1463 г. войну с Турцией Венецианская республика решила заключить союз с правителями Ак-Койнлу Узун Хасаном и Московского государства великим князем Иваном Васильевичем. Со своей стороны Узун Хасан постарался привлечь шемахинского хана Фарух Ясара и поручил ему связаться с Россией. В 1465 г. ширванское посольство во главе с Гасан беком прибыло в Москву¹⁰.

Ответное посольство из России в Ширван прибыло воглаве с В. Папиным. Второе посольство из Москвы посетило Ширван в 1475 г.¹¹. Узун Хасан был инициатором привлечения в антитурецкую лигу и Грузии. Посол Московского царя Марко Россо был отправлен на родину через Грузию, где с большим почетом был принят царем Багратам¹².

Выше уже отмечалось, что правители Грузии и Ирана, несмотря на враждебные отношения, перед лицом турецкой опасности, старались найти общий язык и общих друзей и что грузинские цари не упускали случая воспользоваться услугами тех же лиц, которые посылались в Европу Узун Хасаном.

12 апреля 1471 года посол Венгрии из Венеции сообщал царю Матяшу о приезде грузинских послов, объявивших о намерении их государя принять участие в общеевропейской борьбе с турецким султаном¹³. 22 апреля того же года венецианская сенатория сообщала своим послам в Сицилию о том, что в Венецию прибыли послы из Польши, Грузии и от шаха Узун Хасана¹⁴.

По итальянским источникам их было четверо: «Азимамет, Морат, Николо и Кефарса, серьезные люди с большим авторитетом. Царь (имеется в виду Узун Хасан — Т. Т.) поручил им от его имени заключить союз против турецкого и египетского

⁹ Л. Тарди. Венгеро-грузинские взаимоотношения в XVI веке (на груз. языке), Тбилиси, 1980, с. 20.

¹⁰ ПСРЛ, т. VI, л. 331—332.

¹¹ Хожение за три моря Афанасия Никитина, Л., 1986, с. 137, прим. 18.

¹² Там же, с. 171, прим. 174.

¹³ Л. Тарди. Венгеро-грузинские отношения, с. 22.

¹⁴ Там же.

султанов с тем условием, чтоб венецианский морской флот не дал ни одному, ни другому покоя. Обрадованные тем, что в борьбе против врага нашли союзника и друга в лице сильнейшего восточного царя они (т. е. венецианцы — Т. Т.) согласились на их условия и объявили с ним вечную дружбу... И так, Азимамет остался в Венеции, а трое остальных послов отправились к Папе и к царю Неаполитанскому, дабы ввести того и другого в Литу...»¹⁵.

По другим источникам один из послов, Морат, был известный джульфинский купец ходжа Мирак (он же Мират или Мурат), который выехал в августе 1469 года из Ирана, прибыл в Венецию в феврале 1470 года¹⁶.

Ответные посольства из Венеции¹⁷ и других европейских стран к Узун Хасану и к грузинским царям преследовали как политические, так и торгово-экономические цели. Такое сближение отвечало и интересам представителей армянского торгового капитала¹⁸.

Несмотря на то, что первое, дошедшее до нас прямое указание об использовании на дипломатической службе армян грузинскими царями относится к 60-м годам XVI века, мы склонны предполагать, что подобные случаи имели место гораздо раньше, а именно с возникновения турецкой опасности.

В связи с этим хотим обратить внимание читателей на один давно всем известный факт из истории грузино-русских отношений. Никоновская летопись под 7000-м годом (который по христианскому летоисчислению равняется 1492-му) упоминает о приезде в Москву посла от грузинского царя Александра: «Тоя же зимы прииде посол к великому князю из Иверския земли от князя Александра именем Мурат»¹⁹.

По поводу цели посольства и имени посла в грузинской историографии на протяжении многих лет идут прения. Одно бесспорно — посольство преследовало политические цели и то, что имя Мурат не грузинского происхождения. Поневоле появляется ассоциация с именем вышеуказанного посла Узун Хасана, неумолимого путешественника между Западом и Востоком, армянского купца ходжа Мирака, но к сожалению для идентификации этих двух личностей нет никакого основания,

¹⁵ Сведения итальянских путешественников XV века о Грузии. Перевод с итальянского, примечания и указатели Э. М. Мамиствалишвили (на груз. языке), Тбилиси, 1981, с. 21.

¹⁶ С. В. Тер-Аветисян. Город Джуга, с. 20.

¹⁷ Имется в виду посольство Катерино Зено, Паоло Огнибени, Иосафата Барбаро, Амбросио Контарини и др.

¹⁸ Небезынтересно отметить большую роль кафинского крупного купца Кокоса во взаимоотношениях Ивана III-го с Менгли Гиреем (Хождение за три моря, с. 188, прим. 228).

¹⁹ ПОРЛ, арх. ком. т. XII, Никоновская летопись, 1901, с. 232.

посол персидского шаха был убит в 1477 г.²⁰. Естественно, это не исключает возможности существования в конце XV в. еще одного армянского ходжу, носившего такое же имя, которому мог бы поручить грузинский царь дипломатическую миссию в России.

В виде гипотезы хотим высказать мнение о том, что Мурат, услугами которого воспользовался царь Александр, выполняя поручение и волошского господаря Стефана Великого. В одной из рукописных книг собрания МГАМИД читаем: «Тое же зимы, февраля (имеется ввиду 1442 год — Т.Т.) прииде из Волох Скурат Зиновьев (посол Ивана III-го. — Т.Т.) да с ним прииде посол к великому князю Стефана Волошского воеводы Мушат»²¹.

Государства центральной Европы играли немаловажную роль в создании антитурецкой коалиции. Венгерские, Волошские, Молдавские и Польские правители были активными участниками всех переговоров между Венецией, Римом, Мадридом и т. д. Они так же связывались с Россией, Грузией и Ираном. По этому допускаем, что вышеуказанный Мурат (от грузинского царя) и Мушат (от Стефана Волошского) одно и то же лицо, возможно армянский купец, посланный членами антитурецкой коалицией с целью привлечь великого князя Ивана Васильевича в общеевропейской борьбе против турецкого султана²².

Выше мы уже указывали, что первое прямое указание о посреднической роли армян во внешнеполитических связях Грузии с иностранными государствами относится к 60-м годам XVI века. Имеется в виду сообщение представителя английского общества купцов-предпринимателей Антония Дженкинсона, который в своем отчете, адресованном этому обществу писал: «...Во время моего пребывания в Шемахе²³ меня посетил один армянин, посланец от грузинского царя, стиснутого между двумя жестокими тиранами и могущественными государями — великим Турком и Суфием, с которым он непрерывно ведет войны; он умолял меня из любви ко Христу и потому что я христианин, чтоб я ободрил его через посредство этого армянина, дал бы ему совет, как ему отправить посланника к русскому царю, и высказал свое мнение о том, окажет ли ему поддержку царь или нет. Армянин еще много умолял меня

²⁰ С. В. Тер-Аветисян. Город Джуга, с. 22.

²¹ ЦГАДА, ф. 181, № 365, л. 128.

²² Наглядным примером того, что одному и тому же человеку давали дипломатические поручения правительства нескольких государств, является посланец Венецианской республики к Узун Хасану в 1471 г. Катерино Зено, выполнявший одновременно поручения Венеции, Польши, Венгрии, Ирана и даже Турции.

раз, уяснить царю, по моем возвращении крайность, в которой находится грузинский царь...»²⁴.

Мы не будем уточнять о каком именно грузинском царе идет речь. Некоторые грузинские историки считают, что это был кахетинский царь Леван²⁵; имеется предположение, что с Дженкинсоном встречался посланец Симона Картлийского²⁶. В пользу первой версии говорит факт о посылке посольства в 1563 г. в Москву от царя Кахети Левана, послы которого Яков, Дионисий и некий армянин, выехали²⁷ обратно в Кахети в ноябре 1564 года²⁸.

К концу 70-х годов XVI столетия замечается новая активизация европейских стран в деле создания антитурецкой лиги, инициатором которого являлись Филипп II и папство. Посылая своего посла к шаху Муххамеду Худабенде относительно совместного с ними выступления против турок, Филипп II предполагал вести переговоры через Россию. Послу предписывалось убедить шаха в выгодности торговли с западными странами через Россию. Послу было поручено примирить польского короля с русскими, с целью вовлечь их обоих в борьбу против турок, причем посол должен был выяснить возможности одновременного выступления против турок и в Европе и Азии²⁹.

Как раньше, так и теперь, в начале 80-х годов XVI века, иранское правительство решило привлечь и грузинских царей. С этой целью шах Худабенде, сразу же после начала войны с Турцией, освободил из заключения царя Картли Симона, вернул ему трон и отпустил на родину, поручив ему объединить все силы Грузии для борьбы с султаном. Цель была достигнута, царь Картли Симон и Александр II кахетинский помирились. В 1582 г. Симон женился на дочери Самцхийского атабага, что еще больше укрепило силы Грузии. Для начала было решено связаться с Россией. По данным Н. Карамзина в

²³ Имеется в виду апрель 1563 г.

²⁴ Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. М., 1937, с. 211.

²⁵ Я. З. Цинцадзе. Разыскания из истории русско-грузинских отношений (X—XVI вв.), Тбилиси, 1956, с. 283; В. Габашвили. Из истории грузинской дипломатии. — Материалы из истории Грузии и Кавказа. 31. Тбилиси, 1954, с. 71—72 (на груз. языке).

²⁶ Э. Мамиствалишвили. Внешнеполитические отношения Грузии в 50—60-е гг. XVI в. — Мацне, 1982, № 2, с. 23 (на груз. языке).

²⁷ ЦГАДА, ф. 52/1, кн. № 1, лл. 210—211.

²⁸ ПСРЛ, арх. ком. т. XII, II пол. 1906, с. 391.

²⁹ Э. Шахмалиев. Дипломатические отношения Испании с Сефевидским государством во второй половине XVI века. — «Ученые записки» Аз. госунта, 1955, № 7, с. 124—125.

1583 г. Иван IV принял персидских послов³⁰. По нашему мнению это было коалиционное посольство и включало представителей Грузии³¹.

С середины 90-х годов XVI века «...венецианские архивы, — пишет исследователь С. Тер-Аветисян, — называют одного священника Тер-Акопа Маргаряна, который в течение двадцати лет путешествовал между Венецией и Закавказьем. Он брал письма и поручения венецианскому правительству, к папе римскому, также из Грузии, от владетеля Симона»³². По данным того же источника Симон со своим сыном могли вывести на поле брани 40.000 пехоты, вооруженную ружьями³³.

Джультинец Георг Сартар, проживавший в Венеции, поручитель Тер-Акопа, сообщал про него, что он «...несколько месяцев тому назад выехал из города. Он уехал к Симону. С ним вместе был также другой армянин, которого в Гандже турки арестовали, и думая, что он письменосец, хотели жесть его, но джультинские армяне дали деньги и его освободили...»³⁴.

Царь Симон через своего посланца, вышеуказанного Тер-Акопа (Якова) наладил сношения с Испанией. В своем письме он просил испанского короля Филиппа II помочь его стране и со своей стороны повлиять на германского императора и князя Трансильвании начать военные действия против Турции.

Не менее усердствовал и царь Кахети Александр II. Умный политик и тонкий дипломат, он всячески постарался после возобновления военных действий между Ираном и Турцией в 1578 г., по мере возможности, оградить свою землю от разорения. Сохраняя вассальные отношения с Ираном, он отделался незначительным откупом от султана. В то же время Александр II в 1587 г. подписал крестоцеловальную запись и вступил под покровительство единоверной России, растущий авторитет которой заставлял задумываться не только Запад, но и Восток. Этим кахетинский царь надолго определил внешнюю политику грузинских феодальных государств. Вместе с царем Симоном Александр II послал своего посланца, армянского купца, в Европу через Россию.

Посредничество армянских купцов в дипломатических связях Ирана со странами Западной Европы продолжалось и в XVII веке. Особенно развитую форму приняло оно при шахе Аббасе I.

³⁰ Н. М. Карамзин. История государства Российского, кн. III, т. IX, Спб., 1845, с. 246.

³¹ Т. Г. Тквадзе. К вопросу о кахетинско-русских отношениях в 80-е годы XVI в. — *Мацне*, № 3, 1983, с. 53.

³² С. Тер-Аветисян. Город Джуга, с. 26.

³³ Там же, с. 27.

³⁴ Там же.

В венецианских документах этого периода можно встретить имена новоджувльфинских купцов, выполнявших его дипломатические поручения. Обычно это были крупные негоцианты, имевшие связи с правящими кругами европейских государств. В 1603 г. шах Аббас I отправил в Венецию посольство во главе Фети бском. Из 12 человек трое были джувльфинцами³⁵.

К сожалению нельзя тоже сказать и о Грузии, которая ввиду сложившихся обстоятельств в стране, связанного с возобновлением ирано-турецкой войны и усилением агрессии не только со стороны Турции, но и Ирана, не могла вести активную внешнюю политику на Западе до конца 20-х годов XVII века.

Что касается использования армянского элемента в торговле, оно не только ограничилось, но с годами все более и более усиливалось. И это вполне естественно. Для армянских купцов выполнение дипломатических поручений было дополнительным занятием. Основным являлось ведение внутренней и внешней торговли, в котором они занимали господствующее положение на Кавказе и в Иране.

³⁵ С. Белокуров. Сношения России с Кавказом. Спб., 1888, с. 98.

В. М. МАРТИРОСЯН (Ереван)

АРМЯНО-ГРУЗИНСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЕ 80-х ГОДОВ XVIII ВЕКА

Восьмидесятые годы XVIII века имеют свое особое место в многовековой летописи армяно-грузинских взаимоотношений. Эти годы во многих отношениях являются примечательными страницами истории наших народов.

Это был период, когда Россия снова приступила к решению одной из важных задач своей внешней политики — укреплению позиций на западном и южном побережий Каспийского моря, к решению задачи, поставленной еще Петром Первым.

Предполагаемый поход русских войск преследовал не только цель обеспечения торгово-экономических интересов России, но и предотвращения явных попыток вмешательства турецких правящих кругов во внутренние дела политически парализованного Ирана и некогда находившейся под его властью части Закавказья. Последнее обстоятельство было чрезвычайно серьезной опасностью как для России, так и для народов указанных стран.

Руководители внешней политики России не могли не заметить виды Турции на регион, имевшей важное стратегическое и экономическое значение для России. Поэтому был выдвинут план овладения западным и южным побережьем Каспия для обеспечения безопасности приобретенной территории; при этом предполагалось воссоздание армянской государственности под эгидой России. Составной частью указанного плана являлось распространение русского покровительства на Картли-Кахетское царство, что было осуществлено договором, заключенным 24 июля 1783 г. в Георгиевской крепости.

Посмотрим, какое же отношение имели деятели армянского освободительного движения к заключению этого договора и как отнеслось армянское население Восточногрузинского царства к самому факту заключения договора. Выше было сказано, что Георгиевский договор был важной составной частью внешнеполитических мероприятий России в отношении Грузии, Армении, Ирана и Турции. Другой частью русокого плана бы-

ло восстановление армянской государственности на всей территории Восточной Армении.

Проблема воссоздания армянской государственности в указанное время неоднократно обсуждалась русскими государственными деятелями и армянскими деятелями освободительного движения и даже появились проекты будущего русско-армянского союзного договора¹.

Перспектива восстановления армянской государственности в Восточной Армении, к которой при благоприятном стечении обстоятельств была бы присоединена и та часть Армении, которая находилась под игом турецкой деспотии, весьма воодушевила также армянское население Картл-Кахети, которое разными узами было связано с матерью Родиной. Армянское население Грузии, в основном живущее в городах, по роду своей деятельности было связано с русскими владениями, в частности, с рынками Северного Кавказа и полностью прикнуло к лагерю сторонников русского протектората.

Армяне, проживающие в Картл-Кахети, и, в частности, в Тбилиси, воодушевленные перспективой восстановления армянской государственности, все больше убеждались, что только могучая Россия сможет защитить Грузию и Армению от турецко-персидских посягательств. Из тбилисских армян своей русской ориентацией отличились мелик-мамасахлиси столицы Дарчи Бебутян (Бебуташвили), Сулхан Бегтабегян (Бегтабегшвили), который занимал высокую должность придворе Ираклия II), Сулхан Туманян (Туманишвили), его брат Манучар, сын последнего Шиош, Соломон Аргутян (Аргуташвили), Иосиф Бебутян (Бебуташвили), И. Корганян (Корганашвили) и

¹ Об этих проектах смотри: *Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3, Ժգիրք 2, Երևան 1973, Թ. Ավ գալիսկյան, Հայ ազատագրական շարժման երկու հոսանք 18-րդ դարի վերջում (,Նորք, գիրք 1, Երևան, 1922), А. Р. Ио а н н с я н. Россия и армянское освободительное движение в 80-Х годах XVIII столетия, Ереван, 1947; М. Г Н е р с и с я н. Из Истории русско-армянских отношений, Ереван, 1956, Ա. Մնացականյան, 18-րդ դարում գրված հայ-ռուսական դաշնագրային երկու նախագծերի գնահատման հարցի շուրջը (,Բանբեր Մատենադարանի, նո. 4, 1958. 2. Ծ.). Գրիգորյան, Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, Երևան, 1960, Վ. Ա. Դիրյան, Լադարժանների հասարակական քաղաքական գործունեության պատմությունից, Երևան, 1966.*

² Кстати, сам царь Ираклий II в своем письме от 12 июля 1784 г. С. Д. Бурнашеву подчеркивает заслуги С. Бектабекяна в русско-грузинских политических взаимоотношениях. Ираклий писал: *გამოცხადებთ, რომ უბოძეთ ჩვენ კნია სულხან ბეგთაბეგოვს გონიერებისათვის და გამოცდილებისა მისისა სამოღობოთა საქმეთა შინა ევზირის შემდეგობა ყოელისა როსის კარისა საქმეთასა, რომელნიცა მოიწვევიან ჩვენდამ.*—ЦГАДА СССР, ф. 23, г. 13, л. 13, л. 25.

другие. Все они имели большой вес и пользовались высоким авторитетом в русофильской группировке двора. Возглавлявшие эту группировку лица поддерживали постоянную связь с Иосифом Аргутинским. Велик был авторитет этой группировки при дворе и влияние ее на ход государственных дел, — отмечает Саргис Какабадзе³.

В деле заключения Георгиевского договора особенно значительна роль выдающегося деятеля армянского освободительного движения, духовного пастыря российских армян Иосифа Аргутинского. В письме от 20 февраля 1784 г. он отмечал: «разными своими письмами размягчил сердце царя грузинского, как его письма; адресованные нам удостоверяют высказанные мною слова, и большую благодарность преподносит нам...»⁴. Это не единственное свидетельство влиятельной роли И. Аргутинского, она подтверждается и другим фактом. И. Аргутинский 1 октября 1783 г. из Нового Нахичевана писал М. Лазарюну: «в этом году я много потрудился для интересов царства грузин и для нашей страны, почти все свершилось по письмам моим. Два раза специально писал нам и просил Павел Сергеевич, благодарствуя нам из-за этих дел письменно и устно»⁵. Приведенная цитата примечательна не только тем, что удостоверяет активное участие И. Аргутинского в подготовке и заключении названного договора, она еще и раскрывает то явление, что деятели армянского освободительного движения, сотрудничая с русскими и грузинскими государственными деятелями, заботясь о распространении над Грузией военно-политического протектората (покровительства) России, не отделяли это обстоятельство от задачи освобождения своей родины от чужеземного ига. Спустя годы, И. Аргутинский в письме от 9 сентября 1798 г., адресованном своему племяннику Соломону, раскрывает причины, побудившие его действовать именно так, а не иначе. Вот что писал он: «...как я поговорил с царевичем Давидом, если он не забыл мною сказанное, моим вождением было привести их (т. е. Картл-Кахетское царство. — В. М.) в цветущее состояние и называть их не только царем Грузии, но и армян»⁶.

Если к этому высказыванию Иосифа Аргутинского присовокупить то принятое уже в арменоведении положение, что выдающийся идеолог освободительного движения Шаамир Шаамирян в «Западне честолюбия» отоваривал право на бессменное избрание на президентскую должность только представителя рода Багратидов, то есть прозрачно намекал на Ирак-

³ ს ს კ კ ა ბ ა ბ ე. საქართველოს ისტორია. ტფ., 1923, ს. 234.

⁴ Матенадаран им. Маштоца, Рукопись № 4496, лл. 207—208.

⁵ Там же, л. 176.

⁶ Матенадаран им. Маштоца, рукопись № 2951, лл. 214—215.

лия II⁷, заинтересовав последнего делом освобождения Арменинии, то стремления деятелей армянского освободительного движения станут вполне очевидными.

Приведенные факты важны тем, что они свидетельствуют, с какой точки зрения деятели армянского освободительного движения подходили к проблеме усиления могущества Грузии. Эти факты, сами по себе весьма примечательные, раскрывают преобладавшее среди армяноких деятелей умонастроение в отношении восстановления армянской государственности в виде объединенного армяно-грузинского царства или отдельного армянского государства, смотря в пользу какой из этих возможных форм будут складываться политические условия, но во всех случаях Грузия рассматривалась как тесный союзник.

В пользу этого положения говорит следующий красноречивый факт: 2 февраля 1792 года Екатерине II было представлено весьма примечательное прошение (авторство которого пока не установлено). Затронутые в нем вопросы тесно перекликаются с теми задачами, которые были выдвинуты в так называемой «кноте Ивана Лазарева», представленной А. В. Суворову 10 января 1780 г. Наряду с другими вопросами, автор указанного документа подчеркивает то обстоятельство, что объединенная и могучая Грузия станет естественным союзником восстановленного армянокого царства: «...и когда оное установить соизволите (то есть восстановление армянской государственности, — В. М.), то удостоите из детей царя грузинского над оными царем...»⁸, — читаем в этом интересном документе. Приведем еще один факт, свидетельствующий об умонастроениях армянских деятелей. Узнав из письма Иосифа Аргутинского о заключении Георгиевского договора, Ш. Шаамирян 15 октября 1787 г. отправляет Ираклию II программное письмо, в котором подчеркивает необходимость армяно-грузинского союза в деле окончательного освобождения от чужеземного ига. Предлагаю Ираклию II проведение реформ в государстве и принятие законов, способствующих прогрессивному развитию страны, он писал: «...Благодаря твоим законам будут избавлены армянская и грузинская нации от рабства деспотов»⁹.

Не только выдающиеся представители освободительного движения принимали деятельное участие в заключении Георгиевского договора или выражали свое глубокое удовле-

⁷ А. Р. Иоаннисян. Ук. соч., с. 147.

⁸ А. А. Цагарели. Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся Грузии, т. II, вып. II, Спб., 1902, с. 75, см. также: АВР, ф. СРГ, 1774—1804, д. 18, лл. 153—154.

⁹ Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան, Նյութեր Հնդկաստանի հայ գաղութի պատմության, համար, Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, հ. 13, 1940, էջ 12.

ние по этому поводу, но и проживающие в столице Грузии армянские купцы и ремесленники переживали огромную радость. Можно бесспорно утверждать, что в народных торжествах, проходивших в Тбилиси по поводу ратификации Георгиевского договора, активно участвовали также местные армяне.

Таково было отношение грузинского и армянского народов, их передовых представителей к Георгиевскому договору, который «резко ослаблял позиции Ирана и Турции в Закавказье»¹⁰. Именно в этом состояло основное политическое значение этого договора, который «объективно был прогрессивным явлением...»¹¹.

К этому справедливому выводу Л. Алексидзе следует добавить то, что Георгиевским договором усиливалось влияние России в Закавказье, следовательно, становились более реальными чаяния армянского и грузинского народов на избавление от турецко-персидского ига.

Но ведь Георгиевский договор сам по себе являлся одним из важных звеньев русских планов. Другим не менее важным звеном этой программы было восстановление армянской государственности. В политически разложившемся Иране и находившейся под его властью Восточной Армении, хозяевами положения стали местные ханы, против которых и было направлено армянское освободительное движение. В пределы будущего армянского государства должны были входить территории Ереванского, Нахичеванского, Карабахского и Карадагского ханств, из коих первые два ханства находились под верховной властью Ираклия II, а новоявленный узурпатор-карабахский Ибрагим-хан был союзником грузинского царя.

Чем объяснить эти, с первого взгляда, противоречивые явления? Каково было отношение грузинской стороны к проблеме восстановления армянской государственности? Как выше было показано, деятели армянского освободительного движения имели тесные взаимоотношения с Ираклием II, которого считали своим союзником. Но с другой стороны, Ираклий II был союзником узурпатора Ибрагим-хана.

Дело в том, что в 50—60-х годах XVIII века, обладая внушительной силой, Картли-Кахетское царство стало союзником хана Карабаха по двум причинам: во-первых, чтобы пресечь захватнические устремления дербентского Фатали-хана и, во-вторых, чтобы совместными усилиями противостоять иранским правителям, стремившимся восстановить свое бывшее господство в Закавказье.

10 О. П. Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. М., 1966, с. 171.

11 Л. Алексидзе. Взаимоотношения Грузии с Россией в XVI—XVIII вв. (международно-правовое исследование). — Труды Тбилисского госунта, т. 97, Тбилиси, 1963, с. 91.

Такова была ситуация в Закавказье до заключения Георгиевского договора. Георгиевский договор был не только серьезным успехом грузинских и армянских деятелей освободительного движения, но и стал водораздельной линией для властителей Закавказья, имевших противоположные политические устремления, он (Георгиевский договор) усилил поляризацию этих сил. Это важное событие заставило местных ханов пересмотреть свои прежние взаимоотношения, на задний план отодвигаются взаимные противоречия, а взамен этого активным содействием и поощрением Турции создается общий антирусский-антигрузинский фронт, в который включаются и Ушурма (шейх Мансур), и Ибрагим хан карабагский, и Ахмед хан хойский, на первых порах и Фатали хан дербентский. Последний, благодаря серьезным предупреждениям русской стороны, вынужден был отойти от этого протурецкого союза и более или менее лояльно вести себя в отношении Картл-Кахетского царства, хотя вначале, когда был заключен Георгиевский договор, Фатали хан дербентский имел к этому знаменательному событию неблагоприятное отношение. Так, во время переговоров с представителем Ираклия II Мисаелом Эниколопяном он заявил, что «он с россиянами никакого дела не имеет и не хочет иметь...»¹². Более того, упрекая Ираклия II за привод русских войск в Грузию, злобно заметил: «Царь и пред сим россияни ввел в отечество свое (намекал на пребывание русских войск в Грузии в годы первой русско-турецкой войны. — В.М.), но никакого проку от них не имел, и кто только облагодетельствован ими, и чего вы от них ожидаете»¹³.

Все это делалось, конечно, по науськиванию турецких правящих кругов, которые решили обратиться к помощи феодалов Северного Кавказа и Закавказья, чтобы расшатать и ликвидировать русское влияние на Закавказье¹⁴. Многочисленные факты неопровержимо подтверждают, что местные ханы по наущению и при активном участии Турции желали создать антигрузинский-антирусский союз. Стремлением предупредить создание такого союза объясняется факт ходатайства Ираклия II, которым он желал помочь вялым попыткам Ибрагим хана в деле его перехода под покровительство России, попытки, которые, по сути дела, делались лишь с целью выигрыша времени и сохранения собственной власти.

Ходатайство Ираклия II дало основание Иосифу Аргутинскому и историку Лео выразить упрек в адрес Ираклия II, об-

¹² Ваграм Мартirosян. Новые документы о политическом положении Закавказья (80-е годы XVIII века). — Вестник обществ. наук АН Арм. ССР, 1979, № 3, с. 92.

¹³ Там же, с. 96.

¹⁴ История СССР, т. III, М., 1976, с. 647.

виния царя в недалёковидности и неосмотрительности. В письме от 1 февраля 1783 г., адресованному мелику Меджлуму и мелику Абову, Иосиф Аргутинский писал: «...Желали эти (т. е. русские. — В. М.) владельца вашего (т. е. Ибрагим хана — В. М.) свергнуть и вас — утвердить на место его, но тогда его царское величество (т. е. Ираклий II. — В. М.) будучи тогда в дружественных отношениях с ним, воспрепятствовал и не позволил»¹⁵. Основываясь на этом высказывании Иосифа Аргутинского, Лео писал: «Ираклий не разрешил русским отстранить Ибрагима хана и на его место утвердить меликов»¹⁶. В этих суждениях не трудно заметить, во-первых, резкое преувеличение роли Ираклия II в осуществлении русской политики в Закавказье, во-вторых, неверное представление о самой этой политике и ее столь же неверное толкование¹⁷.

Дело в том, что как в 20-х годах XVIII столетия, так и в последующие десятилетия русская политика в отношении Закавказья не была самодовлеющим фактором, — она зависела от общего международного положения России и, в частности, была подчинена русско-турецким отношениям. Если принять во внимание, что незадолго до этого была заключена конвенция с Турцией о присоединении Крыма (8 января 1784 г.), то станет понятно, что Россия не могла предпринять такие шаги, которые возбудили бы новые затруднения и крайне обострили русско-турецкие отношения.

Общезвестно, что Турция, потеряв Крым, стремилась возместить эту потерю укреплением своих позиций на Кавказе и в Закавказье. С фактом появления русских войск, воссозданием армянской государственности, небывалым до того расширением и укреплением русского влияния в Закавказье не могла мириться Турция. И без того в связи с Георгиевским договором Турция почти призывала к священной войне и, как свидетельствуют факты, эти призывы не оставались без ответа. А что касается Ираклия II, то сам он в письме, адресованном П. С. Потемкину, так объясняет свою линию поведения в отношении Ибрагим хана: «Неоднократно писали мы к в. высокопрвосходительству, что Ибрагим-хан ежели увидит в нас самую малую перемену и колебание мысли, тотчас ганжинскаго Магмет-хана со всею его фамилиею отпустит и без того с турками, адрибежанскими ханами и дагестанскими начальниками имеет сношение и тем более приклонится он к ним и с ними соединится и дело более затруднение получит; Ганджа

¹⁵ *Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք երկան, 1973, էջ 366.*

¹⁶ Там же, с. 367.

¹⁷ Это мнение Лео первым критиковал и отверг академик Абгар Иоанисян, считая его наивным. — См. указанное сочин., с. 103.

потеряется и Карабах против нас становится»¹⁸. Более того, до вступления русских войск в Закавказье русская сторона поощряла и одобряла политику Ираклия II в отношении Ибрагим хана. Так, П. С. Потемкин в апреле 1784 г. писал полковнику С. Д. Бурнашеву — русокому представителю при дворе Ираклия II: «Подтверждайте царю, что он сего гнусного хана не отчуждал, обнадеживая бы его довести со мною в тесный союз, а между тем не расплошал бы»¹⁹. В другом письме он указывал: «Ибрагим-хана царю прилично побуждать на истинное обращение. Как скоро нужно будет узел сей распутать, я не оставляю вас известить, но должно, чтобы страх не отвлек Ибрагим-хана»²⁰.

В состоявшихся 30 апреля и 1 мая 1784 г. пространных беседах с прибывшим в Тбилиси полковником Василием Тамарой Ираклий II заявлял, что он долгие годы был союзником Ибрагима, но ныне, после заключения договора с Россией, он себя постольку считает связанным с Ибрагим-ханом, поскольку это желательно русским²¹.

Воодушевленный ожидаемой военно-политической помощью по Георгиевскому договору со стороны России, Ираклий II выдвигал вопрос о присоединении к своему царству территории гянджинского, — нахичеванского ханств с помощью русских войск, считая, что усилившаяся Грузия будет надежной опорой для России в Закавказье. Как видим, перечисленные ханства занимали значительную часть территории Восточной Армении. Не желал ли Ираклий II воспользоваться русскими планами воссоздания армянской государственности и под своим окипетром объединить армянские земли — под титулом царя грузин и армян?

В письме от 13 мая 1784 г., адресованном П. С. Потемкину, Ираклий II отмечал, что в случае приезда П. С. Потемкина в Тбилиси было бы хорошо, если его сопровождал бы Иосиф Аргутинский, «это будет полезным для дела»²².

Из вышесказанного уже ясно видно, какое дело имел в виду царь: Ведь Иосиф Аргутинский был тем представителем освободительного движения, который имел тесные овязи с грузинским царем и благодаря частым контактам с Г. А. Потемкиным и другими русскими государственными лицами, он фак-

¹⁸ В. Н. Гамрекели. Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х и начало 90-х годов XVIII века). — Документы и материалы. I выпуск, Тбилиси, 1980, с. 212—213.

¹⁹ Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, Спб., 1901, с. 21.

²⁰ Там же, с. 20.

²¹ А. Р. Иоаннисян. Указ. соч., с. 102.

²² В. Н. Гамрекели. Указ. соч., с. 168.

²³ Матенадаран имени Маштоца, Рукопись № 2951, л. 215.

тически был представителем деятелей армянского освободительного движения и выразителем их чаяний при русском дворе. «Так как мое желание состоит в том, чтобы привести в цветущее состояние их и возвеличить их не только царем грузин, но и армян»²³, — эти слова великого патриота и выдающегося деятеля оосвободительного движения И. Аргутинского свидетельствуют, что не только сам царь, но и армянские деятели стремились увидеть на плечах Ираклия пурпурную мантию армянского царя.

Ираклий II в представленном русской стороне меморандуме от 3 мая 1784 г. затрагивает также армянский вопрос. Он писал: «Если высочайший двор соблаговолит дабы армяне имели царя, и оные же будут требовать, то легко можно сделать»²⁴. Естественно возникает вопрос: не желал ли этим предложением грузинский царь обратить внимание русского двора на свою кандидатуру в качестве будущего армянского царя. Уже было сказано, что И. Аргутинский имел тесные контакты с грузинскими государственными деятелями и в своей переписке с ними затрагивал вопросы, волнующие деятелей армянского освободительного движения. Так, например, в письме от 15 июля 1785 г., адресованном грузинскому послу в Петербурге Гарсевану Чавчавадзе, он писал: «Мольба меликов состоит в том, чтобы Гянджою овладел бы царь (т. е. Ираклий II. — В. М.) с русскими войсками, тогда они несомненно будут нашими и крепость Шуша будет покорена легко, как ты и знаешь»²⁵. Не имел ли в виду эту цель католикос Гукас Каречи, когда в письме от 3 мая 1782 г., адресованном генералу П. С. Потемкину, объявлял царя Ираклия «давнишним владельцем и заступником здешнего (т. е. армянского. — В. М.) народа»²⁶. Он же в письме, написанном в апреле 1783 г. и адресованном царю Ираклию, отмечал: «...тебя знаем и признаем как самого главного нашего союзника, защитника и покровителя святого престола и нас самих, нашего народа и страны нашей»²⁷.

Избранный Ираклием II политический курс противоречил политическим устремлениям закавказских ханов. Этот курс вызвал ярость правящих кругов Турции, которые предоставили ханам широкие полномочия, военные и материальные возможности для ведения фактической войны против Картли-Кахетское царства, войну, которую они вели посредством местных ханов и дагестанских владельцев. Создавшаяся ситуация настоятельно требовала ускорения ввода русских войск в Закавказье, — обстоятельство, которое было чревато серьезными осложнениями в плане русско-турецких отношений. Ввод

²⁴ О. П. Маркова. Указ. соч., с. 174.

²⁵ Матенадаран имени Маштоца, Рукопись 4496, лл. 315—316.

²⁶ ЦГАДА СССР, ф. 23, д. 13, ч. 13/1, л. 194.

²⁷ Матенадаран имени Маштоца, Рукопись, 2803, лл. 147—147а.

русских войск в Закавказье, по сути дела, означал бы для России вовлечение в эту необъявленную войну, которая могла бы перерасти в русско-турецкую войну.

Ведение войны широким фронтом в Закавказье было исключено для России. В этом состоит причина того, что русские правящие круги пока воздерживались удовлетворить многочисленные просьбы грузинских и армянских деятелей. Перспектива военного столкновения с Турцией в отдаленном регионе, с которым были слабые коммуникации, заставляла русское правительство отказаться от им же самим выдвинутых планов.

Как и следовало ожидать, взаимоотношения царя Ираклия и Ибрагим-хана обострились. Избрав взаимоисключающие политические курсы, бывшие союзники стали непримиримыми врагами. В этих условиях Ираклию II уже нечего было скрывать, и его союз с армянскими мелниками стал общеизвестным явлением. С целью пресечения враждебных поползновений Ибрагим-хана Ираклий II продолжал тесно сотрудничать с армянскими деятелями и мелниками Арцаха (Карабаха) и после того, как были сняты с порядка дня русские планы в отношении Армении.

Таким образом, исходя из приведенных фактов, можно заключить, что Ираклий II горячо симпатизировал армянскому освободительному движению 80-х годов XVIII века и был сторонником восстановления армянской государственности. Более того, он сам стремился овладеть армянской короной²⁸.

Русская политика была направлена на создание мощного антитурецкого заслона, каковым могло бы быть Картли-Кахетское царство, которое уже находилось под покровительством России, и армянское государство, которое предстояло воссоздать. Сотрудничество грузинских и армянских деятелей в 80-х годах XVIII столетия не дало желаемого результата из-за антирусской борьбы, которую развернула Турция, активными участниками этой борьбы были некоторые азербайджанские ханы и владетели Дагестана, по сути дела, ставшие союзниками султанской Турции в ее борьбе против России.

Из вышеизложенного следует заключить, что деятели освободительного движения четко сознавали необходимость сотрудничества между ними.

²⁸ გ. შაიხუ რაძე, ქართველი და სომეხი ხალხების ერთიგურობა XIII—XVIII საუკუნეებში, თბ., 1982, გვ. 283.

ერთი გვერდი ქართველი და სომეხი ხალხების საბრძოლო თანამშრომლობის ისტორიიდან

ათასეული წლების მეზობლობამ და თითქმის ამდენივე ხნის მკიდრო, მრავალმხრივმა თანამშრომლობამ ისე დააყვშირა და გადახლართა ერთმანეთთან საქართველოსა და სომხეთის ისტორია, რომ თითოეული მათგანის ყოველმხრივი მეცნიერული შესწავლა ერთმანეთის გაუთვალისწინებლად ფაქტობრივად შეუძლებელი გახდა. ამიტომაც არის, რომ საქართველოს ისტორიის შესასწავლად სომხური მასალა თავისი მნიშვნელობით, სავსებით კანონზომიერად, თითქმის ეროვნულს უსწორდება, რის გამოც სომხური საისტორიო წყაროები, ადრე შუა საუკუნეებიდან მოკიდებული, ქართველ ისტორიკოსთა შეუხედელობის ყურადღებით სარგებლობენ, ისევე როგორც ქართული საისტორიო წყაროები სომხეთის ისტორიის შესწავლის ერთ-ერთ ძირითად საშუალებას წარმოადგენენ.

აღნიშნულ წყაროთა მნიშვნელობა კიდევ უფრო დიდია ქართველი და სომეხი ხალხების ისტორიული ურთიერთობის შესასწავლად, რამაც განსაკუთრებით აქტიური პოლიტიკური ელერადობა შეიძინა ჩვენს დროში და შესაბამისად გაიზარდა ინტერესი სომხური თუ ქართული ისტორიული წყაროების მეცნიერული შესწავლისადმი. ამ მიმართულებით საქართველოში უკანასკნელ ათწლეულებში ითარგმნა და გამოიცა არაერთი პირველხარისხიანი სომხური წყარო, რამაც თავის მხრივ მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი მეზობელთა ისტორიული ურთიერთობის შესწავლას ჩვენში.

იმ მდიდარი სომხური მასალიდან, რომელიც საყურადღებო ცნობებს შეიცავს მეზობელთა ისტორიული ურთიერთობის შესახებ, ძალზე საინტერესო წყაროს წარმოადგენს ქართველი მკითხველისათვის უცნობი, XVIII ს. შექმნილი სომხური საისტორიო თხზულება „რჩეული ისტორია დავით ბეგისა და ხაფანში სომეხთა ომებისა, რომლებსაც თურქების წინააღმდეგ აწარმოებდნენ [სომეხები] წელსა უფლისასა 1722 და სომეხთა 1171“. თხზულება დაწერილია 1737 წელს ვენეციაში, სადაც მაშინ იმყოფებოდა ხაფანის გამანთავისუფლებელი მოძრაობის ერთ-ერთი აქტიური მონაწილე სტეფანოს შაუ-

მიანი. მისი კარნახით ამბავი ჩაუწერია ვენეციის მხითარაიანთა ძმობის წევრს ლუკა სტეფანთან სებასტაცი, ამ ნაწარმოების ტექსტი დაიბეჭდა 1871 წელს ვალარშაბატში არლარ გულამირიანის მიერ¹. იგივე თხზულება ფრანგულ ენაზე თარგმნა და გამოსცა პეტერბურგში 1876 წელს მარი ბროსემ². სხვა ენებზე „დავით ბეგის ისტორია“ თარგმნილი არ ყოფილა. მხოლოდ 1978 წელს ვენეციაში გამოიცა მისი კრიტიკულად დადგენილი ტექსტი სამუელ არამიანის მიერ. ნაშრომი დაწერილია ძველ სომხურ ენაზე — გრაბარზე, რომელმაც ამ ხანისათვის მოაღწია საგრძნობი ცვლილებებით.

სტ. შაუშიანი თუმცა თვითმხილველი და მონაწილე იყო თავის მიერ მონათხრობი ამბებისა, მაგრამ რამდენადაც მას ხაფანის მოძრაობის შესახებ თხრობა მოუხდა მისი დამთავრებიდან თხუთმეტი წლის შემდეგ, შრომა დაზღვეული არ არის ზოგიერთი უზუსტობისაგან, რაც განსაკუთრებით თარიღების აღრევაში გამოიხატება.

საქართველოს ისტორიის თვალსაზრისით ინტერესს ამ თხზულების მიმართ ისიც აძლიერებს, რომ ხაფანის მოძრაობის ხელმძღვანელი დავით ბეგი და მისი ზოგიერთი მხედართმთავარი საქართველოდან იყვნენ აჯანყების აღგილზე წარგზავნილნი. თვითონ ავტორის სიტყვით, სივნიეთის მოძრაობის მესვეურებმა ელჩი გაუგზავნეს შაჰნავაზს და სთხოვეს მეთაურის შერჩევა. ვიდრე ეს ძველი სათანადოდ ქართულ ენაზე გამოიცემოდეს, მკითხველს ეთავაზობთ რამდენიმე ნაწყვეტს, სადაც აისახა ქართველი და სომეხი ხალხების ისტორიული თანამშრომლობის ხასიათი და მდიდარი ტრადიციები.

სომხური ტექსტი

ქართული თარგმანი

1. *სრე ქ ათქანყჩი ალირა ჟა-
ილიქხან ააჰანილიქხან შთხ-
იანნიო ანილამქ ქ მხრანენ-
აქე ქ კიოქმანგენ კალქრიო ქა-
ნგხექ, ჯიორიორქ ქ მთი რნქრ,
ანგანქრ ქ შიხაკან ფილლი, ლ
ხრქალ რაჰანიქ ქაქიქარენ ქრან
ქ ჟაღადენ შეჩქქ აო შანნიოღ
ქქქანანგ ქქქსან ქრან, ლ ქანყ-*

§ 1 სწორედ ამისთანა სიმძი-
მისა და მღელვარების დღეებში,
ერთმა ვინმე ჩვენიანმა, სახელად
სტეფანოსმა, კალერი ვანქის მხა-
რეთაგან, გადაწყვიტა გასულიყო
სისაქანის გავარში, მიეღწია
ქართველთა ქვეყნისათვის ქალაქ
მცხეთაში, ქართველთა იშხანთა
იშხან შაჰნუზამდე, ეთხოვა ხა-

¹ *Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բէկին և պաახրադմայ Հակոբ խաթանու. Վաղարպէ, 1871.*

² M. Brosset, Collection d'historiens armeniens II, SPB. 1876.

³ *Դաւիթ Բէկ կամ Պատմութիւն Հախանցուց, աշխատասիրեց Հ. Մամուէլ Կրդ. Սրամիան Մխիթարեան ուխտէն, Վննեքիա, 1978.*

რბლ ზ ნამანტ ვაქორ მქ თოლ ზრ-
კრქნ ჯოჰინო ზ ვორაგლოჰ, ზ
რამან თოლ ზმან ვოროტო-
ვოქ ქრხელივ, ზ ვერკირნ ზ ჭზნა-
მხავ აყანელი.

7. ჰქ აქო ოქ ოქ ზ ოოიკაკა-
ნოვ ზორქ ზ ოინელ ზამარბაკერ,
ზ ჭქ ოინიქერ ოქ, ზქრ ზოჰ-
თამქ ზ ოქროქხნქ მერქორ ზ
ქოიოქრქხნქ, ოქ ოქჰან ოქრავ
მხბ ზრ, ზ ოქოჰიქ ოქრავლოჰ
ქანქ ოქოლოქ ჰავოვანელ ზმან
ანქ ზრ:

9. ზღ ვოროქრქნ რანქვ ზა-
ვოლბოვ როქოქოთოქრქნ ზრ ოქ-
ოქოქ ოინქ, „წოქ მსღ ვაქორ მქ
ქრხელ ვოროჰხო, ოოქოქ ოქ ქოქრ
რამანან ოქქ მსღ აქო ოქრნა-
ლოქ, ზ მქღ ვოქრქნ ოოქამქ ოქ-
ოქოთოქ, ზ ოოქღ ვოქოლოქ მხრ
ზ ჭზნამხავ ოინქრქან ოინელ“:

11. ჰანოქ ჭოხვოქ ოქჰა-
ნქნ ზავოლბოქ, ვოქ ქანოქნ ოოქა
რავქერ, ზ ოოქხელ ვოქოქქ ოქღ
ქოქხვქ ზ ჰოქოქხნოქ ოოქამქ,
ხოქ ზო ოქქოქანოქრქნ ზოქოქ
ქოქ როქრქნქ ოქოქოქრქნ ოქრ-
ავ ოოქ ოქოქ ოოქქ ოქოქან ვოქ
ოქოქოქ ოქრქ ოინქ, ზ ოქოქელ
ერკირქნ ჰოქოქ:

13. ზოქ ოინქ, ოოქოქ ზრ
ოქოქოქან, ოოქოქოქ, ოოქოქ-
ოქოქოქ, ოინოქ ოოქოქ, ოოქოქ-
ოქოქ, ოოქოქოქოქ ოოქოქოქოქ, ოოქ-
ოქოქ ოინქღ ოქოქოქოქ ოქოქ-

ვანის ქვეყნისათვის მხედართ-
მთავრად მიეცა ერთი კაცი და
ებრძანებინა მისთვის ჯარის შე-
კრება და ქვეყნის მტერთაგან
დაცვა.

§ 7. რადგან ჩვენს შორის
ამის გაკეთების უფლებას თავს
არავინ მისცემდა, ხოლო თუ ვინ-
მე მაინც გააკეთებდა, როგორც
ხელისუფლებისაგან განდგომილი,
ხალხისაგან გაძევდებოდა. ქარ-
თველთა იშბანი კი დიდი იყო და
ამგვარი მხედართმთავარი რომ
დაედგინა იმ გავარში, მას შეე-
ფერებოდა.

§ 9 ხოლო სიგელის მავედრე-
ბელი სიტყვების ძალა ასეთი
იყო: „მოგვეცი ჩვენ ერთი კაცი
მხედართმთავრად, რათა შენი
ბრძანებით რიგიანად მოგვაწყოს,
ხოლო ჩვენ ჯარების მზადყოფნა-
ზე ვიზრუნებთ და მათით ჩვენს
გავარს მტერთაგან უსაფრთხოს
გავხდით“.

§ 11 მოიწონა იშბანმა სათ-
ხოვარი, რომელიც მათი სახელით
ითხოვა (სტეფანოსმა) და უხმო
სომეხთა ტომის სივნიელ დავით
ბეგს, მისცა მას იშბანობა და გა-
გზავნა თავის მშობლიურ ქვეყა-
ნა სივნიეთში, რომელსაც ახლა
ხაფანი ეწოდება. იქ უნდა შეე-
გროვებინა ჯარი და დაეცვა სო-
მეხთა ქვეყანა.

§ 13 ხოლო თვითონ დავითი
იყო აზნაური, კეთილმსახური, სა-
მართლიანი, დამწერლობის და
მწერლობის მცოდნე, ძალგულოვან-
ი, ღრმად მოაზროვნე, სიტყვით დე-

ამხანაფი ადგილს მხრივ, ქნუნს და
ამხნაჟს ჩხაიოფი ქარ...

საქმით ძლიერი, შურისმაძიებელი
ჩვენი ხალხის მტრების მიმართ
როგორც თვითონ, ასევე ყველა
მისი მიმდევარი...

წარმოდგენილ ნაწყვეტში რამდენიმე ისტორიული პირია ნახსენები: — შაჰნავაზი, სტეფანოსი, დავით ბეგი. სამეცნიერო ლიტერატურაში მათი ვინაობა კარგადაა ცნობილი. შაჰნავაზი მეფე ვახტანგ VI-ის უფროსი ძის ბაქარის მაჰმადიანური სახელია, სტეფანოსი, როგორც ძეგლიდან ჩანს, აჯანყებულ ხაფანელ სომეხთა ერთ-ერთი რაზმის მეთაური სტეფანოს შაუმიაწია, რომელმაც, როგორც უკვე აღინიშნა, ხაფანში მომხდარი ბრძოლების ამბავი თხუთმეტი წლის შემდეგ მოგონებების სახით ვენეციაში ჩააწერინა მხითარაიანთა ძმობის წევრს ლუკას სტეფანოსიან სებასტაკის; დავით ბეგიც საისტორიო ლიტერატურისათვის კარგად ცნობილი პიროვნებაა, იგი ბაქარის პირადი გვარდიის ერთ-ერთი ასეულის მეთაური, ანუ წყაროს ენით უზბაში იყო. ის ხაფანელი მამასახლისების თხოვნის პასუხად ქართველმა უფლისწულმა მცირე რაზმით გაგზავნა აღმოსავლეთ სომხეთში ირანელებისა და ოსმალების წინააღმდეგ თავდაცვის ორგანიზაციისათვის. ტექსტის მიხედვით დავითი იყო ტომით სომეხი, წარმოშობით კი სივნიელი ანუ ხაფანელი.

დავითის სახელმა და პოპულარობამ მის გარშემო წარმოშვა არაერთი ზეპირგადმოცემა და წერილობითი ცნობა. მაგალითად, ერთი ხალხური გადმოცემა მას სივნიეთს უკავშირებს და ხაფანელი მელიქის ალიძორელი ფარსადანის ნათესავად მიიჩნევს⁴. ამის საფუძველზე სომეხ მკვლევართა ერთი ნაწილი დავით ბეგს სივნიეთში არსებულ სხვადასხვა ფეოდალურ გვარს აკუთვნებს (მაგალითად, ალავერდიანებს, ახნაზარ ბეგის შთამომავლებს და სხვ.)⁵. სტეფანოს შაუმიაწის გადმოცემითაც ის იყო აზნაურთა გვარიდან, თუმცა კონკრეტულად რომელ საგვარეულოს ეკუთვნოდა, აღნიშნული არ არის⁶.

აქვე იბადება კითხვა, როდისაა ცხოვრობდა დავით ბეგი და მისი ოჯახი საქართველოში? ამ მხრივ სტ. შაუმიაწის ნაწარმოებში არაფერია ნათქვამი, მაგრამ არსებობს ზოგიერთი მონაცემი მის შესახებ. მაგალითად, დავით ბეგის ნათესავის თაყის ჩანაწერში, რაც გამოქვეყნებულია ეპისკოპოს მესროპის მიერ, საუბარია დავითის მამაზე, თბილისელ ალიხანზე. თვითონ თაყიც თბილისელი მელიქის ფარსადანის

⁴ П. Т. Арутюнян. Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века. М., 1954, с. 253.

⁵ იქვე. გვ. 528.

⁶ დავით ბეგის შესახებ ვრცელი სტატიაა დაბეჭდილი სომხურ საბჭოთა ენციკლოპედიაში. — იხ. № 3, გვ. 302.

შვილი ყოფილა, ხოლო თავის ერთ-ერთი ძმა ალიხანი, როგორც მხედართმთავარი, თან ხლებია დავით ბეგს ხაფანში⁷. ამ ცნობით დავითის მამაც თბილისელადაა წარმოდგენილი, ე. ი. მისი ოჯახი ახალმოსული კი არ ყოფილა საქართველოში, არამედ შედარებით დიდხანს უცხოვრია და ნათესავებიც ჰყოლია აქ. ამ მხრივ საინტერესოა კიდევ ერთი მონაცემი, რომელიც თბილისელ მღვდელს გალუსტ შერმანაზიანს ეკუთვნის. მისი სიტყვით, ქართველთა მეფემ სივნიეთს მისცა მამაცი დავითი. ის თუმცა წარმოშობით არცახიდან იყო, მაგრამ მთელი თავისი სიცოცხლე საქართველოში გაატარა, სადაც მოიპოვა დიდება და პატივი, ასევე მხედართმთავრის სახელი⁸. ამ გადმოცემის მიხედვით, ჩანს, დავითს ადრეც უხდებოდა ბრძოლებში მონაწილეობის მიღება.

აქ ნახსენები სახელების თანახმად, ჩვენ შესაძლებლად ვცანით დავითის ახლობლების დაძებნა ქართულ დოკუმენტებში. შესაბამისი პერიოდის თბილისის საბუთებში გვხვდებიან ალიხანაანთ შთამომავლები, მაგრამ მათ შორის დავითი ნახსენები არ არის⁹. რაც შეეხება მის ნათესავებს, აღნიშნული ხანისათვის შეინიშნება სომხური წარმომავლობის რამდენიმე ფარსადანი, რომელთაგან ზოგი მელიქობით მოიხსენიება, ზოგიც მამასახლისობით (მელიქისა და მამასახლისის ფუნქციები იმ დროს მეტად უახლოვდებოდა ერთმანეთს. ხშირად ერთი და იგივე პირი „მელიქმამასახლისადაც“ კი იწოდებოდა)¹⁰. თბილისის დოკუმენტების მიხედვით ერთ-ერთი ფარსადანი, რომელიც მამასახლისია 1705—1715 წლებში, ხშირად მოიხსენიება. ის რომ სომეხია, ამას ადასტურებს ს. კაკაბაძის მიერ გამოცემული ისტორიული საბუთების 1709 წლის ნათლისმცემლის მონასტრის სიგელი, სადაც ფარსადანი სომხურენოვან ბეჭედს ხმარობს. თვითონ ფარსადანის შესახებ საბუთები ცნობებს არ იძლევიან, თუმცა მოწმის როლში ბევრიგან არის ნაჩვენები. მის სახელს უფრო ხშირად თბილისის დოკუმენტებში ვხვდებით. ამ ფარსადანის დავით ბეგთან ნათესაურად დასაკავშირებლად ხელშესახები ბევრი არაფერი არსებობს, გარდა იმისა, რომ ესეც საბუთების თარიღის მიხედვით დავითის უფროსი თანამედროვეა, მელიქ-მამასახლისია, სომხური წარმოშობისაა და თბილისში ცხოვრობს.

⁷ *ჩანსქი*, 1921—1922/წწ. № 127—137.

⁸ *Արարատ*, 1877 წ., № 88.

⁹ ნ. ბერძენიშვილი, მ. ბერძენიშვილი. დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის. ნაწ. 1. თბ., 1962, გვ. 318.

¹⁰ ფუთუჩიძე. სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთაცავებში, I, თბ., 19, გვ. 92.

საყურადღებოა აგრეთვე დ. უჩანეიშვილის მიერ გამოცემული დოკუმენტებიდან 1725 წლის 13 ივნისით დათარიღებული თათრის ვალისაგან დახსნისათვის თავისი თავის გაყიდვის წიგნი. აქ მოწმის როლში ჩანს ეინმე ფარსადანი¹¹, მაგრამ განსაკუთრებული ის არის, რომ ფარსადანი თავინაშეილია. დავით ბეგის ნათესავიც ხომ თავილ იხსენიება. უნდა ვივარაუდოთ, რომ მის წინაპრებში და შთამომავლებშიც იქნებოდა ასეთი სახელი. იგივე თავინაშეილი ფარსადან ჩანს სხვა დოკუმენტებშიც. ერთ-ერთი მათგანი, კერძოდ, 1740 წლის 26 თებერვლით დათარიღებული ნასყიდობის წიგნი გვაუწყებს, რომ თავინანანთ ფარსადანის ერთ შვილს ასევე თავი რქმევია. ვფიქრობთ, ეს მონაცემი უფრო სერიოზულია იმისათვის, რომ აღნიშნული პირები დავით ბეგის ნათესავებს დაუკავშიროთ. მართალია, აქ ფარსადანი გორის მელიქადაა წოდებული, ხოლო დავითის ნათესავები თბილისის მაცხოვრებლები არიან, მაგრამ 1723 წლიდან თბილისი რომ ოსმალებმა დაიკავეს, მათ ოჯახებს შეეძლოთ დროებით გორში გადასვლა. ყოველ შემთხვევაში, დავით ბეგის წინაპრები საქართველოში XVIII ს-ზე ადრე უნდა მოსულიყვნენ, რამდენადაც ზემოთ მოხსენიებულ თავის ჩანაწერში დავითის მამაც თბილისელად იხსენიება.

ცნობილია, რომ XVII ს. მეორე ნახევრიდან ირანული აგრესიისაგან შევიწროებული სომხები დიდ ჯგუფებად გადმოდიოდნენ საქართველოში. მათ შორის განსაკუთრებით ბევრი იყო აღმოსავლეთ სომხეთიდან, კერძოდ ხაფანიდან¹². მომდევნო ხანებში ისინი ხშირად ქართველებადაც კი იწოდებოდნენ. ასევე უწოდებს დავით ბეგსა და საქართველოდან წასულ მის მხედართმთავრებს ჩვენი ავტორი — ლუკა სებასტაცი, თუმცა იქვე შენიშნავს, რომ ესენი ტომით და სარწმუნოებით სომხები არიან (იხ. ნაწარმოების უკანასკნელი თავი).

თხზულების აქ წარმოდგენილ ნაწყვეტში ყურადღებას იქცევს ვახტანგ VI-ის ძის ბაქარის „იშხანაც იშხანად“ მოხსენიება და ცნობა მისი განსაკუთრებული უფლებებისა და ავტორიტეტის შესახებ აღმოსავლეთ სომხეთის მოსახლეობაში. „იშხანაც იშხანი“ სომხური ფეოდალური საზოგადოების სინამდვილეში კარგად ცნობილი სოციალური ტერმინია, რომელიც ისტორიული ეპოქებისდა მიხედვით გარკვეულად იცვლიდა შინაარსს. წყაროში წარმოდგენილი ხანისათვის სომხური ფეოდალური საზოგადოების სოციალური ნომენკლატურა ძირითადად აღმოსავლური იყო და ძველსომხური სოციალური ტერმინები იშვიათად-ლა იხმარებოდა. ამიტომ ბაქარის წოდებრივი მდგომარეობის სა-

11: უჩანეიშვილი, დოკუმენტები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. თბ., 1967, გვ. 33.

12: П. Т. А р у т ю н я н. დასახ. ნაშრ. გვ. 256.

ჩვენებლად „იშხანაც იშხანის“ ხმარება ერთობ საგულისხმოა. არაა გამორიცხული, რომ ამ ტერმინში ავტორი განსაზღვრულ პოლიტიკურ შინაარსს დებდეს. თუ სომხეთში ნომადური არისტოკრატიის მიერ მოტანილი და დამკვიდრებული არაბული და საერთოდ, აღმოსავლური სოციალურ-წოდებრივი ტერმინებით სომხური ფეოდალური საზოგადოების მაღალი წარმომადგენლების აღნიშვნა ამ საზოგადოების პოლიტიკური დაქვემდებარების გამომხატველ მოვლენად გამოიყურება, ამის საპირისპიროდ ძველსომხური სოციალური ტერმინით ბაქარის დახასიათება, უფიქრობთ, მისი და საერთოდ ქართული ფეოდალური საზოგადოების განსხვავებული პოლიტიკური სტატუსის მაჩვენებელიც უნდა იყოს¹³. ამ მოსაზრებას დაბრკოლებას ვერ უქმნის ქართული ფეოდალური საზოგადოების მიმართ სომხური ტერმინის გამოყენება, რამდენადაც ქართლის სოციალური აღნაგობის გადმოცემისას სომხური საისტორიო წყაროები ასეთ დამოკიდებულებას ადრეც იჩენდნენ. ეროვნული სოციალური ტერმინები, ჩანს, დამოუკიდებლობის ხანასთან იწვევდა ასოციაციებს, ხოლო ბაქარის მაჰმადიანური სახელი „შაჰნავაზი“, გასაგებია, პოლიტიკური დამოკიდებულებისა თუ ორიენტაციის მაჩვენებელიც იყო. XVIII ს. პირველი მეოთხედისათვის ამიერკავკასიაში შექმნილი პოლიტიკური ვითარება სავსებით შესაფერისია ასეთი გააზრებისათვის.

ასე რომ, სომეხი ავტორისათვის ბაქარი რომელიმე ხანი, მელიქი, ემირი ან ბეგი კი არ იყო, არამედ ქართველი „იშხანი“ ანუ მთავარი, უფრო ზუსტად, „მთავართა მთავარი“ — ქართველ ფეოდალთა მეთაური. ქართველ ფეოდალთა მეთაურს კი, როგორც ხსენებული ძეგლიდან ამოკრებილი და აქ მოტანილი ნაწყვეტებიდან ჩანს, უფლება ჰქონია სომხეთში სარდლები დაედგინა. რატომ არ შეიძლებოდა იგივე გაეკეთებინათ სომხებს? ავტორის არგუმენტი, რომ ქართველთა იშხანი „დიდი“ იყო და მას შეეფერებოდა ასეთი საქმეები, დამატებით ახსნას მოითხოვს. რას ნიშნავს „დიდი“? აღმოსავლეთი სომხეთი იმ დროს ირანის შემადგენლობაშია მოქცეული და მაშინდელი საერთაშორისო სამართლის საფუძველზე ირანად განიხილებოდა. მისგან განსხვავებით, აღმოსავლეთი საქართველო ირანის ვასალად ითვლებოდა, ჰქონდა საკუთარი სახელმწიფო აპარატი და ამდენად, დამოუკიდებლობის გარკვეულ ხარისხსაც ინარჩუნებდა. შესაძლებელია ბაქარის „სიდიდე“ და უფლებები აღმოსავლეთ სომხეთზე დამოუკიდებლობის ამ ფორმას ემყარებოდა? მაგრამ მართო ეს საკმარისი არ უნდა ყოფილიყო ძეგლში მოცემული კვალიფიკაციებისათვის. ქართველ ფეოდალთა მეთაურის უფლებები სომხეთში, თქმა არ უნდა,

¹³ გ. მაისურაძე, ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა XIII—XVIII საუკუნეებში. თბ., 1982, გვ. 211—226.

განსაზღვრულ ისტორიულ ტრადიციებსაც ემყარებოდა. მას შემდეგ, რაც XII—XIII საუკუნეებში ისტორიული სომხეთის უდიდესი ნაწილი, და მასთან ერთად ხაფანიც, საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში შევიდა, სადაც მას განვითარების შესაძლებლობანი შეეძვნა, დესპოტური და კულტურით უცხო ყიზილბაშური ირანის შემადგენლობაში მყოფი ხალხის მისწრაფება, თავისი ქვეყანა მისთვის მახლობელი ქართული სახელმწიფოს ნაწილად ჩათვალა და ამის საფუძველზე კიდევ მოეთხოვა ქართველ ფეოდალთა მეთაურისათვის სამხედრო დახმარება, ვფიქრობთ, ბუნებრივი და გასაგები უნდა იყოს. შესაძლებელია სწორედ ამ ახლობლობის გამოსახატავად ხმარობს ძეგლის ავტორი ბაქარის პოლიტიკური რეგალიის აღსანიშნავ სომხურ ტერმინს „იშხანაც იშხანს“ და არა ქართულს. გამორიცხული არც ისაა, რომ ამ შემთხვევაში ანგარიში ეწეოდეს და მხედველობაში იყოს მიღებული ქართველი და სომეხი ბაგრატიონების დინასტიური ერთობაც, ყველაფერ ამას, ვფიქრობთ, ემატებოდა XVIII ს. პირველი მეოთხედისათვის ამიერკავკასიაში შექმნილი პოლიტიკური ვითარება, რომელიც უეჭველად იძლეოდა რეალურ საფუძველს, რათა ქართული სახელმწიფო სომხებს თავის განმათავისუფლებლად მიეჩნიათ.

ამ დროისათვის ქართლის სამეფოს პოლიტიკური ავტორიტეტი ამიერკავკასიის ქრისტიან მოსახლეობაში განსაკუთრებით ამაღლდა; რაც დაკავშირებული იყო ვახტანგ VI-ის უაღრესად ნაყოფიერ კულტურულ-სამეურნეო, სახელმწიფოებრივ და დიდი მასშტაბის საგარეო-პოლიტიკურ მოღვაწეობასთან. ვახტანგ VI-ის ჭანიშინობისა და შეფობის დროს ქართლი მეურნეობრივად დიდად დაწინაურდა. ორგანიზაციულად მოწესრიგდა (საკანონმდებლო საქმიანობა), პოლიტიკურად განმტკიცდა, იმდენადაც კი, რომ თბილისის სპარსული გარნიზონი ქართველმა მეფემ შეზღუდა და შეავიწროვა. თავისი გავლენა კახეთსა და იმერეთზეც გაავრცელა, დროებით მაინც ალაგმა თავადების სეპარატიზმი, დიდმა კულტურულმა ღონისძიებებმა კი (სწავლულ კაცთა კომისია, სტამბა, ანტიმაჰმადიანური პროპაგანდის გაძლიერება, ეკლესია-მონასტრების განახლება და ახლების მშენებლობა და სხვა მრავალი) ეროვნული თვითშეგნება განამტკიცა, დაიწყო თანმიმდევრული და ფართო ბრძოლა ქრისტიანობის აღდგენისათვის. ყველაფერი ეს ერთად ნათლად მოწმობდა, რომ დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის ახალი ეტაპი დამდგარიყო. წარმატების იმედს აძლიერებდა ირანის სახელმწიფოში დაწყებული კრიზისი, რომელიც ქვეყანას თავდაღმართში მიაქანებდა.

ირანში განვითარებულმა პოლიტიკურმა კრიზისმა კიდევ უფრო გაამწვავა ისედაც რთული საერთაშორისო ვითარება ახლო აღმოსავლეთში. თურქეთს პერსპექტივა ექმნებოდა დაეპყრო კავკასია-აზერ-

ბაიჯანი და მისთვის უსიამოვნო რუსეთ-ირანის სავაჭრო მაგისტრალი გადაეკეტა. ირანის დაცემით შექმნილი ვაკუუმის შევსებას ცდილობდა რუსეთიც, რომლის ეკონომიკური ინტერესებისათვის ყოვლად მიუღებელი იყო კასპიისპირეთში თურქთა გაბატონება. ავღანელებისაგან შევიწროებული ირანის შაჰი ქართლის მეფისაგან მოითხოვდა დახმარებას. თანამედროვეთა გადმოცემით, ქართული ჯარი თავისი საბრძოლო თვისებებით ყოზილბაშთა კავალერიას სამჯერ აღებუღს ერთად სჯობდა და თვით ავღანელებსაც თურმე ქართული მხედრობის დიდი შიში ჰქონდათ¹⁴. ქართლი აშკარად მნიშვნელოვან ძალას წარმოადგენდა ამიერკავკასიაში, რის გამოც მის პოზიციას განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ მეტოქე ძალები. მაგრამ ისე დიდ სახელმწიფოთა კიდილში, როგორიც რუსეთი, ოსმალეთი და ირანი იყო, საქართველოს, თავისი ეკონომიკური და სამხედრო რესურსების სიმცირის გამო, დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ძალად გამოსვლა ნამდვილად არ შეეძლო. შექმნილი ვითარების თავის სასარგებლოდ გამოყენება კი აუცილებელი იყო.

ამრიგად, ნებისთ თუ უნებლიეთ, XVIII ს. 20-იან წლებში ქართლი დიდი პოლიტიკის ფერხულში აღმოჩნდა ჩაბმული. ქვეყნის ფართო პოლიტიკურ ასპარეზზე გაყვანა მომავლის საუკეთესო იმედებს კი უკავშირდებოდა, მაგრამ დიდი ზიფათითაც იყო დამუხტული.

ვახტანგ VI გადაჭრით დადგა რუსეთის მხარეზე. ერთმორწმუნეობა და აღმოსავლეთთან შედარებით რუსეთის საზოგადოებრივი წყობის მოწინავეობა, ქართველ პოლიტიკოსებს, როგორც ჩანს, საკმარის საფუძვლად მიაჩნდათ ასეთი გადაწყვეტილების მისაღებად. თუ საქართველოს შინაგანი განვითარების ხასიათი, გარეგნულად მაინც, რუსეთის სოციალურ-ეკონომიკურ სტრუქტურას უფრო ჰგუობდა, ერთმორწმუნეობა ამიერკავკასიის ქრისტიანი ხალხების დარაზმების ერთ-ერთი მძლავრი ფაქტორიც იყო.

რუსეთის ჩართვამ ამიერკავკასიის საქმეებში გამანთავისუფლებელი მოძრაობის ახალი აღმავლობა გამოიწვია და ამ ჩარევის ხელშემწყობი პოლიტიკური მოღვაწე ვახტანგ VI ქრისტიანი მეფის შარავანდედით შემოსა. მას შემდეგ კი, რაც ოსმალთაგან შევიწროებული ქართლის მეფე იძულებული გახდა საბრძოლო ასპარეზს ჩამოსცილებოდა, ამიერკავკასიის ფეოდალთა მეთაურის მძიმე ხვედრი მისმა ვაჟმა ბაქარმა იტვირთა. მან ქართლის პოლიტიკური ცენტრი ღროებით მცხეთაში გადაიტანა და იქიდან განაგრძო აქ აზვირთებული გამანთავისუფლებული მოძრაობის ხელმძღვანელობა. აი, ასეთი ვითარება

14 Дневник осады Исфагана афганцами веденный Петросом ди Саргис Гиланенц в 1722—1723 годах, Спб., 1870, с. 31—32.

იყო, როცა ხაფანელთა წარმომადგენელი მცხეთაში ჩამოვიდა და ბაქარს სთხოვა თურქთა მოსალოდნელი შემოსევისაგან თავის დასაცავად ხელმძღვანელი წარევიდნა.

ყველა ზემოთ ნათქვამის გათვალისწინება, ვფიქრობთ, გასაგებს ხდის სომეხი ავტორის განცხადებას ბაქარის განსაკუთრებული უფლებებისა და ავტორიტეტის შესახებ აღმოსავლეთ სომხეთში. საესეებით ბუნებრივად გამოიყურება ამ ფონზე ქართველი უფლისწულის მიმართ ძველსომხური უმაღლესი სოციალური ტერმინის „იშხანაც იშხანის“ გამოყენება, რითაც ის არა მარტო ქართველი ფეოდალების, არამედ სომეხი ფეოდალებისთვისაც ანგარიშგასაწევი ფიგურაა. ამასვე ადასტურებს ზემოთ მოტანილი ტექსტი.

ამრიგად, „დავით ბეგის ისტორია“ მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს ქართველი და სომეხი ხალხების საბრძოლო თანამშრომლობის ისტორიის გასაშუქებლად გვიანი შუასაუკუნეებისათვის. ამასთან ერთად, ძეგლში ასახვა პოვა ამიერკავკასიის ხალხების რუსეთთან ისტორიული ურთიერთობის ეპიზოდებმაც.

Л. С. ДАВЛИАНИДЗЕ, Г. Я. МАЙСУРАДЗЕ

СТРАНИЦА ИЗ ИСТОРИИ БОЕВОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ГРУЗИНСКОГО И АРМЯНСКОГО НАРОДОВ

Резюме

Впервые на грузинском языке публикуется, комментируется и исследуются отдельные фрагменты армянского исторического памятника XVIII в. «История Давид-бека...», сохранившего важные эпизоды боевого сотрудничества грузинского и армянского народов 20-х годов XVIII в.

ლ. ჯავახიშვილი

წმინდა იაკობის ქართული მონასტერი იერუსალიმში

ცნობილია, რომ იერუსალიმის წმინდა ადგილები იყო ხანგრძლივი და გააფთრებული ბრძოლის ასპარეზი იმ კოლონიათა შორის, რომლებიც ქრისტეს მიწის მეურვეობაზე პრეტენზიას აცხადებდნენ. ამ ბრძოლების ისტორიის შესწავლა უნდა მოხდეს იმ სიგელ-გუჯრებზე დაყრდნობით, რომლებსაც ქრისტეს მიწის სხვადასხვა დამპყრობლები უწყალობებდნენ ამ გაერთიანებებს და იმ მოგზაურთა და პილიგრიმთა ჩანაწერებით, რომლებიც მრავლად მოდიოდნენ წმინდა ქალაქის მოსახილველად.

სომხური და ქართული კოლონიების პრეტენზიებს წმინდა ადგილების მეურვეობაზე, უმრავლეს შემთხვევაში, სერიოზული საფუძველი გააჩნდათ, მაგრამ ხშირად მათი ბრძოლის მიზეზს მოგზაურთა მიერ შეკრებილი ცნობების უზუსტობა და სხვადასხვა დროს გამოცემულ დოკუმენტთა არააუთენტურობა განაპირობებდა.

ქრისტეს ქალაქის იმ სიწმინდეთა შორის, რომლებიც მუდმივი ბრძოლის ასპარეზს წარმოადგენდნენ, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია წმინდა იაკობის მონასტერი, რომელზედაც პერიოდულად პრეტენზიას აცხადებდნენ ქართველებიც, სომხებიც და ბერძნებიც.

იერუსალიმის წმინდა იაკობის მონასტრის შესახებ ქართული წერილობითი წყაროები შედარებით მწირია. უფრო ზუსტად კი, ეს მონასტერი აქ XVI საუკუნეზე ადრე არ მოიხსენიება. ეს ერთადერთი ადრეული ცნობა ეკუთვნის ბენა ჩოლოყაშვილს, ავგიორგის სახლთუხუცესს, იერუსალიმში ჯვრის მამად გაგზავნილს. იგი წერს: „აქა მე და სომეხნი დავისარჩლენით იაკობ წმიდის საყდარზედა და დიდი ჭირი და სასჯელი გადამხდა ცოდვისა ბენას ძმანო“¹.

ამის შემდეგ ქართული მასალა მონასტრის შესახებ ფაქტიურად აღარ მოგვეძევა ცნობილი ქართველი მოგზაურისა და მეცნიერის

¹ ნ. მარ. ი. იერუსალიმის ბერძნული წიგნთსაცავის ხელნაწერთა მოკლე აღწერილობა. გვ. 36; მიმოსვლა, გვ. 185. ბენას იერუსალიმში მოღვაწეობა და წმინდა იაკობის მონასტრის დაბრუნების მცდელობა სომხურ წყაროებშიც დასტურდება.

ტიმოთე გაბაშვილის „მიმოსლვაში“ დაცულ ცნობამდე. პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ ტიმოთე გაბაშვილის მიმოსლვა „საფუძვლიანი ცდაა იერუსალიმის ქართული კოლონიის მდგომარეობის გარკვევისა. მოგზაური წყაროებს, რომლითაც ის სარგებლობდა, მეცნიერის კრიტიკული პოზიციებიდან უდგება, აანალიზებს და ხშირად თავისსავე ფასეულ მოსაზრებებს გვაწვდის მათ შესახებ.

„მიმოსლვის“ იმ თავში — „აქა თუ ვის მიერ აღეშენნეს იერუსალემის მონასტერი, ისმინეთ“—მან თავი მოუყარა ცნობებს ქართული მონასტრებისა და სამწირველო ეკლერების აგების და დაარსების შესახებ. ტიმოთე მის მიერ მოხილულ ჩვიდმეტ მონასტრისა და სამწირველოს ასახელებს. ხშირად მიუთითებს მათ ადგილ-მდებარეობასა და აღმშენებელს. ამ ცნობებიდან ზოგიერთი მას მონასტრების სააღმშენებლო წარწერებიდან ამოუკრებიდა, ზოგი კი მონასტრებში დაცული აღაპებიდან და მოსახსენებლებიდან, მაგრამ როგორც ე. მეტრეველი მიუთითებს, „იმის გამო, რომ „მიმოსლვის“ ეს ცნობები სხვადასხვა წყაროდან მომდინარეობენ, ისინი ყოველთვის ერთნაირი სისრულისა და ღირებულების არ არის“². ზემოხსენებულ თავში ეკითხულობთ:

I ქ. წმიდის ნიკოლოზის მონასტერი კახ დედოფლის ელენე ყოფილის ელისაბედისაგან, რამეთუ თვით წმიდა ნიკოლოზი მუნ მჯდარა, სენაკი მისი ყოფილა.

II ქ. წმიდის დიმიტრის მონასტერი ქსნის ერისთავს შალვას, ვირშელს ივანეს და მათი მოხსენებაც მუნ არს.

III ქ. წმიდის ბასილის მონასტერი აღუშენებია ამირახორს ამირინდოს და თაყას, დედათა მონასტერი არს.

IV ქ. წმიდის აბრაჰამ მამამთავრის მონასტერი, სადა ისაკ შესწირა, ის დარღვეული აღუშენებია აბაშიძეს გიორგი ლეონის ძეს.

V ქ. იაკობ-ალფეს მონასტერი, გიორგი კურაპალატის მეფისაგან აღშენებული³.

(რიგი დაცული არ არის)

ტიმოთეს ამ ცნობის შეჯერება საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში ისტორიული დოკუმენტების ფონდში დაცულ ხელნაწერთან შიფრით Hd—4056, რომელიც შეიცავს იერუსალიმის ქართული მონასტრების მშენებლობასთან და აღდგენასთან დაკავშირებულ წარწერების პირებს (კატალოგში თარიღდება 1604 წლით), საინტერესო სურათს ქმნის. აქვე უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ ეს ხელნაწერი სათანადო გამოკვლევებითურთ გამოა-

² ტ. გაბაშვილი. „მიმოსლვა“, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ელ. მეტრეველმა, თბ., 1955, გვ. 081.

³ იქვე. გვ. 81.

ქვეყნა დ. ჟღენტმა და გარკვეული მოსაზრებები გამოთქვა ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით. დ. ჟღენტი თვლის, რომ კატალოგში აღნიშნული თარიღი — 1604 წელი — ალებულია ხელნაწერის გვიანდელი მინაწერიდან და არ ასახავს მისი შედგენის თარიღს⁴. ავტორი ასკვნის, რომ ხელნაწერი შედგენილია 1817 წელს⁵. ხელნაწერის მესამე გვერდი გამოყენებულია თარიღის საანგარიშებლად, კერძოდ, 1817—1072—745, ეს, როგორც ჩანს, მნიშვნელოვან ცნობას იძლევა წმ. იაკობისა და დიმიტრის მონასტერთა ასაკისათვის. პირველი კომპონენტი, 1817 წელი, ხელნაწერის შედგენის თარიღია, ხოლო მეორე, 1072, გიორგი II-ის გამეფებას ემთხვევა. მათი სხვაობა კი მონასტერთა ასაკს იძლევა. როგორც პუბლიკაციის ავტორი არკვევს, „ხელნაწერის II გვერდზე სხვა მელნითა და ხელით მიწერილი თარიღი ერთგან „ქრისტეს აქეთ“ წელთაღრიცხვით, ხოლო მეორეგან „ქორონიკონით“, გვიანდელია ხელნაწერში შესული ერთ-ერთი ტექსტის დასათარიღებლად“⁶.

ხელნაწერის ძირითადი ნაწილი შეიცავს ხუთ ერთმანეთისაგან დამოკიდებულ ტექსტს.

I ქ. კახეთის დედოფალმან, ელენე, ყოფილმან ელისაბედ, ალვაშენე მონასტერი წმიდისა ნიკოლოზისა.

II ქ. ოდესმე კეისართაგან მიენიჭეს ჩვენთა წმინდანი მონასტერი წმიდასა ქალაქსა იერუსალიმსა და მათგან სახლთა ჩუენთა ბოძებოდათ მონასტერი ესე დიმიტრისა და მე, ქსნის ერისთავმან შალვამ, სრულიად განვაახლე და ალვაშენე მონასტერი ესე დედის ჩვენის ბატონის თამარის საფასითა საოხად სულთა ჩვენთა ჟამთა გიორგი კურაპალატის მეფობისა, ერისთავს პიპარს მოიხსენიებდეთ მონასტერსა ამას.

III ქ. ამირაზორმა ამირინდომ და თაყამ ალვაშენეთ მონასტერი წმიდისა ვასილისა.

IV ქ. აბაშიძემ განვაახლე მონასტერი წმიდისა მარიამისა.

V ქ. წმიდისა იაკობ მოციქულის მონასტერი ალუშენებია გიორგი კურაპალატად მეფესა და აწ სომეხთა უპყრიათ⁷.

ტექსტი ცნობას გვაწვდის იერუსალიმის ხუთი სხვადასხვა ტაძრის შესახებ. შესამჩნევია ის ფაქტიც, რომ ოთხ მათგანზე ისტორიული დოკუმენტის ენით მოგვითხრობს, ხოლო მეხუთეზე, წმინდა ია-

⁴ დ. ჟღენტი. იერუსალიმის ქართული მონასტრების ისტორია. — მაცნე, 1978 წ., № 3, გვ. 27.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე. გვ. 29.

⁷ იქვე. გვ. 30.

იაკობის მონასტრის შესახებ, ნარატიული წყაროს ენით. დ. ჟღენტი ვარაუდობს, რომ ხელნაწერის დამწერი შეიძლება მივიჩნიოთ მხოლოდ უკანასკნელი ტექსტის ავტორად⁸.

ჩანს, რომ „მიმოსღვისა“ და ხელნაწერის ტექსტს საერთო წყარო არ გააჩნიათ. არსებითად განსხვავდება ცნობები წმ. ნიკოლოზის, დიმიტრის, აბრაჰამის ტაძრების შესახებ. წმინდა იაკობის მონასტრის შესახებ კი ცნობა ორსავე წყაროში თითქმის იდენტურია.

წმინდა იაკობის მონასტრის მფლობელობის საკითხის გადაჭრას განსაკუთრებით ართულებს ის ფაქტი, რომ იერუსალიმში იაკობის სახელზე აგებული ხუთი მონასტერი არსებობს. აქედან ერთი, იაკობ ზებედეს ძის სახელობის, მდებარეობს სიონის მთაზე, სადაც დღეს იერუსალიმის სომხური საპატრიარქოა. სამი მონასტერი იაკობ ალფეხის სახელზეა აგებული, რომელთაგან ერთი იოსაფატის ხევში მდებარეობს, მეორე — ეშ-შერაფში, ხოლო მესამე, რომელიც აღდგომის ეკლესიის გვერდით არის, წყაროებში მოიხსენება, როგორც ქართული მონასტერი. იერუსალიმის სომხური საპატრიარქოს ეპისკოპოსი ადავ-ნუნი თავისი ნაშრომის ერთ-ერთ თავს სწორედ ამ მონასტერს უთმობს. იგი წერს: „დასავლეთ ეზოში, წმ. აღდგომის ეკლესიის კარების მარჯვნივ, არის ეკლესია, რომელსაც ქართულ წმ. იაკობის ეკლესიას უწოდებენ“⁹.

მეხუთე მონასტერი კი იაკობ სპარსის სახელზეა აგებული და დავითის კოშკთან მდებარეობს.

განსაკუთრებული სირთულის წინაშე გვაყენებს ის ფაქტი, რომ ორი მოციქული—იაკობ ზებედეს ძე და იაკობ ალფესი—ხშირად ერთმანეთშია არეული. ჩვენი აზრით, ეს გამოწვეულია მათი განსასვენებელი ადგილის შესახებ განსხვავებული გადმოცემების არსებობით. არსებობს ტრადიცია, რომლის მიხედვითაც, იაკობ ალფესი, ანუ ქრისტეს ძმა, იერუსალიმის პირველი მღვდელმთავარი დაკრძალულია სიმეონთან და ზაქარიასთან ერთად იოსაფატის ხევში, სადაც მის სახელზე აგებულია მონასტერი¹⁰. „იოანე ქართველის კალენდარში“ ვკითხულობთ: „მაისისკე პავლმს შენებულსა იაკობ წმიდას დადგმაჲ იაკობ მოციქულისა ძმისა უფლისაჲ“¹¹.

⁸ დ. ჟღენტი. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 31.

⁹ *Աղայնուհի, ლაქასკან հին վանքերը սուրբ ხրկրին ძև, Երուսղեմ, 1931, էջ 65.*

¹⁰ Феодосий о местоположении святой земли нач. VI века. — ПСС, ТХ, вып. I. СПб., 19881, с. 16, 17.

¹¹ „იოანე ქართველის კალენდარი“ გამოსცა კ. კეკელიძემ. — თსუ შრომები, XXXIX, გვ. 46.

3. ჩობანიანი თვლის, რომ „იოანე ქართველის კალენდარში“ მოხსენებული პავლეს მიერ აღშენებული წმ. იაკობის მონასტრის აღგომდებარეობა უცნობია¹². მაგრამ გრიგოლ ტურელის გადმოცემით, კინემ პავლემ, წარჩინებულმა პირმა ქ. ერეფთეოპოლისიდან, ივოსაფატის ხევში წმ. იაკობის სახელზე ააგო მონასტერი¹³, რომელიც, როგორც კალენდრიდანაც ჩანს, X საუკუნეში უკვე არსებობდა და ამდენად, მას ვერავითარ შემთხვევაში ვერ მივაწერთ ტიმოთესთან დაცულ ცნობას მონასტრის კურაპალატის მიერ მშენებლობის შესახებ.

არსებობს მოსაზრებაც, რომ წმ. იაკობის, ზაქარიას და სიმეონის ნეშტი იოსაფატის ხეიდან კონსტანტინოპოლში გადაიტანეს შედარებით გვიან¹⁴. ყველაზე უფრო გავრცელებულია გადმოცემა, რომლის მიხედვითაც, სიმეონი დაკრძალულია დავითის, სოლომონის და სტეფანეს გვერდით სიონის მთაზე¹⁵. ჩვენი აზრით, არ არის გამორიცხული, რომ ამ ორი ტრადიციის აღრევის შედეგად გაჩნდა შესაძლებლობა იაკობ ალფესის სახელი დაეკავშირებინათ სიონის მთასთან (იგულისხმება სიმეონთან). სწორედ ამიტომ, გვაქვს შემთხვევები, როცა სიონის მთის იაკობის მონასტერსაც იაკობ ალფესისას უწოდებენ¹⁶.

რაც შეეხება იაკობ ზებედეს ძეს, იოანე ღვთისმეტყველის ძმას, ერთი ტრადიციის მიხედვით, იგი სიონის მთაზე იყო დაკრძალული; იქვე, სადაც მას ჰეროდე აგრიპამ თავი მოკვეთა¹⁷, ბოლო მეორე გადმოცემა მის განსასვენებელ ადგილად ზეთის ხილის მთას მიუთითებს, სადაც კლეოპა ანუ ალფე, ე. ი. იაკობ ალფესის მამაა დაკრძალული¹⁸. არსებობს განსხვავებული ტრადიცია, რომელიც აღიარებს ამ მოციქულისათვის აგრიპას მიერ თავის მოკვეთის ფაქტს. მაგრამ თვლის, რომ შემდეგ, მისი გვამის ნაწილები სხვადასხვა ადგილას იქნა დაკრძალული, თვით ესპანეთშიც კი.

ვფიქრობთ, ამ მოციქულთა აღრევა ქრისტიანობის აღრეულ ეტაპზევე მოხდა¹⁹.

¹² *მ. ღირანჯან, ქრთვასკან იოგხყოქქონსსრდ ჰ ზრანგ თხგხ-კოქქონსსრდ რაქრქ მასარს, ზრსან, 1981, ზგ 51.*

¹³ Vincent Hugues et F. M. Abel, Jerusalem, fasc t. IV, გვ. 265.

¹⁴ Vincent Hugues et F. M. Abel. Jerusalem, t. II fasc IV, გვ. 265.

¹⁵ იქვე.

¹⁶ *მ. ღირანჯან.* დასახ. ნაშრომი, გვ. 53.

¹⁷ Vincent Hugues et F. M. Abel. Jerusalem. t. II fasc III, გვ. 520.

¹⁸ *3. კონკოშვილი, მოგზაურობა წმიდასა ქალაქს იერუსალიმს, გვ. 101.*

¹⁹ Помяловский И. ПСС. ТХ, вып. I, Спб., 1891, с. 126, 128.

ჩვენი აზრით, ბუნებრივია ის ფაქტი, რომ მოგზაურები და პილო-გრამები, რომლებმაც სხვადასხვა დროს მოიხილეს ქრისტეს ქალაქი, სარგებლობდნენ განსხვავებული წყაროებით ამ ორი მოციქულის განსასვენებლის შესახებ. ამიტომ არ არის გასაკვირი, რომ ისინი სრულიად განსხვავებულ და ზოგჯერ საწინააღმდეგო ცნობებს გვაწვდიან იაკობის მონასტრის შესახებ. არც ის არის გამორიცხული, რომ მათ ნახეს ერთი მონასტერი და მეორის შესახებ დაცული ცნობა მიაწერეს.

ტრადიციულად, მიღებულია ის აზრი, რომ სიონის მთაზე მდებარე წმ. იაკობის მონასტერი გარკვეული პერიოდის განმავლობაში ქართველებს ეკუთვნოდათ. ქართველი მეცნიერების გარდა, რომლებიც ძირითადად ტიმოთე გაბაშვილს ეყარებიან, ამავე აზრისანი არიან უცხოელი მკვლევრებიც, რომლებიც ეფუძნებიან ვინსენ ჰუგესა და აბელის ფუნდამენტურ ნაშრომს „იერუსალიმის არქეოლოგიურ-არქიტექტურული ატლასი“. ვინსენ ჰუგემ და აბელმა ეს ძეგლი განიხილეს არქეოლოგიურ-არქიტექტურულ, ხელოვნებათმცოდნეობითი ანალიზით და მივიდნენ იმ დასკვნამდე, რომ წმინდა იაკობის მონასტრის ნაგებობა სიონის მთაზე მეხუთე საუკუნიდან არსებობს. ამ ადგილას იყო წმინდა მინას სამრეკლო, რომელიც დააარსა ცნობილმა პატრიკი-ბასამ V საუკუნეში და ამას ავტორები ძეგლის არსებობის ბიზანტიურ პერიოდს უწოდებენ. მათი აზრით, XI საუკუნეში ეს ნაგებობა გადა-დის ქართველი მამების ხელში, რომლებიც აქ წმინდა იაკობის მონასტერს აშენებენ (მინას სამრეკლოს მიაშენეს). XII საუკუნეს ავტორები გარდამავალ ეტაპად მიიჩნევენ მონასტრის ისტორიაში, ხოლო XIII საუკუნიდან ისინი უკვე სომეხთა მფლობელობის ხანას გამო-ყოფენ²⁰. მაგრამ მათი ეს ანალიზი მთლიანად ეფუძნება იმ ცნობას, რომლითაც ისინი სარგებლობდნენ: ეს გახლავთ მ. თამარაშვილის ნა-შრომი „ქართული ეკლესია“, სადაც ავტორი წერს: „1072—1089 წლებში ქართველების მიერ აღშენებული მონასტერი აღფეოსის ძის, წმინდა იაკობის წამების ადგილზე, რომელსაც ამჟამად სომეხნი და-ეპატრონენ, თუმცა უცნობია რომელი წლიდან დაეპატრონენ ისინი მას. ვიცით, რომ 1656 წელს პორტის განჩინებით ამ უკანასკნელთა საზარალოდ ბერძენებს მიეკუთვნათ იგი და ამან ღიდი დავა გამოიწვია მათ შორის“²¹ და იქვე იმოწმებს სომეხ ისტორიკოს მ. ჩამჩიანს. მაგ-რამ საგულისხმოა ის, რომ, ჯერ ერთი, აქაც საქმე გვაქვს მოციქულთა ზღრევის ფაქტთან. თუკი ლაპარაკია იაკობ აღფესის შესახებ, მაშინ მისი წამების ადგილი იოსაფატის ხევშია, იქ, სადაც მის სახელზე მონასტერი მართლაც დგას, მაგრამ ამ მონასტრის შესახებ ბერძენთა და

²⁰ Vincent Hugues et F. M. Abel. Jerusalem, t. fasc III, გვ. 516—561.

²¹ M. Tamarati. L'Elgise georgienne. გვ. 333.

სომეხთა შორის დავაზე სრულიად არაფერია ცნობილი წყაროებში და მეორე, მ. ჩამჩიანთან არც მითითებულ 666-ე გვერდზე და არც სხვაგან, სადაც ისტორიკოსი წმ. იაკობის მონასტერს ეხება, არაფერია ნათქვამი ამ ძეგლის ქართველთა მიერ მშენებლობის და მითუმეტეს თარიღის შესახებ²². მ. ჩამჩიანსავე იმოწმებს რ. ჟანენიც, რომელმაც სპეციალური მონოგრაფია მიუძღვნა იერუსალიმის ქართულ კოლონიას. იგი წერს: „ამავე საუკუნის უკანასკნელ ხანებში, სადაც წმინდა იაკობ დიდი აწამეს, ქართველებმა გააშენეს სხვა ახალი საფანე, რომელიც შემდეგ სომეხებმა დაიკავეს“²³. ჩვეულებრივ, იაკობ დიდის სახელით რელიგიურ ლიტერატურაში იაკობ ზებედეს ძეს მოიხსენიებენ. ხოლო იაკობ აღვეს ძეს—იაკობ მართალს უწოდებენ ხოლმე. მაშასადამე, წესით, რ. ჟანენს მხედველობაში უნდა ჰქონდეს სიონის მთის საფანე, მაგრამ აქაც შეუსაბამობასთან გვაქვს საქმე. როდესაც ის სომეხ ისტორიკოსს უთითებს, ჩვენი აზრით, ემყარება მ. თამარაშვილის ზემოხსენებულ შრომას, ოღონდ „აღფესის“ ნაცვლად რატომღაც „იაკობ დიდს“ ასახელებს. რ. ჟანენის წყარო რომ ნამდვილად მ. თამარაშვილის „ქართული ეკლესიაა“, ეს ადვილად შეიმჩნევა მონოგრაფიის სხვა ადგილებიდანაც. ამიტომ, ვფიქრობთ, ჩვენთვის საინტერესო ცნობაში ან არაზუსტად იხმარა მოციქულის მიმართ ეპითეტი, ან გადაწყვიტა კორექტურა შეეტანა თამარაშვილის ცნობაში, რათა უფრო მკაფიოდ წარმოეჩინა ქართველებისათვის სიონის მთის მონასტრის ყუთვნილების ფაქტი.

რაც შეეხება ვინსეს პუგესა და აბელის ხელოვნებათმცოდნეობით ანალიზს, ვერც მას გაეზიარებთ უყოყმანოდ, რადგან 20-იანი წლების დამდეგისათვის, როცა მათ ეს ნაშრომი გამოცეს, ისე ცოტა რამ იყო ცნობილი ქართული და სომხური ხელოვნებათმცოდნეობის თავისებურებების შესახებ, რომ ძალიან რთული უნდა ყოფილიყო XI საუკუნის ქართული და XII საუკუნის დასასრულის სომხური არქიტექტურული ტიპის გამოყოფა და მათი ერთმანეთისაგან გამიჯვნა. ხოლო თუ გადავხედავთ XI, XII საუკუნეებში ქართული კოლონიის მდგომარეობას იერუსალიმში, ძნელი წარმოსადგენია, რომ თავიანთი პოლიტიკური და ეკონომიკური ძალმოსილების პერიოდში ქართველებს დაეთმოთ ასე მნიშვნელოვანი მონასტერი. ქართველთა სიწმინდეები იერუსალიმსა თუ სხვა ადგილებში უცხოელთა ხელში მხოლოდ ქართული კოლონიის პოლიტიკური თუ ეკონომიკური დასუსტების დროს

²² *Միք. Զամչյան. Պատմություն Հայոց. Վենետիկ, 1786, էջ 666, 809—810.*

²³ *Չանენი, ქართველები იერუსალიმში, გვ. 17.*

ჯადადიოდა, რაც, თავის მხრივ, ქართული სამეფოს მდგომარეობაზე
ყოფიერებას ახსენებდა.

რაც შეეხება სიონის მთაზე მდებარე იაკობის მონასტრის სომეხ-
თა მიერ მფლობელობის ფაქტს, XII საუკუნის დასასრულიდან ის
უკვე ეშვს აღარ იწვევს. ვინაიდან ჰუგესა და აბელის დასახელებულ ნა-
შრომში დაცულია 1160—1170 წლების უცნობი ავტორის მნიშვნე-
ლოვანი ცნობა. იგი მოგვითხრობს: „აქედან არცთუ ისე შორს, რამ-
დენიმე ქუჩის იქით, არის დიდი მონასტერი, აგებული წმინდა იაკობის
სახელზე, სადაც სომეხი ბერები იღვწიან და იმავე ადგილას აქვთ
დიდი სასტუმრო თავიანთ ენაზე მოლაპარაკე ხალხისათვის“²⁴. სომეხი
ავტორის ტ. სავალანთანის მნიშვნელოვანი ნაშრომში „იერუსალიმის
ისტორია“ დაცულია შემდეგი ცნობა: „წმინდა იაკობის ტაძარში დევს
აბრაჰამ II პატრიარქის საფლავის ქვა წარწერით: „ესე არს ქვა და
საფლავი წმიდისა ნეშტისა და აბრაჰამისა იერუსალიმის ეპისკოპოსის,
ნეტარი პატრიარქისა წმიდისა ტახტისა, რომელიც აღესრულა სულთან
სალადინის მეფობისას (1192 წ.)“²⁵. აქვეა დაკრძალული პატრი-
არქი სარგისიც, რომელიც 1314 წელს აღესრულა²⁶. ამავე ნაშრომის
II ტომში ავტორი აქვეყნებს წმინდა იაკობ ზებედეშ ძის მონასტრის
სომეხურ ეპიგრაფიკულ წარწერებს. მათ შორის ყველაზე ადრეული 956
წლით თარიღდება, მაგრამ რადგან იგი თარიღის გარდა სხვა რაიმე
ცნობას არ შეიცავს, მასზე დაყრდნობა და მსჯელობა მიზანშეუწონ-
ლად მიგვაჩნია. დანარჩენ ეპიგრაფიკულ წარწერათაგან ორი უადრესი
თარიღდება 1151 და 1153 წლებით. პირველი წარწერა იაკობის ეპ-
ისკოპოსის დასავლეთ კედელზეა, ხოლო მეორე — სამხრეთ კედელზე²⁷.
იერუსალიმის სომეხური საპატრიარქოს სხვა ისტორიკოსი, ტერ-პოვ-
ჰანესიანი, რომელმაც დაწერა „იერუსალიმის ქრონოლოგიური ისტო-
რია“, თვლის, რომ წმინდა იაკობის მონასტერში უკვე 1165 წლიდან
სომეხთა პატრიარქის რეზიდენციაა²⁸. ამავე თვალსაზრისს იზიარებს
თანამედროვე სომეხი მკვლევარი, კალიფორნიის უნივერსიტეტის პრო-
ფესორი ვ. სანჯიანი²⁹. მაგრამ ჩვენი აზრით, ეს საკითხი უფრო ღრმა
მეცნიერულ კვლევას და დაზუსტებას მოითხოვს. გარდა ამისა, სალა-
დინმა იერუსალიმში შემოსევისას იმავე სომეხთა პატრიარქ აბრაჰამ

²⁴ Vincens Hugues et F. M. Abel. Jerusalem, t. II, fasc
III, გვ. 527.

²⁵ *Մ. Սափալանյան, Պատմություն երուսաղեմի, Երուսղեմ, 1931, հատ 1, էջ 587.*

²⁶ *Մ. Սափալանյան, Լճառ. Նաშროմ, Գ. 716.*

²⁷ *Մ. Սափալանյան Լճառ. Նաშროմ, Գ. II. Գ. 1435.*

²⁸ *Մ. Սափալանյան, Լճառ. Նաშროմ, Գ. 475.*

²⁹ K. Sanjian. The Armenians and the Holy Places. Գ. 117.

II-ს უბოძა სიგელი, სადაც ჩამოთვლილი იყო ის ეკლესია-მონასტრები, რომლებზედაც სომხური საპატრიარქო უფლებებს ინარჩუნებდა. მათ შორის დასახელებულია წმ. იაკობის მონასტერი სიონის მთაზე, წმ. მთავარანგელოზის, მაცხოვრის, გოლგოთის მონასტრები და სხვა³⁰.

ტექსტი დაცულია ტერ-ჰოვანესიანთანაჲ³¹. ამავე დროს, მაქსიმ სიმსკისთან, რომელმაც დაწერა იერუსალიმის პატრიარქთა ისტორია მსოფლიო მე-6 კრებიდან 1810 წლამდე, ვკითხულობთ: „სალადინმა ქალაქის ოკუპაციისას ქართველებს (რომლებთანაც კარგ დამოკიდებულებაში იყო), უბოძა იოანე ღვთისმეტყველის მონასტერი (რომელსაც ამჟამად ფრანგები ფლობენ); წმ. ნიკოლოზის მონასტერი და წმ. იაკობ მოციქულის, ღვთისმეტყველის ძმისა, რომელსაც ამჟამად სომხები ფლობენ³². 1187—90 წლების უცნობი პილიგრიმი წერს: „სალადინმა ქართველებს მისცა წმ. ნიკოლოზის, იოანე ღვთისმეტყველის და იაკობის მონასტრები“³³. როგორც ვხედავთ, პილიგრიმისა და მ. სიმსკისთან დაცული ცნობა ერთმანეთს ემთხვევა.

მაშ, როგორ უნდა გავიგოთ ეს ორი ცნობა, სალადინი ერთდროულად ქართველებსა და სომხებს ერთსა და იმავე მონასტერს. რასაკვირველია, ვერ უწყალობებდა. არც სალადინის მიერ სომხებისათვის ბოძებულ სიგელში გვაქვს ეკვრის შეტანის საშუალება, რადგან იგი იმ იშვიათ გამონაკლისს წარმოადგენს, რომელსაც სამეფო ბეჭედო აზის³⁴. ჩვენი აზრით, აქ ისევ საქმე გვაქვს ორი მოციქულის ერთმანეთში ტრადიციულ აღრევასთან. ქართული საპატრიარქოსათვის სალადინს სწორედ იაკობის ქართული მონასტერი ანუ ქრისტეს საფლავის კომპლექსში შემავალი მონასტერი უნდა ებოძებინა.

აბლა კვლავ მივუბრუნდეთ სხვადასხვა წყაროებში დაცულ ცნობებს. წმ. იაკობის მონასტრის შესახებ საინტერესოა ნეოფიტა კვიპრელისა³⁵ და პროკოფი ნაზიანზელის³⁶ შრომები, რომლებიც იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ისტორიას წარმოადგენენ XVI—XIX საუკუნეებში. ამ ნაშრომებში დაცულია ბერძენთა და სომეხთა

³⁰ *U. Sacyanjan*, დასახ. ნაშრომი, ტ. II, გვ. 1213.

³¹ *Աստուծատուր—Հովհաննիսյան Ն. Ժամանակագրական պատմություն և. Երուսաղեմը. Երուսաղեմ, հատ. 2, էջ 1127.*

³² Максим Симский. История иерусалимских патриархов... გვ. 436.

³³ G. Peradze. An account of the georgian monks and monasteries in Palestine. გვ. 163.

³⁴ *U. Sacyanjan*, დასახელებული ნაშრომი. გვ. 1213.

³⁵ Неофита Кипрский. История Иерусалима XIV—XIX вв., с. 172—90.

³⁶ Попираумян Иерусалим монаха Прокопия Назианзина Арабеглу, драгомина Иерусалимской патриархии, с. 236—306.

შორის სხვადასხვა დროს გამართულ სასამართლოთა ოქმები და იერუსალიმის სხვადასხვა დამპყრობთა მიერ ბერძნული საპატრიარქოსათვის ბოძებული სიგელები. პროკოფი ნაზიანზელთან ეკითხულობთ: „მოგვიანებით მათ (სომხებმა) აიღეს მაგალითი ფრანკებისაგან და ქართველთაგან დაიქირავეს წმინდა იაკობ ზებედეს ძის მონასტერი (ის ეკუთვნოდათ ქართველებს) პირობით, რომ წლიური გადასახადი იქნებოდა 50 ოქრო. მაგრამ სომხებმა წინასწარ გადაიხადეს 500 ოქრო—ქართველებმა მათ გამოართვეს ხელწერილი და მონასტერი გადაეცათ სომხებს. ამ გარიგებას ესწრებოდა (ბერძენთა) პატრიარქი გერმანი, რომელმაც ჩაიბარა ხელწერილი. ამ გარიგების შესახებ იერუსალიმის უზენაესი სასამართლოს მიერ შედგენილი იქნა ხოჯეთი არაბულ ენაზე, რომელიც კვლავ პატრიარქ გერმანს გადაეცა (რადგან ქართველები მაშინ ჩვენ (ბერძნებს) გვემორჩილებოდნენ). ეს ხოჯეთი ინახება ღღემდე³⁷. თითქმის სიტყვა-სიტყვით იმეორებს ამ ცნობას ნეოფიტა კვიპრელი, რომელიც წერს: „მათ (სომხებმა) ქრთამით მოახერხეს ქართველებისათვის გამოერთმიათ იაკობ ზებედეს ძის მონასტერი, პირობით, რომ ისინი წელიწადში გადაიხდიდნენ 50 ოქროს. ამას დაეთანხმა (ბერძენთა) პატრიარქი გერმანი, რომელსაც გარიგებისას მოწმის ფუნქცია ჰქონდა. გარიგების ქაღალდი ინახება ღღემდე³⁸.

არსებობს მოსაზრება, რომ ეს ცნობები ეხება წმ. იაკობ ზებედეს ძის მონასტერს, რომელიც სიონის მთაზე მდებარეობს. ამას, რასაკვირველია, განაპირობებს წყაროებში მითითებული მონასტრის დასახელება.

! ალექსანდრე ცაგარელი და ნიკო მარი, რომელთაც XIX საუკუნის დასასრულს იმოგზაურეს იერუსალიმში, ამ მონასტერთან დაკავშირებით მთლიანად ტიმოთე გაბაშვილს ემყარებიან. ა. ცაგარელი წერს: „წმინდა იაკობ ზებედეს ძის მონასტერი სიონზე, რომელსაც ამჟამად სომხები ფლობენ, ტიმოთეს მიხედვით დაარსებულია XI ს. ქართველთა მეფის გიორგი კურაპალატის მიერ“³⁹. ტიმოთესთან მშენებლობის თარიღის შესახებ არაფერია ნათქვამი. ეს თავად ა. ცაგარელის მოსაზრება უნდა იყოს. შემდეგ ავტორს მოჰყავს ციტატა მუხავეიოვის ნაშრომიდან, რომელმაც 1830 წ. იმოგზაურა იერუსალიმში: „წმინდა იაკობის მონასტერი დაარსებული იქნა ქართველთა მიერ მათი კეთილდღეობის ხანაში და უკვე სამასი წელია, რაც მას ფლობენ სომხები აღდგომის ეკლესიასთან ერთად. იერუსალიმის საპატრიარქოში არსებობს სიგელი, რომელიც ქართველთა მიერ მონასტრის

³⁷ დასახელებული ნაშრომი. გვ. 286.

³⁸ იქვე. გვ. 192.

³⁹ А. Цагарели. Памятник Грузинской старины на Святой Земле II Синае, с. 110.

მფლობელობის ფაქტს ადასტურებს⁴⁰. მაგრამ ალ. ცაგარელს, როგორც თვითონ აღნიშნავს, ეს სიგელი 1883 წელს ქრისტეს ქალაქში უოფნისას არ უნახავს⁴¹.

ძნელი არ არის მიხედვით, რომ მურავიოვს და ცაგარელს სწორედ ის სიგელები აქვთ მხედველობაში, რომელზედაც წერდნენ ნოფიტა კვიპრელი და პროკოფი ნაზიანზელი.

ახლა უფრო თვალსაჩინო რომ გავხადოთ, რომელ მონასტერს მიემართება ეს ცნობები, მოვიშველიოთ იერუსალიმის ტოპოგრაფია. სიონის მთა მდებარეობს ქალაქის ცენტრიდან დაახლოებით 28 კმ-ის მანძილზე. აღდგომის ეკლესია და ქრისტეს საფლავი კი თვით იერუსალიმის შუაგულშია⁴². თუ გავითვალისწინებთ სომეხთა პოზიციებს სიონის მთაზე (აქ ისინი ფლობდნენ ეპისკოპოსის სახლს, მღვდელთმთავარ კაათას სახლს, დავითის კოშკს და სხვა), მოულოდნელი არ უნდა იყოს აქვე მდებარე იაკობის მონასტრის სომხურობა. მაგრამ თუ ასევე მხედველობაში მივიღებთ ქართველთა უფლებებს „ქრისტეს საფლავზე“, მათ მოღვაწეობას გოლგოთაში და იოანე ღვთისმეტყველის ეკლესიაში, ადვილად მოსალოდნელია, რომ წმ. იაკობის ქართული მონასტერი სწორედ ამ კომპლექსში უნდა შედიოდეს.

ვფიქრობთ, საჭიროა კვლავ მოვიშველიოთ მაქსიმ სიმსკის დასახელებული ნაშრომი, სადაც დაცულია შემდეგი ცნობა: „მაშინ ფრანკები დასახლდნენ იოანე ღვთისმეტყველის მონასტერში, რომელიც ქართველებისაგან 100 ოქროთი დაიქირავეს. ფრანკების მსგავსად აქ დასახლდნენ სომხები, რომელთაც იმავე ქართველებისაგან 50 ოქროდ იქირავეს წმ. იაკობ ზეზედეს ძის ტაძარი“⁴³. როგორც ვხედავთ, მონასტრის გაქირავების შესახებ ცნობები თითქმის ყველგან იდენტურია. მაქსიმ სიმსკიც ასახელებს იმ არაბულ ხოჯეთს, რომელზეც ზემოთ გვქონდა საუბარი. მაგრამ მთავარი მაინც ის არის, რომ იგი გარკვევით წერს: „აქ დასახლდნენ სომხებით“. იოანე ღვთისმეტყველის ეკლესია, ცნობილია, რომ ქრისტეს საფლავთან მდებარეობს. ვფიქრობთ, რომ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს არა სიონის მთაზე მდებარე მონასტერთან, არამედ წმ. იაკობის ქართულ მონასტერთან. ჩვენი მოსაზრების გასამყარებლად მოვიშველიებთ სელიმ I-ის მიერ ქალაქის ოკუპაციისას, 1517 წელს გამოცემულ სიგელებს, რომლებიც მან უბოძა ბერძენთა პატრიარქ სოფრონიუსს და სომეხ პატრიარქ სარ-

⁴¹ А. Цагарели. დასახელებული ნაშრომი. გვ. 345.

⁴² А. Н. Муравьев. Путешествие к св. местам, с. 293.

⁴³ Vincent Hugues et. F. M. Abel. დასახ. ნაშრ. გვ. 345.

⁴⁴ М. Сымский. დასახ. ნაშრ. გვ. 437.

ვისს⁴⁴. ამ სიგელების მიხედვით, ბერძნული საპატრიარქოს მეურვეობის ქვეშ შედიოდა წმ. იაკობის ქართული მონასტერი⁴⁵, ხოლო სომხებს სელიმ პირველი სიონის მთაზე მდებარე წმ. იაკობის მონასტერს აკუთვნებდა, სადაც იმეამად იერუსალიმის სომხური საპატრიარქო იყო⁴⁶. სწორედ ამ დოკუმენტის შემდეგ არაერთხელ ამტყდარა დავა ბერძნულ და სომხურ საპატრიარქოებს შორის წმ. იაკობის ქართული მონასტრის შესახებ⁴⁷, რომელსაც რატომღაც წყაროებში ხშირად წმ. იაკობ ზებედეც ძის სახელით ვხვდებით. ბერძნები თავიანთი პოზიციის გასამყარებლად ყოველთვის იშველიებდნენ სელიმ I-ის მიერ გამოცემულ დოკუმენტს და იმ გარიგების სიგელს, რომელზეც ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი და რომელიც იერუსალიმის ბერძნულ საპატრიარქოში XIX საუკუნის მეორე ნახევარამდე ნამდვილად ინახებოდა⁴⁸. ადვილი შესაძლებელია, რომ ბერძნებმა გარიგების ეს დოკუმენტი ალ. ცაგარელს სრულიად გარკვეული მოსაზრების გამო არ გამოუჩინეს.

თუ გავითვალისწინებთ ყოველივე ზემოთქმულს, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ დასახელებულ ხელნაწერში და ტიმოთესთან დაცული ცნობა მონასტრის გიორგი კურაპალატის მიერ მშენებლობის შესახებ, სწორედ ამ აღდგომის ეკლესიის გვერდზე მდებარე წმ. იაკობის მონასტერს ეხება.

¹ ბუნებრივია, ისმის კითხვა, რამ გამოიწვია ასეთი არეულობა მოგზაურთა ცნობებში? როგორც წესი, წერილობითი წყაროები, რომლებიც იაკობის მონასტრის ქართულობაზე მეტყველებენ, XVII ს-ზე ადრე არ გვხვდება (გამონაკლისია ბენა ჩოლოყაშვილის 1512 წლით დათარიღებული ცნობა). ყველაზე ადრეული ცნობა თარიღდება 1615 წლით. უცნობი მოგზაურის ჩანაწერებიდან ირკვევა: „წმ. იაკობის ეკლესია და მონასტერი ეკუთვნის სომხებს, მაგრამ თავდაპირველად ააშენა ესპანეთის მეფემ თავისი ბერებისათვის⁴⁹. სამწუხაროდ,

⁴⁴ ამ სიგელების ტექსტები გამოქვეყნებულია სავალენიანისა და ნაზიანზელის ნაშრომებში.

⁴⁵ *საქალაქიან ჟ* დასახელებული ნაშრომი. გვ. 290.

⁴⁶ დასახელებული ნაშრომი, გვ. 1235.

⁴⁷ ამ დავის შესახებ იხილეთ პროკოფი ნაზიანზელისა და ნეოფიტა კეპრელის შემოხსენებულ ნაშრომებში გამოქვეყნებული ბერძნულ-სომხურ საპატრიარქოთა შორის გამართული სასამართლოთა ოქმები და გადაწყვეტილებები.

⁴⁸ პროკოფი ნაზიანზელს თავისი ისტორია XIX საუკუნის მეორე ნახევრის დასაწყისამდე მიჰყავს. როდესაც იგი ამ სიგელის შესახებ საუბრობს, ამბობს, რომ დღესაც ინახებაო, ბუნებრივია, რომ ის ამ დოკუმენტის თვითმხილველი უნდა ყოფილიყო.

⁴⁹ G. Peradze. დასახ. ნაშრომი. გვ. 235.

მილიგრიმები ხშირად ურევენ ერთმანეთში აღმოსავლეთის იბერიელებს (ქართველებს) და დასავლეთის იბერიელებს (ესპანელებს)⁵⁰.

სავსებით შესაძლებელია, რომ 1615 წ. წმინდა იაკობის მონასტერი უკვე სომეხთა ხელთ ყოფილიყო. იგივე შეიძლება ეთქვას მატრონას მონასტრის ბერის, სერაპიონის ცნობის შესახებ, რომელიც 1749 წლით თარიღდება. სერაპიონი წერს: „წმინდა იაკობის მონასტერი უფრო მდიდარია, ვიდრე კათოლიკური ან ბერძნული ეკლესიები იერუსალიმში. მონასტერი ამჟამად სომეხებს ეკუთვნით, მაგრამ ადრე ქართველებს ეკუთვნოდათ. სომეხებმა იყიდეს იგი თურქი სულთანისაგან“⁵¹. 1749 წ. წმ იაკობის ქართული მონასტერი კვლავ სომეხთა ხელშია.

წმინდა იაკობის ქართული მონასტრის შესახებ გარკვეულწილად განსხვავებულ ცნობას გვაწვდის რუსი მოგზაური არსენ სუხანოვი, რომელმაც 1649—1653 წლებში მოიხილა ქრისტეს ქალაქი. იგი წერს: „ამ ეკლესიაში წირავენ სომეხები. მას ჰქვია ეკლესია უფლის ძმის, იაკობისა. ამ ეკლესიიდან მარჯვნივ და თვრამეტი საფეხურით ქვემოთ არის ადგილი, რომელსაც ფლობს იერუსალიმის პატრიარქი. ეს ადგილი ადრე ივერიელებს ეკუთვნოდათ“⁵².

ჩვენი აზრით, წმ. იაკობის ქართული მონასტერი სომეხების ხელში XV საუკუნის ბოლოსა და XVI საუკუნის დასაწყისში გადავიდა. ამგვარი დასკვნის საფუძველს გვაძლევს ის ფაქტი, რომ ამ მონასტრის შესახებ გარიგებას ესწრებოდა ბერძენი პატრიარქი გერმანი. ხოლო 1517 წ., როდესაც სელიმ I-მა წმინდა ქალაქის ოკუპაცია მოახდინა, იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს მეთაური უკვე სოფრონიუსი იყო, რომელიც გერმანის (ყოფილი პატრიარქის) ძმისშვილი გახლდათ და ბიძამ თავად ხელდასხა პატრიარქად⁵³.

ჩვენს მოსაზრებას ეთანხმება მურავიოვის ზემოთ მოხმობილი ცნობა. იგი წერს: 300 წელია, რაც იაკობის მონასტერს აღდგომის ეკლესიისთან ერთად სომეხები ფლობენო. მურავიოვმა იერუსალიმში 1830 წ. იმოგზაურა. მაშასადამე, მისი აზრით, იაკობის ქართულ მონასტერს XVI საუკუნის დასაწყისიდან უკვე სომეხები ფლობდნენ⁵⁴.

50 ამგვარი მაგალითების დაძებნა მრავლად შეიძლება გრ. ფერაძის მიითთებული ნაშრომში. ისეთ მონასტრებზე საუბრისას, რომელთა მფლობელობის ფაქტი ქართველთა მხრიდან ეჭვს არ იწვევს, მაგალითად, პილიგრიმები წერენ, რომ ჭვრის მონასტერი ესპანელთა საკუთრებაა ან აქ სახლობენ ესპანელები.

51 G. Peradze. დასახელებული ნაშრომი. გვ. 320.

52 Праскинтарий Арсения Суханова. ПСС. Т. VII, вып. III. СПб., 1889, с. 192.

53 М. Симский. დასახელებული ნაშრომი. გვ. 230.

54 А. Муравьев. დასახელებული ნაშრომი. გვ. 293.

ვფიქრობთ, რომ ქართულ წერილობით წყაროებში დაფიქსირებული პირველი ცნობა წმინდა იაკობის მონასტრის შესახებ, რომელიც ბენენა ჩოლოყაშვილს უკავშირდება, სწორედ ამ მონასტერს უნდა მიემართებოდეს. რადგან გაცილებით უფრო საფუძვლიანი იქნებოდა ბენენას მცდელობა, დაებრუნებინა არც კი ათიოდე წლის წინ დაკარგული მონასტერი, ვიდრე ის, რომ პრეტენზია განეცხადებინა სიონის მთაზე მდებარე წმ. იაკობის მონასტერზე, სადაც ქართველების კვალი XII საუკუნიდან საერთოდ არ ჩანს. შეუძლებელია დაუშვათ ის ფაქტი, რომ ასეთ დაკვირვებულ მოგზაურსა და მეცნიერს, როგორც ტიმოთე გაბაშვილია, რომელიც თავის ნაშრომში დაწვრილებით მსჯელობს გოლგოთისა და ჯვრის მონასტრის, ქრისტეს საფლავის შესახებ და რომლის მისიაც იერუსალიმში ქართული მონასტრების გამოვლენა იყო, არაფერი სცოდნოდა აღდგომის ეკლესიის გვერდით, „ქრისტეს საფლავის“ კომპლექსში შემავალი წმინდა იაკობის ქართული მონასტრის შესახებ, რომლის ქართულობის ტრადიცია XIX საუკუნის ბოლომდე არსებობდა იერუსალიმში. ამაში ადვილად დავრწმუნდებით, თუ კვლავ მივმართავთ ბერძნებსა და სომხებს შორის გამართულ სასამართლოთა გადაწყვეტილებების ოქმებს.

მაგრამ თუ ტ. გაბაშვილის „მიმოსვლის“ ტექსტს კარგად დავაკვირდებით, ვნახავთ, რომ ეს ასე არ არის. „მიმოსვლის“ იმ თავის გარდა—„აქა თუ ვის მიერ აღუშენნეს იერუსალიმს მონასტერნი — ისმინეთ“ — ტიმოთე კიდევ რამდენჯერმე ახსენებს იაკობ აღფესის მონასტერს. ტექსტის 78-ე გვერდზე ვკითხულობთ: „იაკობ აღფეს მოციქულის საწამებელი და საფლავის მონასტერი აღუშენებია გიორგი მეფეს საქართველოსას, ან რომელიც სომეხთ უკირავთ. იტყოდნენ ვითარმედ ზარაფხანა მეფეთა საქართველოსათა ამ დიდ მონასტერში ყოფილა⁵⁵. დავაკვირდეთ იმას, რომ ტიმოთე იქვე საუბარს განაგრძობს ქრისტეს საფლავის შესახებ. „კვალად მოუოხრებიათ სპარსთა და თურქთა იერუსალემი და ქრისტეს საფლავი⁵⁶“.

¹ „მიმოსვლის“ იმ თავში, რომელსაც ეწოდება „შესვლა მონასტრად სტავრონიკიტად“, ვკითხულობთ: „და ხვალისა წარგვიძღნე და მიგვიყვანეს ეკლესიასა და ადგილსა სად მარიამ მაგდალინელმა იხილა აღდგომილი უფალი და ეწადა ამბობება ფეხთა და უფალი იტყოდა: მარიამ ნუ შემეხები, რამეთუ არ ღირსეული ვარ მამისა ჩემისა.“

და ზედ ახლო-ეკლესია წმიდისა იაკობ მოციქულისა, ძმისა უფლისა და პირველისა მღვდელმთავრისა იერუსალიმელისა⁵⁷. ტექსტი-

⁵⁵ ტ. გაბაშვილი, „მიმოსვლა“, გვ. 78.

⁵⁶ იქვე.

⁵⁷ იქვე, გვ. 72.

დან გარკვევით ჩანს, რომ წმინდა იაკობ ალფესის მონასტერი ახლო არის იმ ადგილთან, სადაც აღდგომილი უფალი მარიამ მაგდალინელს გამოეცხადა. ლეონარდ რეუხვოლფენი, რომელმაც 1573 წელს იმოგზაურა იერუსალიმში, წერს: „იერუსალიმში მათ (ქართველებს) აქვთ თავისი ადგილები, სადაც ისინი გალობენ და წირვას მართავენ, კერძოდ სხვებს შორის გოლგოთის მთაზე და იესო ქრისტეს საფლავის ახლოს, იქ, სადაც იგი პირველად ახილა მარიამ მაგდალინელმა მებადის სახით აღდგომის შემდეგ“⁵⁸. როგორც ვნახეთ, მარიამ მაგდალინელმა აღდგომილი უფალი იესო ქრისტეს საფლავის ახლოს იხილა, წმინდა იაკობის მონასტერი, რომელზედაც ტიმოთე ლაპარაკობს: „ზედ ახლოს არის“ ამ ადგილთან. აქედან მხოლოდ ის შეიძლება დავასკვნათ, რომ ტიმოთეს მხედველობაში სწორედ წმინდა იაკობის ქართული მონასტერი აქვს და არა ის, რომელიც სიონის მთაზე მდებარეობს.

სრულიად ლოგიკურია ის ფაქტი, რომ ამ მონასტერში სომხები ყოფილიყვნენ მაშინ, როცა ტიმოთემ ქრისტეს ქალაქში იმოგზაურა, რადგან ბერძნებმა სომხებს საბოლოოდ ის მხოლოდ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ჩამოართვეს. მანამდე მონასტრის თაობაზე გაუთავებელი დავა მიმდინარეობდა ბერძნულ და სომხურ საპატრიარქოებს შორის. მაგრამ სომხები აღარ დახედებოდნენ ამ მონასტერში ალ. ცაგარელს, რომელმაც, ჩვენი აზრით, ტიმოთეს ცნობა დაუკავშირა სიონის მთაზე მდებარე წმ. იაკობის მონასტერს, რადგან მისი იერუსალიმში ყოფნისას, რასაკვირველია, ეს მონასტერი სომხებს ეჭირათ. ალ. ცაგარელის შემდეგ ეს თვალსაზრისი ძალიან გავრცელდა. ამასვე იმეორებს პეტრე კონკოშვილი, რომელმაც იერუსალიმში ცაგარელის შემდეგ იმოგზაურა და ტიმოთეს ცნობა სიონის მთაზე მდებარე მონასტერს მიაწერა⁵⁹.

მონასტრის დათარიღების საკითხთან დაკავშირებით ვერ დავეთანხმებით დ. ჟღენტის მიერ გამოთქმულ თვალსაზრისს, რომელიც თვლის, რომ მონასტერი აშენებულია ან განახლებულია გიორგი ბრწყინვალეს მიერ⁶⁰ (თუმცა მასაც მხედველობაში აქვს წმ. იაკობის სომხური მონასტერი), მაგრამ ნებისმიერ შემთხვევაში მისი მოსაზრება არ არის მართებული იმ მიზეზების გამო, რომ:

I. ორივე მონასტერი წმინდა მიწაზე XIV ს-ზე გაცილებით უფრო ადრე იდგა.

II. XI ს-ის შემდეგ ქართველი მეფეები კურაპალატის ხარისხს უკვე აღარ ატარებდნენ და ამდენად, საეპქოა, რომ ეს ტიტული გიორგი ბრწყინვალეს ჰქონოდა.

⁵⁸ G. Peradze. დასახელებული ნაშრომი. გვ. 273.

⁵⁹ პ. კონკოშვილი. დასახელ. ნაშრომი, გვ. 101.

⁶⁰ დ. ჟღენტი. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 11.

ვერც ჩობანიანის თვალსაზრისს გავიზიარებთ; რომელიც თვლის, რომ წმ. იაკობის ქართული მონასტრის აღმშენებელია ლაშა-გიორგი⁶¹. იგი თავისი მსჯელობისას მთლიანად ეყარება იმ უცნობი ჯვაროსანის წერილს, რომელიც თითქოსდა თამარის იერუსალიმში, აღდგომის ეკლესიაში დაკრძალვის თვითმხილველი იყო. ამ წერილის რუსული თარგმანი გამოქვეყნებულია ვ. ი. ჩაჩანიძის ნაშრომში „პეტრე იბერი და არქეოლოგიური გათხრები იერუსალიმის ქართულ მონასტერში“⁶². ვფიქრობთ, ასეთ საექვო დოკუმენტზე მსჯელობის აგება მიუღებელია. გარდა ამისა, ლაშა-გიორგის კურაპალატობა არც ერთი წყაროთი არ დასტურდება და როგორც უკვე აღვნიშნეთ, იაკობის ორივე მონასტერი იერუსალიმში, XI ს. მეორე ნახევრიდან მაინც, უკვე არსებობდა. ამავე პოზიციიდან მიუღებელია მელიქსეთ-ბეგის მოსაზრებაც, რომელიც ტიმოთეს ცნობაში მოხსენებულ გიორგი კურაპალატს გიორგი III-სთან აიგივებს (1156—1184)⁶³.

გიორგის სახელით ცნობილ ქართველ მეფეთაგან კურაპალატის ზარისხი ორს — გიორგი I-სა (1001—1027 წწ.) და გიორგი II-ს (1072—1089) — ჰქონდა⁶⁴. ჩვენი აზრით, წმ. იაკობ აღფესის მონასტრის აღმშენებელი გიორგი კურაპალატი სწორედ გიორგი II უნდა იყოს. ამგვარი მსჯელობის საფუძველზე გვაძლევს ზემოხსენებული ხელნაწერის III გვერდზე შესრულებული გაანგარიშების II კომპონენტი, რომელიც გიორგი II-ს გამეფებას ემთხვევა. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს ის ფაქტიც, რომ სომეხი ისტორიკოსი ტ. სავაღანიანი თავისი ნაშრომის იმ თავში, რომელიც 1006—26 წლების ქრონოლოგიური ჩარჩოთი შემოისაზღვრება, წერს: „არსენ პატრიარქმა მოიხილა აღდგომის ეკლესიის ნანგრევები და წმ. იაკობ უფლის ძმის ეკლესია“⁶⁵. მაშასადამე, ამ ცნობის მიხედვით, ეს ეკლესია იერუსალიმში გიორგი II-ის გამეფებამდე ბევრად ადრე უნდა აგებულიყო. მაგრამ სავაღანიანის ამ ცნობაში ექვის შეტანის საკმაო საფუძველი გვაქვს. ავტორი არ უთითებს ამ ინფორმაციის წყაროს და ამდენად, არ არის გამორიცხული, რომ მისი ეს ცნობა, როგორც სხვა, არაზუსტი იყოს.

61 *მ. ჯიქაძე*. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 63.

62 В. И. Чачанидзе. Петр Ивер и археологические раскопки Грузинского монастыря в Иерусалиме, с. 31.

63 *ტ. მხეტიფაძე-ჩხეიძე*. *ქრისტეანული წიგნების წიგნი*. ტ. 3, გვ. 11—115.

64 ნ. ლომოური, კურაპალატი. — ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ. 6, გვ. 78.

65 *მ. შაქარაშვილი*, დასახელებული ნაშრომი. ტ. II, გვ. 197.

ვფიქრობთ, გიორგი II-ს თავისი უფლისწულობის პერიოდში, 1072 წლამდე⁶⁶, უნდა აეშენებინა აღდგომის ეკლესიის გვერდით მდებარე წმ. იაკობის მონასტერი, რომელიც ქრისტეს საფლავის კომპლექსში შედის, და არა სიონის მთის სომხური საყანე.

წინამდებარე ნაშრომში ჩვენ შევეცადეთ, თავი მოგვეყარა იერუსალიმის წმ. იაკობის მონასტრის შესახებ არსებული წყაროთმცოდნეობითი მასალებისათვის და მათზე დაყრდნობით გაგვეკვია მონასტრის მფლობელობის საკითხი. ჩვენი აზრით, ის გაუგებრობა, რაც ამ თარი მონასტრის თაობაზე წერილობით წყაროებში სუფევს, უპირველეს ყოვლისა, გამომწვეულია ორი მოციქულის, იაკობ აღფესის და იაკობ ზებედეს ძის, ერთმანეთში ტრადიციული აღრევით, რაც, თავის მხრივ, განპირობებულია მათი განსასვენებელი ადგილის შესახებ არსებული სხვადასხვა გადმოცემებით. სრულიად დასაშვებად მიგვაჩნია ის მოვლენა, რომ მოგზაური თუ პილიგრიმი, რომელიც მოიხილავდა ერთ მონასტერს, მას უკავშირებდა მეორის შესახებ დაცულ ცნობას და კიდევ უფრო მეტი ბუნდოვანებით მოსავდა ამ საკითხს. რაც შეეხება ქართულ მეცნიერებაში ტრადიციულად მიღებულ თვალსაზრისს, სიონის მთაზე მდებარე მონასტრის ქართველთა მიერ მშენებლობის შესახებ, ვფიქრობთ, უნდა მომდინარეობდეს ტიმოთე გაბაშვილის ცნობის არასწორი ინტერპრეტაციიდან და იმ ფაქტიდან, რომ წმ. იაკობის ქართულ მონასტერსაც დროის ხანგრძლივი მონაკვეთის მანძილზე, თითქმის სამ საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში, სომხები ფლობდნენ.

Л. Б. ДЖЕДЖЕЛАВА

ГРУЗИНСКИЙ МОНАСТЫРЬ СВ. ЯКОВА В ИЕРУСАЛИМЕ

Резюме

В статье обосновывается тезис о том, что сведения Т. Габашвили о монастыре св. Якова в Иерусалиме, построенном грузинским царем Георгием Куропалатом, имеют в виду монастырь имени Якова Алфеева (недалеко от могилы Спасителя), а не Якова Заведеева (на Сионской горе), как это было принято в грузинской научной литературе до настоящего времени.

⁶⁶ ამგვარი მსჯელობის საფუძველს გვაძლევს ის, რომ გიორგი II მხოლოდ უფლისწულობაში ფლობდა კურაპალატის ხარისხს. გამეფების შემდეგ კი მან მიიღო ნოველისიმოსისა და სევასტოსის ტიტულები.

ს ა რ ჩ ი ვ ი

წინასიტყვაობა	3
Н. В. Хазарадзе, К вопросу о расселении москхов в VI—V вв. до н. э.	7
გ. გორგაძე, ტოპონიმები არმაზის ერთეწიდან არამეოგრაფიულ წარწერაში	33
Г. Г. Гноргадзе, Топонимы в одноязычной арамейскографической надписи из Армази (резюме)	45
ო. გაგოშიძე, მ. წოწელია, არამეულწარწერიანი ღირფიტები დედოფლის გორიდან	47
Ю. М. Гагошидзе, М. В. Цоцелия, Костяные пластинки с арамейскими надписями из Дедоплис-гора (резюме)	77
ზ. ალექსიძე, „ამბავი ქართლისა და ნათესავისა შათისა“	79
З. Н. Алексидзе, История Картли и ее племен	84
ბ. აფთხაურო, გრიგოლ განმანათლებლის ქადაგებათა საზღვრები	85
Н. К. Апциаури, Границы проповедования Григория Просветителя	102
ე. ცაგარეიშვილი, „იქტერია“ „ქერქაგი“-ის მნიშვნელობისათვის სომხურ წერილობით ძეგლებში	103
Е. В. Цагарейшвили, О значении „იქტერია“, „ქერქაგი“ в армянских письменных источниках (резюме)	114
О. В. Цкитишвили, Ислам и Грузия в раннее средневековье	115
გ. ჭაფარიძე, თბილისის ამირას 'ალე იბნ ჯა'ფარის მონეტები	132
Г. И. Джапаридзе, Монеты тбилисского эмира 'Али ибн Джа'фара (резюме)	149
ა. ზოგვერაძე, გრიგოლ ბაკურიანისძის ტიპიკონის გავებისათვის	151
А. А. Богверадзе, К истолкованию тилика Григория Бакурианисдзе (резюме)	205
Р. О. Шмерлинг, К вопросу о характеристике главного храма Ахталы как памятника пограничного района Грузии и Армении	206
Т. Г. Тивадзе, Об использовании армянских купцов на дипломатической службе грузинскими царями	238
В. М. Мартиросян, Армяно-грузинское сотрудничество в освободительной борьбе 80-х годов XVIII века	246

დ. დავლიანიძე, გ. შაისურაძე, ერთი გვერდი ქართველი და სომეხი ხალხების საბრძოლო თანამშრომლობის ისტორიიდან . . .	256
Л. С. Давланидзе, Г. Я. Мацсурадзе, Страницы из истории боевого сотрудничества грузинского и армянского народов (резюме)	265
ლ. ჭეჭელავა, წმინდა იაკობის ქართული მონასტერი იერუსალიმში . . .	266
Л. Б. Джеджелава, Грузинский монастырь св. Якова в Иерусалиме	288

დაიბეჭდა საქართველოს შეცნიერებათა აკადემიის
სამეცნიერო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სბ 4355

გამომცემლობის რედაქტორი ლ. ჯეგუნიძე
მხატვარი გ. ლომიძე
მხატვრული რედაქტორი ნ. კუნიკაძე
ტექნორედაქტორი ნ. ბოკერია
კორექტორი ლ. ჭიჭია
კამოშეები ე. მაისურაძე

გადაეცა წარმოებას 11.1.1990; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 19.4.91
ქაღალდის ზომა 60×90; ქაღალდი № 2; ბეჭდვა მაღალი;
გარნიტურა ვენური; პირობით საბეჭდო თაბახი 18;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 16.64;
ტირაჟი 1200; შეკვეთა № 59;

ფასი 5 მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქართველოს მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Типография АН Грузии, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19